Учителното евангелие

на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.)

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките

Studia Balcanica 37

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за балканистика с Център по тракология

Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.)

Филологически и интердисциплинарни ракурси

Доклади от Международната научна конференция
в София 25-27 април 2023 г.

под редакцията на

Лора ТАСЕВА, Ахим РАБУС, Иван П. ПЕТРОВ

София, 2024

Книгата е резултат от проект „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор КП-06-Н50/2 от 30.11.2020).

Научни рецензенти:
проф. д-р Веселка Желязкова
доц. д-р Мая Петрова-Танева

Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.): филологически и интердисциплинарни ракурси. Доклади от Международната научна конференция в София 25-27 април 2023 г.

© Съставителство и редакция: Лора Тасева, Ахим Рабус, Иван П. Петров, 2024

© Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките

© Художествено оформление: Виктория Видевска

ISBN: 978-619-7179-49-1 (print)
e-ISBN: 978-619-7179-50-7 (online)
DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology

Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* and the South Slavonic Homiletic Texts (9th-13th Century)

Philological and Interdisciplinary Aspects

Proceedings of the International Scientific Conference
in Sofia, April 25-27, 2023

Edited by

Lora TASEVA, Achim RABUS, Ivan P. PETROV

Sofia, 2024

The Book has resulted from the project entitled *The Vocabulary of Constantine of Preslav's Učitelno evangelie ('Didactic Gospel'): Old Bulgarian-Greek and Greek-Old Bulgarian Word Indices* supported by Bulgarian National Science Fund (contract КП-06-Н50/2 dated 30.11.2020).

Reviewers:
Prof. Veselka Zhelyazkova, PhD
Assoc. Prof. Maya Petrova-Taneva, PhD

Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* and the South Slavonic Homiletic Texts (9th-13th century): Philological and Interdisciplinary Aspects. Proceedings of the International Scientific Conference in Sofia, April 25-27, 2023

© Edited by: Lora Taseva, Achim Rabus, Ivan P. Petrov, 2024

© Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences

© Design by: Viktoria Videvska

ISBN: 978-619-7179-49-1 (print)
e-ISBN: 978-619-7179-50-7 (online)
DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37

Съдържание / Contents

Предисловие 11

Роланд Марти: Константин Преславски и неговото творчество в контекста на старобългарската писменост: изкуството на акростиха [Roland Marti: Constantine of Preslav and His Literary Activity in the Context of OCS Literature: The Art of the Acrostic] 15

Преки и косвени източници на *Учителното евангелие*

Добриела Котова: Уводите и заключенията в *Учителното евангелие*: източници и вдъхновения [Dobriela Kotova: The Introductory and the Concluding Parts in the *Didactic Gospe*l: Sources and Inspirations] 37

Мария Спасова: Трапезната метафора в *Учителното евангелие* на Константин Преславски и нейните византийски източници [Maria Spasova: The Table Metaphor in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* (*Učitelno evangelie*) and its Byzantine Sources] 79

Georgi Mitov: Some Aspects of the Slavonic Reception of Isidore of Pelusium: An Isidorian Letter in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* [Georgi Mitov: Някои аспекти на славянската рецепция на Изидор Пелусиотски: едно Изидорово писмо в *Учителното евангелие* на Константин Преславски] 111

Екатерина Дикова: Антропоними и интертекстуалност в *Учителното евангелие* на Константин Преславски [Ekaterina Dikova: Personal Names and Intertextuality in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*] 133

Преводът на *Учителното евангелие* в съпоставителен план

Элеонора Галлуччи: Ещё раз о языке *Учительного Евангелия* Константина Преславского [Eleonora Gallucci: Once more on the Language of Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*] 153

† Явор Милтенов: Лексиката в хомилетичните текстове на Константин Преславски в „преславски" контекст [Yavor Miltenov: Lexical Features of Constantine of Preslav's Homilies in "Preslav" Context] 181

Лора Тасева, Алесандро Мария Бруни: Гръцко-славянските лексикални съответствия като критерий за атрибуция на старобългарски преводи [Lora Taseva, Alessandro Maria Bruni: Greek-Slavonic Lexical Equivalents as a Criterion for Authorship Attribution of Old Church Slavonic Translations] 215

Петра Станковска: Evangelní citáty v autorských částech *Poučného evangelia* Konstantina Preslavského a jejich srovnání s citáty v *Besědách* Řehoře Velikého na evangelia [Petra Stankovska: Gospel Quotations in the Author's Parts of Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* and their Comparison with quotations in Gregory the Great's *Homilies on the Gospels*] 235

Иван П. Петров: Преводаческите еквиваленти на гр. ἁγών в *Учителното Евангелие* на Константин Преславски и средновековната българска книжнина [Ivan P. Petrov: The Equivalents of the Greek Term ἁγών in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* and Other Medieval South Slavonic Translations] 251

Учителното евангелие в славянската ръкописна и литургическа традиция

Кристиан Ханник: *Учительное Евангелие* и его литургическое использование [Christian Hannick: The *Didactic Gospel* (*Učitel'noe Evangelie*) and its Liturgical Use] 283

Цветомира Данова: Беседа III от *Учителното евангелие* на Константин Преславски в състава на среднобългарски Триоден панигирик от XIV в. [Tsvetomira Danova: Sermon III in Constantine of Preslav's *Učitelno evangelie* (*Didactic Gospel*) Contained in a Middle Bulgarian Triodion Panegyrikon from the XIV Century] 297

Рецепция на хомилии в южнославянската книжнина до и след *Учителното евангелие*

Dieter Stern: The Relationship between the *Adhortatio ad poenitentiam* (Freising II) and Kliment of Ohrid's *Homily on a martyr or apostle* [Дитер Щерн: Връзката между *Adhortatio ad poenitentiam* (Фрайзингски откъс II) и *Слово за мъченик и апостол* от Климент Охридски] 321

Томаш Микулка: Към славянската рецепция на византийските катени извън състава на *Учително евангелие* [Thomáš Mikulka: On the Reception of the Byzantine Catenae among Slavs Outside the *Didactic Gospel*] 339

Анета Димитрова: Два цялостни южнославянски превода на Златоустовия сборник *Андрианти* [Aneta Dimitrova: Two Complete South-Slavic Translations of John Chrysostom's Series *De statuis*] 365

Искра Христова-Шомова: Двата превода на *Словото за Въведение Богородично* от Герман Константинополски (BHG 1103) [Iskra Hristova-Shomova: Two Translations of the *Homily for the Presentation of the Holy Virgin Mary* by German of Constantinople (BHG 1103)] 387

Преслава Георгиева: Евангелските цитати в първата версия на *Пространното житие на св. Григорий Акрагантски* (BHG 707) [Preslava Georgieva: The Quotations from the Gospels in the First Slavic Version of the *Life of St. Gregory of Agrigento* (BHG 707)] 405

Дигитални подходи към *Учителното евангелие* и други средновековни славянски текстове

Мартин Русков, Лора Тасева: Специализирани софтуерни инструменти за създаването на речниците към *Учителното евангелие* [Martin Ruskov, Lora Taseva: Software Support Tools for the Creation of Word Indices to the Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*] 431

Achim Rabus: Tolerating Imperfection: Uncorrected *Transkribus* Transcriptions in Church Slavonic Studies [Ахим Рабус: Толериране на несъвършенствата: Некоригирани транскрипции на *Transkribus* в църковнославянските изследвания] 453

Андрей Бояджиев: *Пандектите на Антиох*. Електронни прочити [Andrej Bojadžiev: *Pandects of Antioch*. Electronic Readings] 469

Andrea Radošević: Digital Processing of Patristic Texts in Croatian Glagolitic Breviaries [Andrea Radošević: Digitalno procesuiranje patrističkih tekstova hrvatskoglagoljskih brevijara] 493

Fabio Maion, Jürgen Fuchsbauer: The Bilingual Digital Edition of the *Dioptra*. An Overview of the Rare Lexis of the Slavonic and the Greek Text [Фабио Майон, Юрген Фуксбауер: Двуезичното дигитално издание на Диоптра. Преглед на редки лексеми в славянския и гръцкия текст] 515

Предисловие

Името на преславския епископ Константин, една от най-ерудираните фигури на българския „Златен век“, се свързва с огромна по обем и значение книжовна дейност. Освен с оригинално-преводния хомилетичен корпус *Учително евангелие*, който е поставен във фокуса на настоящия сборник, най-продуктивният ученик на Методий е известен в науката като преводач на *Църковното сказание*, *Четирите слова против арианите*, *Историкии* и вероятно на голяма част от Постния триод и на съществена от Минея. Списъкът на оригиналните му творби включва *Пролога* и *Азбучната молитва* към *Учителното евангелие*, части от уводите и заключенията към него, а също и химнографско наследство без аналог в старобългарската литература, към което принадлежат трипеснеци и четирипеснеци за Постния триод с акростих, сам образуващ 18-стишно произведение, канони за Рождество Христово и за архистратиг Михаил, трипеснец за предпразненство на Успение Богородично, цикли стихири за предпразненство на Богоявление и за блажени и др.

През последните четири-пет десетилетия чрез откриването на неизвестни негови акростихови цикли и отделни творби, а също и чрез научната рефлексия върху тях, представата за Константин Преславски като създател на църковна поезия бе значително обогатена. Същевременно делото на книжовника като преводач дълго оставаше на по-заден план. Научният интерес към него бе стимулиран напоследък от изданията на *Учителното евангелие* (Тихова 2012) и на *Първо* (Тотоманова и др. 2022), *Второ* (Пенкова 2016; Lytvynenko 2019) и *Трето слово против арианите* (Пенкова 2018; Lytvynenko 2021), които провокираха десетки приносни изследвания.

Именно критичното издание в пълен обем на корпуса от 51 хомилии, осъществено от покойната Мария Тихова, подтикна през 2020 г. екип от учени от няколко страни да започне работа по про-

екта „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор № КП-06-Н50/2) и осъществяван в Института за балканистика с Център по тракология при Българската академия на науките. В неговите рамки от 25 до 27 април 2023 г. в София се проведе Международна научна конференция „*Учителното евангелие* на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.): филологически и интердисциплинарни ракурси“, в която участваха утвърдени и млади учени от Австрия, Белгия, България, Германия, Италия, Словения, Хърватия и Чехия.

Настоящият том представя 22 доклада от този научен форум, преработени в статии и преминали двойно анонимно рецензиране. Авторите им предлагат нови гледни точки към творчеството на Константин Преславски и най-вече към *Учителното евангелие*, към рецепцията на хомилетичния жанр в по-широк литературно-исторически план, а също и към хоризонтите, които дигиталната хуманитаристика открива за съвременната медиевистика.

Анализ на обемните акростихове на Константин като самостоятелни поетични творби предшества тематичния блок за източниците на *Учителното евангелие*, в който се представят както новооткрити непосредствени византийски извори за преводни части от сбирката, така и патристични и други текстове, послужили като непряко вдъхновение на преславския книжовник. Чрез приложените разнообразни изследователски методи – сравнителни, съпоставителни, статистически – статиите от раздела, посветен на превода на *Учителното евангелие*, очертават мястото му в контекста на преводната продукция от първите векове на славянската литература и неговата роля за формирането на старобългарския книжовен език. В следващия раздел се анализират данните за употребата на сбирката в литургическата практика и се изнасят сведения за новооткрит препис на една от беседите. Статиите върху рецепцията на други хомилетични текстове или текстови корпуси допълват картината на преводните процеси в южнославянската книжнина в годините до и вековете след *Учителното евангелие*. Завършващият тематичен блок хвърля мост между Средновековие и съвременност, като разисква различни приложения на дигитал-

ните технологии в палеославистиката – от автоматизираното разчитане на ръкописи, през различните видове частни и общи речници до съвременните интерактивни издания на писмени паметници.

Изследванията в настоящия сборник добавят ново знание не само относно централния му обект – *Учителното евангелие* на Константин Преславски като преводно-оригинален корпус от зората на византийско-славянските контакти, но и относно процеса на създаване и обогатяване на фонда на средновековната славянска литература, осветляват детайли от нейното многовековно битуване и очертават нейните предизвикателства към съвременните учени.

Успение на св. Методий Славянобългарски
София, 6 април 2024 г.

Редакторите

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.01

Константин Преславски и неговото творчество в контекста на старобългарската писменост: изкуството на акростиха

Роланд Марти
Университет на Саарланд

Посвещава се на паметта на Георги Попов

Резюме: В старобългаристиката Константин Преславски дълго време е познат само като преводач и/или компилатор на прозаични текстове и автор на Азбучната молитва. Благодарение обаче на разшифрованите акростихове с неговото име днес неговите химнични творби стоят в центъра на вниманието на учените. Цялостната оценка на неговото творчество изисква съчетание на анализа на прозаичните и химничните произведения. Към това трябва да се добави анализът на акростиховете като самостоятелни Константинови текстове. Въз основа на изследванията на Георги Попов подобен анализ се прави в статията, където се анализират двата акростиха, които представят поетични текстове, написани по образеца на византийския дванадесетосричен стих.

Ключови думи: Константин Преславски; химнология; акростих; Азбучна молитва; дванадесетосричен стих.

В културното и в религиозното наследство на *Slavia orthodoxa* Константин Преславски заема много специфична позиция. Това важи и за палеославистиката.

В славянските православни църкви, където би трябвало Константин Преславски да се почита специално като един от най-важните и най-продуктивните писатели от този период, той все още не

е признат официално, тъй като не е канонизиран нито самостоятелно за светец, нито е един от Седмочислениците[1]. Заради това дори не съществува негово „официално“ изображение.

В палеославистиката позицията на Константин Преславски също е много специфична, обаче по съвсем други причини: той и неговото творчество са представени по най-различен начин. За пръв път е споменат в основополагащата за тази наука книга на Константин Калайдович като „один неизвестный нам Епископ *Константин*, ученик Мефодия Архиепископа Моравского“, който „перевел с Греческого языка на Словенский четыре слова на Ариан св. Афанасия Архиепископа Александрийского“[2]. Тъй като тогава в науката липсва по-конкретна информация за него, някои учени смятат, че Константин и Климент Охридски са едно и също лице[3]. По-подробно Константин е представен на палеославистиката от Александър Горски и Капитон Невоструев в техния опис на ръкописите на Синодалната библиотека. Там при двата ръкописа със сегашни сигнатури ГИМ Син. 20 и 262[4] се говори за „Константин епископ“ и „Константин пресвитер“ като преводач и съставител на четирите слова против арианите на Атанасий Александрийски[5] и на *Учителното евангелие* с пролог и с *Азбучна молитва*, а така също на *Църковното сказание* на константинополския патриарх Герман[6] и може би още на т. нар. *Историкии*[7]. Въз основа на тези съчинения, приписани на

[1] Българската православна църква преди няколко години започнала процеса на канонизацията на Константин Преславски, обаче не е ясно кога процесът ще бъде завършен, вж. <https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100723/catid,14/id,23319/ view,article/> (18.08.2023). Процедурата се усложнява от факта, че информациите за Константин и неговата дейност са много оскъдни – „черезвычайно скудны“ (Зыков 1977: 74), „estremamente esigue“ (Gallucci 2001: 49). За известните биографични факти и за тяхната интерпретрация в науката срв. Грашева 1995: 426-431 и Турилов 2015.

[2] Калайдович 1824: 14. Един Константинов текст е публикуван почти по същото време, обаче не под неговото име: към руския превод на книгата на Й. Добровски за Кирил и Методий (Dobrovský 1823) е добавена *Азбучната молитва*, но по хронографската редакция с въведението Сице рече с҃тый Кирилъ (Добровский 1825: 109). Заради това текстът се приписва дълго време на Константин-Кирил.

[3] Срв. към това Антоний 1885: 10-18.

[4] Горский, Невоструев 1859: 32-42, № 111 и 409-434, № 163.

[5] Пак там, с. 32-33.

[6] За славянската традиция на този текст и за Константин Преславски като автор срв. Афанасьева 2023 и цитираната там литература.

[7] Горский, Невоструев 1859: 422-423. Текстът е компилиран въз основа на исторически съчинения на патриарх Никифор с някои добавки, срв. Каймакамова 1990: 65-69; Kaimakamova 2010; Милтенова 1992.

Константин Преславски, той е признат предимно като преводач и компилатор на прозаични текстове[8].

В този начален етап на изследванията за единствено изключение се смята *Азбучната молитва*, която не е преводна и освен това представя поетична творба с метрична структура и с азбучен акростих[9]. *Азбучната молитва* е най-ранното доказателство в литературата на *Slavia orthodoxa* за това, че метричната поезия и техниката на (азбучния) акростих са били познати още в самото начало на славянската писменост. Учудващо е, че дълго време палеославистиката не обръща особено внимание на тези два факта и следователно не търси акростихове и поетични творби в други текстове от този период[10].

Идеята да се търсят акростихове в старите текстове развиват много по-късно двама изследователи от Югославия. Единият е Юрай Павич, който пръв открива и публикува именен акростих на Константин в Канона на св. Методий: „Доб(раг)о Методиа п(о) єт Константин“[11]. По-голямо значение обаче има статията на Драгутин Костич, който намира два акростиха. Първия той прочита в Службата за Константин-Кирил: „ⷭ⷗ⷆ⷗ ⷊⷘ⷗⷗“[12]. Вторият е вече обявеният от Павич Константинов именен акростих, който е разчетен от Костич по малко по-друг начин: „ⷃⷕⷆⷊⷕ ⷙⷋⷖⷃⷕ ⷮ⷗ ⷊⷕⷘⷯ ⷏ⷕⷘⷭⷮ⷗ⷘⷖ⷏“[13]. Обаче по-важно е, че в тази статия Костич дава методически указания за по-нататъчни изследвания. В най-концентриран вид това е казано в немското резюме:

> Durch Entziffern der Namen für zwei altkirchenslavische Schriftsteller, von denen uns der zweite schon längst als solcher und sogar als ein

[8] През 1978 г. Е. Зиков има все още основание да напише: „Литературное наследие епископа Константина в полном его объеме неизвестно. Безусловно принадлежащими ему являются лишь Учительное евангелие и перевод Четырех слов против ариан Афанасия Александрийского.“ (Зыков 1978: 34).

[9] Не е чудно, че именно този текст привлича вниманието на изследователите и по-късно и че днес разполагаме дори с две негови критични издания (Куев 1974; Veder 1999).

[10] По отношение на акростиха има поне едно доста ранно изключение: Александър Горски намира анонимен текстов акростих в общата служба на Кирил и Методий: „Курила ѳилософа и блаженна Методия пою“ (Горский 1865: 281).

[11] Pavić 1936: 73.

[12] Костић 1937–1938: 199-201.

[13] Костић 1937–1938: 201-203. Е. Зиков (срв. бел. 8) знае за Канона на св. Методий обаче пише много предпазливо: „Из сочинений, приписываемых еп. Константину, наиболее вероятным его произведением представляется Служба Мефодию.“ (Зыков 1978: 37).

> ausgezeichneter Versifikator bekannt war, bietet sich den Slavisten ein sicheres Mittel dar, zur Feststellung der Entstehungszeit auch für andere altkirchenslavischen (auch »pannonischen«) literarischen [sic!] dem Lob der slavischen Apostel gewidmeten [sic!] Denkmäler[14].

След това минава още доста време, преди да се увеличи броят на творбите с именни акростихове. На пръв поглед това е странно, тъй като Костич е показал пътя: акростихове трябва да се търсят преди всичко в славянската химнография от ранния период. Обаче има и причина за това закъснение: познатите акростихове са намерени в „специални“ текстове, т.е. в оригинални служби в чест на св. св. Кирил и Методий[15]. Нови творби с акростихове е трябвало да се търсят в „общата“ част на химнографията, т.е. в текстовете, които не са посветени на славянски светци.

Заслугата, че е направил пръв това[16], принадлежи на Георги Попов[17]. Малко по-късно го следва Стефан Кожухаров[18], а след него идват още изследователи, които чрез именни акростихове атрибуират и други химнографски творби освен на Константин Преславски, но и на двама от Седмочислениците – Климент и Наум[19]. Към края на 70-те години на XX в. и по-нататък именно Георги Попов използва „акростиховия метод“, за да намери нови произведения на Константин Преславски[20] и Климент Охридски[21], чието авторство е сигурно, тъй като имената им са включени в акростиховете на тези творби.

В резултат на тези нови научни находки се променя схващането за позицията на Константин Преславски в старобългарската литература: ако в началото на старобългаристиката въз основа на

---

[14] Костић 1937–1938: 211.

[15] Срв. приведения горе цитат от Костич: „dem Lob der slavischen Apostel gewidmeten Denkmäler“.

[16] Преди него Климентина Иванова също намира акростихове в „общата“ част на химнография и то в стихирите за дните преди Рождество и преди Богоявление в *Празничния миней*. Това обаче са азбучни акростихове без указание на името на автора (Иванова-Константинова 1971).

[17] Срв. оценката у Турилов 2010 и Йовчева 2023.

[18] Кожухаров 1983.

[19] Срв. прегледите у Stantchev, Yovcheva 2003: 109-112 и Йовчева 2015: 295-300 (приложение, изработено пак в сътрудничество със К. Станчев).

[20] Попов 1985.

[21] Попов в Станчев, Попов 1988: 112-219.

стар колофон, копиран в по-късни ръкописи, той е познат предимно като преводач и съставител на прозаични (хомилетични) творби и на *Азбучната молитва*, доскоро неговото име бе повече свързвано с химнографията. Едва напоследък има ново развитие към по-уравновесено разбиране на неговото творчество, преди всичко чрез изданието на *Учителното евангелие*[22] и чрез проекта „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, в рамките на който се проведе и конференцията „*Учителното евангелие* на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.)“. Въз основа на всички тези нови материали и резултати ще бъде възможно да се очертае по-пълна и по-равновесна картина на творчеството на Константин Преславски.

По-нататък бих искал да обърна отново внимание на именните акростихове в творчеството на Константин Преславски. Те имат своята ценност за изследователите преди всичко с това, че са неоспоримо доказателство за Константиновото авторство, но те са също и израз на Константиновото литературно майсторство и заслужават по-подробен анализ[23] независимо от тяхната идентифицираща функция.

* * *

В културите с буквени писменост акростихът е много стара техника. Интересно е, че чрез акростиха се добавя втори (вертикален) текст към първия (хоризонтален), и този вертикален текст може да има различни функции и съдържание. В юдейско-християнската традиция азбучни акростихове се използват в някои от поетичните библейски книги[24]. Акростихът е особено разпространен във визан-

[22] Тихова 2012.

[23] Такъв анализ предлага вече Георги Попов (особено в Попов 1985 и в по-късни публикации на други акростихове, срв. Библиография 2010), обаче не за всички именни акростихове.

[24] Това са Псалтир, Премъдрост Соломонова, Плач Иеремиев. Особен е псалом 118 (119) с 22 части по 8 стиха, където в еврейския оригинал всички стихове на една част започват със същата буква, а частите са подредени по последователността на еврейската азбука (Koenen 2013).

тийската църковна поезия, но вече не само като азбучен, а също така като именен, фразов и дори поетичен акростих[25]. При превода на тези текстове на старобългарски език преводачите се сблъскват с техниката на акростиха и изпускат оригиналния акростих или създават нови акростихове, тъй като оригиналните не могат да се запазят при превода. Към своите непреводни текстове те понякога също добавят акростихове. Въз основа на именните акростихове сега са известни някои съставители/преводачи на текстове от най-ранния период на славянската писменост, а между тях най-продуктивните са Климент Охридски и Константин Преславски. От тях двамата Константин Преславски без съмнение владее техниката на акростиха много по-добре, тъй като той е автор и на поетични акростихове. Досега са познати седем именни акростиха[26] на Константин Преславски[27].

1. ДОБРО МЄТОДН ТА ПОИЖ КОNСТАNТНN

Това е споменатият по-горе акростих в службата на св. Методий[28].

2. ГРАNЄСА ДОБРА КОNСТАNТНNОВА	1
СЛАВА КРНЖNАІА Н АПОСТ[О]ЛСКАІА	2
СЄ СЛОВО ДОБРО	3
.....Л....А Н....NА ТЄЧЄN[Н]Н СЄМ	4
СН ХВАЛА ДОБРА Н СЄ ПІАNН[Є] ЗІАЛО	5
Н КРН[Ж]NОЄ ПАЧЄ ДОБРО Є[С]Т БОГА ПІАТН	6
ПРАВНАА ЧНСТА СН NА ПОКАІАNНЄ	7
ДОБРО ЄСТ ПІАТН Н БОГА СЛАВНТН	8
ПО ВСЄН ЗЄМАН СБЄРІАТЄ СЄ СЛОВІАNН	9
ХРСТА ЖЄ ПОНТЄ [Н СЛА]ВНТЄ ДРІАВО	10
СЄ ДNС КРНЖNОЄ ..... НЖЄ ВІАРNНН	11
СПАСЄННЄ [NАШЄ] СТВОРЄNОЄ NА ЗЄМАН	12

[25] Krumbacher 1904, Weyh 1908.

[26] „Безименни“ акростихове в текстовете, които са предполагаеми творби на Константин (напр. акростихът в Канон за св. Троица, срв. Йовчева 2005), не са включени в списъка.

[27] Попов 2003а: 39-41.

[28] Ср. Pavić 1936 и Костић 1937–1938; тук се цитира по изданието на Костич. Този акростих липсва в списъка Stantchev, Yovcheva 2003, тъй като там са указани само акростиховете, които са обявени в последната четвърт на миналото столетие (до 2003 г.).

ПРНИМИ БОЖЕ МИ ПѢНИЕ СЕ МАЛОЕ 13
ПОДАЖД МИ СНАЖ ПОПРАТИ ВРАГА 14
ПОШТЕНИЕМ СИМ [П]ѢСИ СТРАСТОТРПЦЬА 15
СЕ ДОБРО ПѢНИЕ КОЛ ЄСТ КРАСНО 16
БОЖИИ БО ДАР ЄСТ ТѢМЖЕ ХВАЛИМ 17
ХРСТА ДА В[ПИЕМ] 18

Този най-обемен акростих с името на Константин е съхранен в преписи на *Постния триод* в цикъла от три- и четирипеснеците за делничните служби за Великия пост[29].

3. ХВАЛИА ПѢНИѢ КОНСТАНТИНОВА

Краткият акростих е съхранен в цикъла предпразднични стихири за Богоявление[30].

4. ПѢТИ ДОСТОИТ АРХИСТРАТИГА КОНСТАНТИИ

Акростихът, където името е добавено без синтактична връзка с предхождащия текст, се намира в *Канона на св. архангел Михаил*[31].

5. КѠИ[С]ТАНТ[И]Н

Този (минимален) именен акростих е вграден в трипеснеца за Успение Богородично[32].

6. КАНОН НА РОЖДСТВО ХРСТОВО 1

СТВОРЕН КОНСТАНТИНОМ ПОПОМ 2
ХРСТА РОЖДЕНА ХВАЛИТЕ СЛОВЕНИ ВСИ 3
ЯКО СНИ[ДЕ] И[А] СПАСЕНИЕ НА[Ш]Е 4
ЄГОЖЕ РОД ИСТАѦ ОПЛОТ[А НАША] 5

Акростихът е засвидетелстван в *Канона за Рождество Хри-*

[29] Попов 1985: 63-160. Текстът се цитира по версията, коригирана от самия автор (Попов 2003а: 49) с оглед на предложенията на А. Минчева (Минчева 1990).
[30] Попов 1999.
[31] Кожухаров 1983.
[32] Попов 1995.

стово[33]. Това е вторият по обем акростих и прилича по структурата на акростиха в *Постния триод* (гл. № 2 горе).

7. КРАСНА ПѦНИѦ КѠНСТАНТИНОВА ВѦУНАГѠ [...] ГРАНЕС

Фрагментарният акростих е съхранен в текста на погребалния чин за бялото духовенство в Требника[34].

Като правило акростиховете са доста кратки, както доказват приведените примери от ръката на Константин Преславски: в случая на глаголическите азбучни акростихове това са 36 букви (срв. *Азбучната молитва*)[35]. При чисто именните акростихове (напр. № 5) това са 10 букви[36], а при разширените не са повече от 40. Само два от известните до днес Константинови акростихове са по-обемисти (№ 2 и 6). От тези два № 2 се отличава с по-голям обем, но по структура и двата си приличат и показват литературното умение на Константин Преславски по еднакъв начин.

Двата акростиха се намират в поетични текстове, които се пеят по време на богослужението. Това значи, че текстът, в който е вмъкнат акростихът (хоризонталният текст), отговаря на точно определен песенен и метричен строеж, който е зависим от съответния ритмо-мелодичен образец (ирмоса или самоподобна стихира). Текстът на акростиха (вертикалният текст) също има метрична структура и се състои с известни отклонения от дванадесетосрични стихове[37] с цезура след пета до осма сричка.

---

[33] Попов 1997 и Попов 1998. Презентацията тук се отличава от тази на Г. Попов по това, че интерпретирам „наслова“ (Попов 1997: 12), т.е. стих 1 и 2, като част от метричния текст (както е при № 2).

[34] Турилов 2014.

[35] Проблемът при славянските азбуки е, че те имат букви, които не могат да стоят в началото на думата и заради това като правило не са представени в акростихове. В случая на азбучните акростихове за тези букви понякога се конструират заместници. Така например У. Федер предполага, че стих 31 на *Азбучната молитва* с началната дума имєнн стои за ер малък (Veder 1999: 75-76, 154). (Според мен стих 31 представлява третото глаголическо *и*, т.е. ⰻ или ⰼ.) В някои ръкописи в началото на стиха е посочена буквата, за която стои стихът, и там в дадения случай понякога е изписан ер, а понякога липсва буква.

[36] При Климент Охридски акростиховото име се съкращава понякога до КЛ (Станчев, Попов 1988: 142-143). При Константин Преславски подобни съкращения не са известни.

[37] Дванадесетосричната структура не се вижда на пръв поглед в акростиха, тъй като там липсват еровете. През IX в. еровете още имат стойност на пълноценни гласни, независимо от тяхната позиция (силна или слаба), и заради това трябва да се добавят за метричния анализ.

В № 2 структурата изглежда така[38]:

1	гра/не/са/ до/бра// ко/нъ/ста/нъ/ти/но/ва	5 + 7 = 12
2	сла/ва/ кри/жь/на/ꙗ// н/ а/по/сто/ль/ска/ꙗ	6 + 7 = 13
3	се/ сло/во/ до/бро// [- - - - - - -]	5 + (7) = (12)
4	[- - -] а/ [-] а/ и// на/ те/че/ни/и/ се/мь	(7) + 7 = (14)
5	си/ хва/ла/ до/бра// и/ се/ пꙗ/ни/е/ ꙁꙗ/ло	5 + 7 = 12
6	и/ кри/жь/но/е/ па/че// до/бро/ е/стъ/ бо/га/ пꙗ/ти	7 + 8 = 15
7	пра/ви/ла/ чи/ста// си/ на/ по/ка/а/ни/е	5 + 7 = 12
8	до/бро/ е/стъ/ пꙗ/ти// и/ бо/га/ сла/ви/ти	6 + 6 = 12
9	по/ вь/се/и/ ꙁе/мли// съ/бе/рꙗ/те/ се/ сло/вꙗ/ни	6 + 8 = 14
10	хрь/ста/ же/ по/и/те// и/ сла/ви/те/ дрꙗ/во	6 + 6 = 12
11	се/ дь/нь/сь/ кри/жь/но/е// [- -] и/же/ вꙗ/рь/ни/и	8 + (8) = (16)
12	съ/па/се/ни/е/ [- - -]// съ/тво/ре/но/е/ на/ ꙁе/мли	(8) + 8 = (16)
13	при/и/ми/ бо/же/ ми// пꙗ/ни/е/ се/ ма/ло/е	6 + 7 = 13
14	по/да/ждь/ ми/ си/лѫ// по/пь/ра/ти/ вра/га	6 + 6 = 12
15	по/ште/ни/е/мь/ си/мь// [п]ꙗ/снь/ стра/сто/трь/пь/чꙗ	7 + 7 = 14
16	се/ до/бро/ пꙗ/ни/е// ко/ль/ е/стъ/ кра/сь/но	6 + 7 = 13
17	бо/жи/и/ бо/ да/ръ/ е/стъ// тꙗ/мь/же/ хва/ли/мъ	8 + 6 = 14
18	хрь/ста/ да/ въ/пи/е/мъ	7

[38] Попов 1985: 128-129 с коректурите по Попов 2003: 49. Формулите с броя на сричките се отличават в някои случаи от тези, които са указани у Попов 1985.

За № 6 се предлага следната метрична структура[39]:

1	ка/но/нъ/ на/ ρо/жДь/ство// хρь/сто/во/ съ/тво/ρє/нъ	7 + 7 = 14
2	ко/нь/ста/нь/тн/но/мь// по/по/мь	7 + 3 = 10
3	хρь/ста/ ρо/жДє/на// хва/лн/тє/ сло/вє/нн/ вь/сн	5 + 8 = 13
4	ѧ/ко/ съ/нн/Дє// на/ съ/па/сє/нн/є/ на/шє	5 + 8 = 13
5	є/го/же/ ρо/Д(н)// н/ста/ѧ/ о/пло/та/ на/ша	5 + 8 = 13

Както се вижда, метричната структура на тези два акростиха съхранява дванадесетосричния модел и цезурата с известни отклонения. В сравнение с другия метричен текст от перото на Константин Преславски – *Азбучната молитва*, отклоненията са по-значителни. При броя на сричките те са в *Азбучната молитва* само ± една сричка (между 11 и 13)[40], а в двата текстови акростиха № 2 и № 6 броят на сричките се колебае между 12 и 16. Подобни разлики има и при цезурата. В *Азбучната молитва* тя се намира три пъти след седмата сричка, два пъти след шестата и веднъж след четвъртата; всички останали стихове имат цезура след петата сричка[41]. От двата текстови акростиха само № 6 отговаря на всички изисквания, тъй като цезурата се намира винаги след петата или седмата сричка, обаче при № 2 вариативността е по-голяма – цезурата може да е след петата до осмата сричка. Тези по-големи колебания в броя на сричките и при цезурата се обясняват от факта, че в метричния текст, построен върху акростих, авторът е много по-ограничен в своите възможности, защото всички букви и думи в стиха са предопределени от акростиха (някакъв вид двойна свързаност – „double bind“). В

[39] Срв. реконструкцията на Попов 1997 (за изменението в „наслова“ срв. бел. 33). Освен това се приема реконструкцията на стих 4 според Попов 1998: 9. В споментатите статии Г. Попов не дава формули с броя на сричките; те са добавени тук. По-краткият стих 2 прилича на последния стих в № 2, „епилог“ (Попов 1985: 129), обаче тук стои в края на наслова, а не в края на самия текст.

[40] Ср. анализа у Dikova 2022: 67-72 (въз основа на преписа в ГИМ Син. 262). Текстът в този ръкопис е най-автентичен и дори е възможно всички по-късни копия да възхождат към него (ср. Fuchsbauer 2023). В реконструкциите като правило структурата е изцяло издържана с 12 срички (напр. в Куев 1974: 170-171), обаче това е случай на *petitio principii*, тъй като текстът се реконструира, за да отговори на правилата на дванадесетосричния стих.

[41] Dikova 2022: 72-75, пак въз основа на текста на ГИМ Син. 262. И тук разликите в другите ръкописи са по-големи. Реконструкциите и в този случай отговарят повече на изискванията на византийския образец с цезурата след петата или седмата сричка (у Куев 1974: 171 има само веднъж цезура след шестата сричка).

азбучните акростихове авторът е ограничен само в избора на първата буква в стиха; в останалата част на стиха той е свободен да избере думи, които отговарят на метричните изисквания.

Текстовите акростихове № 2 и № 6 показват изключително голямото литературно майсторство на Константин Преславски: подобни творби липсват не само в писмената традиция на *Slavia orthodoxa*, но и във византийските поетични текстове от това време.

Обаче литературното майсторство на Константин Преславски се проявява и в една друга особеност на акростих № 2. При повърхностно четене на акростиха се получава впечатление, че текстът не е много добре структуриран, защото отделни стихове не са винаги логично свързани помежду си и сходни мисли се повтарят на различни места в акростиха. Причината за това обаче е, че авторът свързва съдържанието на вертикалния и на хоризонталния текст, като понякога дори използва същите думи[42]. Подходящ пример за това е вторият стих (СЛАВА КРИЖНАЯ И АПОСТ[О]ЛСКАЯ), където думите от акростиха (или техни сродни думи) се срещат и в стиховете на хоризонталния текст[43]:

С нꙗѥть кр҃ть и мирь всь оꙁараѥть се ... 1
Л ю҃ниѥ и колѣна кр҃тоу с҃томоу. поклонимь се ... 2
А ще на мѣт҃ѣ крьстьнѣмь вьдроужень ѥсть ... 3
[...]
В ьмѣстилище с҃то нев'мѣстимаго ꙗви се ... 4
[...]
А ронь и ѡрьнь славьнаго кр҃та. проѡбраꙁиста ... 5
К рт҃е хв҃ь с҃ты хвалимь те вси ... 6
Р ьци пр҃рче ꙗсно. что ѥсть дрѣво ... 7
[...]
И с корѣне д҃вдва же иꙁл҃ꙗ проꙁебе ... 8
[...]

[42] По думите на Г. Попов за Константин Преславски е типичен „стремежът на автора да съгласува съдържанието на акростиха с тематиката на съответните песнопения“ (Попов 1985: 125).

[43] Текстът се цитира по ръкопис HAZU III b.18, л. 45ª- 46ª, 49ª- 50ª (според изданието Попов 1985: 172, 176-177).

Ж ьзль силы имоуще кр҃ть твои г҃и ... 9
Н а кр҃ть м҃лосрьде вьзиде волею си ... 10
А пл҃омь похвала кр҃те чьстьныи ... 11
[...]
Ꙗ дь змиꙗ изблоува. прѣбабѣ вь оуши ... 12
[...]
И моуще апл҃ы с҃ты ѡбласть грѣхы разрѣшати ... 13
А пл҃и словеси слоугы самови҃ци ... 14
П оучиноу прѣж҃е не пытавьше морьскоую ... 15
[...]
О сиꙗль ѥ҃ вьсиꙗвы и-чрѣва ти. сл҃нце ... 16
[...]
С оль вы хс҃ наре҃. сьгноѥниѥ наше исоушающе ... 17
[...]
Т ы прес҃те личе славныи. апл҃и хв҃и ... 18
[...]
Л ици вси те прѣт҃аꙗ. ан҃гли и чл҃вци поють ... 19
[...]
С тльпи моудрости ꙗвисте се ... 20
К аꙗ дот҃онно могоуть. оуста хвалити ... 21
А гньца и пастира прьваго ... 22
[...]
Ꙗ рость зминоу прѣчит҃аꙗ низложи ... 23

Тук за акростиха са използвани трипеснеците за сряда (редове 1-12) и четвъртък (редове 13-23) на първата седмица на поста. Сряда (както и петък) е посветена на кръста и Христовите страдания, а четвъртък – на Христовите апостоли. Това означава, че думата КРИЖНАꙖ в акростиха е тематично свързана със съдържанието на стиховете, чиито първи букви образуват акростиха (редове 6-12). Същото важи за думата АПОСТ[О]ЛСКАꙖ (редове 14-23). Подобна съгласуваност на акростиховия текст с богослужебния има и в стих 11-12 на акростиха (СЄ ДНС КРИЖНОЄ [...]), където буквите

за акростиха идват от трипеснеците на Кръстопоклонна (четвърта) седмица от поста[44].

Още една структурна особеност се открива в стих 9 и 10 (9 ПО ВСЄН ЗЄМЛИ СВЄРѢТЄ СЄ СЛОВѢНЄ; 10 ХРСТА ЖЄ ПОНТЄ [Н СЛА]ВНТЄ ДРѢВО). Тези „възторжени призивни слова“[45] отправят централното послание на Константин Преславски. Само тук той се обръща с повелителна форма на глагола към славяните. И сигурно не е случайно, че този призив се намира точно в средата на акростиха[46]. Акцентът върху СЛОВѢНЄ се подчертава допълнително чрез алитерацията с думи в стихове 8 и 10 (СЛАВНТН и [СЛА]ВНТЄ)[47]. И в акростих № 6 думата СЛОВЄНЄ е поставена в централния стих и също е свързана с повелителна форма на глагола.

Освен това се забелязва и друга лексикална особеност в текста на № 2, която едва ли е случайна: повторението на думи. Първият пример е ДОБР-[48]. Лексемата се използва в стих 1 (ДОБРА), 3 (ДОБРО), 5 (ДОБРА), 6 (ДОБРО), 8 (ДОБРО) и 16 (ДОБРО). Другият са думите, свързани с корена **pě-*: стих 5 (ПѢНЄ), 6 (ПѢТН), 8 (ПѢТН), 13 (ПѢННЄ), 15 ([П]ѢСН), 16 (ПѢННЄ).

* * *

Константин Преславски има много особена съдба в историята на палеославистиката: от известността като преводач и компилатор на прозаични текстове към признанието като изключително даровит поет и добър познавач на византийската химнография от това време. Струва ми се, че тези „двама Константиновци“ трябва да се съчетаят в един. За това са необходими, от една страна, резултатите на споменатия по-горе проект. От друга страна, е нужно да се направи съпоставка с резултатите от анализите на Константиновото

---

[44] Попов 1985: 125.

[45] Попов 1985: 122.

[46] Г. Попов показва на близостта на стих 9-10 в акростиха с „идейното съдържание“ на Прогласа към евангелието и на *Азбучната молитва* (Попов 1985: 122-125).

[47] Може би, това е дори (народно)етимологична алитерация, която свързва името на народа с корена **slav-* (срв. Начева 2002).

[48] Срв. Попов 2003а: 32 за гръцки паралели.

химнографско творчество[49]. Трябва обаче да се има предвид, че в старобългарската литература и особено при Константин Преславски съществуват не само хоризонтални, а също така и вертикални текстове. Затова като отделен тип извори следва да се проучват и Константиновите акростихови текстове (особено № 2 и № 6), защото те също представляват самостоятелни творби[50]. Само тогава ще се получи пълна и пълноценна картина на словесното майсторство на Константин Преславски.

Литература

Dikova 2022: Dikova, E. A Byzantine Poetic Form in a Ninth-Century Bulgarian Poem. – Studia Metrica et Poetica 9/2, 2022, 63-91.

Fuchsbauer 2023: Fuchsbauer, J. Zur frühen Überlieferung der *Azbučna molitva* des Konstantin von Preslav. – Slovo 73, 2023, 63-77.

Gallucci 2001: Gallucci, E. Učitel'noe Evangelie di Costantino di Preslav (IX-X) – tradizione testuale, redazioni, fonti greche. – Europa Orientalis 20/1, 2001, 49-138.

Kaimakamova 2010: Kaimakamova, M. Konstantin of Preslav. – In: The Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Leiden - Boston: Brill, 2010, 974.

Koenen 2013: Koenen, K. Akrostichon. – In: Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet. <http://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/12961/> (13.06.2023).

Krumbacher 1904: Krumbacher, K. Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie. – Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Klasse der K. B. Akademie der Wissenschaften zu München, 1904, 551-686.

Pavić 1936: Pavić, J. Staroslavenski pjesnički kanon u čast sv. Metodija i njegov autor. – Bogoslovska smotra 24/1, 1936, 59-86.

Stantchev, Yovcheva 2003: Stantchev, K., Yovcheva, M. (eds.) La poesia liturgica slava antica – Древнеславянская литургическая поэзия. XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Lubiana, 15-21 Agosto

[49] Това е твърде сложно, защото химнографията има много специфични текстоложки проблеми. За това срв. статиите в Stantchev, Yovcheva 2003 и Попов 2003b, а специално Попов 1985 (за творчеството на Константин Преславски), Попов (в Станчев, Попов 1988: 112-219) и Попов 2013 (за творчеството на Климент Охридски).

[50] Те изискват по-нататъшни изследвания по образеца на Dikova 2022: 76-86 (анализ на *clausulae* и на прозодията).

2003). Blocco tematico no. 14. Relazioni. Roma; Sofia: Dipartimento di Letterature Comparate dell'Università degli Studi Roma Tre; Centro di Studi Cirillometodiani presso l'Accademia Bulgara delle Scienze, 2003.

Veder 1999: Veder, W. Utrum in alterum abiturum erat? A Study of the Beginnings of Text Transmission in Church Slavic. The Prologue to the *Gospel Homiliary* by Constantine of Preslav, the Text *On the Script* and the Treatise *On The Letters* by Anonymous Authors. Bloomington: Slavica, 1999.

Weyh 1908: Weyh, W. Die Akrostichis in der byzantinischen Kanonesdichtung. – Byzantinische Zeitschrift 17, 1908, 1-69.

Антоний 1885: архим. Антоний (Вадковский) Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин епископ болгарский и его Учительное Евангелие. Казань: Тип. Императорского Университета, 1885 [arhim. Antonij (Vadkovskij) Iz istorii drevnebolgarskoj cerkovnoj propovedi. Konstantin episkop bolgarskij i ego Učitel′noe Evangelie. Kazan′: Tip. Imperatorskogo Universiteta, 1885].

Афанасьева 2023: Афанасьева, Т. Сказание церковное. – Slovo 73, 2023, 3-18 [Afanas′eva, T. Skazanie cerkovnoe. – Slovo 73, 2023, 3-18].

Библиография 2010: Библиография на проф. дфн Георги Попов. – В: Йовчева и др. 2010, 13-20 [Bibliografija na prof. dfn Georgi Popov. – In: Yovcheva i dr. 2010, 13-20].

Горский 1865: Горский, А. О древних канонах святым Кириллу и Мефодию. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. Москва: Синодальная Типография, 1865, 271-284 [Gorskij, A. O drevnih kanonah svjatym Kirillu i Mefodiju. – V: Kirillo-Mefodievskij sbornik. Moskva: Sinodal′naja Tipografija, 1865, 271-284].

Горский, Невоструев 1859: Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел вторый. Писания святых отцев. 2. Писания догматические и духовно-нравственные. Москва: Синодальная Типография, 1859 [Gorskij, A., Nevostruev, K. Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj Sinodal′noj biblioteki. Otdel vtoryj. Pisanija svjatyh otcev. 2. Pisanija dogmatičeskie i duhovno-nravstvennye. Moskva: Sinodal′naja Tipografija, 1859].

Грашева 1995: Грашева, Л. Константин Преславски. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия II, София: УИ „Св. Климент Охридски", 1995, 426-440 [Graševa, L. Konstantin Preslavski. – V: Kirilo-Metodievska enciklopedija II, Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski", 1995, 426-440].

Добровский 1825: Добровский, И. Кирилл и Мефодий, словенские первоучители. Историко-критическое исследование. Москва: Тип. Селивановского, 1825, 108-120 [Dobrovskij, I. Kirill i Mefodij, slovenskie pervoučiteli. Istoriko-kritičeskoe issledovanie. Moskva: Tip. Selivanovskogo, 1825, 108-120].

Зыков 1977: Зыков, Э. К биографии Константина Преславского. – Старобългарска литература 2, 1977, 74-101 [Zykov, È. K biografii Konstantina Preslavskogo. – Starobălgarska literatura 2, 1977, 74-101].

Иванова-Константинова 1971: Иванова-Константинова, К. Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней. – В: Константин Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. София: БАН, 1971, 341-365 [Ivanova-Konstantinova, K. Dva neizvestni azbučni akrostiha s glagoličeska podredba na bukvite v srednobălgarski prazničen minej. – V: Konstantin Kiril Filosof. Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godišninata ot smărtta mu. Sofia: BAN, 1971, 341-365].

Йовчева 2005: Йовчева, М. Акростихът в старобългарския канон за св. Троица като свидетел за произхода на творбата. – Црквене студије 2, 2005, 299-312 [Yovcheva, M. Akrostihăt v starobălgarskija kanon za sv. Troica kato svidetel za proizhoda na tvorbata. – Crkvene studije 2, 2005, 299-312.].

Йовчева 2015: Йовчева, М. Златният век на старобългарската химнография. В: Гюзелев, В., Илиев, И. Г., Ненов, К. (изд.) Българският златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893–927). Пловдив: Фондация Българско историческо наследство, 277-300 [Yovcheva, M. Zlatnijat vek na starobălgarskata himnografija. V: Gjuzelev, V., Iliev, I. G., Nenov, K. (izd.) Bălgarskijat zlaten vek. Sbornik v čest na car Simeon Veliki (893–927). Plovdiv: Fondacija Bălgarsko istoričesko nasledstvo, 277-300].

Йовчева 2023: Йовчева, М. И след като си отиде, той остава. В памет на проф. Георги Попов (15.07.1943–8.04.2023). – Palaeobulgarica 47/2, 2023, 139-148 [Yovcheva, M. I sled kato si otide, toj ostava. V pamet na prof. Georgi Popov (15.07.1943–8.04.2023). – Palaeobulgarica 47/2, 2023, 139-148].

Йовчева и др. 2010: Йовчева, М., Добрев, И., Турилов, А., Трайчев, Е. (изд.) ПѢНИЄ МАЛО ГЄѠРГНЮ. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Георги Попов. София: Боян Пенев, 2010 [Yovcheva, M.,

Dobrev, I., Turilov, A., Trajčev, E. (izd.) v PĚNIE MALO GEŌRGIJU. Sbornik v čest na 65-godišninata na prof. dfn Georgi Popov. Sofia: Bojan Penev, 2010].

Каймакамова 1990: Каймакамова, М. Българска средновековна историопис (От края на VII до първата четвърт на XV в.). София: Наука и изкуство, 1990 [Kajmakamova, M. Bălgarska srednovekovna istoriopis (Ot kraja na VII do părvata četvărt na XV v.). Sofia: Nauka i izkustvo, 1990].

Калайдович 1824: Иоанн, Ексарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и X столетий. Написано Константином Калайдовичем. Москва: Тип. Семена Селивановского, 1824 [Ioann, Eksarh Bolgarskij. Issledovanie, ob″jasnjajuŝee istoriju slovenskogo jazyka i literatury IX i X stoletij. Napisano Konstantinom Kalajdovičem. Moskva: Tip. Semena Selivanovskogo, 1824].

Кожухаров 1983: Кожухаров, С. Пѣтн достонтъ аρхнстρатнга (Новооткрито произведение на Константин Преславски). – В: Литературознание и фолклористика. В чест на акад. Петър Динеков. София: БАН, 59-62 [Kožuharov, S. Pěti dostoitъ arhistratiga (Novootkrito proizvedenie na Konstantin Preslavski). – V: Literaturoznanie i folkloristika. V čest na akad. Petăr Dinekov. Sofia: BAN, 59-62].

Костић 1937-1938: Костић, Д. Бугарски епископ Константин – писац Службе св. Методију. – Byzantinoslavica 7, 1937-1938, 189-211 [Kostić, D. Bugarski episkup Konstantin – pisac Službe sv. Metodiju. – Byzantinoslavica 7, 1937-1938, 189-211].

Куев 1974: Куев, К. Азбучната молитва в славянските литератури. София: БАН, 1974 [Kuev, K. Azbučnata molitva v slavjanskite literaturi. Sofia: BAN, 1974].

Милтенова 1992: Милтенова, А. Историкии. – В: Петканова, Д. (съст.) Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София: Петър Берон, 1992, 198 [Miltenova, A. Istorikii. – V: Petkanova, D. (săst.) Starobălgarska literatura. Enciklopedičen rečnik. Sofia: Petăr Beron, 1992, 198].

Минчева 1990: Минчева, А. Бележки към четенето на акростиховата похвала на Костантин [sic!] Преславски Гρанеса добρа Константнновα. – Старобългарска литература 22-23, 1990, 3-7 [Minčeva, A. Beležki kăm četeneto na akrostihovata pohvala na Kostantin [sic!] Preslavski Granesa dobra Konstantinova. – Starobălgarska literatura 22-23, 1990, 3-7].

Начева 2002: [Начева, М.] Славянин. – В: Български етимологичен речник VI. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2002,

834-838 [[Načeva, M.] Slavjanin. – V: Bălgarski etimologičen rečnik VI. Sofia: Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2002, 834-838].

Попов 1985: Попов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски (Кирило-Методиевски студии 2). София: БАН, 1985 [Popov, G. Triodni proizvedenija na Konstantin Preslavski (Kirilo-Metodievski studii 2). Sofia: BAN, 1985].

Попов 1995: Попов, Г. Из химнографското наследство на Константин Преславски (Новооткрит трипеснец за предпразненство на Успение Богородично). – Palaeobulgarica 19/3, 1995, 3-31 [Popov, G. Iz himnografskoto nasledstvo na Konstantin Preslavski (Novootkrit tripesnec za predpraznenstvo na Uspenie Bogorodično). – Palaeobulgarica 19/3, 1995, 3-31].

Попов 1997: Попов, Г. Новооткрит канон на Константин Преславски с тайнописно поетическо послание. – Palaeobulgarica 21/4, 1997, 3-17 [Popov, G. Novootkrit kanon na Konstantin Preslavski s tajnopisno poetičesko poslanie. – Palaeobulgarica 21/4, 1997, 3-17].

Попов 1998: Попов, Г. Канон за Рождество Христово от Константин Преславски. – Palaeobulgarica 22/4, 1998, 3-26 [Popov, G. Kanon za Roždestvo Hristovo ot Konstantin Preslavski. – Palaeobulgarica 22/4, 1998, 3-26].

Попов 1999: Попов, Г. ХВАЛНА ПѦНИѦ КОНСТАНТИНОВА (Богоявленски предпразнични стихири на Константин Преславски в руски миней от XII-XIII в.). – Старобългарска литература 31, 1999, 3-23 [Popov, G. HVALNA PJANIJA KONSTANTINOVA (Bogojavlenski predpraznični stihiri na Konstantin Preslavski v ruski minej ot XII-XIII v.). – Starobălgarska literatura 31, 1999, 3-23].

Попов 2003a: Попов, Г. Акростих в гимнографическом творчестве учеников Кирилла и Мефодия. – В: Stantchev, Yovcheva 2003, 30-55 [Popov, G. Akrostih v gimnografičeskom tvorčestve učenikov Kirilla i Mefodija. – V: Stantchev, Yovcheva 2003, 30-55].

Попов 2003b: Попов, Г. Химнография старобългарска. – В: Грашева, Л. (гл. ред.) Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 4. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 400-414 [Popov, G. Himnografija starobălgarska. – V: Graševa, L. (gl. red.) Kirilo-Metodievska enciklopedija. T. 4. Sofia: Akademično izdatelstvo „Marin Drinov“, 400-414].

Попов 2013: Попов, Г. Старобългарска църковна поезия за Рождество Христово и Богоявление. Книга първа: КЛИМЄНТА ПѦСНИ.

София: Изкуство, 2013 [Popov, G. Starobălgarska cărkovna poezija za Roždestvo Hristovo i Bogojavlenie. Kniga părva: KLIMENTA PJASNI. Sofia: Izkustvo, 2013].

Станчев, Попов 1988: Станчев, К., Попов, Г. Климент Охридски. Живот и творчество. София: УИ „Климент Охридски“, 1988 [Stančev, Popov 1988: Stančev, K., Popov, G. Kliment Ohridski. Život i tvorčestvo. Sofia: UI „Kliment Ohridski“, 1988].

Тихова 2012: Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски издадено от Мария Тихова. С детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262) (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski izdadeno ot Marija Tihova. S detajlnoto opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262) (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Турилов 2010: Турилов, А. Открытие как научная судьба. – В: Йовчева и др. 2010, 7-11 [Turilov, A. Otkrytie kak naučnaja sud′ba. – V: Yovcheva i dr. 2010, 7-11].

Турилов 2014: Турилов, А. К определению объема творческого наследия учеников Кирилла и Мефодия в составе славянского Требника (Предварительные наблюдения над южнославянской рукописной и старопечатной традицией). – В: Турилов, А. А. Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики. Москва: Знак, 2012, 89-102 [Turilov, A. K opredeleniju ob″ema tvorčeskogo nasledija učenikov Kirilla i Mefodija v sostave slavjanskogo Trebnika (Predvaritel′nye nabljudenija nad južnoslavjanskoj rukopisnoj i staropečatnoj tradiciej). – V: Turilov, A. A. Mežslavjanskie kul′turnye svjazi èpohi Srednevekov′ja i istočnikovedenie istorii i kul′tury slavjan. Ètjudy i harakteristiki. Moskva: Znak, 2012, 89-102].

Турилов 2015: Турилов, А. Константин. – В: Православная энциклопедия 37. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 11-13 [Turilov, A. Konstantin. – V: Pravoslavnaja ènciklopedija 37. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaja ènciklopedija», 11-13].

Constantine of Preslav and His Literary Activity in the Context of OCS Literature: The Art of the Acrostic

Abstract: In OCS studies Constantine of Preslav was for a long time known as a translator/compilator of prose texts above all and as the author of the Alphabet Prayer, but today his hymnology attracts more attention. This is due to several acrostics containing his name, rediscovered and published by scholars only recently. A full-fledged appreciation of his work demands bringing together the analyses of his prose and his hymnology. In addition it is necessary to add his acrostics as texts in their own right. This is attempted in the article on the basis of G. Popov's research, special attention being paid to the two acrostics that actually form poetic texts, written in the tradition of Byzantine dodecasyllable poetry.

Keywords: Constantine of Preslav; hymnology; acrostic; Alphabet Prayer; dodecasyllabic verse.

Prof. Roland Marti, PhD
Saarland University
rwmslav@mx.uni-saarland.de

Преки и косвени източници на *Учителното евангелие*

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.02

Уводите и заключенията в Учителното евангелие: източници и вдъхновения*

Добриела Котова
Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките

Резюме: Учителното евангелие на Константин Преславски е сборник от 51 проповеди върху неделните четива в подвижната църковна година с идентична структура: увод, разяснителна част и заключение. Преводният характер на средните части е установен още в началото на изследванията на паметника. Уводите и заключенията се смятат за оригинален текст. Въз основа обаче на натрупаните нови познания за гръцките източници на сбирката се налага да бъде прецизирана представата за начина на тяхното съставяне. Статията разглежда група слова, в чиито заключения са усвоени пасажи от хомилии на Йоан Златоуст, и разкрива начина, по който Константин създава собствен поучителен текст като ексцерпира, превежда и компилира части от тях, използва ги като отправна точка за изграждането на собствени идейни внушения. В този аспект са обсъдени и други две слова, където изглежда е почерпено вдъхновение от Епифаний Кипърски и Григорий Богослов. В хода на анализа се обръща внимание на литературните умения на преславския книжовник, богословската му начетеност, дълбоката му отдаденост към поетата от него просветителска мисия.

Ключови думи: Константин Преславски; *Учително евангелие*; хомилии на Йоан Златоуст към Евангелието на Матей; гръцко-славянски преводи.

* Статията е разработена в рамките на проект „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор КП-06-Н50/2 от 30.11.2020).

Учителното евангелие (нататък *УЕ*) на Константин Преславски, първият дидактичен корпус в старобългарската литература, възникнал в края на IX в., съдържа 51 слова, посветени на неделните евангелски четения през цялата църковна година. Те се състоят от увод, тълкувателна част и заключение. Още първите изследователи на произведението установяват, че средните части са превод на коментари, включени в гръцки новозаветни катени, докато въвеждащите и заключителните думи са авторски текст на преславския епископ[1]. За изключение доскоро се смяташе 42 слово, което се приемаше за собствена творба на Константин[2]. Големи пасажи от разяснителната част на 19 слово също се приписваха на неговото перо, защото гръцкият оригинал не бе известен[3].

Последните изследвания върху изворите на *УЕ* позволиха да се уточнят катените, от които са заети тълкуванията в средните части. За словата към евангелски перикопи от Матей и Йоан Константин използва основните катени от тип А към тези евангелия (CPG C 110.1 и C140.1) – свързан коментар, следващ евангелския текст, изцяло компилиран само от фрагменти от съответните Златоустови хомилии. Техният автор всъщност резюмира съдържанието на беседите, като ексцерпира само екзегетичния материал без каквито и да било реторически украси, стилистични фигури и морални наставления. Тълкуванията в словата към Лука са преведени от катена тип А към Лука (CPG C130), съставена от същия катенист. В нея в единен анонимен текст са свързани схолии от хомилиите към Лука на Кирил Александрийски, Тит Востронски и Ориген, както и някои фрагменти от беседите на Йоан Златоуст към Матей. Цитирани са и други автори[4].

Сравнението с катенните текстове разкри, че средната част на 42 слово не е оригинална, а е превод на катена А към Лука[5]. А що се отнася до 19 беседа, стана ясно, че в нея Константин е компилирал пасажи, подбрани от него директно от 61 хомилия на Йоан

---

[1] Горский, Невоструев 1859: 411-420, 423-424; Антоний 1895: 164-168, 178-266 (първо издание на няколко слова в съпоставка с катенен текст); Михайлов 1894: 2-3.

[2] Горский, Невоструев 1859: 418; Антоний 1895: 169, 224; Михайлов 1894: 2, 32; Грашева 1995: 435; Галлуччи 2001: 3; Hannick 2006: 165; Славова 2013: 104; Крысько 2017: 52, бел. 2.

[3] Тихова, Иванова 2006.

[4] Подробно за гръцките източници, използвани при съставянето на *УЕ* вж. Котова 2023.

[5] Вж. Котова 2022б.

Златоуст, с текста на главния си източник – основната катена от тип А към Матей[6]. Такава компилация между катенния коментар и съответната хомилия се откри в общо 10 слова към Матей (16-25).

Оказа се обаче, че предпочитанията към оригиналните Златоустови хомилии не се ограничават само в тълкуванията, а че и в някои от заключенията Константин прибягва към тях. Може да се види както цялостен превод, така и умело вплитане в авторския му текст на по-кратки пасажи, на отделни изрази или просто на преосмислени от него идеи от съответните хомилии.

Но Златоуст не е единственият църковен отец, от когото Константин черпи вдъхновение при съставянето на своите уводи и заключения. Въведението към 43 слово показва познаване на *Слово за погребението на тялото Господне* на Епифаний Кипърски, а в заключенията на 22 и 39 слово преславският книжовник усвоява идеи от *Oratio XL* на Григорий Богослов.

Именно тези случаи на „усвояване“ на чужд текст при съставянето на неговите проповеди, поднесени най-вече в заключенията на словата, са предмет на настоящата статия. Задачата е да се разкрие начинът, по който Константин създава собствен поучителен текст, като ексцерпира, превежда и компилира пасажи от хомилии на Йоан Златоуст, използва ги като отправна точка за изграждането на своите идейни внушения. В хода на анализа ще се обърне внимание на литературните умения на преславския книжовник, богословската му начетеност, дълбоката му отдаденост към поетата от него просветителска мисия.

Макар тълкувателните части на някои слова в *УЕ* да съвпадат[7], всяка една беседа е различна от другите, защото си има свои собствени увод и заключение. Именно чрез тези рамкиращи проповедта части Константин Преславски превръща сухия коментар на основния си източник отново в своеобразни хомилии.

На авторските части на *УЕ* – уводите и заключенията, за първи път внимание обръщат А. Горски и К. Невоструев в своето описание на паметника. Като забележителна особеност те открояват

[6] За комбинирането на различните източници в 19 слово вж. Котова 2022а, за 20 слово – Petrov 2022.

[7] По въпроса срв. Котова 2023: 29-30.

многократно заявения респект към Йоан Златоуст, изразените мисли и чувства на проповедника, историческите указания за неговата дейност и състоянието на слушателите му, като цитират редица текстове[8]. По-задълбочен анализ е направен от архиеп. Антоний, който се съсредоточава върху обичайната композиция на уводите и заключенията, тематичната им палитра, нравствено-поучителния им характер. В художествено отношение са отбелязани метафорите, химнографските елементи, кратките молитви[9]. Особено важно е изследването на Г. Сване, който разглежда въведенията и послесловите като реторични текстове, майсторски съставени по правилата на ораторската проза, анализира тяхната поетика, композицията на словата, използването на метафорите и алегориите в авторските части[10]. В. Велинова отбелязва възпитателната роля на заключенията и значението им за прокарването на нравствено-дидактичната линия на Константин, обръща внимание на художествените характеристики на оригиналните части на *УЕ*, на тяхната поетика, присъща на хомелитичната проза[11]. С топосите в уводите напоследък се занима Гр. Стоянова[12].

Нуждата от църковно и обществено учителство в България след покръстването, предопределя появата на *Учителното евангелие* на Константин Преславски, съдържанието и формата му. Натоварен от Наум да преведе от гръцки тълкуванията към светото Евангелие, Константин се стъписва пред величината на заданието, както разбираме от прозаическия пролог към корпуса[13]. От една страна, трябва да се разяснят евангелските текстове на разбираем език, както пред бъдещи църковни служители и проповедници, така и пред една неподготвена публика от миряни, от друга – е нужно да се поучава и наставлява, да се укрепва вярата на новопокръстените, да се привличат нови последователи. Ето защо Кон-

[8] Горский, Невоструев 1859: 424-428.

[9] Антоний 1895: 169-178.

[10] Сване 1971.

[11] Велинова 1998: 83-87.

[12] Стоянова 2023.

[13] Срв. изданието на текста на пролога на *УЕ* от Е. Галучи с информация за ръкописите, които свидетелстват за пълна версия на пролога (Galluci 2001, 125-128, 63-65); в текста на Sin. 262, издаден от Тихова, пасажът за ролята на Наум за създаването на *УЕ* не присъства (Тихова 2012, 5-7, 3б2-4а21), тъй като в пълнота той е запазен в предговори към друга сбирка – *Учително евангелие II*, преведено през XIV в. (Тихова 2012: XII).

стантин избира да напише тълкувателни проповеди само за основните – неделните четива през цялата година, като се обръща към проповедническата практика от IV в. във Византия. Вдъхновен от разяснителните беседи на Златоуст, той съставя своята оригинална по замисъл и изпълнение творба. Макар големи части от нея да са преводни, преславският книжовник създава самобитно произведение, което, както отбелязва и Кр. Ханик, няма предтеча във византийската литература като литературна форма и като сборник с проповеди върху неделните четения за цялата година[14].

Целият проект поставя на изпитание проповедническите, дидактическите и литературните умения на Константин. Той вижда просветителската си задача, не само в това да преведе точно и адекватно за славянската си аудитория духовните текстове, написани на гръцки език от отците на църквата, но и в допълнителното тълкуване и свеждане до съзнанието на новопокръстените на най-важните християнски догми и постулати по разбираем за тях начин с помощта на примери, библейски цитати, увещания, практически правила и т.н. За него е важно да вдъхновява, да докосва емоционално, да убеждава. И именно уводните и заключителните думи дават на преславския епископ формата, в която той разгръща собствената си *адхортативна* екзегеза и пламенното си учителство.

Изправен пред необятността на литературата и високия ѝ стил, Константин се обръща не към самите хомилии на Йоан Златоуст към Матей и Йоан и на други автори към Лука, а към византийските новозаветни катени, в които вече е ексцерпиран и резюмиран екзегетичният материал, съдържащ се в оригиналните беседи. Този нереторичен текст съставлява преводните тълкувателни части на *УЕ*. Към тях преславският проповедник пише пламенни уводи и заключения, изпълнени с практически наставления. Именно в това се състои и оригиналността на словата в *УЕ* – те имат два центъра. Преведеният катенен коментар предоставя екзегезата – разяснението на евангелските текстове, направено вече от светите отци. Това високо знание Константин обрамчва чрез въведенията и послесловите в своята собствена, в известен смисъл независима проповед, която в повечето случаи само взима за изходен пункт разтълкуваните в средната част евангелски притчи, за да се насо-

[14] Hannick 2006: 166-169.

чи към теми от особено значение за новопокръстеното паство и за все още неукрепналата църква. По този начин резюмираните в катените коментари на Йоан Златоуст, Кирил Александрийски и други отци на църквата отново стават част от своеобразни хомилии – поучителните слова на Константин[15]. Придържайки се в уводите и заключенията към стиловите характеристики на хомилетичната проза, преславският книжовник разяснява с конкретни примери основните християнски постулати, обучава в принципите на християнския живот, призовава и дава практически наставления за постигането им, подготвя бъдещи Божии служители, като укрепва вярата им и ги вдъхновява за мисията им.

Срещаме директни обръщения към слушателите – „братя, възлюблени", реч във второ лице, но много по-често в 1 л. мн. ч., което показва приобщаването на Константин към неговата аудитория, реторични въпроси, конкретизиращи въпроси, последвани от изяснителни отговори: „Кои са тези заповеди? Как да обичаме?", вмъкване на въображаеми диалози с публиката: „Някой ще ми каже: „Ние не го ли обичаме?" Аз знам, че го обичате". Стилът на Константин на места е особено картинен, емоционален и въздействащ. Той обича епитетите, метафорите, анафората, сравненията и други тропи и фигури, някои от тях – познати образи и топоси: „високо летящ орел", „аз съм само една тръба, макар и невелегласна", „душите – кораби, в които да приемем Христос", „да се наситим от Христовата трапеза"[16], "словото Божие като хляб небесен, непресъхващ извор, разхлаждащ душите ни", „да бъдем светли, да вдигнем светли очи" и т. н. Поразени сме от огромното му смирение на човек, поставил се в служба на Бог и посветил се на своята мисия. Постоянната мисъл за хората, на които говори, предопределя съдържанието, стила и тона на речта в уводите и заключенията му и ги прави самобитни въпреки явните влияния в тях на хомилиите на Златоуст, заемките на идеи, изрази или цели пасажи.

Уводите обикновено са кратки, като в Първо и Второ слово липсват. Понякога в тях Константин чрез цитат или метафора подхожда към темата на проповедта, но често само призовава за внимателно слушане, разбиране и усвояване на високите религиозни

[15] За словата в *УЕ* като опит да се „възстанови" въздействащата литературна форма на хомилията срв. Митов 2022.

[16] За трапезната метафора вж. статията на М. Спасова в настоящия том (Спасова 2024).

истини, подчертава животворната сила на Божието слово, ползата от проповедта, знанието и книгите. В повечето случаи уводите не са свързани тематично със средната част и не са встъпления към нея, а са началните думи, с които Константин открива своето поучително слово. Те обикновено завършват с указване на църковния отец, от който е тълкуванието. Почти във всички слова Константин завършва уводите си с цитата, с който започва неделната перикопа и който в Златоустовите хомилии стои като заглавие.

Заключенията като цяло са по-дълги. В Първо слово послеслов няма, а във Второ – е много кратък, само 26 реда. Изградени са преди всичко от наставления и призиви – паренесис – в духа на заключителните думи на Златоустовите хомилии. Константин най-напред подчертава изяснената в тълкуванието истина, резюмира много кратко историята и призовава да се запази в съзнанието като основно знание и модел на подражание. Подобно на уводите, и в заключенията рядко се случва да остане в темата на перикопата, почти винаги намира оригинален начин как да подеме своята собствена морално-дидактична линия, да премине към поучението по някоя от важните за него теми. А те са: любовта към Бога, милосърдието, правенето на добри дела, любов, а не омраза и вражда, постоянстването във вярата и учителството, спазването на Божиите заповеди, придържането към нормите на християнския живот и поддържането на душите чисти и светли – теми, които Константин не се уморява да повтаря. На места имаме и догматика, но тя също е вплетена в наставленията:

> потъщнмъ сѧ х҃олюбьцн да н нъı сърѧщеть х҃ъ б҃ъ нашь· н въскрѣснть отъ одра грѣховьнааго· аще бо н тѣлѣса наша не соуть оумьрла нъ д҃ша наша нскрь съмьртн лежѧть· **тѣмьже молнмъ сѧ ѥдннномоу ожнвлѧющоумоу// мьртвьцѧ· оумьршоумоу на крьстѣ насъ ради·** (+ н Н) **въскрьсъшоумоу трѣтнн д҃нь·** да н нъı ожнвнть съмрьть грѣховьноую отъгънавъ· (УЕ 30/ S 138a7-b8)[17]

Както споменах, проучванията на византийските източници на *УЕ* очертаха група слова към Евангелието от Матей (глави 16-25), чиято тълкувателна част е компилация от катенен текст и различни по дължина пасажи, екцерпирани от Константин директно от ориги-

[17] Тихова 2012: 275.

налната Златоустова хомилия върху съответната перикопа. Оказа се обаче, че и завършващите части на тези слова (без слово 22) остават в рамките на хомилията, лежаща в основата на тълкуването, докато всички останали слова към Матей и Йоан (с изключение на слово 47) имат заключения, които са независими от дадената Златоустова беседа. В послесловите на слова 16-21 и 23-24 е налице превод на пасажи от хомилията с паренетичен и реторичен характер. Трябва обаче да се отбележи, че вътре в тази група се наблюдава едно преминаване от пълен превод към все по-голямо усвояване на текста на Златоуст. Докато послесловите на 16 и 17 слово са изцяло преводни, като се изключи последното изречение преди доксологията, то в следващите слова Константин все по-малко превежда, а все повече компилира и обобщава Златоустовия текст и използва отделни изрази, метафори, идеи като вдъхновение за изграждането на неговите собствени поучения със свои примери, тропи и акценти. Така, макар в заключението на слово 25 да личи много ясно влиянието на патристичния текст и изказ, в него въобще няма превод. Вместо това Константин резюмира по своему коментара на църковния отец.

Обособяването на тази група слова поставя въпроса каква е причината само в тях да има директни заемки от хомилиите на Златоуст, но за съжаление той все още не е намерил отговор.

По-надолу ще представя главно заключенията на няколко слова в съпоставителни таблици. В тях славянският текст ще бъде цитиран по изданието на М. Тихова на най-стария достигнал до нас препис на *УЕ* – Синодалния (ГИМ Син. 262, нататък *S*) с отбелязани разночетения от другите три преписа – Виенски (ÖNB Cod. Slav. 12, XIV в., нататък *W*), Гилфердингов (РНБ Гилф. 32, 1286 г., нататък *G*) и Хилендарски (Хил. 385, 1344 г., нататък *H*)[18]. Добавени са разночетения, които екипът ни е установил в процеса на работата по проекта за създаването на старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници-индекси към *УЕ*. Разлики с изданието има и при някои словораздели, също така коригирани от екипа. Преводите на славянски и гръцки пасажи, които съм дала на места, са направени от мен.

[18] За историята и палеографските особености на трите сръбскки преписа – *W*, *G* и *H* – вж. Тихова 2012: XVI-XXIX), за подробно палеографско описание и датировка на *Син. 262* към края на XI – началото на XII в. вж. Уханова 2012, а за последната му датировка по езикови особености към втората половина на XII в. вж. Крысько, Мольков 2017: 361.

Слово 16 е посветено на притчата за чудото с нахранването на народа от Христовите ученици с пет хляба и две риби (Мт 14:14-21). Историята е коментирана от Златоуст в *49 хомилия към Матей*. В увода Константин въвежда в темата, като използва метафората за Христовата трапеза, употребена в края на третата част на хомилията: „Възлюблени, като виждате чудо след чудо и Христовата трапеза, пълна с много добрини, да пристъпим и да се наситим, за да не отслабнем на средата на пътя“. Уводът завършва с призива: „моля ви да отхвърлим всички телесни мисли, да слушаме внимателно и да разберем какво ни казва този земен ангел и високо летящ орел, наставляван от Светия дух“. Темата за насищането с духовна храна и отхвърлянето на земните грижи е лайтмотив и в заключението. Пълните с респект думи, с които Константин приканва да се слуша Златоустовото слово, са особено уместни за 16 слово. В тълкувателната част четем големи пасажи от оригиналната беседа, които той сам е подбрал и комбинирал с текста на основния си източник – катената. Освен това и цялото заключение е превод-компилация на два паренетични откъса от тази беседа (Chrys. In Matth. 49, PG 58: 500.24-31 и 500.59-501.5), които съдържат основни за християнското учение морално-дидактични мотиви: за духовната храна – небесния хляб, отхвърлянето на земните грижи, живот в търсене на духовното и с поглед, отправен към края и всички неизброими блага, приготвени за нас на небето.

Заключение – Слово 16

УЕ 16/ *S* 81d13-82a19	Chrys. In Matth. 49, PG 58: 500.24-31
(1) Сихъ оубо дьржимъ сѧ и мы братиѥ· и просимъ хлѣба небесьнаго питѣющаго сѫщьства д҃шь нашихъ· и приимъше вьсѧкоу пищю житиискоую· иждеиѣмъ отъ себе· аще бо они и грады и домы· и оужикы· и вьсе оставиша· и въ поустыни живѧахоу· и алкотѣ оудѧщии не ѿидоша колми	**(1)** Τούτων οὖν ἐχώμεθα καὶ ἡμεῖς, καὶ ζητῶμεν τὸν ἄρτον τὸν ἐπουράνιον, καὶ λαβόντες πᾶσαν ἐκβάλωμεν φροντίδα βιωτικήν. Εἰ γὰρ ἐκεῖνοι καὶ οἰκίας καὶ πόλεις καὶ συγγενεῖς καὶ πάντα ἀφῆκαν, καὶ ἐν ἐρήμῳ διέτριβον, καὶ τοῦ λιμοῦ καταναγκάζοντος οὐκ ἀνεχώρουν· πολλῷ μᾶλλον ἡμᾶς,

<table>
<tr><td>паче на-//мъ къ такои трапезѣ пристоупающемъ· много тъщание подобаеть показати· и д҃хвьна любити· и чювьствьнъıхъ искати·</td><td>τοιαύτῃ προσιόντας τραπέζῃ, πλείονα ἐπιδείκνυσθαι χρὴ φιλοσοφίαν, καὶ τῶν πνευματικῶν ἐρᾷν, καὶ τὰ αἰσθητὰ μετὰ ταῦτα ζητεῖν.</td></tr>
<tr><td colspan="2">58: 500.31-59 Ἐπεὶ κἀκεῖνοι ἐνεκαλοῦντο, οὐχ ὅτι ἐζήτησαν αὐτὸν διὰ τὸν ἄρτον, ἀλλ' ὅτι διὰ τοῦτο μόνον αὐτὸν ἐζήτησαν, καὶ διὰ τοῦτο προηγουμένως... Καὶ καθάπερ τῶν τεχνιτῶν ἕκαστος ἰδίαν ἐπιστήμην ἔχει, οὕτω καὶ ὁ πλουτῶν οὐκ οἶδε χαλκεύειν, οὐδὲ ναυπηγεῖν, οὐδὲ ὑφαίνειν, οὐδὲ οἰκοδομεῖν, οὐδὲ ἄλλο τῶν τοιούτων οὐδέν· μανθανέτω τοίνυν τῷ πλούτῳ κεχρῆσθαι εἰς δέον, καὶ ἐλεεῖν τοὺς δεομένους, καὶ πάντων ἐκείνων βελτίονα εἴσεται τέχνην. δ΄. Καὶ γὰρ αὕτη τῶν τεχνῶν ἐκείνων ἀνωτέρα πασῶν. Ταύτης τὸ ἐργαστήριον ἐν οὐρανοῖς ᾠκοδόμηται. Αὕτη οὐκ ἀπὸ σιδήρου καὶ χαλκοῦ τὰ ὄργανα ἔχει, ἀλλ' ἐξ ἀγαθότητος καὶ ἀπὸ γνώμης. Ταύτης τῆς τέχνης ὁ Χριστός ἐστι διδάσκαλος, καὶ ὁ τούτου Πατήρ. Γίνεσθε γὰρ, φησὶν, οἰκτίρμονες, ὡς ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Καὶ τὸ δὴ θαυμαστὸν, ὅτι οὕτω τῶν ἄλλων οὖσα βελτίων, οὐ πόνου, οὐ χρόνου δεῖται πρὸς τὸ κατορθωθῆναι· ἀρκεῖ θελῆσαι, καὶ τὸ πᾶν ἤνυσται</td></tr>
<tr><td>УЕ 16/ S 82a19-b15

(2) которыи же коньць бываеть д҃хвьнъıихъ· послоушаи н҃бо и соущаа на н҃бсьхъ бл҃гаа· сла҃ неиздреченьнаꙗ· чьртози д҃хвьнии· пресвѣтьлии свѣтильници· житие съ женихомь· дрꙋга вьсѧ блага·// ихъже (3) око не видѣ ни оухо слъıша· и сьрдьце чловѣчьско не помъıсли· ꙗже оуготова б҃ъ любѧщимъı(!) и· ихъже насладити сѧ· вьсѣмъ намъ молїм сѧ· г҃ви· и х҃оу и с҃тоу- …</td><td>58: 500.59-501.5

(2) Ἴδωμεν δὲ καὶ τὸ τέλος αὐτῆς οἷόν ἐστι. Τί οὖν ἐστιν αὐτῆς τὸ τέλος; Ὁ οὐρανὸς, τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἀγαθὰ, ἡ δόξα ἡ ἀπόῤῥητος ἐκείνη, αἱ πνευματικαὶ παστάδες, αἱ φαιδραὶ λαμπάδες, ἡ μετὰ τοῦ Νυμφίου διαγωγὴ, τὰ ἄλλα, ἃ (3) μηδεὶς λόγος, μηδὲ νοῦς παραστῆσαι δύναται.</td></tr>
<tr><td></td><td>1Кор 2:9

ἀλλὰ καθὼς γέγραπται· ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδεν καὶ οὖς οὐκ ἤκουσεν καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ἃ ἡτοίμασεν ὁ θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν.</td></tr>
</table>

Съпоставителната таблица онагледява метода на компилиране и „усвояване“ на Златоустовия текст. Интересен е начинът, по който двата пасажа, разделени в оригиналната хомилия от немалко

текст (тук съкратен и в по-светъл и по-дребен шрифт), са съединени смислово един с друг в Константиновото заключение. В началото на втория откъс **(2)** Йоан Златоуст приканва: „Да видим какъв е неговият (αὐτῆς, на това изкуство – бел. моя) завършек. И така, какъв е завършекът му?“. Тук църковният отец има предвид „най-доброто изкуство (πάντων ἐκείνων βελτίων τέχνη)“, това „да си милосърден към нуждаещите се (ἐλεεῖν τοὺς δεομένους)“, за което иде реч в предходните изречения, останали непреведени от Константин. Той от своя страна заменя αὐτῆς с ⱑⱁⱄⱈⱁⱃⱓⱐⱐⱈⱐ – духовните неща, които в първата част **(1)** на послеслова е призовал да обичаме и търсим. По този начин извежда думите на Златоуст от собствения им контекст и буквално преведени ги използва в контекста на „своето“ заключение. При Златоуст небето и небесните блага са завършекът на изкуството на милосърдието, а при Константин са краят на духовните неща, към които трябва да се стремим.

Внимание заслужава последното (преди доксологията) изречение на заключението **(3)**. Втората част на оригиналното Златоустово изречение – „които никое слово, никой ум не може да представи“ – не е преведена. Вместо това Константин предпочита да цитира релевантния за контекста стих от Първо послание на ап. Павел към Коринтяните: „око не е виждало, ухо не е чувало и сърце човешко не си е помисляло това, що Бог е приготвил за ония, които Го обичат“. Тази съзнателна замяна е един от множеството примери в *УЕ*, които говорят за изключителната богословска подготовка на Константин Преславски, за находчивия му ум, за литературното и проповедническото му изкуство. Какво налага обаче тази замяна? Библейските цитати изглежда се оказват задължителен елемент в структурата на заключителните части на *УЕ*. Такива липсват само в слова 4, 25 и 39[19]. Вероятно обаче не само това е съображението за предпочитането на новозаветния стих. Сам по себе си той е стилистически много по-натоварен, много по-образен от израза на Златоуст, но освен това насочва вниманието към темата за първата Божия заповед – любовта към Бога – и наградата за нейното изпълнение, върху която преславският духовник беседва не в едно и две заключения.

17 слово е посветено на разяснението на евангелския текст от Матей, който разказва за втората буря, за ходенето по вода на Исус

[19] В заключението на слово 39 обаче има алюзия към Лк 2:39.

и Петър, за окончателното затвърждаване на вярата в Сина Божий сред Христовите ученици, за пристигането в Генисаретската земя, за изцеряването на всичките болни от околността, донесени при него и докоснали се с вяра до крайчеца на дрехата му (Мт 14:23-36). Перикопата е осветлена от Йоан Златоуст в 50 хомилия към Матей. Както в 16 слово, така и тук в увода се четат думи на възхвала и преклонение пред църковния отец и по същия начин в тълкувателната част и заключението Константин компилира пасажи, които екцерпира от оригиналната хомилия:

молю сѧ же вамъ· оучнстнте (+ сн *WG*) оума н съвѣсть· да вънрадите чьто хощете (хощеть *WGH*) г҃латн· **трьлакотьнъıн сь чловѣкъ· н҃бсъ касаѩ сѧ· не престаѩ н славн· н троуба вельгласьна отъкрывъ бо нсточьннка· оучениѩ своего· напаѩѥть нъı·** н съказаѩ с҃тоѥ ев҃нглиѥ· вьсе мѣстор сице г҃леть (*УЕ* 17/ *S* 82d5-21).

Заключение – Слово 17

УЕ 17/ *S* 85d16-86b10	Chrys. In Matth. 50, PG 58: 507.35-49
(1) снн таковаа (таковъıхъ *G* таковъıнхъ *WH*) слъıшавше о х҃ѣ таковъıхъ·:· [пооу҃ in marg.] Съдѣѩвъше (о х҃ѣ ... Съдѣѩвъше om. *WGH*) х҃олюбьцн· **(1а)** потъщїм сѧ краи ризъı его при-//косноутн сѧ· н не краи ризъ ѥго тъкмо· нъ аще хощемъ самого всего нмамъ· тѣло бо ѥго предълежнть предъ намн· на немже н риза его полежа· не косноутн сѧ тъкмо· нъ н ѩстн н насъıтнтн сѧ· да не (om. *WGH*) прнстоупаѥть же къжьдо съ вѣрою· дꙋшьнъı недоугъı нмъıн· аще бо прнкасавше сѧ краи ризъı ѥго· толнкоу снлоу прнвле-//коша· колмн вѧще (паче *H*) нмоущн (нмѣѥ *H*)· н самого въ себе (всего *WH* om. *G*)· паче нмѧ· н самого въ себе (паче ... себа om. *WGH*)· **(1б)** что же аще не гла҃ слъıшншн· нъ вндншн его лежаща· паче же н гла҃ вѣщающь ев҃нглнстъıн (-ста *WG* -стн *H*)•	**(1а)** Ἀψώμεθα τοίνυν καὶ ἡμεῖς τοῦ κρασπέδου τοῦ ἱματίου αὐτοῦ· μᾶλλον δὲ, ἐὰν θέλωμεν, ὅλον αὐτὸν ἔχομεν. Καὶ γὰρ καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ πρόκειται νῦν ἡμῖν· οὐ τὸ ἱμάτιον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα· οὐχ ὥστε ἅψασθαι μόνον, ἀλλ' ὥστε καὶ φαγεῖν καὶ ἐμφορηθῆναι. Προσερχώμεθα τοίνυν μετὰ πίστεως, ἕκαστος ἀσθένειαν ἔχων. Εἰ γὰρ οἱ τοῦ κρασπέδου τοῦ ἱματίου αὐτοῦ ἁψάμενοι τοσαύτην εἵλκυσαν δύναμιν, πόσῳ μᾶλλον οἱ ὅλον αὐτὸν κατέχοντες; Τὸ δὲ προσελθεῖν μετὰ πίστεως οὐ τὸ λαβεῖν ἐστι μόνον τὸ προκείμενον, ἀλλὰ καὶ τὸ μετὰ καθαρᾶς καρδίας ἅψασθαι, τὸ οὕτω διακεῖσθαι, ὡς αὐτῷ προσιόντας τῷ Χριστῷ. **(1б)** Τί γὰρ, εἰ μὴ φωνῆς ἀκούεις; Ἀλλ' ὁρᾷς αὐτὸν κείμενον· μᾶλλον δὲ καὶ φωνῆς ἀκούεις, φθεγγομένου αὐτοῦ διὰ τῶν εὐαγγελιστῶν.

УЕ 17/ *S* 86b10-d3 **(2)** вѣроуите нынѣ· ꙗко та ѥсть вечерѧ· на неиже и самъ възьлежааше· ничимь бо различь· ѥсть· она· сеꙗ· нъ (не WGH) сь (сию WGH) оубо (бо *WG*) чл҃вкъ съдѣваеть· оноу же самъ· нъ и сию· и оноу самъ·//егда же св҃щеника· възьриши подающа и· не мьни ꙗко свѧщеникъ се творить· нъ х҃воу роукоу простираѥмоу· ꙗкоже бо ѥгда крьщонъ(!) бываеши· не тъ тѧ кр҃щаѥть нъ б҃ъ есть дьржан тѧ за гл҃воу· невидимою силою· да ни анг҃лъ ни архангл҃ъ· ни инъ иктоже· съмѣеть пристꙋпити· и косноути (+ се *WGH*)· такоже и нынѣ·// ѥгда бо (om. *H.*) б҃ъ (х҃ь *WG*) родить· того ѥдиного (скорь *H*) есть даръ·	Chrys. In Matth. 50, PG 58: 507.50-508.4 **(2)** γ′. Πιστεύσατε τοίνυν, ὅτι καὶ νῦν ἐκεῖνο τὸ δεῖπνόν ἐστιν, ἐν ᾧ καὶ αὐτὸς ἀνέκειτο. Οὐδὲν γὰρ ἐκεῖνο τούτου διενήνοχεν. Οὐδὲ γὰρ τοῦτο μὲν ἄνθρωπος ἐργάζεται, ἐκεῖνο δὲ αὐτὸς, ἀλλὰ καὶ τοῦτο κἀκεῖνο αὐτός. Ὅταν τοίνυν τὸν ἱερέα ἐπιδιδόντα σοι ἴδῃς, μὴ τὸν ἱερέα νόμιζε τὸν τοῦτο ποιοῦντα, ἀλλὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ χεῖρα εἶναι τὴν ἐκτεινομένην. Ὥσπερ γὰρ ὅταν βαπτίζῃ, οὐκ αὐτός σε βαπτίζει, ἀλλ' ὁ Θεός ἐστιν ὁ κατέχων σου τὴν κεφαλὴν ἀοράτῳ δυνάμει, καὶ οὔτε ἄγγελος, οὔτε ἀρχάγγελος, οὔτε ἄλλος τις τολμᾷ προσελθεῖν καὶ ἅψασθαι· οὕτω καὶ νῦν. Ὅταν γὰρ ὁ Θεὸς γεννᾷ, αὐτοῦ μόνου ἐστὶν ἡ δωρεά. Οὐχ ὁρᾷς τοὺς υἱοποιουμένους ἐνταῦθα, πῶς οὐ δούλοις ἐπιτρέπουσι τὸ πρᾶγμα, ἀλλ' αὐτοὶ πάρεισι τῷ δικαστηρίῳ; Οὕτω καὶ ὁ Θεὸς οὐκ ἀγγέλοις ἐπέτρεψε τὴν δωρεὰν, ἀλλ' αὐτὸς πάρεστι κελεύων καὶ λέγων· Μὴ καλέσητε πατέρα ἐπὶ τῆς γῆς· οὐχ ἵνα ἀτιμάσῃς τοὺς γεγεννηκότας, ἀλλ' ἵνα πάντων ἐκείνων προθῇς τὸν ποιήσαντα σε καὶ ἐγγράψαντα εἰς τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας, Ὁ γὰρ τὸ μεῖζον δοὺς, τουτέστιν, ἑαυτὸν παραθεὶς, πολλῷ μᾶλλον οὐκ ἀπαξιώσει καὶ διαδοῦναί σοι τὸ σῶμα.
УЕ 17/ *S* 86d3-87b21 **(3)** оуслышимъ оубо и св҃щници· и вси людие· комоу съподобихомъ сѧ оуслышимъ оустрашимъ сѧ· отъ плътии своихъ· дасть намъ насытити сѧ· себе предъложилъ· заклана· кыи оубо боудеть намъ ѿвѣтъ· егда така брашьна ꙗдоуще· тако съгрѣшаемъ·	Chrys. In Matth. 50, PG 58: 508.4-22 **(3)** Ἀκούσωμεν τοίνυν, καὶ ἱερεῖς καὶ ἀρχόμενοι, τίνος κατηξιώθημεν· ἀκούσωμεν, καὶ φρίξωμεν· Τῶν ἁγίων σαρκῶν αὐτοῦ ἐμπλησθῆναι ἔδωκεν ἡμῖν, ἑαυτὸν παρέθηκε τεθυμένον. Τίς οὖν ἔσται ἀπολογία ἡμῖν, ὅταν τοιαῦτα σιτούμενοι, τοιαῦτα ἁμαρτάνωμεν; ὅταν ἀρνίον ἐσθίοντες, λύκοι γινώμε-

егда агнѧ// ꙗдоуще· вълъци бываемъ· егда овьчатьмь питѣем сѧ· (ти *W* тии *G*) ꙗко льви въсхытаемъ· си бо таина не тъкмо хыщениꙗ· нъ и отъ малы вражьды чистити сѧ велить въїнꙋ· ибо мирови есть таина· си таина (om. *W*) не (+ да *G*) дасть (даѥть *W* даѥт се *G*) събирати имѣниꙗ· аще бо самъ себе не пощадѣ (щедѣ *WG*) насъ ради· комоу достоини боудемъ имѣние щадѧще //а д҃ша не щадѧще· ꙁа нюже самъ тъ не пощадѣ себе· иоудѣомъ же на всѧко лѣто· въспоминаниꙗ своихъ благодатии· праꙁдьникы съвѧꙁа б҃ъ· тебе же на всѧкъ дьнь сими таины (таинами *H*)· не стыди сѧ оубо крьста· се бо соуть намъ чьстьны· сиѧ соуть (om. *WG*) наша (om. *WG*) таины симь даромь красимъ сѧ· симь (om. *G*) оудобрѧмъ сѧ (om. *G*)·	θα; ὅταν πρόβατον σιτούμενοι, κατὰ τοὺς λέοντας ἁρπάζωμεν; Τοῦτο γὰρ τὸ μυστήριον οὐ μόνον ἁρπαγῆς, ἀλλὰ καὶ ψιλῆς ἔχθρας καθαρεύειν κελεύει διαπαντός. Καὶ γὰρ εἰρήνης ἐστὶ μυστήριον τοῦτο τὸ μυστήριον· οὐκ ἀφίησιν ἀντιποιεῖσθαι χρημάτων. Εἰ γὰρ αὐτὸς ἑαυτοῦ οὐκ ἐφείσατο δι' ἡμᾶς, τίνος ἂν εἴημεν ἄξιοι, χρημάτων φειδόμενοι καὶ ψυχῆς ἀφειδοῦντες, ὑπὲρ ἧς ἐκεῖνος οὐκ ἐφείσατο ἑαυτοῦ; Τοῖς μὲν οὖν Ἰουδαίοις κατ' ἐνιαυτὸν ὑπόμνημα τῶν οἰκείων εὐεργεσιῶν ταῖς ἑορταῖς ἐνέδησεν ὁ Θεός· σοὶ δὲ καθ' ἑκάστην, ὡς εἰπεῖν, τὴν ἡμέραν διὰ τούτων τῶν μυστηρίων. Μὴ τοίνυν αἰσχύνου τὸν σταυρόν· ταῦτα γὰρ ἡμῶν ἐστι τὰ σεμνὰ, ταῦτα ἡμῶν τὰ μυστήρια· τούτῳ κοσμούμεθα τῷ δώρῳ, τούτῳ καλλωπιζόμεθα.
УЕ 17/ *S* 87b21-d21 **(4)** аще рекоу// ꙗко небо пропѧлъ· ꙁемлю море· пр҃ркъ· и нг҃лы посла· ничьтоже равно рекоу гл҃ва бо всѣхъ благъ· ꙗко своѥго с҃на не пощадѣ· да оутоужденыꙗ рабы съпасеть· икътоже оубо иоуда сыи· пристоупи къ трапеꙁѣ сеи· икътоже симонъ сы· ибо оба сиꙗ ꙁа сребролюбие погыбоста (погоублꙗѥть *WG*)· **(4a)** оубѣжиимъ оубо рова сего прелютаа-//го (прѣлюбодѣиннаго *H*)· аще бо сице поживемъ· нищиимъ потребьна (om. *H*) дающе (подавающе *H* подающе *WG*)· сирѣчь пищоу и одежоу· и любъвъ къ искрьнимь истоу дьржаще· не тъкъмо житиѥ наше мирьно съхранить· нъ и небесьное ц҃рьствиѥ подасть намъ· х҃съ **агньць божии· въꙁемлѧи грѣхы всего мира**· емоуже слава чь҃· кланѧние подобаеть· съ о҃цмъ …	Chrys. In Matth. 50, PG 58: 508.22-32 **(4)** Κἂν εἴπω, ὅτι τὸν οὐρανὸν ἔτεινε, τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν ἥπλωσε, προφήτας καὶ ἀγγέλους ἔπεμψεν, οὐδὲν ἐρῶ ἴσον. Τὸ γὰρ κεφάλαιον τῶν ἀγαθῶν τοῦτό ἐστιν, ὅτι τοῦ ἰδίου Υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο, ἵνα τοὺς ἀλλοτριωθέντας οἰκέτας σώσῃ. Μηδεὶς τοίνυν Ἰούδας ταύτῃ προσίτω τῇ τραπέζῃ, μηδεὶς Σίμων· καὶ γὰρ ἀμφότεροι διὰ φιλαργυρίαν ἀπώλοντο οὗτοι. **(4a)** Φύγωμεν τοίνυν τοῦτο τὸ βάραθρον, μηδὲ νομίζωμεν ἀρκεῖν ἡμῖν εἰς σωτηρίαν, εἰ χήρας καὶ ὀρφανοὺς ἀποδύσαντες, ποτήριον χρυσοῦν καὶ λιθοκόλλητον προσενέγκοιμεν τῇ τραπέζῃ.
	Йн 1:29 Τῇ ἐπαύριον βλέπει τὸν Ἰησοῦν ἐρχόμενον πρὸς αὐτὸν καὶ λέγει· ἴδε **ὁ *ἀμνὸς τοῦ θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου.***

В таблицата непреведеният гръцки текст е маркиран с по-малък и по-светъл шрифт. С изключение на началните редове преводът е буквален. Преведени са краят на втората част и малко повече от половината от четвъртата част на *50 хомилия върху Евангелието на Матей*. Текстът на Златоуст на тези места е особено реторичен, изпълнен с призиви и наставления и така – напълно подходящ да изпълни ролята на заключение. Същото видяхме и в 16 слово.

(1) Обичаен за Константин израз, започващ със свързано причастие от глаголите „чувам, виждам, разбирам, научавам“ и т.н., с който се прави преход от тълкуванието към заключителната паренетична част. Ясно е, че заключението започва със сии и че в *S* има объркване. В *G* началото на послеслова е отбелязано със заглавна буква С в червено: **С**ии.

(1а) Преводът всъщност започва с потъщїм сѧ, като потъщїм сѧ… прикосноути сѧ е начин лексикално да се падчертае *conjunctivus adhortativus* на ἀψώμεθα. Μᾶλλον δὲ е развито в и не краи ризъ ѥго тъкмо· нъ, което решение води до невъзможността οὐ τὸ ἱμάτιον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα да се преведе буквално, тъй като би се получило повторение. Така се стига до не съвсем сполучливия и доста свободен превод на немже (тялото – бел. моя) и риза его полежа, който смислово и стилистично се отдалечава от израза на Златоуст. Ясно е, че при колми вѧще имоущи· и самого въ себе (всего *WH* om. *G*)· паче имѧ· и самого въ себе (om. *WGH*) има грешка. На преписвача на *S* може да се припише объркването на въ себе вм. всего/ὅλον, но изглежда че πόσῳ μᾶλλον οἱ ὅλον αὐτὸν κατέχοντες е било преведено по невнимание два пъти или пък неволно ръката на преводача е отразила търсенето на варианти.

(4) В края на заключението наблюдаваме същия подход като в 16 слово. Втората част на последното изречение от пасажа на Златоуст не е преведена. **(4а)** Вместо това Константин най-напред допълнително подсилва метафората на рова/ βάραθρον с епитета прѣлютъ (прѣлюбодѣннъ Н). След това вмъква свои заключителни думи за милосърдието към нищите и нуждаещите се, градира с цитата от Йн 1:29 за агнеца Божий, поел върху си всички грехове на света, и така постъпателно подхожда към заключителното славословие. Чрез евангелския стих и основния християнски символ още веднъж образно се затвърждава изказаният малко преди това

догматичен постулат, че Бог не е пощадил и своя Син заради спасението на отчуждилите се раби.

Слово 18 разяснява неделното четиво от Мт 17:14-23 – историята за излекуването на момчето лунатик и поучението на Христос към учениците му, в което ги уверява, че и вяра колкото синапено семе е достатъчна, за да преместят планината и да няма за тях нищо невъзможно. Стиховете са осветлени от Йоан Златоуст в *Хомилия 57 към Евангелието от Матей*. Макар в заключението да са използвани части от тази хомилия, между него и тълкуванието на пръв поглед няма никаква връзка.

Заключение – Слово 18

УЕ 18/ *УЕ* S 92d5-93a19	Chrys. In Matth. 57, PG 58: 563.33-51
(1) Вижь оубо ты възлюблене· колика блага соуть сима ороужиѥма· молѧи сѧ бо ꙗкоже достоить· и постѧ сѧ· не боудеть богатьствоулюбьць постѧи сѧ и молꙗ сѧ льгъкъ ѥсть и бъдръ. и мїлостива себе приготоваѥть б҃а· **(1а)** и ꙗкоже дъвѣма златома// крилома· на н҃бо възлѣтаѥть· **(1б)** тѣмьже таковъıи· противьнъı и соупостатъ бѣсомъ бъıваѥть. аще бо жена възможе· етера кнѧзѧ сверѣпа· ни б҃а боꙗща ѧ ни чл҃вкъ срамлѧюща сѧ милостива сътворити· кольми паче бесѣдоуаи съ богъмь· **(1в)** постъмь и мл҃твою·	**(1)** Ὅρα γοῦν ὅσα ἀγαθὰ ἐξ ἀμφοτέρων γίνεται. Ὁ γὰρ εὐχόμενος ὡς χρὴ, καὶ νηστεύων, οὐ πολλῶν δεῖται· ὁ δὲ πολλῶν μὴ δεόμενος οὐκ ἂν γένοιτο φιλοχρήματος· ὁ μὴ φιλοχρήματος, καὶ πρὸς ἐλεημοσύνην ἐπιτηδειότερος. Ὁ νηστεύων κοῦφός ἐστι καὶ ἐπτερωμένος, καὶ μετὰ νήψεως εὔχεται, καὶ τὰς ἐπιθυμίας σβέννυσι τὰς πονηρὰς, καὶ ἐξιλεοῦται Θεὸν, καὶ ταπεινοῖ τὴν ψυχὴν ἐπαιρομένην. **(2)** Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀεὶ σχεδὸν ἐνήστευον. **(1а)** Ὁ εὐχόμενος μετὰ νηστείας διπλᾶς ἔχει τὰς πτέρυγας, καὶ τῶν ἀνέμων αὐτῶν κουφοτέρας. Οὐδὲ γὰρ χασμᾶται καὶ διατείνεται καὶ ναρκᾷ εὐχόμενος, ὅπερ πάσχουσιν οἱ πολλοί· ἀλλ' ἔστι πυρὸς σφοδρότερος, καὶ τῆς γῆς ἀνώτερος. **(1б)** Διὸ καὶ μάλιστα ὁ τοιοῦτος τοῖς δαίμοσιν ἐχθρὸς καὶ πολέμιος. Οὐδὲν γὰρ ἀνθρώπου γνησίως εὐχομένου δυνατώτερον. Εἰ γὰρ γυνὴ ὠμόν τινα ἄρχοντα, καὶ οὔτε Θεὸν φοβούμενον, οὔτε ἄνθρωπον ἐντρεπόμενον, ἴσχυσεν ἐπικάμψαι, πολλῷ μᾶλλον τὸν Θεὸν ἐπισπάσεται

	ὁ συνεχῶς αὐτῷ προσεδρεύων, **(1в)** καὶ γαστρὸς κρατῶν, καὶ τρυφὴν ἐκβάλλων.
YE 18/ *S* 93a19-c6 **(2)** сн (+ ѕбо *WG*) доброѣн изволенним моеса бговндѣтела (бговндьца *H*). съдѣасте (съдѣяста *GH*)·// нлню огньна ѥфнротеуа· самъпсона прѣсндьна хравъра· ноана хоу кръстнтелѧ· уьто же глю много· рыбара благовѣстьникъ· н оучитела вьсемоу миром (+ ствьрнста *G*)· тѣмьже възлюбнмъ ѧ· ѧко богоданаѧ дара· ѧко англъско сътажанние· ѧко бѣсомъ гоубнтельство· **(2a)** да **попьравъше вьса орожнѧ вражнѧ· раждежена** (+ на H) **нхъ** (**на** H)· // оулоучнмъ цесарьствнѥ небесьскоѥ· благодатню н уловѣколюбнемь· гѣ нашего їс хса …	Chrys. In Matth. 57, PG 58: 563.40-47 **(2)** Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀεὶ σχεδὸν ἐνήστευον. Ὁ εὐχόμενος μετὰ νηστείας διπλᾶς ἔχει τὰς πτέρυγας, καὶ τῶν ἀνέμων αὐτῶν κουφοτέρας. Οὐδὲ γὰρ χασμᾶται καὶ διατείνεται καὶ ναρκᾷ εὐχόμενος, ὅπερ πάσχουσιν οἱ πολλοί· ἀλλ' ἔστι πυρὸς σφοδρότερος, καὶ τῆς γῆς ἀνώτερος. Διὸ καὶ μάλιστα ὁ τοιοῦτος τοῖς δαίμοσιν ἐχθρὸς καὶ πολέμιος. Οὐδὲν γὰρ ἀνθρώπου γνησίως εὐχομένου δυνατώτερον. **(2a)** Еф 6:16 ἐν πᾶσιν ἀναλαβόντες τὸν θυρεὸν τῆς πίστεως, ἐν ᾧ δυνήσεσθε ***πάντα τὰ βέλη τοῦ πονηροῦ [τὰ] πεπυρωμένα σβέσαι·***

Катенният коментар свършва със стих 20. Катенистът не включва в ексцерпирания от хомилията текст разясненията на Златоуст върху стих 21, който обаче влиза в неделното четене: τοῦτο δὲ γένος οὐκ ἐκπορεύεται (ἐκβάλλεται, ἐξέρχεται) εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νεστείᾳ / този род (бесове, какъвто е лунатизмът, бел. моя) не се изгонва/извежда по никакъв друг начин освен с пост и молитва. Йоан Златоуст осветлява този стих в 4 глава на хомилията и го използва като отправна точка, за да разгърне своята беседа върху поста и молитвата и ползата от тези две добродетели и да призове към живот във въздържание от разкош и удоволствия. Тъй като темата очевидно е важна за Константин Преславски, той я коментира в заключението.

(1) Макар формално да е налице обичайният белег за начало на заключителна част – обръщението тъı възлюблене, послесловът не е типичен: той е едновременно и продължение на разясненията върху перикопата, и заключителен текст. Отсъства каквато и да било връзка с тълкуването, защото на това място Константин просто преминава към разглеждане на поредния стих от перикопата. Влизането от една тема в друга без особен преход е типично

за катените, а и самият Златоуст постъпва така в хомилията: той преминава към коментара на 21 стих, като просто го цитира (PG 58: 563.18-20). За да остане в стила на собствените си заключения, Константин пропуска чисто екзегетичните разсъждения и се насочва към изречения с ясен реторичен характер, съдържащи поучения и стилистични тропи и фигури. Тъй като е извадил думите на Златоуст от контекста им, му се налага да замени местоимението ἀμφότεραι със сн ѡрѫжнн, което още веднъж показва, че на публиката му е било ясно, че става въпрос за 21 стих от Евангелието, за поста и молитвата, които са оръжия за изгонване на бесовете.

Както се вижда от таблицата, първата част на заключението е компилативен превод. Константин е съкращавал текста на Златоуст, на места е превеждал буквално, а на други е резюмирал контекстуално **(1а** и **1в)**. Втората част на заключението **(2)** са думи на преславския епископ: „Тези две благоизволения/ добродетели (т. е. постът и молитвата, бел. моя) направиха Мойсей Боговидец, Илия огнен Етеротеча, Самсон всесилния Храбър, Йоана Христов Кръстител, но какво да говоря дълго, рибарите – благовестници и учители на целия свят“. Една изключително оригинална инвенция на Константин, чрез която, както и в края на 17 слово, част от Златоустовия текст не е преведен, а предаден с негови думи, „усвоен“. Тези думи намират отправна точка в останалото непреведено изречение на Златоуст – Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀεὶ σχεδὸν ἐνήστευον / „Заради това и апостолите почти винаги постеха“ – и поясняващите го твърдения след това – „(защото) постещият има две крила и е по-лек от ветровете, по-силен е от огъня, поборник е на демоните, няма по-силно нещо от молещия се“[20]. Но освен това по този оригинален начин Константин прави връзка и с началото на 17 глава от Матей – стихове 1-13, предхождащи настоящата перикопа и осветени от „златоречивия“ отец в първата част на *Хомилия 57*. В тях се говори за Светото Преображение на Христос пред Петър, Яков и брат му Йоан, за появата на Мойсей и Илия редом с него, за двете пришествия на Илия и назоваването на Йоан Кръстител с името Илия. В края на заключението преди словословието виждаме обичайния библейски цитат – част от 16 стих на 6 глава от Посланието на ап. Павел към Ефесяните **(2а)**, който не е предаден буквално, а променен синтактично и лексикално, е вплетен в изказа на Константин. Внимание заслужава и предаването на глагола σβέννυμι не с гаснтн, а с пѡпьратн (потъпквам). В

[20] Мястото беше забелязано и представено на конференцията от Е. Дикова, срв. Дикова 2024: 140-141.

съзнанието веднага се появява картината на потушаването с крака на разжежените оръжия на врага.

Слово 23 е посветено на историята за законника, който изкушава Христос, разпитвайки го за най-голямата заповед в закона, и за оповестяването от Христос на първите две заповеди, на които се крепи целият закон – любовта към Бога и любовта към ближния (Мт 22:34-46). Йоан Златоуст беседва върху този текст в *Хомилия 71 към Евангелието на Матей*. В заключението Константин порицава тщеславието в различните негови проявления. За отправна точка взима откъса от края на втора до началните редове на четвърта глава на хомилията, където светият отец разгръща своето пламенно обвинение срещу тщеславието, особено когато то съпровожда молитвата и извършването на милостиня. Чист превод обаче има единствено в самия край, който заедно с доксологията отговаря на последните редове от Златоустовата беседа.

Заключение – Слово 23

УЕ 23/ *S* 117d9-118a11 **(1)** Молю сѧ же и нынѣ оубо братиѥ· бѣжимъ оубо вражьдꙑ сеѩ нашеѩ· вѧзѣльнꙑ и прѣлютꙑ· **(1а)** многа бо различиѩ имать лоукавьна· **(1б)** каѩ же соуть си послꙋшаи· власти похотѣниѥ и имѣнию· крѣпости· лоукавьно же и милостꙑню творить· и постъ дрьжить· и молитвꙑ· и оучительство· и покорениѥ· **(1в)** и все творить· да славить сѧ дрьжаи ѥ· не б҃мь нъ чл҃вкꙑ·	Chrys. In Matth. 71, PG 58: 664.34-40 **(1)** Ἐκεῖνοι γὰρ οὐδὲν ἐκέρδαινον, ὑπὸ κενοδοξίας ἁλόντες, καὶ εἰς τὸ δεινὸν τοῦτο πάθος ἐμπεσόντες. **(1а)** Δεινὸν γὰρ τὸ πάθος καὶ πολυκέφαλον· **(1б)** οἱ μὲν γὰρ ἀρχῆς διὰ ταύτην, οἱ δὲ χρημάτων, οἱ δὲ ἰσχύος ἐρῶσιν. Ὁδῷ δὲ βαδίζουσα καὶ ἐπὶ ἐλεημοσύνην ἔρχεται, καὶ νηστείαν, καὶ εὐχὰς, καὶ διδασκαλίαν· **(1а)** καὶ πολλαὶ αἱ τοῦ θηρίου τούτου κεφαλαί. Ἀλλὰ τὸ μὲν ἐπὶ τοῖς ἄλλοις ἐκείνοις κενοδοξεῖν, θαυμαστὸν οὐδέν· τὸ δὲ ἐπὶ νηστείᾳ καὶ εὐχῇ, τοῦτό ἐστι τὸ ξένον καὶ δακρύων μεστόν.
	Chrys. In Matth. 71, PG 58: 666.24-26 **(1в)** Ἀλλὰ δόξης ἐπιθυμεῖς; Εἶτα οὐκ ἀρκεῖ σοι ἡ παρ' αὐτοῦ τοῦ λαμβάνοντος, ἡ παρὰ τοῦ φιλανθρώπου Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς παρὰ ἀνθρώπων ἐρᾷς;

УЕ 23/ *S* 118a11-b17	Chrys. In Matth. 71, PG 58: 665.15
(2) оуслъıшнмъ ѵто г҃лть пьрвъıн нашь оуѵнтель г҃ь· н б҃ъ остроуꙗꙗ похоть сню·	**(2)** Καὶ ὁ μὲν πατὴρ οὐδὲ τῇ ἀριστερᾷ φαίνεσθαι κελεύει·
	Библейски цитати
(2а) **нже хощеть въ васъ болнн (велнн** W **вещен** G) **бъıтн· боудн всѣмъ слоуга· н всѣмъ рабъ·** н пакъı	**(2а)** Mk 10:43-44 οὐχ οὕτως δέ ἐστιν ἐν ὑμῖν, ἀλλ' ὃς ἂν θέλῃ μέγας γενέσθαι ἐν ὑμῖν ἔσται ὑμῶν διάκονος, καὶ ὃς ἂν θέλῃ ἐν ὑμῖν εἶναι πρῶτος ἔσται πάντων δοῦλος·
	Mt 20:26-27 ὃς ἐὰν θέλῃ ἐν ὑμῖν μέγας γενέσθαι ἔσται ὑμῶν διάκονος, καὶ ὃς ἂν θέλῃ ἐν ὑμῖν εἶναι πρῶτος ἔσται ὑμῶν δοῦλος·
(2б) **не съкръıванте себе съкровнща· н проѵеѥ** н пакъı·	**(2б)** Мт 6:19 Μὴ θησαυρίζετε ὑμῖν θησαυροὺς
(2в) **ѥгдаже творншн мл҃стыню да не ѵюѥть шюнцѧ твоꙗ ѵто творнть деснницѧ твоꙗ· н пакъı**	**(2в)** Мт 6:3 σοῦ δὲ ποιοῦντος ἐλεημοσύνην μὴ γνώτω ἡ ἀριστερά σου τί ποιεῖ ἡ δεξιά σου.
(2г) **ѥгда** om. **постнте сѧ не боудете ꙗко н лнцемѣрн·** н пакъı	**(2г)** Мт 6:16 Ὅταν δὲ νηστεύητε, μὴ γίνεσθε ὡς οἱ ὑποκριταὶ
(2д) **ѥгдаже молнте сѧ не лнхог҃лете·** н пакъı	**(2д)** Мт 6:7 Προσευχόμενοι δὲ μὴ βατταλογήσητε.
(2е) **въı же не нарнчнте сѧ оуѵнтелн на ꙁемлн·** н пакъı	**(2е)** Мт 23:8 Ὑμεῖς δὲ μὴ κληθῆτε ῥαββί· εἷς γάρ ἐστιν ὑμῶν ὁ διδάσκαλος, πάντες δὲ ὑμεῖς ἀδελφοί ἐστε.
(2ж) **покорн сѧ г҃вн· н помолн сѧ ѥмоу·**	**(2ж)** Пс 36:7 ὑποτάγηθι τῷ Κυρίῳ καὶ ἱκέτευσον αὐτόν·

YE 23/ *S* 118b18-c13	Chrys. In Matth. 71, PG 58: 668.2-8
(3) сн всѧ (оучєнига *GH*) слъшавъше бо҃оугодьнаѧ ѿврьзъмъ ѡ҃ себе· молю сѧ лоукавьна сего лнса· н възлюбнмъ славоу бжню тъкмо· да н сѧдъ (соудноу *W* сьдыншнѣ! *G* соудна *H*) оулоучнмъ· н вѣчьнъінхъ насладнмъ сѧ бл҃гъ· бл҃годѣтню н ѵл҃вколюбнємь г҃а нашего і҃с х҃а ємоуже слава нъінѣ н прнсно н (нъінѣ ... н om. *WGH*) въ вѣкъі вѣкомъ амнньꙮ	**(3)** Πάντων οὖν ἕνεκεν ἀπεχώμεθα ταύτης, καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης ἐρῶμεν μόνης. Οὕτω γὰρ καὶ τῆς ἐνταῦθα ἐπιτευξόμεθα δόξης, καὶ τῶν αἰωνίων ἀπολαύσομεν ἀγαθῶν, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Послесловът е изграден в три части. В началото **(1)** е „усвоен“ неголям пасаж от края на втора глава и първите две изречения от четвърта глава на Златоустовата хомилия[21]: Константин резюмира и компилира съдържанието, добавя от себе си. Изречението ἐκεῖνοι … ἐμπεσόντες се отнася за фарисеите, които не получават никаква полза от думите на Христос, понеже са пленници на тщеславието, изпаднали в тази страшна страст (πάθος). С твърдението „Защото тази страст наистина е страшна и многоглава. / Δεινὸν… πολυκέφαλον“ Златоуст отваря изобличителната си беседа за щетите от този порок, концентрирайки се върху покваряването на молитвата и милосърдните дела. Чрез катената тези две изречения влизат в края на тълкуването на 23 слово. Ето защо в първите редове на заключението Константин умолява своята публика, своите „братя“, да бягат от „този наш враг (зло, вреда)[22] голям и прелют“, имайки предвид „лютата похот (117d5-6)“ на тщеславието, за което вече е станало дума. В едно заключение няма място за пространно разясняване на вредите от него, както прави Златоуст, и затова тщеславието кратко и ясно е заявено като вражьда, от която трябва да се бяга. Следващото изречение **(1a)** има същата функция и подобна структура като Златоустовото Δεινὸν… πολυκέφαλον – тряб-

[21] Този пасаж от хомилията, както и преведеният в третата част на заключението са забелязани още от (Антоний 1895: 201, бел. 15 и 16).

[22] Срв. превода на ἐχθρός ‘враг’ с вражьда в *Супрасълския сборник*: ѡ҃ фѳо́не, филіас ἐχθре́ / ѡ҃ зависти любъви вражда· *Supr* 388,27 (цитирано по SJS 1: 219), а също и значението на думата ‘зло, вред’ (СРЯ 3: 94).

ва да поясни и затвърди, че това зло наистина е страшно, защото е многолико. То кореспондира и с καὶ πολλαὶ αἱ τοῦ θηρίου τούτου κεφαλαί. Различните проявления на тщеславие са изредени в **(1б)** и **(1в)**: „Чуй кои са тези различни образи (на тщеславието/злото): страстното пожелаване на власт, имане и сила; (тщеславието) прави милостиня лукавно, лукавно спазва пост, лукавно се моли и учителства, лукавно се покорява и всичко прави, та този, който съблюдава тези неща, да се слави не от Бога, а от хората.“ Текстът е ексцерпиран и компилиран от Златоустовия пасаж οἱ μὲν γὰρ … διδασκαλίαν и началото на четвърта глава **(1в)**. За разлика от църковния отец Константин не слага акцент върху показността при молитвата и правенето на милостиня, а порицава всички видове тщеславие, дори прибавя от себе си неискреното покоряване.

Във втората част на заключението **(2)** са приведени седем библейски цитата – практически наръчник със заповеди за избягване на всеки един от изброените видове тщеславие. Третата част е почти буквален превод на самия край на *Хомилия 71*. Трябва да се отбележи контекстуалното предаване на πάντων οὖν ἕνεκεν с сн всѧ (оучениꙗ *GH*) слъішавъше б҃оугодьнаꙗ и на ταύτης с лоукавьна сего лнса.

Г. Сване вижда рязък „разрив в идеите и стила“ между тълкувателната част и началото на заключението на 23 слово: „Но тут, кажется, нет никакой связи между этой аппликацией и предыдущей, довольно пространной златоустовской экзегезой на чтение о наибольшей заповеди в Законе и о Христе в качестве Давидова сына и Давидова господа.“ Той допуска, че причината за този идеен и стилов разрив между средните части и заключенията може би се крие в това, че Константин вероятно е писал своите проповеди по два или повече начина[23]. Но, както виждаме и при 18 слово, и тук „смяната“ на темата е направена още у Златоуст, когото Константин следва. В хомилиите на църковния отец тематичните екскурси не само не са рядкост, но и са съществана част на беседата. Това са пасажи в реторичен стил, в които той порицава пороци или утвърждава добродетелите и достойния християнски начин на живот. Често тези „отклонения“ се превръщат в унищожителни памфлети или в тържествени възхвали. Така в 57 хомилия (отразена в 18 слово в *УЕ*) конкретният евангелски стих е повод за разгръщане на темата за поста, молитва-

[23] Сване 1971: 125-126.

та и въздържанието. Тя завършва с безмилостни изречения срещу пиянството, а в 71 хомилия (включена в 23 слово) тщеславието на фарисеите е повод за църковния отец да беседва върху този порок въобще, но най-вече да порицае неискреността при молитвата и правенето на милостиня. Златоустовите хомилии започват с екзегеза на конкретната евангелска перикопа, но много често завършват в съвсем друга тема. Струва ми се, че Константин следва този пример не само в конкретния случай, но и в повечето си заключения.

Слово 22 представлява изключение в групата на слова 16-25, при които не само в тълкувателните, но и в заключителните части е налице директно влияние на съответната беседа на Йоан Златоуст. Неговото заключение няма връзка с *Хомилия 69*, в която се коментира притчата за канените на сватба (Мт 22:1-14) – неделното четиво, разяснявано в словото. Но определено можем да кажем, че стои в зависимост от *Oratio XL* на Григорий Богослов за Светото Кръщение (Greg. Naz. *In sanctum baptisma*, PG 36: 360.12t-425.48). Явно Богословецът, както Константин го нарича в Пролога към *УЕ* и в заключението на 39 слово, е другият дълбоко почитан от него църковен отец. На тези цитати внимание обърна Е. Дикова, като уточни, че в 39 слово Константин се позовава на разсъжденията на Григорий Назиански за първата светлина – Бог, втората – ангелът и третата – човека, разгърнати именно в *Oratio XL* (Greg. Naz., Or. XL.5, PG 36:364, 14-33)[24]. Когато в заключението на 22 слово се натъкнах отново на същата идея, но без споменаване на името – да свѣтьли свѣтьлаго сърѧщемъ прьвааго· свѣта· ꙗкоже възможьно ѥсть· свѣти вътории· бывающе· о х҃ѣ і҃сѣ г҃и нашемь, бях провокирана да сравня заключителните части и на двете слова (22 и 39) със *Словото за Светото Кръщение*. Беглата съпоставка показа, че в 39 слово освен цитата няма други следи от *Oratio XL* на Григорий Богослов, докато в 22 слово те са разпознаваеми. Тук само ще посоча местата, които съм забелязала. Задълбоченият анализ ще бъде предмет на бъдещо изследване.

По-надолу съм разделила текста на заключението на 22 слово на три части и съм обособила 3 раздела, в които цитирам славянския текст и релевантни пасажи от *Oratio XL*. Целта е да се разкрие идейното влияние на словото на Григорий при съставянето на послеслова, по-близките и по-далечните паралели.

[24] Вж. Дикова 2024: 139-140.

I. 1. *УЕ* 22/ *S* 114c12-d13: не прѣбоудѣмъ ѥже ѥсмъ· нъ ѥже бѣхомъ боудѣмъ разоумѣнимъ ꙗко на бракъ ѥсмъ зъвани· на бракъ же не простъ нъ цр҃въ· помъıслимъ и видимъ·// идоущаꙗ на земьнъıи бракъ· ꙗко **(а)** не въ сквьрньнахъ (+ ризахь *GH*) поидоуть· нъ ѥже добро имоуть· въ то сѧ облачать кольма намъ на нб҃сьскъıи идоуще бракъ· **(б)** подобаѥть прѣсвѣтьломъ бъıти·

2. Or. XL.46, PG 36: 425.32-48: ἄλλον τρόπον μιμησάμεναι τοὺς ὑστεροῦντας τοῦ γάμου, ὃν ὁ καλὸς πατὴρ ἑστιᾷ τῷ καλῷ νυμφίῳ… Οὐδεὶς γὰρ ἐκεῖ τῶν ὑπεροπτικῶν καὶ ῥᾳθύμων, **(а)** οὐδὲ τῶν ῥυπαρῶς, ἀλλ’ οὐ νυμφικῶς ἐστολισμένων…Ὅταν ἔνδον γενώμεθα, τότε οἶδεν ὁ νυμφίος ἃ διδάξει, καὶ ἃ συνέσται ταῖς συνεισελθούσαις ψυχαῖς… ὧν καὶ ἡμεῖς μεταλάβοιμεν, οἵ τε διδάσκοντες ταῦτα καὶ οἱ μανθάνοντες, ἐν αὐτῷ Χριστῷ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Това е първата част на заключението, която прави преход от тълкуванието, обяснявайки рационално символиката на брачния пир: царски и небесен пир – небесното царство. Частта завършва с призива да бъдем пресветли, щом искаме да отидем на този пир (**б**). С идеята за светлостта Константин всъщност обрамчва заключението: в края му припомня притчата за подготвените и неподготвените девици, приканвайки да държим светилниците си (т.е. душите си) запалени, за да бъдем светли и да посрещнем първата светлина (т.е. Жениха), като станем втора светлина.

Важно е да се отбележи, че *Oratio XL* завършва с разсъждения върху притчата за канените на брачния пир (**2**), като непосредствено преди това Григорий е обобщил и морала в историята за девиците.

II. **1.** *УЕ* 22/ *S* 114d13-115a7: **(а)** идеже лици анг҃лъ· и чїни архангл҃ъ· хѣровимомъ слоужащемъ серафимомъ прѣстоꙗщемь· идеже прѣстоли гь҃ства· власти· и силъı·// начѧтъци **(б)** идеже сѣдить бъ҃ посредѣ бъ҃· раздѣлаꙗ по саноу комоужьдо и троудоу· дааниꙗ и даръ·

2. Or. XL.6, PG 36: 365.18-19: φῶς, καὶ ἡ ἐκεῖθεν λαμπρότης, τοῖς ἐνταῦθα κεκαθαρμένοις, ἡνίκα *ἐκλάμψουσιν οἱ δίκαιοι ὡς ὁ ἥλιος* (Мт 13:43), **(б)** ὧν ἵσταται ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ, θεῶν ὄντων καὶ βασιλέων, διαστέλλων καὶ διαιρῶν τὰς ἀξίας τῆς ἐκεῖθεν μακαριότητος· / Светлина е и тамошната светлост за очистилите се тук, когато праведните ще блеснат като слънце, насред които – същи богове и царе – стои Бог, разпределящ и раздаващ сановете на тамошното блаженство.

(Срв. Пс 81:1 Ὁ θεὸς ἔστη ἐν συναγωγῇ θεῶν, ἐν μέσῳ δὲ θεοὺς διακρίνει.)

Тази част от послеслова кореспондира както идейно, така и на места доста буквално (срв. подчертаванията) с пасажа от словото на Григорий, в който той говори за светлината като „тамошната светлост на очистилите се тук“, т. е. праведниците, блеснали като слънце (срв. цитата от Матей). „Тамошната светлост“ е конотация, отвеждаща към небесното царство, където те са влезли и седят, „същи богове и царе“, насред които Бог стои и разпределя „сановете на тамошното блаженство“. Константин явно е повлиян от това описание на небесното царство, накъдето в неговия контекст са се отправили приелите поканата за брачния пир. Паралелизмът в пункт (**б**) няма как да не се забележи. Изразът „διαστέλλων καὶ διαιρῶν τὰς ἀξίας τῆς ἐκεῖθεν μακαριότητος“ вероятно е предопределил включването на небесната йерархия **(а)** в заключението. За йерархия освен това става въпрос и в **III.2.** (вж. подчертаното с пунктирана линия), където Григорий не може да реши (οὐκ οἶδα) дали втората светлина, ангелът, получава просвещението/ озаряването според чина на своето положение, или според степента на просвещението/ озаряването получава чина си.

III. **1.** *УЕ* 22/ *S* 115a08-b3: **(а) свѣтильникъ бо ѥсть тѣлоу око** (Мт 6:22 / Лк 11:34)· **(б)** сирѣчь дꙋша· не оугасимъ молю вы свѣтильника· **(в)** да свѣтьли свѣтьлаго сърѧщемъ **прьвааго· свѣта**· **(г)** ꙗкоже възможьно ѥсть· **свѣти вътории**· бывающе· о х҃ѣ і҃сѣ г҃и нашемь ѥмоуже// слава и дрьжава въ вѣкы вѣкомъ ами҃н·:·

Срв. цитата в *УЕ* 39/ *S* 188c03-06: **(г)** Боудемъ свѣтъ въторыи пьрваго свѣта· свѣтьлость приемлюще·

2. Or. XL.5, PG 36: 364.14-32: **Θεὸς** μέν ἐστι **φῶς** τὸ ἀκρότατον… **Δεύτερον δὲ φῶς ἄγγελος**, **(г)** τοῦ πρώτου φωτὸς ἀποῤῥοή τις, ἢ μετουσία, τῇ πρὸς αὐτὸ νεύσει καὶ ὑπουργίᾳ τὸν φωτισμὸν ἔχουσα· οὐκ οἶδα, εἴτε τῇ τάξει τῆς στάσεως μεριζομένη τὸν φωτισμὸν, εἴτε τοῖς μέτροις τοῦ φωτισμοῦ τὴν τάξιν λαμβάνουσα. **Τρίτον φῶς ἄνθρωπος,** ὃ καὶ τοῖς ἔξω δῆλόν ἐστι. Φῶς γὰρ τὸν ἄνθρωπον ὀνομάζουσι, διὰ τὴν τοῦ ἐν ἡμῖν λόγου δύναμιν· **(г)** καὶ ἡμῶν αὐτῶν πάλιν οἱ θεοειδέστεροι, καὶ μᾶλλον Θεῷ πλησιάζοντες.

3. Or. XL.37, PG 36: 412.38-44: **(г)** Γενώμεθα φῶς, ὥσπερ οἱ μαθηταὶ παρὰ τοῦ μεγάλου Φωτὸς ἤκουσαν, *Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου* (Мт 5:14), λέγοντος. Γενώμεθα *φωστῆρες ἐν κόσμῳ, λόγον ζωῆς ἐπέχοντες* (Фил 2: 15-16), τουτέστι ζωτικὴ τοῖς

ἄλλοις δύναμις. **(г)** Λαβώμεθα θεότητος, λαβώμεθα **τοῦ πρώτου** καὶ ἀκραιφνεστάτου Φωτός. **(в)** Ὁδεύσωμεν πρὸς τὴν λάμψιν αὐτοῦ, *πρὸ τοῦ προσκόψαι τοὺς πόδας ἡμῶν ἐπ' ὄρη σκοτεινὰ* (Йер13:16) καὶ πολέμια.

4. Or. XL.46, PG 36: 425.14-19: Αἱ λαμπάδες, ἅσπερ ἀνάψεις, τῆς ἐκεῖθεν φωταγωγίας μυστήριον, μεθ' ἧς **(в)** ἀπαντήσομεν τῷ νυμφίῳ **(б)** φαιδραὶ καὶ παρθένοι ψυχαὶ, φαιδραῖς ταῖς λαμπάσι τῆς πίστεως,… μήτε ἄτροφοι, καὶ ἀνέλαιοι…

В края на заключението Константин прави алюзия с притчата за девиците и светилниците, също както и Григорий Богослов започва заключителната част на словото си с нея (**4**). След като призовава да не оставаме без запаси и без елей, да не сме бедни на добри дела, той припомня съдбата на неподготвените девици с угасналите светилници, които сами затварят пред себе си вратите на брачния чертог. Те правят същото, но по друг начин, като отказалите да отидат на брачното пиршество, които заради малкото губят великото (**I.2**). Защото там (на пиршеството) няма място за нехайни и за облечени в парцали вместо в брачни одежди (**I.2а**). Там Женихът беседва с влезлите души – картина, подобна на **II.1б/ 2б**. **Двете притчи са свързани и в послеслова на 22 слово** (**I.** и **III.**).

С обичайния за заключенията цитат (**1а**) се преминава към завършващите думи и доксологията. Той е подбран с цел да се направи тематична връзка както с притчата за девиците (**1б, 1в/ 4б, 4в**), така и с идеята, облягаща се на Григорий Богослов, че е възможно да посрещнем **първата светлина** (**1в/ 4в**), като ние самите бъдем светлина (**1г/ 2г, 3г**), поели светлина от първата светлина (**2г, 3г**) и божественост от нейната божественост (**2г, 3г**).

Константин си е позволил една интерпретация, която е малко по-различна от дефиницията на Григорий на първата, втората и третата светлина **(2)**. В текста на Богословеца Бог е „висшата, непристъпната, неизказаната, непостижимата за ума, неизречимата с думи светлина, която просвещава всяка разумна природа“. Като един вид нейни подсветлини трябва да бъдат разбирани втората светлина – ангелите, които са някаква струя от първата (ἀποῤῥοή τις) или участие в нея (ἡ μετουσία) и третата – човекът, тези от нас, които са по-богоподобни и се доближават до Бога. Още 12 светлини изрежда нататък Григорий, например: първата светлина, пре-

сякла първобитната тъма; първоначалната заповед, дадена на първородния; писания Закон; видението, явило се на Мойсей в огъня, опалващ, но не изгарящ къпината; Витлеемската звезда; явената на учениците на планината божественост; тамошната светлост за очистилите се тук и особено – светлината на кръщението. Разбира се в цялото му слово, посветено на Светото Кръщение, се говори за получаването на божествената светлина, за просветлението на душите (напр. **III.4**), за възможността да станем светлина – част от Божията светлина (напр. **III.2.** и **3.**), да имаме тамошната светлост, като се очистим тук (**I.2.**). Константин няма как да се впусне в сложността на Григориевите съждения и затова, както обикновено, предпочита ясни и еднозначни метафори и разчита на рационалното възприятие: съвсем възможно е да срещнем **първата светлина** (Бог), като бъдем **втори светлини.** В слово 39 е уточнено, че втора светлина ставаме, приемайки от светлостта на първата: Боудемъ свѣтъ вторꙑн пьрваго свѣта· свѣтьлость прнемлюще (39/ S 188c03-06). Въпреки това трябва да отбележим, че използването на тези изолирани цитати все пак предполага известна степен на познаване на *Oratio XL* от страна на аудиторията на Константин. Те биха били безмислени, ако не говорят нищо на слушателите му.

Слово 43 коментира перикопата към Евангелието на Лука 18:35-43 за изцелението на Йерихонския слепец. Беседата е погрешно отнесена към Исидор Пелусиот заради непосредствената близост в катената на фрагмент от негови схолии, свързани с предишната коментирана перикопа – за фарисея и митаря (слово 45).

Словото е едно от най-кратките в *УЕ*, но е изградено с много добър литературен усет, дълбоки богословски познания и вдъхновение. От началото до края е посветено на темата за Божията, истинската светлина, тази на душата. Уводът и послесловът са тематично свързани, както помежду си, така и с тълкувателната част и съставляват собствената пламенна проповед на преславския епископ. Както разбираме от заключението, тя откликва на определена историческа обстановка на несигурност за неукрепналата християнска вяра и младата българска църква, когато те се нуждаят от всеотдайно учителство и мисионерство. Заключението впечатлява още Горски и Невоструев, които го наричат „особено забележително“, несъмнено заради неговата удивителна литературност и ревностна проповед.[25]

[25] Горский, Невоструев 1859: 427.

Основният мотив в увода е, че Бог е светлина, истинската светлина, която осветява всеки един, дошъл на този свят, просвещава седящите в мрак и в смъртна сянка. Той е заявен много ясно чрез библейските цитати:

УЕ 43/ *S* 197b8-20: **Тъ бо єсть свѣтъ д҃шь нашихъ• просвѣщаѩи вьсѧкого чел҃вка въ всь миръ градоуща•** тъ ѥсть въстокъ въстокомъ• ѩкоже рече прр҃къ• **тъ просвѣщаѥть сѣдѧщаѩ въ тьмѣ• и въ сѣни съмрьтѣнѣ•**

Йн 1:9 Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον, ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον.

Лк 1:79 ἐπιφᾶναι τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθημένοις.

За да вникнат в истината за спасителната Божия светлина, Константин призовава слушателите си да запазят мълчание, да вдигнат умни очи нагоре, да чуят какво казва евангелистът и после да си отидат при своите, сдобили се с голяма полза. Чрез цитатите и накрая чрез метафората за умните очи, вдигнати нагоре, той постепенно преминава към притчата за изцелението на Йерихонския слепец и към темата за духовното проглеждане, чрез очите на душата, към което ще призове и в заключението. В този смисъл забележително е неточното цитиране на стиха от Евангелието на Йоан. „Истинската светлина“ (τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν) съзнателно е заменена със „светлината на нашите души“ (свѣтъ д҃шь нашихъ). Промяната всъщност предлага едно конкретно тълкувание на високия християнски постулат съответно на замисъла на цялата проповед.

Уводът към 43 слово съдържа едно много интересно изречение – тъ ѥсть въстокъ въстокомъ. Метафората е употребена от Епифаний в *Слово за погребението на тялото Господне*. Мястото е изключително въздействащо, емоционално интензивно и в него между другото се казва: „Кажи ми, о, Йосифе, нима на изток ще погребеш като мъртъв изтока на изтоците – Исус? Нима с твоите пръсти ще затвориш като на мъртвец очите на този, който с чистия си пръст отвори очите на слепия?“. Епифаниевата хомилия се радва на голямо внимание през ранния период на славянската литература: през IX и X в. тя е преведена поне два пъти, като първият превод е засвидетелстван в няколко редакции[26]. Според изследователите той принадлежи към групата на най-старите преводи в *Супрасълския сборник*[27]. Ясно

[26] Спасова 2014: 64-65; Мирчева 2006: 172-174.

[27] Вж. Добрев 1981: 21-22; Мирчева 2011: 4-6.

личи, че Константин Преславски е бил вдъхновен от тази беседа. За това говори и обстоятелството, че двата цитата в увода на 43 слово също така са използвани от Епифаний, макар в перифраза.

УЕ 43/ *S* 197b08-13: Тъ бо есть свѣтъ дш҃ь нашнхъ· просвѣщаѭн вьсѧкого чел҃вка въ всь мнръ градоуща

Йн 1:9 Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον, ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον.

Epiph., PG 43: 449, 10-12: ποίας δὲ ἆρα καὶ λαμπάδας ὑπανάψεις τῷ φωτὶ τῷ ἀληθινῷ, τῷ φωτίσαντι πάντα ἄνθρωπον;

УЕ 43/ *S* 197b08-13: ꙗкоже рече пр҃рькъ (има се предвид Ис 9:1)· тъ просвѣщаѥть сѣдѧщаѧ въ тьмѣ· и въ сѣнн съмрьтѣнѣ·

Лк 1:79 ἐπιφᾶναι τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθημένοις.

Epiph., PG 43: 440, 44-45: οἱ ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθήμενοι τὸ μέγα φῶς ὑποδέξασθε (≈ Ис 9:1 οἱ κατοικοῦντες ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου, φῶς λάμψει ἐφ᾽ ὑμᾶς.)

Тържественият тон и реторичният стил на текста също изглеждат вдъхновени от Епифаний, например в употребата на анафори:

Epiph., PG 43: 448.49-449.1: **Ἆρα γὰρ, ἆρα**, εἰπέ μοι, ὦ Ἰωσὴφ, καὶ πρὸς ἀνατολὰς καταθάπτεις νεκρὸν, τὴν ἀνατολὴν τῶν ἀνατολῶν; **ἆρα δὲ** καὶ τοῖς σοῖς δακτύλοις νεκροπρεπῶς Ἰησοῦ κατακλείεις τὰ ὄμματα τοῦ τῷ ἀχράντῳ δακτύλῳ τοῦ τυφλοῦ ἀνοίξαντος ὄμμα; **ἆρα δὲ** καὶ τὸ στόμα περικλείεις τοῦ τὸ μογιλάλου ἀνοίξαντος στόμα; **ἆρα δὲ** καὶ χεῖρας περιστέλλεις τοῦ ἐκτείναντος τὰς ξηρανθείσας χεῖρας; ἢ καὶ τοὺς πόδας νεκροπρεπῶς καταδεσμεῖς τοῦ τὸ βαδίζειν δόντος τοῖς ἀκινήτοις ποσίν; **ἆρα καὶ** …

УЕ 43/ *S* 197b8-19: **Тъ бо есть** свѣтъ дш҃ь нашнхъ· просвѣщаѧн вьсѧкого чел҃вка въ всь мнръ градоуща **тъ ѥсть** въстокъ въстокомъ· ꙗкоже рече пр҃рькъ **тъ** просвѣщаѥть сѣдѧщаѧ въ тьмѣ·

Текстът на Епифаний явно е бил добре познат на Константин Преславски. Дали не защото той го е превеждал, остава в сферата на предположенията.

Средната част на словото е много кратка – само 80 реда (*УЕ* 43/ *S* 197c14-198c15). Това се дължи на краткостта на преведения катенен коментар.

Със своите 145 реда (*УЕ* 43/ *S* 198c16-200b13) заключението е третият най-дълъг послеслов в *УЕ*, почти два пъти по-пространно от тълкувателната част, и на практика компенсира екзегетичните ѝ дефицити. Тук Константин развива собственото си учителство, като адаптира посланието на притчата към теми, които според него са много важни в момента за все още неукрепналата църква. Извлича от историята за изцелението на слепеца поуки и пример за поведение, към чието следване призовава. Чрез ясни метафори, примери, наставления и призиви евангелският текст получава конкретно практическо разяснение. Така е изграден мост между общите християнски твърдения и ежедневниия живот на хората.

В началото на заключението Константин обобщава същината на притчата просто и ясно в един въпрос: „Чухте ли за вярата на слепеца?“. Непосредствено след това чрез възхвалата на дръзновението, с което слепият устоява на всички забрани и заплахи, преславският епископ прави тематичния преход към същинското свое поучение. Защото слепият измолва своето спасение, понеже иска да прогледне не толкова с телесните, колкото с душевните очи, което всъщност означава да виждаш ясно (*УЕ* 43/ *S* 198c16-d15).

Идеята вече е спомената във въведението, където се говори за светлината на душите ни и за слушането с вдигнати нагоре, умни очи (вꙑнспрь очи оумьнѣи· имоуще послоушанте· *УЕ* 43/ *S* 197c3-5). По този начин смисълът на притчата се свежда до следващото ясно послание, до една запомняща се метафора: очите на душата, които са просветени от истинската светлина на Бога. „Последвали примера на слепеца и прославящи Господа, ние, казва Константин, всъщност му се молим да прозрем с очите на душата, да творим заповедите му, да го славим благолепно, без да се страхуваме от кесар, без да се притесняваме от князе, без да се срамуваме от велможи“ (*УЕ* 43/ *S* 198d16-199a8).

> „Ето защо, дори да има гонение, дори да предстоят мъки, не трябва да се страхуваме и да се отлъчваме от Неговата любов, а да проповядваме с дръзновение и да му се молим.“ (*УЕ* 43/ *S* 199a9-20).

Следва дълъг цитат от ап. Павел, компилация на екцерпти от Рим 8:35-39 за невъзможността каквото и да било – мъка, скръб, глад, гонение, беда, смърт, ангели, архангели, начала, сили, гос-

подства, висоти или дълбини и всякое създание – да ни разлъчи от Божията любов, след което Константин изрично подчертава дръзновението на апостола (*УЕ* 43/ *S* 199b1-c2). Но ако самоотвержеността на Павел представлява изключителна висота, то чрез примера на светите мъченици преславският проповедник признава на всеки един силата да устоява във вярата:

> „Не бяха ли всички те хора нашего рода? Не отдаваха ли телата си на мъчения чрез огън, зверове и смърт, за да не отпаднат от любовта му, ни да се отвърнат от него?“ (*УЕ* 43/ *S* 199c5-15).

> „И ние трябва така да Го възлюбим, без да се отвръщаме от Него. Но някой от вас ще ми каже: „Та ние не любим ли Бог?“ Знам, че Го обичате, но ви принуждавам да го обичате още повече. Знам, че ви дотежавам, беседвайки за това всяка неделя, но няма да се уморя, докато не станете по-добри“ (*УЕ* 43/ *S* 199c15-d14).

Защото Константин е прегърнал неуморното учителство като своя мисия, както изисква и Павел: „**Настоявай**“, сиреч учи, „**и на време, и без време**“ (2Тим 4:2 κήρυξον τὸν λόγον, **ἐπίστηθι εὐκαίρως ἀκαίρως**, ἔλεγξον, ἐπιτίμησον, παρακάλεσον, ἐν πάσῃ μακροθυμίᾳ καὶ διδαχῇ *УЕ* 43/ *S* 199d15-19)!“. Следващите редове се отличават с особена конкретност на наставлението и може би ни разкриват актуалния контекст, в който стои цялата проповед:

> „Братя, поучавани така еженеделно, ако не и ежедневно, ще станем по-добри за настоящата работа/настоящите дела на владетелите (за настоѩщаѩ раб҃ты властель· оунѣише боудемъ). Тогава ще бъдем по-светли. И по-голяма награда ще бъде наложена (тъгда бо свѣтьлѣише боудемъ· ї мьзда большї наложена боудеть). Когато наблегнем на владетелската работа (властельска работа) и Божията служба ще сторим“ (*УЕ* 43/ *S* 199d19-200a16).

Заключението завършва с призив да възлюбим, за да ни възлюби, „когато дойде да съди и живи, и мъртви и да въздаде всекиму според делата (компилация от Мт 25:31, 2Тим. 4:1, Рим. 2:6)“ и с обичайната доксология (*УЕ* 43/ *S* 200a16-b13).

Така опорните точки на собствено Константиновата проповед, осъществена в заключението на 43 слово и насочена към аудитория, към която той самият се приобщава, могат да се обобщят по следния начин: а) единствено с очите на душата, просветени от

спасителната светлина на Бог, се вижда истински; б) който гледа с тези очи, изпълнява неговите заповеди и най-вече първата от тях – да го обича; в) размирното време, в което могат да настъпят мъки и гонения, подлага на изпитание вярата в Божията любов и любовта към Него, но по примера на всички свети мъченици може и трябва да се постоянства в нея, в проповядването, в молитвата; г) трябва да бъде свършена „настоящата работа на владетелите“, а така ще се стори и службата към Бога.

По всичко изглежда, че бихме могли да разпознаем адресата на проповедта – бъдещи свещеници, които Константин е обучавал за Божии служители в Преслав (ѥгда ї властельскоу работѧ(!) оутѧжнмъ· н б҃жню слоужьбоу съвьршїмъ· *УЕ* 43/ *S* 200а12-16), така, както Климент е правил в Кутмичевица[28]. Самият той, призван с думите на ап. Павел да проповядва неспирно словото Божие, заявява, че няма да се откаже да ги учи и беседва с тях всяка неделя, да настоява да обичат Бог още по-силно, докато не станат по-добри. Особено внимание заслужава детайлът, че еженеделното и ежедневното обучение ще стори и тях, и него самия „по-добри и за работата на владетелите“ (ꙁа настоѩщаѩ раб҃ты властель· оунѣнше боудемъ). С глаголи в първо лице множествено число Константин се приобщава към своите ученици, с които споделя обща обвързаност с настоящото владетелското дело. А то по всичко изглежда е важна мисия, чието изпълнение ще ги направи „по-светли и ще донесе голяма награда (тъгда бо свѣтьлѣнше боудемъ· ї мьꙁда большї наложена боудеть“).

Историческият контекст на заключението на 43 слово е широко дискутиран въпрос. Изследователите приемат, че в призивите да не се страхуваме от кесар, князе и велможи и да не се отделяме от Божията любов въпреки опасността от преследване, мъчения и насилие се разпознава препратка към размириците и евентуални гонения на християните по времето на княз Владимир Расате (889–893 г.)[29], който поема властта след абдикацията и оттеглянето

[28] Според *Пространното житие на Св. Климент* от Теофилакт Охридски (XVIII, 57 и 59) „той имал във всяка енория избрани измежду другите и те никак не били малко, защото се наброявали до три хиляди и петстотин… Затова и неговите ученици били най-добри от всички по живот и по знание… От тях той поставял четци, иподякони, дякони и свещеници“ (Милев 1966: 127-128).

[29] Такава възможност пръв допуска В. Златарски (Златарски 1971: 253, бел. 105).

в манастир на баща си Борис-Михаил и се опитва да въведе отново старата езическа религия[30].

По всяка вероятност под „настоящата работа на владетелите“ и „владетелска работа (настоѩщаѧ рабѣ̑ты властєль; властєльска работа) трябва да се разбират политическите въжделения на двамата владетели, за които християнството е единственият път пред българското царство – Борис-Михаил и третородния му син Симеон, поел властта след детронирането на Расате и Преславския събор през 893/894 г.[31] Тези думи на Константин вероятно ни отпращат към онзи решаващ исторически момент, когато, за да се защити и утвърди християнската религия, държавата и младата българска църква се нуждаят от интензивно мисионерство и възможно най-бързо просвещение на населението. Един от пламенните мисионери, натоварени с тази задача, е преславският епископ Константин. От заключението на 43 слово разбираме, че той е прегърнал „делото на владетелите“ с цялата си духовна и интелектуална енергия, защото, както виждаме и на други места в авторските му текстове в *УЕ*, за него проповядването на Божието слово и мисионерската дейност са призвание и житейска съдба. В този смисъл бихме могли да припомним какво казва архиепископ Теофилакт Охридски за св. Климент, мисионера на Борис-Михаил в югозападните български земи:

> „Ето такива и толкова велики били делата на княза (τοῦ ἄρχοντος τοιαῦτά τε καὶ τοσαῦτα)… А какви били делата на Климент? Не се ли той възгордял от почестите … Съвсем не. Но като че ли с нищо още не бил послужил на Христа, той поставил тези почести като начало на своя подвиг в ученията и на усърдието си в проповедта и никога не престанал да се грижи да не би да измами княза (τὸν ἄρχοντα) в надеждите, които той възлагал на него“[32].

---

[30] Според И. Добрев с думите: ѳ҃ѳ҃ѳ҃ша мѧ ѕълобы нєбавн Константин изразява своята неприязън към Расате и в съставената от него *Азбучна молитва*, която в *S* стои като своеобразно поетическо въведение към *УЕ* (Добрев 1996: 10).

[31] Тук ще припомня изводите на Е. Галучи, че огласяването на слова 38-40 може да бъде отнесено към последните две недели на 892 и началото на 893 г. (Галлуччи 2001: 10), както и мнението на М. Спасова, която, облягайки се на обосновката на Галлучи, стига до извода, че в първите месеци на 893 г. „не са достигали“ недели за слова 42, 43 и 44, поради което те трябва да бъдат отнесени към по-късна църковна година с повече неделни дни, и че окомплектоването на *УЕ* не е било едновременно с огласяването/обнародването на словата, Спасова 2005: 87.

[32] Житие на св. Климент от Теофилакт Охридски XVIII, 55-56, превод А. Милев (Милев 1966: 125-127)

Според Вася Велинова най-старият руски препис (S) с поместената в началото миниатюра на княз Борис-Михаил с титулатура „свети“ е културен и исторически факт, свидетелстващ „красноречиво за значението на целия проповеднически сборник, съставен от Константин Преславски“. Тя допуска, че произведението първоначално е било посветено на княз Борис, „както по-късно Йоан Екзарх е посветил своя „Шестоднев“ на цар Симеон“[33].

В този ред на мисли не е изненадващо, че послесловът на 43 слово се отличава с особена пламенност, реторичност и интензивност на наставленията. Тук трябва да се отбележат реторичните въпроси (1), диалогичността, постигната чрез директните въпроси (2) и въображаемият разговор със слушателите, превръщащ ги в събеседници (3), използването на тропи като анафора и паралелизъм, които имат и ритмизираща функция (4, 5), приобщаването на учителя към поучаваните чрез обръщението „Братя“ и употребата на глаголи и местоимения в 1 л. мн. ч. (6), но най-вече чрез изтъкването на собствената му пастирска отговорност към тях и към общата мисия (7).

(1) Въспомѧнемъ же къ семоу н сѣ̂тыѩ мч̄нкы· не нашего ли рода бѣша вьсн· снн· не въдаша ли телеса своѧ моукамъ· н wгневн· н звѣрнн· н съмьртн· да не wтъпадѧть wтъ любъве іего·

(2) Слъишасте ли вѣроу слѣпьца· вїдѣсте ли дръзновеннѩ моужьска

(3) реч̾еть же мн нѣкъто ѡ̄ васъ· то не любнмъ лї бг̄а· вѣдѣ же н аз̾ ѩко любнте· нъ…

(4) не боѩще сѧ ц̂рѣ̂ѧ не стъıдѧще сѧ кнѧз̾ь· не срамлаıѫще сѧ вельможь· нъ аще н гоненніе настоятъ· аще моукы прѣдълежѧть аще ноужда належнть· не боѩтн сѧ· нн wтълоучнтн сѧ ѡ̄ любъве іего

(5) вѣдѣ же н аз̾ ѩко любнте· нъ поноуждаıѫ въı· да болъшьмн въз̾любнте· вѣдѣ же ѩко тѧжыкъ въı іесмь· по вьсѧ недѣлѧ къ вамъ бесѣдоую· (7) нъ не wстаноу сѧ доньдеже добрѣнше боудете·

(6) снце оучїмн̂ братые по вьсѧ недѣлѧ· аще н не по всѧ дьнн· з̾а настоѩщаѩ рабтъı властель· оунѣнше боудемъ· тъгда бо свѣтьлѣнше боудемъ·

(7) іегда ї властельскоу работѧ(!) оутѧжнмъ· н бж̄ню слоужьбоу съвьршїмъ·

[33] Велинова 1998: 76.

С голяма всеотдайност и високо литературно умение Константин Преславски създава своите слова. Чрез уводите и заключенията, написани по правилата на реторичното изкуство, той връща екцерпирания в катените екзегетичен материал отново в литературната форма на хомилията. Това вече са Константиновите проповеди, съобразени с нуждите и нивото на неговата аудитория, с повелята на времето, в което живее, с отговорността на мисията, която е поел. Моделът за съставянето им най-общо са екзегетичните беседи на Йоан Златоуст, в които разясненията на съответната евангелска перикопа са преплетени с дълги паренетични, морализаторски и силно реторични пасажи.

Своя паренесис, собственото си учителство Константин разгръща в уводите и най-вече в заключенията. Невинаги тематично свързани с тълкувателната част, послесловите са посветени на набор от теми, върху които за преславския духовник е важно да настоява и поучава. Смяната на темите обаче му е добре позната от хомилиите на Златоуст. Тяхното влияние за тази особеност на редица слова в *УЕ* може да се види много добре в 18 и 23 слово, именно защото в заключенията им са усвоени пасажи от същата хомилия, която лежи в основата и на тълкувателната част. Сравнението със Златоустовия текст показва идентичен подход: разясненията на евангелския текст дават отправна точка за разгръщането на странични, но особено важни теми и поучения.

Като авторско творение на Константин уводите и заключенията в *УЕ* са отдавнашно предизвикателство за изследователския интерес. Но все още в тях продължават да се крият отговорите на редица въпроси, а сред тях са: към кого точно са били адресирани словата, произнасяни ли са били или са били предназначени за четене и използване в свещеническата практика, или – и двете. Надявам се бъдещите проучвания да могат да обяснят обособяването на групата слова от 16 до 25, в които както в тълкувателните части, така и в заключенията са екцерпирани и компилирани фрагменти от оригиналните хомилии на Златоуст. Интересно ще е да разберем дали то се дължи на различно авторство или пък по-скоро говори за определен етап в съставянето на словата, когато подходът на Константин е бил различен.

Литература

Gallucci 2001: Gallucci, E. Učitel'noe Evangelie di Costantino di Preslav (IX-X): Tradizione testuale, redazioni, fonti greche. – Europa Orientalis 20, 2001, 49-138.

Hannick 2006: Hannick, C. Das Učitel'noe evangelie des Konstantin von Preslav in der Geschichte der mittelalterlichen byzantinisch-slavischen Literatur. – In: Symanzik, B. (Hrsg.) Studia philologica slavica: Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern. Berlin: LIT, 2006, 165-174.

Petrov 2022: Petrov, I. The Greek sources of Učitel'noe Evangelie revisited: Sermon 20. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-28.

SJS: Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hlavní redaktor Josef Kurz. Praha: Academia, 1966–1982; T. 4. Hlavní redaktorka Zoe Hauptová, Praha: Academia, 1997. T. 5 Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hlavní redaktoři Zoe Hauptová, Vaclav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Academia, 2010–2016. [дигитална версия GORAZD: The Old Church Slavonic Digital Hub <http://gorazd.org/?q=en/node/21>].

Антоний 1895: архиеп. Антоний (Вадковский). Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин, епископ Болгарский, и его Учительное евангелие. – В: Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования Антония, Архиепископа Финляндского и Выборского. Издание второе. Санкт Петербург: Типография А. Л. Катанского, 1895, 137-271 [arhiep. Antonij (Vadkovskij). Iz istorii drevnebolgarskoj cerkovnoj propovedi. Konstantin, episkop Bolgarskij, i ego Učitel′noe evangelie. – V: Iz istorii hristianskoj propovedi. Očerki i issledovanija Antonija, Arhiepiskopa Finljandskogo i Vyborskogo. Izdanie vtoroe. Sankt Peterburg: Tipografija A. L. Katanskogo, 1895, 137-271].

Велинова 1998: Велинова, В. Слово за епископ Константин Преславски. София: Време, 1998 [Velinova, V. Slovo za episkop Konstantin Preslavski. Sofia: Vreme, 1998].

Галлуччи 2001: Галлуччи, Э. Учительное евангелие Константина Преславского (IX-X в.) и последовательность воскресных еванге-

льских чтений церковного года. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20 [Gallucci, È. Učitel′noe evangelie Konstantina Preslavskogo (IH-H v.) i posledovatel′nost′ voskresnyh evangel′skih čtenij cerkovnogo goda. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20].

Горский, Невоструев 1859: Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святых отцев. 2. Писания догматические и духовно-нравственные. Москва: Синодальная типография, 1859, 409-164 [Gorskij, A., Nevostruev, K. Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj sinodal′noj biblioteki. Otdel 2. Pisanija svjatyh otcev. 2. Pisanija dogmatičeskie i duhovno-nravstvennye. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1859, 409-164].

Грашева 1995: Грашева Л. Константин Преславски. – В: Динеков, П. (ред.) Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. София: БАН, 1995, 426-440 [Graševa L. Konstantin Preslavski. – V: Dinekov, P. (red.) Kirilo-Metodievska enciklopedija. T. 2. Sofia: BAN, 1995, 426-440].

Дикова 2024: Дикова, Е. Антропоними и интертекстуалност в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Тасева, Л., Рабус, А., Петров, И. П. (ред.) Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.). Доклади от международната научна конференция в София, 25-27 април 2023 г. София: ИБЦТ, 2024, 133-149 [Dikova, E. Antroponimi i intertekstualnost v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – V: Taseva, L., Rabus, A., Petrov, I. P. (red.) Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i južnoslavjanskite prevodi na homiletični tekstove (IX-XIII v.). Dokladi ot meždunarodnata naučna konferencija v Sofia, 25-27 april 2023 g. Sofia: IBCT, 2024, 133-149].

Добрев 1981: Добрев, И. Агиографската реформа на Симеон Метафраст и състава на Супрасълския сборник. – Старобългарска литература 10, 1981, 16-38 [Dobrev, I. Agiografskata reforma na Simeon Metafrast i sästava na Suprasălskija sbornik. – Starobălgarska literatura 10, 1981, 16-38].

Добрев 1996: Добрев, И. Цар и вяра в Средновековна България. – В: Тотев, Т., Врачкова, К., Тихова, М., Добрев, Д., Георгиев, П. (ред.) Бог и цар в българската история. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1996, 3-13 [Dobrev, I. Car i vjara v Srednovekovna Bălgarija. – V: Totev, T.,

Vračkova, K., Tihova, M., Dobrev, D., Georgiev, P. (red.) Bog i car v bălgarskata istorija. Plovdiv: Hr. G. Danov, 1996, 3-13].

Котова 2022a: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 3-28].

Котова 2022b: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие? – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie? – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Котова 2023: Котова, Д. Византийските източници на Учителното евангелие на Константин Преславски. – Старобългарска литература 67-68, 2023, 13-46 [Kotova, D. Vizantijskite iztočnici na Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – Starobălgarska literatura 67-68, 2023, 13-46].

Крысько, Мольков 2017: Крысько, В., Мольков, Г. Языковые особенности Учительного Евангелия Константина Преславскаго и его древнейшего списка. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395 [Krys′ko, V., Mol′kov, G. Jazykovye osobennosti Učitel′nogo Evangelija Konstantina Preslavskago i ego drevnejšego spiska. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395].

Милев 1966: Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки. София: БАН, 1966 [Milev A. Grăckite žitija na Kliment Ohridski. Uvod, tekst, prevod i objasnitelni beležki. Sofia: BAN, 1966].

Мирчева 2006: Мирчева, Е. Германов сборник от 1358–1359 г. Изследване и издание на текста. София: Валентин Траянов, 2006 [Mirčeva, E. Germanov sbornik ot 1358–1359 g. Izsledvane i izdanie na teksta. Sofia: Valentin Trajanov, 2006].

Мирчева 2011: Мирчева, Е. За етапите в развитието на Преславската преводаческа и редакторска школа. – Palaeobulgarica 35/4, 2011, 3-23 [Mirčeva, E. Za etapite v razvitieto na Preslavskata prevodačeska i redaktorska škola. – Palaeobulgarica 35/4, 2011, 3-23].

Митов 2022: Митов, Г. Византийските новозаветни катени и Учителното евангелие на Константин Преславски: от катената към хомилията. Предварителни наблюдения. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-42 [Mitov, G. Vizantijskite novozavetni kateni i Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski: ot katenata kăm homilijata. Predvaritelni nabljudenija. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-42].

Михайлов 1894: Михайлов, А. К вопросу об Учительном евангелии Константина, епископа Болгарского. Москва: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1894 [Mihajlov, A. K voprosu ob Učitel′nom evangelii Konstantina, episkopa Bolgarskogo. Moskva: Tipografija È. Lissnera i Ju. Romana, 1894].

Сване 1971: Сване, Г. Константин Преславский и его Съказание светааго евангелия. – Scando-Slavica 17, 1971, 113-134 [Svane, G. Konstantin Preslavskij i ego Săkazanie svetaago evangelija. – Scando-Slavica 17, 1971, 113-134].

Славова 2013: Славова, Т. Първо пълно издание на старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. – Palaeobulgarica 37/4, 2013, 103-108 [Slavova, T. Părvo pălno izdanie na starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. – Palaeobulgarica 37/4, 2013, 103-108].

СРЯ 3: Бархударов, С., Богатова, Г. (ред.) Словарь русского языка XI-XVII в. Выпуск 3: володѣне – вѣщьшнꙗ. Москва: Наука, 1976 [Barhudarov, S., Bogatova, G. (red.) Slovar′ russkogo jazyka XI-XVII v. Vypusk 3: volodѣne – vѣšt'šina. Moskva: Nauka, 1976].

Спасова 2005: Спасова, М. На коя дата и през кой месец се е провел Преславският събор от 893 г.? – Преславска книжовна школа 8, 2005, 84-101 [Spasova, M. Na koja data i prez koj mesec se e provel Preslavskijat săbor ot 893 g.? – Preslavska knižovna škola 8, 2005, 84-101].

Спасова 2024: Спасова, М. Трапезната метафора в Учителното евангелие на Константин Преславски и нейните византийски източници. – В: Тасева, Л., Рабус, А., Петров, И. П. (ред.) Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.). Доклади от международната научна конференция в София, 25-27 април 2023 г. София: ИБЦТ,

2024, 79-109 [Spasova, M. Trapeznata metafora v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i nejnite vizantijski iztočnici. – V: Taseva, L., Rabus, A., Petrov, I. P. (red.) Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i južnoslavjanskite prevodi na homiletični tekstove (IX-XIII v.). Dokladi ot meždunarodnata naučna konferencija v Sofia, 25-27 april 2023 g. Sofia: IBCT, 2024, 79-109].

Стоянова 2023: Стоянова, Г. Топоси в Учителното евангелие на Константин Преславски. – Преславска книжовна школа 23, 2023, 70-90 [Stojanova, G. Toposi v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – Preslavska knižovna škola 23, 2023, 70-90].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. Издадено от Мария Тихова с детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. Izdadeno ot Marija Tihova s detajlno opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Тихова, Иванова 2006: Тихова, М., Иванова, Д. 19-та беседа от Учителното евангелие на Константин Преславски – възможни исторически прочити. – Преславска книжовна школа 9, 2006, 224-241 [Tihova, M., Ivanova, D. 19-ta beseda ot Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski – văzmožni istoričeski pročiti. – Preslavska knižovna škola 9, 2006, 224-241].

Уханова 2012: Уханова, Е. Палеографические и кодикологические особенности древнейшего списка Учительного Евангелия Константина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его создания. – В: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски... Freiburg i. Br: Weiher Verlag, 2012, LVI-LXXVII [Uhanova, E. Paleografičeskie i kodikologičeskie osobennosti drevnejšego spiska Učitel′nogo Evangelija Konstantina Preslavskogo (GIM, Sin. 262) i istorija ego sozdanija – V: Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski... Freiburg i. Br: Weiher Verlag, 2012, LVI-LXXVII].

The Introductory and the Concluding Parts in the *Didactic Gospel*: Sources and Inspirations

Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* is a collection of 51 preachings on the Sunday Gospel readings for the whole church year. All these orations follow the same structure: introduction, exposition, and conclusion. The earliest studies on the monument point out that the expositions were translated. The introductions and conclusions, however, have ever since been considered authored by Constantine of Preslav. Yet, on the basis of the recently gained knowledge about the Greek sources of these collection, it is now possible to refine the idea of how the introductory and concluding parts of these preachings were composed. The article examines a group of orations whose conclusions absorb passages of John Chrysostom's homilies. It also reveals the manner in which Constantine created his own edifying text by excerpting, translating and compiling pieces of them or using them as a starting point for constructing his own propositions. Two other orations are also discussed in this aspect, where inspiration seems to have been drawn from Epiphanius of Cyprus and Gregory the Theologian. In the course of the analysis, attention is drawn to both the rhetorical and artistic skills of Constantine of Preslav, his deep theological understanding, and entire devotion to the enlightenment mission he undertook.

Keywords: Constantine of Preslav; *Učitelno evangelie* (*Didactic Gospel*); John Chrysostom's homilies on Matthew; Greek-Slavonic translation.

Assoc. prof. Dobriela Kotova, PhD
Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
dobriela.kotova@balkanstudies.bg

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.03

Трапезната метафора в *Учителното евангелие* на Константин Преславски и нейните византийски източници

Мария Спасова
Велико Търново

Резюме: В статията са представени примерите за *трапезната метафора* (*духовната трапеза*) в *Учителното евангелие* на Константин Преславски. Нейният първообраз се открива в две хомилии на св. Григорий Богослов и в *Шестоднева* на св. Йоан Златоуст, но постепенно се превръща в широко разпространен художествен мотив в християнската хомилетична литература. Придържането към високите образци на раннохристиянските велики отци при съставянето на проповеди е постановено и утвърдено с *Правило 19* от решенията на Шестия вселенски събор (Трулския). Епископ Константин „инкрустира“ в *Учителното евангелие* метафората за *духовната трапеза*, като следва художествените образци на ораторско красноречие на отците на Църквата.

Ключови думи: Константин Преславски; *Учително евангелие*; трапезна метафора; духовна трапеза; чувствена трапеза.

Повече от век и половина не стихва научният интерес към *Учителното евангелие* на епископ Константин Преславски (*УЕ КПр*). Осъщественото в 2012 г. критично издание на този емблематичен паметник за Златния век на старобългарската книжнина и култура даде нов тласък към цялостното му и задълбочено проучване[1].

Темата на настоящото изследване е посветена на *трапезната метафора* в *УЕ КПр*, която неведнъж е привличала вниманието на

[1] Тихова 2012.

славистите[2]. Тя се среща предимно в някои от авторските встъпления (рядко – в заключения) и е изградена по различен начин и с различни изразни средства. *Духовната трапеза* е смислово богата и стилистично ярка метафора, която кореспондира с евангелските стихове: „…не само с хляб ще живее човек, а с всяко слово, което излиза от Божии уста“ (Мт 4:4); „…не само с хляб ще живее човек, но с всяко слово Божие“ (Лк 4:4)[3]. Присъствието на трапезната символика в различни по жанр съчинения (преводни и оригинални) е посочвано в проучвания на Д. Кенанов[4].

Въпросите, свързани с *УЕ КПр*, които все още очакват отговор, са много, но три от тях имат пряка връзка с темата на изследването: а) дали онези встъпления и заключения към беседите, които не са част от гръцките катени, са дело на епископ Константин[5]; б) съществува ли връзка между *трапезната метафора* в хомилетичната византийска традиция и в *УЕ КПр*; в) ако съществува такава връзка, включването ѝ в *УЕ КПр* може ли да се определи като пряко *заимстване*, често срещан *топос,* странстващ *мотив*, *алюзия* към християнски символ, или обяснението за нейното присъствие в различни съчинения е средновековна хомилетична практика, постановена и утвърдена от Църквата. В последно време на първия въпрос се дават отговори с конкретни факти и доказателства, че за някои от текстовете, смятани за дело на епископ Константин, има гръцки оригинали[6]. Положителен е отговорът и на втория

[2] Сване 1971: 128-132; Сване 1983: 63-68; Спасова 2005: 134, бел. 50.

[3] Благодаря на единия от рецензентите, който ми обърна внимание на факта, че думите на Иисус в Мат 4:4 и Лк 4:4 всъщност са повторение на думите на Мойсей преди навлизането в обетованата земя и преди смъртта му като наставление към народа: „*човек не само с хляб живее, но човек живее и с всяко* (*слово*), *което излиза от устата на Господа*“ (Втор 8:3).

[4] В свои изследвания Д. Кенанов посочва в различни по жанр преводни и оригинални съчинения примери за трапезната символика (за невеществената и веществена трапеза, за духовната и материалната храна) (Кенанов 1995: 28-29; 2007: 70; 2013: 116-118).

[5] В тази посока напоследък работи Д. Котова (Котова 2022а и статията в настоящия сборник).

[6] Според Ю. Трифонов към беседа I липсва встъпление, но „тъй наречените *Пролог* всъщност е бил встъпление към първата беседа, а после е бил отделен и поставен като въведение на цялото *Учително евангелие*“; „и 42-та която изцяло е съчинена от Константин, изглежда като да е без встъпление, но всъщност в нея няма преведена тълковна част“ (Трифонов 1925: 475). Д. Котова изследва задълбочено текста на слово 42, сравнявайки го „с катенни коментари от различни типове към Лк 17: 12-19, проследени както по изданието на Крамер, така и по ръкописи“ и установява, че „средната част на беседата (195c15–196b8) е преводна. Преводът е направен основно по ръкопис, който е съдържал

въпрос, защото сравннението с гръцките текстове показва, че има връзка между *трапезната метафора* във византийската хомилетична книжнина и *трапезната метафора* в *УЕ КПр*. Отговорът на третия въпрос е логично да се даде в края на това изследване въз основа на получените конкретни резултати от него.

Преди десетилетия, докато проучвах текстовата история на славянския превод на богослужебната колекция от 16 слова на св. Григорий Богослов (*ГрБ*), в две от хомилиите открих примери за *трапезната метафора*[7]. В текста на Oratio XXXVIII на *ГрБ* в частта, в която проповедникът приканва християните към *духовната*

текст от катена към Лука тип А (CPG C 130, автор Псевдо-Тит Востронски, VI в.). В тълкувателната част на 42 слово обаче се четат както изречения, така и отделни думи, които нямат съответствия в основния извор (катена А)“. Тя потвърждава, че въведението и заключението към 42 слово са авторски текст на Константин (Котова 2022б: 104; 110; 117). Д. Котова изследва и гръцките източници за беседа 19 от *УЕ КПр* и установява, че „откъсите, за които досега се допускаше, че може да са авторов текст“, всъщност имат гръцки оригинал. Тя предполага, че в лаконичния текст на catena prima, основен източник на Константин Преславски, са втъкани фрагменти от беседите на Йоан Златоуст (Котова 2022а: 24-25). На същия проблем е посветен и докладът на Д. Котова „Уводите и заключенията в Учителното евангелие: източници и инспирации“, който се публикува в настоящия сборник.

[7] Гръцки текст на метафората за *духовната трапеза* за пръв път срещнах като приписка на форзаца в края на ръкопис Parisinus graecus 510, съдържащ 45-те хомилии на *ГрБ* и изготвен за император Василий I между 879 и 882 г., а според някои изследвачи – около 880 г. (Moreschini 1990: 102). В приписката за автор на гръцкия текст на *трапезната метафора* е посочен Григорий Презвитер (Спасова 2005: 122; 134, бележки 46, 48 и 49). Примерите от слова на св. Григорий Богослов, от *Шестоднева* на св. Йоан Златоуст и от Пролога към *Златоструй* давам по ръкописи, означени със сигли, чийто списък е приложен в края на статията.

Св. Григорий Богослов *Слово на Рождество Христово* (Oratio XXXVIII):

GrNaz: κἄν τι δέῃ τρυφᾷν, ἐν λόγῳ τρυφήσωμεν, καὶ θείῳ νόμῳ, καὶ διηγήμασι, τοῖς τε ἄλλοις, καὶ ἐξ ὧν ἡ παροῦσα πανήγυρις· ἵν᾽ οἰκεῖον ᾖ τὸ τρυφᾷν, καὶ μὴ πόῤῥω τοῦ συγκαλέσαντος. Ἢ βούλεσθε (καὶ γὰρ ἐγὼ σήμερον ἑστιάτωρ ὑμῖν) ἐγὼ τὸν περὶ τούτων παραθῶ λόγον τοῖς καλοῖς ὑμῖν δαιτυμόσιν, ὡς οἷόν τε δαψιλῶς τε καὶ φιλοτίμως, ἵν᾽ εἰδῆτε, πῶς δύναται τρέφειν ὁ ξένος τοὺς ἐγχωρίους, καὶ τοὺς ἀστικοὺς ὁ ἄγροικος, καὶ τοὺς τρυφῶντας ὁ μὴ τρυφῶν, καὶ τοὺς περιουσίᾳ λαμπρούς, ὁ πένης τε καὶ ἀνέστιος;

ГрБ$_1$: аще своѥ бѫдеть ѥже питѣти сѧ, и не далече отъ насъ зъвавъшѧаго аще хощете (ибо азъ дьньсь **пьрьникъ** вамь) азъ слово ѥже о сихъ прѣдъложѫ добрънмъ вамъ **пирѧнемъ**· ꙗкоже мьнѧть богатьно же и любьзноуьстьно· да оувѣсте, како можеть питѣти || страньнъи вьсьникъı· и гражани поселѧнинъ· и питѣѭщиихъ сѧ, не имѣѧи пищѧ,· и богатъствьмъ свѣтьлъихъ, нищии же, и не могъıй бъıти пıрьникъ (150в-г);

ГрБ$_2$: аще подоба боудеть питѣти сѧ· словесемь питаимъ сѧ· и бьⷭ҇твенъıмь закономь· и повѣстьми инѣми· имиже се сборось· да своѥ буде҇ питати сѧ· а не кромѣ созвавшаго· или хощете· ибо азъ дн҇ь **зватаи** вашь· Азъ ѡ семь предложю добръı҇ **пирѧном҇** ꙗкоже мощно· изобиль же и || любоⷭ҇тнѣ· да оувѣсте како може҇ кормити чюжии домашнѧꙗ· и гражанъı внѣшнии· и питающаꙗ сѧ не питаꙗи· и не имѣнѥ҇ свѣтель· оубогъıи бездомъ (5в);

трапеза, за да се заситят от словото, което им предлага, се съдържа едно изречение, което напълно съвпада със същото изречение от встъплението към беседа 13 на *УЕ КПр*:

GrNaz: καὶ γὰρ ἐγὼ σήμερον ἑστιάτωρ ὑμῖν;

ГрБ$_1$: ибо азъ дьньсь пьрьникъ (!)[8] вамь (150в); *ГрБ*$_3$ и҆бо а҆зъ дне҃ пи́рник҄ вамъ (88б);

УЕ КПр: ибо азъ дьньсь пирьникъ вамъ· (68с)[9].

ГрБ$_3$: а҆ще чимъ по҃бае҃ питати сѧ, словомъ напитаим сѧ || и҆ бж҃ии҃ законѡ҃ и҆ повѣстьми· и҆ дрꙋгыми же, ѿ нихже н҃нѣшнее҆ тръжьство· а҆ще сѐ бж҃де҃ е҆же питати сѧ· и҆ недалече ѿ на҃ възв҃вшааго· а҆ще хощете, и҆бо а҆зъ дне҃ **пи́рник҄** вамъ· и҆ азъ слово е҆же ѿ сн҃ прѣдложѫ добрыи҆мъ вамъ **пирѣнемъ**· ꙗ҆коже мнѧ҃ богатно же, и҆ любочьстно· да оувѣсте како може҃ питати странны ве́снкы· и҆ гражданы поселѣнинъ· и҆ питаѫщии҃ сѧ, не и҆мѣѫи пищѫ· и҆ богатъствѡмъ свѣтлыхъ оу҆бо́гыи же и҆ безсънѣ́дныи :~ (л. 88а-б).

ГрБ$_4$: а҆́ще чтⷭ҇о подо́бае́тъ питати сѧ, ѻ҆́ словеси да напи́таем сѧ. и҆ бж҃тъвнымъ за́кономъ пѡ́вѣстми. и҆ и҆́нѣми же и҆ ѿ и҆́хже настоѫще́е тръ́жьство. да своѐ бж҃детъ е҆же пи́тати сѧ, и҆ недале́че ѿ създа́вшаго. а҆ще хѡ́щете. и҆бѡ̀ и҆ а҆́зъ дне҃ **гости́тель** ва́мъ а҆́зъ е҆́же ѡ҆ си́хъ прѣпоста́влѧ сло́во, дѡ́брыимъ ва́мъ **сънѣ́дникѡм҄**. ꙗ҆ко мо́щно, ѻ҆би́лнѣ жѐ и҆ любочь́стнѣ. да ви́дите ка́ко мо́щно пи́тати страннын, ве́стникы. и҆́ гражданы, невѣ́жда. и҆ пи́таѫщих сѧ, непи́таѧи. и҆ бога́тствомъ свѣтлыихъ, оу҆бо́гыи же и҆ безсънѣ́дныи (л. 211а).

Св. Григорий Богослов. *Слово за св. Григорий Нисийски* (Oratio XI).

GrNaz: Ἡμεῖς δὲ τί φθεγξόμεθα πρὸς ὑμᾶς τῆς πανηγύρεως ἄξιον, ἵνα μὴ νήστεις ὑμᾶς ἀπολύσωμεν αὐτοὶ, καὶ ταῦτα ὄντες οἱ ἑστιάτορες;

ГрБ$_2$: мы же нѣчто вѣщае҃ к ва҃ торжьства достоино да не алчны въı ѿпоусти҃ сами и҆ се сꙋще **съобѣдатели** (л. 211в);

ГрБ$_3$: мы же что вѣщаимъ къ вамъ тръжьства до҃инѡ да не алчны҃ ва҃ ѿпоустимъ· сами и҆ таковы҃ **съѡ́бѣдатели** (в долното поле добавка сꙋще **питателе**) (л. 203б);

ГрБ$_4$: мы же́ что́ провѣща́емъ къ ва́мъ тръ́жьствоу до҃и́нно, ꙗ҆ко да не а҆́лчны ва҃ ѿпоусти́мъ, са́ми и҆ се҃ сѫ́ще **ѡ҆бѣ́дници** (л. 299б).

[8] Ибо азъ дьньсъ пьрьникъ вамъ: В изданието на Q.п.I.16 от Будилович думата е пьрьникъ, а под линия в бел. 1 стои: пирьникъ? ἑστιάτωρ (Будилович 1875: 112). В критичното издание на Слово XXXVIII от А. М. Бруни лексемата е възстановена като **пирьникъ** (VI.9), а в критичния апарат липсва разночетене за тази дума (Бруни 2010: 273). Дигитално копие от ръкопис Q.п.I.16 е достъпно на сайта <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=36C437CC-23D2-43C9-A6F6-D08C0FBF628C> (24.11. 2023).

[9] Пълното съвпадение на славянския превод на това изречение в *ГрБ*$_1$ от XI в., в *ГрБ*$_3$ от XIV в. и в предисловието на беседа XIII в *УЕ КПр* е доказателство, че най-ранният глаголически превод на 13-те слова на *ГрБ* е старобългарски. Това е и в подкрепа на хипотезата, че епископ Константин е един от преводачите на словата на *ГрБ*. Интерес представляват и старобългарските съответствия на ἑστιάτωρ и δαιτυμών в 4-те преписа, представителни за текстовата история на славянския превод на Oratio XXXVIII: ἑστιάτωρ: пирьникъ – зъватаи – пирьникъ – гоститель; δαιτυμών: пирꙗнинъ – пирꙗнинъ – пирꙗнинъ – сънѣдьникъ. Старобългарските съответствия на ἑστιάτωρ в трите преписа на Oratio XI са съобѣдатель – съобѣдатель – обѣдьникъ. По-нататък става видно, че повечето от тези лексеми се съдържат в примерите за *трапезната метафора* в други старобългарски преводни съчинения.

Допуснах, че прототипът на метафората за *духовната трапеза* може би възхожда към проповедите на св. Григорий Богослов, но не проверих дали тропата се среща и у други византийски автори от IV в. Когато започнах да проучвам славянския превод на 67-те хомилии на св. Йоан Златоуст върху Книга *Битие*, възникнали през 388 или 389 г. и известни и с названието Ἑξαήμερον (*Шестоднев*)[10], установих, че в тях широко е представена в много варианти метафората за *духовната трапеза*. Без съмнение този художествен образ се появява най-рано в творенията на раннохристиянските отци на Църквата, но постепенно става традиционен за хомелитичните византийски съчинения. В края на IX в. навлиза и в старобългарската проповедническа литература. Безпредметно е да се изказват хипотези дали епископ Константин, отлично владеещ гръцки език, е познавал в оригинал проповедите на св. Григорий Богослов и *Шестоднева* на св. Йоан Златоуст, или че по времето, когато е превеждал беседите за *Учителното евангелие*, славянският превод на техните съчинения вече е бил готов[11]. Старобългарският превод на Йоан-Златоустовия *Шестоднев* (*ЙоЗлШ*) не е издаден и е слабо проучен и затова текстът на 67-те му хомилии остава извън полезрението на славистите. Една от основните задачи на изследването е да се ексцерпират от *ЙоЗлШ* откъсите, съдържащи метафората за *духовната трапеза*, и да се сравнят с текстовете от *УЕ КПр*, в които тя се среща, за да се провери съществува ли връзка между тях. Примерите от *УЕ КПр* се дават по критичното издание на най-ранния препис от XII в. *Син262*[12]. Примерите от *ЙоЗлШ* са извлечени от следните два ръкописа: а) *Зогр*: съдържа старобългарския превод на беседите 1-15 и част от превода на беседа 16; б) *РМ*: съдържа превода на беседи 1-67. Резултатите от сравнителното лингвотекстологично изследване на беседа 5 по *Зогр19* и по *РМ4/2*, което проведох, категорично

[10] Фокин 2010: 183; Турилов 2010: 235.

[11] Възможно е епископ Константин да е разполагал със славянския превод на *Шестоднева* на св. Йоан Златоуст, но по-правдоподобно ми се струва да го е познавал в оригинал. В *Пролога* към *Златоструй* се говори за пряко участие на българския владетел Симеон в избора на съчинения на св. Йоан Златоуст за превод, но по-важно в него е сведението, че подборът е извършен от „всички негови книги“, т.е. сред тях би следвало да е бил и Ἑξαήμερον: ѝзбра́вь е́гѡ вьса сло́веса ѝзъ вьсѣ́ кни́гы е́гѡ· въ сна̀ ѐдѝны сло́жи кни́гы· ѩ́же и прозва̀ златоструѫ̀а· ѩ́ще бѡ ѝного по семоу ѝменѝ зла́тоструѫ̀а е́го прозва́ша (*Злтстр*, 265а-265б).

[12] Примерите от *УЕ КПр* са ексцерпирани от текста по критичното издание в MLS по най-стария препис Син. 262, XII в. (Тихова 2012).

доказва, че преводът в *РМ* не е самостоятелен сръбски превод, а в основата му е старобългарският, изцяло редактиран по предварително възприети принципи и правила[13]. Разбира се, такова сравнително изследване между *Зогр* и *РМ* може да се извърши само за 15 от 67-те хомилии на *ЙоЗлШ*, но резултатите биха били валидни и за останалите хомилии от 16 до 67.

Примерите за *трапезната метафора* в *ЙоЗлШ* са многобройни, но тук са представени само тези от тях, които са съотносими с примерите в *УЕ КПр*. Примерите от беседите 1-15 се дават с гръцкия им текст успоредно със славянския им превод по *Зогр* и по *РМ*, а от беседите 16-67 са представени с гръцкия им текст и с превода им само по *РМ*.

ЙоЗлШ, беседа 2:

JoChrys: ἐγὼ νῦν χαίρω καὶ εὐφραίνομαι, ὁρῶν ὑμῶν τὴν πνευματικὴν ταύτην σύνοδον μετὰ τοσαύτης εὐκοσμίας ἐνταῦθα παραγενομένην, καὶ ἀκμάζοντα τὸν πόθον ἔχουσαν περὶ τὴν ἀκρόασιν τῶν θείων λογίων, καὶ τῆς σαρκικῆς τροφῆς ὑπεριδόντας, καὶ πρὸς τὴν **πνευματικὴν ἑστίασιν** ἐπειγομένους, καὶ δι' αὐτῶν τῶν ἔργων τὸ τοῦ Κυρίου λόγιον δεικνύντας, τὸ λέγον· Οὐκ ἐπ' ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ῥήματι ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος Θεοῦ.

Зогр: азъ нинѣ рад҃ꙋ н весела сѧ зрѧ вашь х҃довныи (!) сьн сьборь съ толнцѣмь бг҃о҆крашеннѣмь зде прншедшин. юнотскꙋ҃ любовь нмѧщꙋ҃ ѿ слышанїи҆ бе҃стьвныхъ словесь. н пльт҃скыѧ пнщꙋ҃ прѣзрѣвшнхъ. н къ **дх҃овнꙋ҆ wвѣдꙋ҆** грѧдꙋщꙋ҃. н радн того дѣлесе, гн҃ѣго словесе показꙋ҆ще єже г҃лл. не w хлѣбѣ єдномь жнвь бꙋ҃деть ꙋл҃ь. нꙋ҃ w высѣкомь г҃лѣ нзходѧщомꙋ҆ ꙋ҆сты би҃н (6а);

РМ: а҆зъ нн҃ѧ рад҃ꙋ҇ю се и҆ ве́селю се зрѣ̀ ва́ше д҃ховное събранїе, съ толи́кынмь бг҃о҆краше́нїе҆мь здѐ прншѣ́шїихъ. н ѽношьскꙋ҇ю любо́вь нмꙋ҇щїи҆, ѻ҆ ꙋ҆слы́шанїи бж҃твныи҆ словесь. и҆ пль́тьскꙋ҇ю пи́цꙋ прѣзрѣ́вшїихъ, и҆ къ **дх҃о́вномꙋ҆ снѣ́дєнїю** прншѣ́шїихъ. и҆ самѣ́мн дѣ́лы г҃ніе сло́во пока́з ꙗщїи҆, г҃лщее, не ѻ҆ хлѣ́бѣ є҆ди́номь жи́вь бꙋ́де҆ ꙋл҃ькь. нь҆ ѻ҆ всѧ́ко҆ г҃лѣ и҆схо́дещїимь и҆зъ ꙋ҆́сть|| бж҃їихъ (5а-б).

ЙоЗлШ, беседа 2:

JoChrys: καὶ μετὰ τῆς **αἰσθητῆς τραπέζης**, ἐπειδὰν ἐντεῦθεν ἐξέλθητε, παρατίθετε καὶ τὴν **πνευματικὴν τράπεζαν**. Καὶ λεγέτω μέν τινα τῶν

[13] Спасова 2021: 36-97.

ἐνταῦθα λεχθέντων ὁ ἀνήρ· ἀκουέτω δὲ ἡ γυνή, μανθανέτωσαν δὲ καὶ οἱ παῖδες, διδασκέσθωσαν δὲ καὶ οἱ οἰκέται, καὶ ἐκκλησία λοιπὸν γενέσθω ἡ οἰκία, ἵνα φυγαδεύηται μὲν ὁ διάβολος καὶ δραπετεύῃ ὁ πονηρὸς δαίμων ἐκεῖνος, καὶ ἐχθρὸς τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας· ἐπαναπαύηται δὲ αὐτόθι ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάρις, καὶ πᾶσα εἰρήνη καὶ ὁμόνοια περιστοιχίζῃ τοὺς ἐνοικοῦντας.

Зогр: и по **чювестьвнѣи трапезѣ** егда аще ѿсѫдоу изыдете, прⷣѣставите и **дх҃внѫѫ трапезѫ**. и да гл҃еть бо нѣкоа иже зде ѡбличенаа мѫжь. да слышить бо жена. да навыкнѫть же и ѡтроци. да наоучѧт же сѧ и раби· и црⷦвии проче да бѫдеть храмина. ꙗко да проганѣет сѧ ѹбо диаволь. и сьврьгнет сѧ лѫкавы бѣсь ѡнⷣ и врагь спⷭ҇енна нашего. почиваєт же тѫдѣ, ст҃аго дх҃а бл҃годѣть. и вьсе сьмирениє и єдиномыслиє да ѻградить живѫщиⷯ (10б);

РМ: и҆ по **чю́въстьвнѣи трапе́зѣ**, въніегда̀ ѿ здѐ и҆зы́дете, прⷣѣста́влꙗите и҆ **дх҃о́вноу҆ трапе́зꙋ**, и҆ да гл҃іеть оу҆бо моу҆жь ѿ ꙗ҆́же здѐ реⷱ҇ныиⷯ. да слы́шитⷣ же жена̀. да навы́кнꙋютⷣ же и҆ дѣти. наоу҆че́тⷣ же се и҆ ра̀бы, и҆ црⷦ҇квь про́чее быва́ѥⷮ храми́на, да бѣжи́тⷣ же оу҆бѡ и҆ дїа́воль. и҆ посра́митⷣ се лꙋка́выⷨ бѣ̀сь ѡ҆́нь и҆ вра̀гь спⷭ҇се́||нїа на́шего. оу҆покои́тⷣ же се тоу҆ ст҃го дх҃а бл҃гть. и҆ въса́ко съмире́нїе и҆ съє҆ди́нїенїе ѻ҆гра̀дить и҆́же тоу҆ жи́воущїихь (8б-9а).

ЙоЗлШ, беседа 5:

JoChrys: Φέρε καὶ σήμερον ἐκ τῶν τοῦ μακαρίου Μωυσέως ῥημάτων τὴν **ἑστίασιν** παραθῶμεν ὑμῶν τῇ ἀγάπῃ, καὶ τὰ κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν παρὰ τοῦ Δεσπότου δημιουργηθέντα κατοπτεύσωμεν μετὰ ἀκριβείας.

Зогр: Подобаеть и днⷭ҇е еже ѿ блⷤ҇наго моисеа гл҃аніи, **ѡбѣдь** прⷣѣложимь вашеи любови. и҆ ꙗже ѡ третиемь дн҃и ѿ влⷣкы сьдѣанаа, сьзримь сь ѡпасениемь (27а);

РМ: Прине́си и҆ днⷭ҇ь ѿ бл҃же́нⷣнааго мѡѹ҆се̑а гл҃ь, **сънѣ́днаа** прⷣѣло́жимь ва́мь възлю́блєнїи. и҆ ꙗ҆́же въ тре́тїи дн҃ь ѿ влⷣкы съдѣ́телⷣствова́нⷣнаа, ви́димь съ ѡ҆па́сенїеⷨ (22а).

ЙоЗлШ, беседа 7:

JoChrys: φέρε δὴ λοιπὸν τὰ ἀναγνωσθέντα προθέντες ἐπὶ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης, τὴν **πνευματικὴν** ὑμῖν παραθῶμεν **ἑστίασιν**, καὶ ἴδωμεν μαθόντες τί καὶ σήμερον ὁ μακάριος Μωυσῆς, μᾶλλον δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διὰ τῆς τούτου γλώττης ἡμᾶς διδάξαι βούλεται.

Зогр: Поⷣбает же прочее ꙗже прочьтшаа сѧ прⷣѣложше ѡ вашеи любви. **дх҃овныи** вамь прⷣѣло́жимь **ѡбѣдь**. навыкьше, что и днⷭ҇е блⷤ҇ныи моисі́и.

паче же д҃хь с҃тыи сего ѧзыкомь на҃ наоучити хощеть (42б);

РМ: Принесѝ про́чее проу҆те́наа пр҃ѣло́жимь ва́шеи лю́б҆вы, **д҃хо́вную** ва́мь пр҃ѣста́вльше **трапе́зꙋ**. да навы́кне҃ что̀ и҆ дн҃ь бл҃же́н҆ныи мѡ́ѹси. па́че д҃хь с҃тыи, се́го ꙋ҆сты на҃ наꙋ́чити хо́ще҃ (36а).

ЙоЗлШ, беседа 10:

JoChrys: Ἐλάττων ἡμῖν ὁ σύλλογος σήμερον, καὶ βραχὺ τὸ θέατρον τῶν συνδεδραμηκότων. Τίνος ἕνεκεν, καὶ διὰ τί; Τάχα τινὲς ἠρυθρίασαν μετὰ τὴν **αἰσθητὴν τράπεζαν** εἰς τὴν **πνευματικὴν** ταύτην **ἑστίασιν** παραγενέσθαι, καὶ τοῦτο αὐτοῖς αἴτιον γεγένηται τῆς ἀπολείψεως· ἀλλ' ἀκουέτωσαν σοφοῦ τινος λέγοντος· Ἔστιν αἰσχύνη ἐπάγουσα ἁμαρτίαν, καὶ ἔστιν αἰσχύνη δόξα καὶ χάρις. Οὐκ ἔστιν αἰσχύνης ἄξιον, **τραπέζης** μετασχόντα **σωματικῆς** ἐλθεῖν ἐπὶ τὴν **πνευματικὴν ἑστίασιν**.

Зогр: Мнее намь сьсловие бы҃ дънесь и мало позорище сьтекшиих сѧ. кого ради и почто. васнь которіи сьбрашѫ сѧ по **чювестьвнѣи трапезѣ**, кь **д҃ховномоу пироу** прѣходити. и се имь вина бываеть оскѫдѣниа. нѫ да слышѧть прѣмѫдр҃ нѣкоего г҃лѧща. есть стоудь наводѧ и грѣхь. и есть ст҃ꙋ сла҃ и бл҃годѣ. н҃ѣ стыдѣниа достоино **трапезѣ** приѡбщаѫща сѧ **тѣлеснѣи**, пріити на **д҃ховныи пирь** (59б);

РМ: не́глы нѣ́цїи оу҆стыдѣ́ше се по **чю́вьсть́внѣи трапе́зѣ**, на **д҃хо́вную сїю̀ пи́щоу** прїитѝ. и҆ се́ тѣ́мь вино́вно бы҃ оу҆къснѣ́нїа. нь̀ да слы́шеть прѣ́моудрѣ нѣ́коемꙋ г҃лющоу. ѥ҃ стоу̀дь, наво́деи грѣ̀хь. и҆ ѥ҃ стоу̀дь, сла́ва и҆ ра́до҃. н҃ѣ́ стоу̀дꙋ до҃и́но, и҆́же **трапе́зѣ** приѡ́бщи́в҆шим҆ се **тѣле́снѣи**, прїитѝ къ **д҃хо́внѣи снѣдѝ** (51а).

ЙоЗлШ, беседа 12:

JoChrys: ἐπειδὴ πρὸς τὰ κατεπείγοντα τῶν νοσημάτων ἔστημεν, καὶ τὸ αὐτῶν ἐπληρώσαμεν, κοινῇ πᾶσιν ὑμῖν σήμερον ἑστίασιν παραθεῖναι τὴν πνευματικήν

Зогр: понеже кь грѧдѫщиимь недѫгомь стахомь. и еже тѣхь сьврьшихомь, общы вьсѣмь вамь дн҃е **ѡ҆бѣдь** прѣдложити **доухѡвныи**· (74б);

РМ: понѥ̀же къ насилѧ́ющимь немо́щеи ста́хѡ҃. и҆ ꙗ҆́же т҃ѣ́ съврьши́в҆ше, ѡ҆́б҆щїи въсѣ́мь ва́мь дн҃ь **ѡ҆бѣ́дь** пр҃ѣло́жити хо́ще҃ **д҃хо́вныи** (65б).

ЙоЗлШ, беседа 13:

JoChrys: Ἐνταῦθα δὲ, ἐπειδὴ διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ χάριν καὶ ἡ προθυμία ὑμῶν διεγηγερμένη τυγχάνει, καὶ ἡ **τράπεζα πνευματικὴ**, μετὰ πολλοῦ

τοῦ πόθου καὶ αὐτοὶ λέγομεν, εἰδότες ὅτι νηφούσαις ἀκοαῖς παρατιθέμεθα τὰ θεῖα ταῦτα διδάγματα. Ἐπεὶ καὶ γηπόνος ἐπειδὰν λιπαρὰν εὕρῃ καὶ βαθύγειον ἄρουραν τὰ παρ' ἑαυτοῦ πάντα εἰς αὐτὴν ἐπιδειξάμενος, καὶ τοὺς αὔλακας ἀνατεμὼν, καὶ τὸ ἄροτρον ἑλκύσας, καὶ τὰς ἀκάνθας ἀνασπάσας, μετὰ δαψιλείας καταβάλλει τὰ σπέρματα, καὶ ταῖς χρησταῖς ἐλπίσιν ἤδη τρεφόμενος καθ' ἑκάστην ἡμέραν τὴν βλάστησιν ἀναμένει τῶν καταβληθέντων, τῷ γονίμῳ τῆς γῆς προσέχων, καὶ πολλαπλασίονα τῶν σπερμάτων ἔτοιμος ὢν ὑποδέξασθαι τὸν ἀμητόν. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ἡμεῖς, ὁρῶντες ὑμῶν ἐφ' ἑκάστης ἡμέρας αὐξανομένην τὴν προθυμίαν, τὸν πόθον ἀκμάζοντα, τὴν σπουδὴν ἐπίδοσιν λαμβάνουσαν, καὶ περὶ ὑμῶν χρηστὰς ἔχομεν τὰς ἐλπίδας, καὶ αὐτοὶ πλείονι προθυμίᾳ καὶ σπουδῇ τὰ εἰς δύναμιν ἡμετέραν εἰσφέρειν ἐπειγόμεθα εἰς οἰκοδομὴν τῆς ὑμετέρας ἀγάπης, εἰς δόξαν Θεοῦ, εἰς καύχημα τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας.

Зогр: зде же понеже за бнѫ благодѣтн. и оусрьдне наше въздвижемое сьлоужѣет сѧ. и **трапеза дховнаа**, сь многоѧ любовнѧ и самн глемь. вѣдѧще. ꙗко трѣзвнынмн слоугы пр҃ѣлагаемь бестьвнаа оученна. Зане и земледѣланнкь. егда убо обращеть тльстѫ и глѫбоземнѫ ннвѫ, ꙗже о немь вьсѣ вь онѫ показавь. и бразны вьзаращ. и рало провлѣкъ. и трьнна нзтрьгнѫвь, сь нескѫдствомь сыплеть сѣмена. и благынмн оупованмн уже пнтаемь, на кьждо дн҃ь вьзращенне ожндаеть вьсыплемынхь. родителное земн вьнмаѧ, и много множѣе сѣменомь готовь сын подьѧти жѫтвѫ. потомь же нравоу и мы. зрѧще ваше на коемжо дн҃н вьзрастнмо оусрьдне. любовь обмлаждаемѫ. спѣшенне прндѧнне вьземѧщее. и о вл҃ благаа нмѧще оупованна, и самн и болшннмь оусрьднемь и спѣшеннемь ꙗже по снлѣ нашен вьнестн градемь. на вьзграждение вашеѫ любве вь славѫ бнѧ. вь похвалѫ бне и цр҃кви (80б);

РМ: зде́ же, поніе́же бл҃годѣ́тїю бжїе́ю, и̓ оу҆сръ́дїе ва́ше въздвы́жено і҆е҃. и̓ **трапе́за дхо́вная** (тра́пеза пневматикѝ), съ мно́гою любо́вїю пр҃ѣста́внтъ се. и҃ мы̀ съ мно́гы҃м оу҆сръ́дїѐ въз҃ гли҃ѐ. вѣ́дуще ꙗ̀ко трѣзве́щнмъ се мы́слѐ пр҃ѣста́вляе҃, бжтвнаа сїа̀ оу҆чи́тел҃ства. занѐ и̓ зе́млед҃ѣланнкь. вънѣ́гѫ ѡ҆бра́щеть тлъсте́нш҃ и̓ въгльбле́вшꙋ се бразды̀. ꙗ̀же ѿ себѣ̀ въса̀ показа́вь ѡ҆ нѣ́н по҃бающаа. бра́зды̀ прогрѣтава́е҃ и̓ тре́нїе и̓стрѣ́гь, съ ѡ҆бы́ле҃ въмѣ́тае҃ сѣ́мена. и̓ бла́гы҃мн надеѫ́мн, оу҆́же ѡ҆жида́е҃. и̓ на вса́кь дн҃ь и̓зрас҃ль назира́е҃ въсѣ́н҃ный, ѿра̀слы земльнѣн вънмае. и̓ мно́г҃ѡ соуг҃ѳбномꙋ посѣ́н҃ный, гото́внт҃ се въспрнѣтн прнпло́дїе. по се́мꙋ оу҆́бо ѡ҆бра́зꙋ и̓ мы̀. зре́ще ва́ше на кь҃ѫ дн҃ь цѣвтꙋщее прои̓зволе́нїе. любо́вїю ю҆нѣ́ющїнх҃ се. и̓ тъща́нїю прнло́женїе пр҃їе́млющїн҃, и̓ ѡ҆ ва́ бла́гые ѥ҃мамы надеѫ́жде. и̓ са̀мы мно́жанше҃нмь пр҃ѣложе́нїе҃ и̓ спѣхѡ҃, ѥ҃же по сн҃лѣ на́шен вънестѝ грѐде҃. въ наза́нїе ва́шее любъ҃ве. въ сла́вꙋ же бжїю. въ по́хвалꙋ цр҃квы бжїеѝ (71а).

Тук свършват успоредните примери за *трапезната метафора* в *Зогр* и в *РМ*. По-нататък се дават примери от беседите на *ЙоЗлШ* само по *РМ*.

ЙоЗлШ, беседа 19:

JoChrys: Ταῦτα ἀκούοντες, ἀγαπητοί, μὴ ἁπλῶς παρατρέχωμεν τὰ εἰρημένα, μηδὲ τοῦτο μόνον σκοπῶμεν, εἰ καθ' ἑκάστην ἐνταῦθα συνερχόμενοι **πνευματικῆς τραπέζης** ἀπολαύομεν· οὐδὲν γὰρ ὄφελος τῆς ἀκροάσεως μόνης ἄνευ τῆς διὰ τῶν ἔργων ὑπακοῆς.

РМ: сїѧ̀ слы́шеще възлю́блѥн҆ныи, не про́сто прѣтецѣмь рⷱ҇ен҆наа. нижѐ сїѐ съматра́нмь. а҆́ще на кь́ж҃о д҃нь здѐ съхо́деще се **д҃хо́вные трапе́зы** наслаж҃а́ем҆ се. никаа бо̀ по́лѕа ѿ слы́шанїа є҆ди́ного, кромѣ̀ дѣ́лнаго послоу́шанїа (122а).

ЙоЗлШ, беседа 22:

JoChrys: Τὰ λείψανα τῆς χθεσινῆς τραπέζης ὑμῖν παραθεῖναι βούλομαι τήμερον· ἀλλὰ μὴ δυσχεράνῃς, ἀγαπητὲ, λείψανα ἀκούων. Ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν **αἰσθητῶν ἐδεσμάτων** μετὰ μίαν καὶ δευτέραν ἡμέραν ἕωλα πολλάκις γενόμενα τὰ ἐδέσματα, ἄχρηστα γέγονε, καὶ ἀνεπιτήδεια πρὸς τροφήν· ἐπὶ δὲ τῆς **πνευματικῆς τραπέζης** οὐδέν ἐστι τοιοῦτον δεῖσαι. ἀλλ' ὅσος ἂν παρέλθῃ χρόνος, τοσούτῳ μᾶλλον πλείονα τὴν χάριν ἐπιδείκνυται, καὶ νεαρώτερα καὶ ἀκμαιότερα εὑρίσκεται.

РМ: Ѡста́н҆кы в҆ч҆е́рашнѥе трапе́зы, ва́мь пр҃ѣставнти хѡщоу̀ д҃нь. нь̀ да не дре́хлꙋѥ̀ши възлю́блѥне, ѡ҆ста́н҆кы слы́ше. при **чювьсть́вных** бо̀ ꙋ̀бо **снѣ́дныхь**. по є҆ди́но҃ и҆лѝ двѣ̀ю д҃не́и, непотрѣ́бна быва́ю҃ снѣ́днаа мнѡ́гаж҃ы. неклю́чима бы́вша и҆ неоу́го́дна къ пи́щи. при **д҃хо́внѣи҆ же трапе́зѣ**, ни ѥ҆ди́но ѥ҃ та́коваго боѧ́ти се. нь̀ по ѥ҆ли́коу оу҆бо̀ прѣхо́де҃ врѣ́ме, по толи́кꙋ оу҆́бо па́че, мнѡ́жаншꙋю бл҃гть прилага́ю҃. и҆ новѣ́ншаа и҆ ю҆нѣ́юща се ѻ҆брѣ́тают се (139б).

ЙоЗлШ, беседа 28:

JoChrys: Καὶ γὰρ ὁρῶν ὑμῶν τὸ ἀκόρεστον περὶ τὴν πνευματικὴν διδασκαλίαν, οὐ παύομαι καθ' ἑκάστην ἡμέραν, καίτοι πενίαν πολλὴν ἐμαυτῷ συνειδώς, τὴν **ἑστίασιν** ὑμῖν τὴν ἀπὸ τῶν **θείων Γραφῶν** παρατιθείς.

РМ: и҆́бо зрѐ в҃а́ несы́тно и҆́моущїихь || къ д҃хо́вном҃ оу҆чи́тел҆ствꙋ, не прѣста́нꙋ на кь́ж҃о д҃нь. и҆ па́че оу҆бо́жьство мнѡ́гоѥ въ себѣ̀ съвѣ́дыи, **ѡ҆бѣ́дь** ва́мь **ѥ҆́же ѿ бж҃т҆вныи҆ писа́нїи** пр҃ѣста́внмь (198б-199а).

ЙоЗлШ, беседа 30:

JoChrys: Φέρε οὖν πάλιν τὴν συνήθη τράπεζαν ὑμῖν παραθῶμεν, καὶ ἐκ τῶν πρόσφατον ἀναγνωσθέντων παρὰ τοῦ μακαρίου Μωυσέως **ἑστιάσωμεν** ὑμῶν τὴν ἀγάπην, αὐτὰ τὰ ἀνεγνωσμένα εἰς μέσον ὑμῖν προθέντες, δεικνύντες τῆς **θείας Γραφῆς** τὴν ἀκρίβειαν.

PM: прннесѣ оу҃бо пакы҆ ѡбы́чнюю трапе́зоу ва́мь пр҃ѣло́жнмь. и҆ ѿ ѥ́же и҃нѣ на́мь проу҃бтены҃й і҃же **ѿ бл҃же́наго мѡу҃се́а, оу҆го́стнмь** ва́шоу любо́вь. та҆̀, ѥ́же проу҃бтенаа, въ ср҃ѣ́доу ва́мь пр҃ѣста́внв҆ше. и҆ пока́зюще **бж҃тв҆наго пнса́нїа** ѡпа́сство (218a).

ЙоЗлШ, беседа 31:

JoChrys: Πολλὰς ὑμῖν ἔχω χάριτας, ὅτι τε μεθ' ἡδονῆς ἐδέξασθε χθὲς τοὺς περὶ τῆς εὐχῆς λόγους, καὶ ὅτι μετὰ τοσαύτης σπουδῆς συντρέχετε περὶ τὴν ἀκρόασιν. Τοῦτο γὰρ καὶ ἡμᾶς προθυμοτέρους ἀπεργάζεται, καὶ παρασκευάζει δαψιλεστέραν ὑμῖν παρατιθέναι τὴν **ἑστίασιν ταύτην τὴν πνευματικήν**.

PM: Мнѡ́гыѥ ва́мь ѥ́мамь бл҃ты, ѩ́ко съ сла́достїю пр҃нѥ̀сте вчера́ ѩ́же с҃ѻ҃ мл҃твѣ́ словесà. и҆ ѩ́ко съ толи́кымь тъщáнїемь сътекосте се къ слы́шанїю. с҃е́ же и҆ на́ оу҆ср҃дн҆ѣ́шн҃ съдѣва́і҃е. и҆ оу҆страа́еть съ мнѡ́жаншнмь ѡбн́лїе҃ ва́мь пр҃ѣста́внтн **ѡ҆бѣ́дь с҃ѣ́ дх҃о́вныи҃** (225б).

ЙоЗлШ, беседа 33:

JoChrys: ἀλλ' ἐχρῆν καθ' ἕκαστον καιρὸν τὴν **ἁρμόττουσαν** ὑμῖν παρατιθέναι **τράπεζαν**.

PM: п҃о́баі҃е проти́воу ко́е́гожѳ вр҃ѣ́мена, **прнкла́дноую** (ἁρμόττουσαν) на́мь пр҃ѣста́влѣтн **трапе́зѫ** (τράπεζαν) (248a);

JoChrys: τῶν **Πράξεων τῶν ἀποστολικῶν** ἐπιλαβόμενοι, ἐκεῖθεν ὑμῖν συνεχῆ τὴν **ἑστίασιν** παρεθήκαμεν.

дѣва́нїа а҃пльскаа прнѣ́мше, ѿ ѻ҆н҃ъ ва́мь ѵестѣ́ше **снѣ́днаа** пр҃ѣста́влѣхѡ҃ (248б).

ЙоЗлШ, беседа 37:

JoChrys: Μετὰ προσοχῆς τοίνυν ὑποδεχώμεθα καὶ ἡμεῖς τὰ παρὰ τοῦ Θεοῦ δωρούμενα, ἵνα κερδάναντές τι εἰς τὴν κατὰ ψυχὴν σωτηρίαν, οὕτως ἐντεῦθεν ἀπίωμεν. Διὰ γὰρ τοῦτο καθ' ἑκάστην τὴν **πνευματικὴν** ταύτην παρατίθεμεν ὑμῖν **τράπεζαν**, ἵνα τῇ συνεχείᾳ τῆς παραινέσεως

καὶ τῇ πολλῇ τῶν θείων Γραφῶν μελέτῃ πᾶσαν ἀποτειχίσωμεν τῷ πονηρῷ δαίμονι τὴν ἐπιβουλήν.

PM: съ оу҆срьдїемь оубо прїнмѣте и҆ вы҃ || ѩ҆же бж҃їнхь даровáнїи, прнw҆брѣтающе ѩ҆же къ д҃шевномѹ спсéнїю. и҆ ѿ сн҃хь оу҆плóднв҆ше, тáко въ своѭ ѻ҆тн́дете. сéго бо҃ радѝ и҆ на кь҃ждо д҃нь **дх҃óвнꙋю** сїю пр҃ѣстáвлѭе҆ вáмь **трапéзꙋ**. да уéстымь повꙋенїе҆. и҆ мнẃгымь ѻ҆ бж҃твны҃ въспомнинáнїемь, ѿ въсоу́дѹ zагрàднмь лѹкáвомѹ бѣсоу навѣтовáнїе (281б-282а).

ЙоЗлШ, беседа 40:

JoChrys: Φέρε τὰ **λείψανα** τῆς χθεσινῆς τραπέζης ὑμῖν παραθῶμεν, καὶ **τέλος** ἐπιθῶμεν σήμερον τῷ **λόγῳ**, μᾶλλον δὲ τῇ εὐλογίᾳ καὶ τῇ ὑποσχέσει, ἣν ὁ τῶν ὅλων Θεὸς ἐποιήσατο πρὸς τὸν πατριάρχην. Ἀλλὰ λείψανα τραπέζης ἀκούων, μηδὲν αἰσθητὸν ὑποπτεύσῃς· οὔτε γὰρ οἷα τὰ τῶν ἐδεσμάτων λείψανα, τοιαῦτά εἰσι καὶ τὰ πνευματικά. Ἐκεῖνα μὲν γὰρ ἕωλα γινόμενα οὐ τὴν αὐτὴν παρέχει ἡδονὴν τοῖς ἑστιωμένοις· εἰ δὲ καὶ μίαν καὶ δευτέραν ἡμέραν καταλειφθείη, ἄχρηστα λοιπὸν πάντη γίνεται· ταῦτα δὲ τὰ **λείψανα** οὐ μίαν καὶ δευτέραν ἡμέραν, ἀλλὰ κἂν διηνεκεῖ τῷ αἰῶνι καταλείπηται, τὴν ἴσην ὠφέλειαν παρέχεται, καὶ τὴν ἡδονὴν οὐκ ἀπόλλυσι· **θεῖα** γάρ ἐστι καὶ **πνευματικά**, καὶ οὐδεμίαν ὑπὸ τοῦ χρόνου βλάβην ὑφίσταται, ἀλλὰ καθ' ἑκάστην ἡμέραν νεαρὰν δείκνυσι τὴν χάριν, καὶ πολλῆς ἐμπίπλησι τῆς εὐφροσύνης τοὺς ἀπολαύειν τούτων βουλομένους. Ἐπεὶ οὖν τοιαύτη τούτων τῶν λειψάνων ἡ δύναμις, φέρε, μετὰ προθυμίας καὶ ὑμεῖς τῆς ἀπὸ τούτων ἀπολαύσεως ἐμφορήθητε, καὶ ἡμεῖς θαῤῥοῦντες αὐτῶν τῇ δυνάμει παραθῶμεν αὐτὰ τῇ ὑμετέρᾳ ἀγάπῃ.

PM: Прннесѣ **ѡ҆стáнкы** въꙋéрашнiѣе **трапéзы**, вáмь пр҃ѣстáвнмь. и҆ **конь́ць** прнлóжнмь дн҃ь **слóвоу**. Пáче же бл҃вéнїе и҆ wбѣтовáнїе, ѥ҆же въсáуьскы҃ бц҃ сътворн къ патрїáрхоу. нѣ ѡ҆стáнкы трапéзные слы́ше, нн́что же ꙋ҆вьстьвно бы́тн нéп҆ѡмоун. нн҇же бо҃ ѩ҆ко́ сн́хь снѣдны҃ ѡ҆стáн҆цн, тáковаа бу́ть **и҆ дх҃óвнаа**. ѡна бо҃ ꙋ҆вьстьвнаа въꙋéра бы́вшаа, не тáковꙗюѫ́же слáдо҃ подáють ѩ҆доуцїѥмь. а҃ще лн же и҆ ѥдн́нь нлѝ два҃ д҃нн пръстоéть, непотрѣбна прóꙋее ѿноу́дь бываю́ть. сїѐ же **ѡ҆стáн҆цн**. нѐ въ ѥдн́нь нлѝ два҃ || д҃нн. нѣ лю́бо а҃ще и҆ въ вѣсь вѣкь стоéща бу́ть, ѡ҆бы́чнꙋю по́лзоу подава́ѭ, и҆ слáдостн не пр҃ѣстáющеѥ. **бж҃тьвна** бо҃ соу́ть и҆ **дх҃óвна**. и҆ нн ѥдн́ного же врѣда ѿ мнóгаго врѣмена прнѣмлю́. нѣ на кь҃ждо д҃нь новѣншоую покáꙗють блг҃ть. и҆ мнẃгаго и҆сплн́нен҃ цѣломоу́дрїа, н҃же хóтещн҇ тѣмн наслаждáти се. ѣ҆лма же тáковаа сн́хь ѡ҆стáнькъ сн́ла, прннесѣ оу҆срьдїемь ѥ҆же и҆ ѩ҆ко́ тáковаго наслаждéнїа прнобщи́тн се. и҆ мы҇ надѣю҆ще҆ т҃ѣ крѣпостн, пр҃ѣстáвнмь вáшен лю́бвн (305б-306а).

ЙоЗлШ, беседа 41:

JoChrys: Ὀκνῶ καὶ ἀναδύομαι σήμερον πρὸς τὴν τῆς διδασκαλίας ἐξήγησιν. Ὅταν γὰρ ἐννοήσω, ὅτι καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἡμῶν ἐνηχούντων, παραινούντων, παρατιθέντων ὑμῖν τὴν **πνευματικὴν ταύτην ἑστίασιν**, πολλοὶ τῶν ἐνταῦθα παραγενομένων, καὶ μετεχόντων τῆς πνευματικῆς ταύτης διδασκαλίας καὶ τῆς **φρικτῆς καὶ φοβερᾶς τραπέζης**, ἐπὶ τὰς ἱπποδρομίας διημερεύουσι. καὶ οὐδὲν αὐτοῖς πλέον ἀπὸ τῆς ἡμετέρας γεγένηται σπουδῆς, ἀλλὰ καθάπερ συνηθείᾳ τινὶ δουλεύοντες, ἐπειδὰν νεύσῃ μόνον ὁ διάβολος, αὐτόματοι σπεύδουσιν ἐπὶ τὰ παράνομα ἐκεῖνα θέατρα, καὶ ἑαυτοὺς ἑκόντες τοῖς δικτύοις ὑποβάλλουσι τοῦ πονηροῦ δαίμονος, καὶ οὔτε ἡμετέρα νουθεσία, οὔτε ἡ πεῖρα αὐτή, καὶ τὸ ἀνόνητον τῆς ἐκεῖ διατριβῆς, διδασκαλίας αὐτοῖς ὑπόθεσις γέγονε· ποίᾳ λοιπὸν προθυμίᾳ τὰ τῆς διδασκαλίας ποιήσαιμι πρὸς ἄνδρας οὐδὲν κερδαίνειν βουλομένους ἐκ τῶν παρ' ἡμῶν λεγομένων.

PM: Лѣню́ се и҆ ѿла̀гаю дн҃ь къ оу҆чи́тел҆ства и҆зложе́нїю. є҆́гда бо̀ съмо́троу ꙗ҆́ко на вса́кь дн҃ь ва́мь ѡ҆глаша́емымь. нака́зꙋющимь и҆ пр҃ѣлага́ющимь на́мь **дх҃о́вноую сїю̀ трапе́зоу**. мно́ѕи ѿ и҆́же здѐ прихо́дещи҆ и҆ прио́бща́ющих҆ се дх҃о́вномоу се́мꙋ оу҆чи́тел҆ствоу. и҆ **стра́шные и҆ сщ҃ен҆ные трапе́зы**. и҆ пакы̀ въ конѥ̀ ри́стани҆ ѡ҆́б҆дн҃ьствоу́ющи҆. и҆ ничто́же тѣ́мь мно́жае, ѿ на́шего тьща́нїа приѡ҆брѣ́тенїе быва́ѥ҆. нь ꙗ҆ко́ же ѡ҆бы́чаю нѣ́коемꙋ рабо́тающи҆. вънѥ́г҃а пома́ѥ҆ тьчїю дїа́воль, самохо́тнѣ спѣ́шет҆ се къ зако́нопрѣстоу́пнымь ѡ҆нѣ́мь позо́рище҆. и҆ себѐ во́лѥю въ мрѣ́же вълага́ють лоука́ваго бѣса̀. и҆ нижѐ на́ше наказова́нїе. и҆ нижѐ и҆скоу́сь са́мыи. и҆ непольз́ное тамо́шнꙗго хо҆ж҃е́нїа, наказа́нїе та́ковымь вѐщемь б҃ы́. кото́рое оу҆́бо ѡ҆ оу҆чи́тел҆ствѣ про́чее оу҆срьдїе сътво́рити възмо́же҆, къ моу̀же҆ ничтоже приѡ҆брѣ́сти хо́тещимь ѿ и҆́же ѿ н҃а́ гл҃ѥмы҆ (311a).

ЙоЗлШ, беседа 41:

JoChrys: Ἐὰν γὰρ τοῦτο ποιῆτε, καὶ ἡμᾶς μακαρίους ἀπεργάσεσθε (Μακάριος γὰρ, φησίν, ὁ λέγων εἰς ὦτα ἀκουόντων), καὶ παρασκευάσετε δαψιλεστέραν ὑμῖν παρατιθέναι τὴν **πνευματικὴν** ταύτην **τράπεζαν**.

PM: а҆́ще оу҆́бо сїа̀ тво́рите. и҆ н҃а́ бл҃же́ны҆ съдѣва́ете. бла́жен҆ бо ре҆ гл҃ѥи въ оу҆ши слы́шещи҆. и҆ сътво́рите **ѡ҆би́лнѣишоую** ва́мь пр҃ѣста́влꙗти **трапе́зоу**. (313a).

ЙоЗлШ, беседа 45:

JoChrys: Χαίρω ὁρῶν ὑμᾶς συντρέχοντας ἐπὶ τὴν ἀκρόασιν, καὶ μετὰ πολλῆς τῆς ἡδονῆς δεχομένους τὴν παρ' ἡμῶν διδασκαλίαν· καὶ διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς μετὰ πλείονος τῆς προθυμίας καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὑμῖν

τὴν πτωχὴν ἡμῶν ταύτην καὶ εὐτελῆ τράπεζαν παρατιθέναι σπουδάζω. Ἡ γὰρ ἐπιτεταμένη ὑμῶν ὄρεξις ἀποκρύπτει τῆς τραπέζης τὴν εὐτέλειαν, καὶ τὰ μικρὰ μεγάλα ποιεῖ φαίνεσθαι. <…> οὕτως ὁ πεινῶντας καὶ ὄρεξιν ἔχοντας παραλαβὼν τοὺς ἑστιᾶσθαι μέλλοντας, κἂν εὐτελῆ παραθῇ τὴν τράπεζαν, μεγάλη αὐτὴ φανεῖται, τῆς προθυμίας τῶν ἑστιωμένων μετὰ πολλῆς ἡδονῆς καταναλισκόντων τὰ παρατιθέμενα. Τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ἡμεῖς θαῤῥοῦντες ὑμῶν τῇ **ὀρέξει τῇ πνευματικῇ** οὐκ ὀκνοῦμεν, κἂν **εὐτελῆ καὶ πτωχὴν** ἔχοντες **τράπεζαν**, ταύτην παρατιθέναι συνεχῶς τῇ ὑμετέρᾳ ἀγάπῃ. Τοῦτο καὶ σοφός τις ἔλεγε· *Κρείσσων ξενισμὸς λαχάνων μετὰ ἀγάπης, ἢ βοῦς ἀπὸ φάτνης μετὰ ἔχθρας·* δεικνὺς ὅτι ἡ ἀγάπη ἑτέρως ὁρᾷ τὰ παρατιθέμενα, καὶ τοῖς ἐκείνης ὀφθαλμοῖς καὶ τὰ εὐτελῆ πολυτελῆ δείκνυται, καὶ τὰ μικρὰ μεγάλα.

PM: Ра́доую се зрѐ ва́сь сътѣ́кающихъ се къ слы́шанїю. и҆ съ мно́гою сла́достїю прие́млющихъ, е҆́же ѿ нⷭ҇а́ оу҆чи́телⷭ҇ство. се́го ра̀ди и҆ са̀мь съ мнѡ́жаишимь оу҆срьдїемь, на кь́жⷣо дн҃ь не лѣ̀нимъ се оу҆бо́гꙋю на́шоу сїю̀ и҆ хоу̀дꙋю трапе́зоу прⷣѣста́влꙗти тъще се ва́мь. и҆́бо продль́женаа ва́ша а҆лⷣчба̀, покрыва́еть хоу́дость трапе́знꙋю. и҆ ма́лаа, вели́ка мне́т се бы́ти… си́це а҆́ще а҆́лчныⷯ. и҆ жела́нїе къ снѣ́денїю и҆́моущихъ въве́деть ѡ҆бѣ́довати хо́тещихъ, а҆́ще и҆ ѡ҆скоу́дноу прⷣѣста́вить кто̀ трапе́зоу, вели́ка мни́т се бы́ти сїа̀. оу҆срьдїа ра̀ди ꙗ҆́доущихъ съ мно́гою сла́достїю, и҆ потрѣблꙗ́ющихъ прⷣѣлага́емаа. тѣ́мⷣже оу҆́бо ѡ҆бра́зомь и҆ мы̀ надѣ́юще се ва́шеи **а҆лⷣчбѣ дх҃о́внѣи**. не лѣ̀нимъ се а҆́ще и҆ **хоу̀дꙋ и҆ оу҆бо́гꙋ и҆мамы трапе́зоу**, сїю̀ прⷣѣста́влꙗти чѐсто ва́шеи лю́бⷣви. сїѐ и҆ моу́дⷣрь нѣ́кто гл҃аше. лоу́че прⷣѣⷣложе́нїе зе́лїа съ любо́вїю. не́жели телⷣць ѿ ꙗ҆́слїи съ вра́жⷣею. пока́зꙋе ꙗ҆́ко лю́бы, и҆́нако зрѝть, прⷣѣста́влꙗемаа. и҆ ѡ҆нѣ́ма лѡ́ма и҆ ꙗ҆́же хоу́даа, мн҃оцѣ́нна ꙗ҆влꙗ́ют се. и҆ ꙗ҆́же ма́лаа, вели́ка ви́детⷣ се (345б).

ЙоЗлШ, беседа 46:

JoChrys: Φέρε καὶ σήμερον, ἀγαπητοί, τὴν ἀκολουθίαν τῶν χθὲς εἰρημένων ἀναλαβόντες, οὕτω τὴν **ἑστίασιν** ὑμῖν παραθῶμεν ταύτην τὴν **πνευματικὴν**, ἵνα μάθωμεν πάλιν, καθάπερ χθὲς ἠκούσατε, τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ τὴν ἄφατον κηδεμονίαν.

PM: Прине́си и҆ дн҃ь възлю́блєнїи. послѣ́дованїе и҆́же въче́ра рⷱ҇е́нныⷯ въспрїе́мше, си́це **снѣ́днаа** ва́мь прⷣѣло́жимь, сїа̀ **дх҃о́внаа**. да оу҆вѣ̀ми пакы̀ ꙗ҆́же въче́ра бл҃га̀го б҃а непостⷤ҇и́мыи про́мысль и҆ съхоⷤ҇е́нїе (353а).

ЙоЗлШ, беседа 49:

JoChrys: Πάλιν ὑμᾶς ἐπὶ τὴν **συνήθη τράπεζαν** ἀναγαγεῖν βούλομαι, καὶ ἐκ τῶν **παρὰ τοῦ Μωυσέως ῥημάτων** τὴν ἑστίασιν ὑμῖν παραθεῖναι, **μᾶλλον δὲ τῶν τοῦ Πνεύματος**.

PM: Пакы̀ ва́сь на **ѡ҃бы́чноую трапе́зоу** въве́стн хо́моу. и҆ **ѿ мо҆ѷсе҆ѡ҃ѣ̀ словесѣ̀ ѡ҃бѣ́дь** ва́мь пр҃ѣ̂ста́внтн. **па́ч҃е ѿ дх҃а с҃тго** (372б).

ЙоЗлШ, беседа 54:

JoChrys: Διὰ τοῦτο ἐνταῦθα στήσας τὴν περὶ τούτου συμβουλὴν, τῆς συνήθους ἄψομαι **διδασκαλίας ἐκ τῶν τοῦ μακαρίου Μωυσέως ῥημάτων, μᾶλλον δὲ τῶν παρὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος** δι' αὐτοῦ ἡμῖν εἰρημένων, μικρά τινα εἰς τὸ μέσον προσθεὶς, ἐκεῖθεν ὑμῖν σήμερον τὴν **ἑστίασιν** παραθήσομαι.

PM: и҆ да́же до ҃ѕ҃ѐ о҆у҃бо съста́внмь е҃же о҆᷍ сїѝ съвѣтова́нїе, ѡ҃бы́чнаго ко́снем᾽ се **о҆у҃чи́тел'ства. ѿ бл҃же́ннаго мо҆ѷсе҆а҃ гл҃ѣ̀. па́че же и҆҃ ѿ с҃тго дх҃а** ѡ҃нѣ́мь гла́ннаа къ на́мь. ма́ла нѣ́каа въ ср҃ѣдоу пр҃ѣ̂ста́внвь, та́мо ва́мь дн҃ѣ́ **ѡ҃бы́чнаа** пакы̀ пр҃ѣ̂ло́жнмь (398а).

ЙоЗлШ, беседа 61:

JoChrys: Πάλιν ἐπὶ τὴν **συνήθη τράπεζαν** ὑμᾶς ἀγαγεῖν βούλομαι, καὶ τῆς ἀκολουθίας τῶν πρώην ἡμῖν εἰρημένων λαβόμενος, ἐκ τῶν πρόσφατον ἀναγνωσθέντων τὴν **ἑστίασιν** ὑμῖν παραθεῖναι ταύτην τὴν **πνευματικήν**.

PM: Пакы̀ на **ѡ҃бычноую трапе́зоу** ҃в҃а̂ въве́стн хо҃мо҃у. и҆ послѣдова́нїа и҃же пр҃ѣ́вѣе на́мн ҃р҃ен᾽ны̀ дръжеще҃е. и҆ ѿ и҃же въ҃ч҃ера проу҃бтены̀, **сн҃ѣ́дн** ва́мь пр҃ѣ̂ло́жнтн сїѐ **дх҃о́вные** (445б).

В беседите 1-15 по *Зогр* (на първа позиция) и по *PM* (на втора позиция) се съдържат следните лексикални успоредици за *трапезната метафора* (духовна и чувствена[14]): дѹховьнъıн ѻбѣдъ – дѹховьноıе сънѣденнıе; ѹѹвьствьнаѧ трапеза – ѹѹвьствьнаѧ трапеза; дѹховьнаѧ трапеза – дѹховьнаѧ трапеза; ѻбѣдъ (отъ блаженаго монсѣıа глаголанння) – сънѣдьнаѧ (отъ блаженьнаго моусѣıа глаголъ); дѹховьнъıн ѻбѣдъ – дѹховьнаѧ трапеза; ѹѹвьствьнаѧ трапеза – ѹѹвьствьнаѧ трапеза; дѹховьнъıн пнръ – дѹховьнаѧ пнща; тѣлесьнаѧ трапеза – тѣлесьнаѧ трапеза; дѹховьнъıн пнръ – дѹховьнаѧ сънѣдь; дѹховьнъıн ѻбѣдъ – дѹховьнъıн ѻбѣдъ; дѹховьнаѧ трапеза – дѹховьнаѧ трапеза.

В беседа 3 се съдържа текст, който не е свързан пряко с *духовната трапеза*, а е ярка метафора за Светото писание като духовен

[14] С *чувствена* трапеза се означава ‘осезаема, видима; материална, реална; веществена’ трапеза, на която се поднасят ястия, засищащи телесните потребности.

извор. Включвам го тук, защото има сходство с подобна метафора във встъпленията към 14 и 17 беседа на *УЕ КПр*:

ЙоЗлШ, беседа 3:

> *JoChrys*: Καὶ οὐ θησαυρὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ πηγὴν μιμεῖται τὰ θεῖα λόγια, δαψιλῆ τὰ νάματα ἀναβλύζουσαν, καὶ πολλὴν ἔχουσαν τὴν ἐπιῤῥοήν· (…)Ἐπεὶ οὖν τοιαύτη τῶν ναμάτων τῶν πνευματικῶν ἡ φύσις, φέρε ἕκαστος ἡμῶν τὰ ἀγγεῖα τῆς διανοίας μετὰ δαψιλείας προσενέγκωμεν, ἵνα πληρώσαντες αὐτά, οὕτως ἐπανέλθωμεν. Ὅταν γὰρ ἴδῃ ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις πόθον ζέοντα, καὶ διεγηγερμένην διάνοιαν, πλουσίαν τὴν παρ' ἑαυτῆς δωρεῖται χάριν.
>
> *Зогр*: н не скровницѫ тькмо, нъ ѝ ѝстоуннкоу пѡбѫт сѧ бжествьнаа словеса. Нескѫдно воды ѝстаѵаѫща. ѝ многъ нмѫще **ѝстоуннкь**. (12а); понеже ѕбо таковое **водамь дховнынмь** ество, пѡбаеть комоуждо намь сьсѫды помышленна, сь нескѫдствомь прннестн. ꙗко да напльннвше нхь, тако вьзыдемь. егда бо вндть дховнаа блгодѣть, желанне горѫщое н вьстаннѣ помышленне, богатно нмь подаваеть блгодѣть (12б);
>
> *РМ*: ѝ не скровницѧ тьѵїю, нь ѝ ѝстоуннкѧ оупѡбляютъ се бжтвнаа словеса, ѝзѡбыліе ѝстѣкающоу. ѝ мнѡго ѝмоуцѧ **врѣнїе** (9б) (…) ѣлма оубо **водѫ дховнымь** таково ество. прннесы кьжо на съсоуды мыслен съ оусрьдіе прннѡсеще. да ѝсплънвше сѧ, сще ѿндемь. вънѣга бо вндть дховнаа блгть любовь топлѧ ѝ възвыженѧ мысль, богатоу ѿ себѣ дароуіе блгть. (10а).

В беседи 16-67 от *ЙоЗлШ* по *РМ* лексемите за *трапезната метафора* (за *духовна* и *чувствена трапеза*) са следните: доуховьнаꙗ трапеза; оувьствьноюе сънѣдьноюе; доуховьнаꙗ трапеза; обѣдъ (отъ божествьнꙑнхъ пнсанн); трапеза (отъ божествьнаго моусѣꙗ); доуховьнꙑн обѣдъ; прнкладьнаꙗ трапеза; сънѣдьнаꙗ (отъ дѣꙗннꙗ апостольскаꙗ); доуховьнаꙗ трапеза; доуховьнаꙗ трапеза; свѫщеньнаꙗ трапеза; обнльнаꙗ трапеза; мъногообнльнаꙗ трапеза; доуховьноюе сънѣдьноюе; обꙑчьнаꙗ трапеза (обѣдъ отъ моусѣовънхъ словесъ); обꙑчьнаꙗ (отъ блаженьнаго моусѣꙗ глаголъ); обꙑчьнаꙗ трапеза; сънѣдь доуховьнаꙗ.

Синонимите за означаване на *трапезната метафора* в *Зогр* в сравнение с *РМ* са по-малко, но това най-вероятно се дължи на малкия брой беседи, от които са извлечени.

Пространният (пълният) *Златоструй* (*ЗлтстрL*) включва и старобългарския превод на три хомилии от Йоан-Златоустовия

Шестоднев: Johannes Chrysostomus, In Genesim homilia XIII → в *ЗлтстрL* слово 48.; In Genesim homilia XXXI → в *ЗлтстрL* слово 128.; In Genesim homilia XXXV → в *ЗлтстрL* слово 129[15]. В слово 48. и в слово 128. в *ЗлтстрL* се съдържа тропата за *духовната трапеза*. Сравнението на превода на homilia XIII от *ЙоЗлШ* по *Зогр19* и *РМ4/2* и на homilia XXXI по *РМ4/2* с превода им в *Златоструй* по *Хил386*[16], *МДА43*[17] и *Син991*[18] е важно както за текстовата история на старобългарския им превод в *ЙоЗлШ* и в *Златоструй*, така и за *времето* и *мястото* на превеждането им и за личността на *преводача*. Резултатите от това сравнително изследване ще очертаят и пътя за усвояването и вграждането на метафората за *духовната трапеза* в *Учителното евангелие* на Константин Преславски.

ЙоЗлШ, беседа 13:

> *JoChrys*: Ἐνταῦθα δὲ, ἐπειδὴ διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ χάριν καὶ ἡ προθυμία ὑμῶν διεγηγερμένη τυγχάνει, καὶ ἡ **τράπεζα πνευματικὴ**, μετὰ πολλοῦ τοῦ πόθου καὶ αὐτοὶ λέγομεν, εἰδότες ὅτι νηφούσαις ἀκοαῖς παρατιθέμεθα τὰ θεῖα ταῦτα διδάγματα.
>
> *Зогр*: ꙁде же понеже ꙁа бнѫ блгодѣтн. н оусрьдне наше вьꙁдвижемое сьлоужѣет сѧ. н **трапеꙁа дховнаа**, сь многоѧ любовнѫ н самн глемь. вѣдѧще. ꙗко трѣꙁвнынмн слоухы пр҃ѣлагаемь бестьвнаа оученна;
>
> *РМ*: ꙁдѣ́ же, понѣ́же бл҃годѣ́тїю бж҃ïе́ю, и҆ ѡ҆срь́дїе ва́ше въꙁвы́жено і҆е҃. и҆ **трапе́за дх҃о́вная**, съ мнѡ́гою любо́вїю пр҃ѣ́ста́внт҃ се. и҃ мы҆̀ съ мнѡ́гы҃м ѡ҆срь́дїе҃ въꙁ҃гл҃ѣ҃. вѣ́дѣще ꙗ҆́ко трѣꙁве́щнм҃ се мы́сле҃ пр҃ѣ́ста́влꙗ҆ѥ҃, бж҃твная сїа҆̀ ѡ҆ѵ҆ни́тел҃ства.

[15] Thomson 1982: 15, 30; Милтенов 2013: 46, 66).

[16] Благодаря на Мери-Алън Джонсън, директор на Хилендарската научна библиотека, Охайо, САЩ, както и на братството на Хилендарския манастир, за предоставеното ми дигиталното копие от *Хил386*. Според Кл. Иванова и Я. Милтенов *Хил386* съдържа *Златоструй* по т.нар. трета редакция (Иванова 1976 : 89–107, второ издание 2018: 159–181; Милтенов 2013: 137–154). Все още няма окончателен отговор на въпросите дали „третата редакция е независима колекция, разклонение на кратката редакция, или късна преработка“ (Милтенов 2013:137). Слово 48. от *ЗлтстрL* в *Хил386* е с пореден номер 60.

[17] За сравнението се привлича *МДА43* като един от най-ранните точно датирани руски преписи на *ЗлтстрL*. Дигитално копие от *МДА43* е достъпно на <https://lib-fond.ru/lib-rgb/173-i/f-173i-43/> (23.22.2023).

[18] Текстовете във ВМЧ често съдържат и староизводни преводи. Дигитално копие от *Син991* е достъпно на <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178441?page=448&sort=100&fund_ier=647760263&index=22359> (23.22.2023).

ЗлтстрL, слово 48. (в *Хил386* е с номер 60.):

Хил386: нь ꙁдѣ б҃жиѥю бл҃годѣтию. и волѧ ваша вьꙁьбыщрена ѥ҃с. и **трапеꙁа д҃хо́вьнаѧ** сь многою радостию и любовию. и сами г҃лемь вѣдоуще. ꙗко прѣдь трѣꙁвьнымь слоухомь. б҃жиѧ сии оучениѧ поставлѧемь. (277а);

МДА43: нъ҆ ꙁ҆дѣ б҃жїе́ю бл҃гтїю̀. и҆ волѧ ва́ша въꙁ҆быстрена е҆сть. и҆ **тра́пеꙁа д҃хо́внаѧ̀** съ многою́ любовїю̀. и҆ сами г҃лемь вѣдоуще. ꙗ҆́ко пре̑ трѣꙁво̑ оу҆мо̑ б҃жїѧ си̑ оу҆ченїѧ̀ поставлѧе̑. (283б);

Син991: но ꙁдѣ б҃жїю бл҃гтию и волѧ ваша въꙁ҆быстрена е҃с и **трапеꙁа д҃ховнаѧ** съ мно|гою любовїю· и сами г҃лемъ вѣдоуще· ꙗко пре̑ треꙁво̑ оумо̑ б҃жїа сїи оученїа поставлѧемь· (1069г–1070а).

Въпреки че изследването не е лингвотекстологично, не може да не се отбележи, че старобългарският превод на този откъс в *Хил386*, *МДА43* и *Син991* е извършен от същия гръцки образец, по който е и преводът и на беседа 13 от *ЙоЗлШ*; в беседа 13 по *РМ4/2* преводът не само че е редактиран, но е сверен по друг гръцки ръкопис[19]. В *ЙоЗлШ* по *Зогр* преводът на νηφούσαις ἀκοαῖς е трѣꙁвныими слоухы, в *РМ* – трѣꙁве́щим҆ се мы́сле̑; в *Злтстр* по *Хил386* е трѣꙁвьнымь слоухомь, а в *МДА43* и в *Син991* – пре̑ трѣꙁво̑ оу҆мо̑. Близостта в превода на νηφούσαις ἀκοαῖς в *Зогр* и *Хил386* може би има връзка с първоначален глаголически превод на *In Genesim homilia XIII* на Йоан Златоуст: в *Хил386* на л. 50а се откриват 5 глаголически букви, „което по всяка вероятност е било особеност и на старинния кирилски антиграф“[20].

ЙоЗлШ, беседа 31:

JoChrys: Πολλὰς ὑμῖν ἔχω χάριτας, ὅτι τε μεθ' ἡδονῆς ἐδέξασθε χθὲς τοὺς περὶ τῆς εὐχῆς λόγους, καὶ ὅτι μετὰ τοσαύτης σπουδῆς συντρέχετε περὶ τὴν ἀκρόασιν. Τοῦτο γὰρ καὶ ἡμᾶς προθυμοτέρους ἀπεργάζεται, καὶ παρασκευάζει δαψιλεστέραν ὑμῖν παρατιθέναι **τὴν ἑστίασιν ταύτην τὴν πνευματικήν**.

РМ: Мнѡ́гыѥ ва́мь и҆́мамь бл҃гты, ꙗ҆́ко съ сла́достїю прию̀сте вче́ра ꙗ҆́же ѻ҆ м҃лтвѣ словеса̀. и҆ ꙗ҆́ко съ толи́кымь тъща́нїемь съте́косте се къ слы́шанїю. се̑ же и҆ н҃а́ оу҆срьднѣи́ши̑ съдѣва́ѥ҃т. и҆ оу҆страа́еть съ мнѡ́жаишимь ѡ҆би́лїе̑ ва́мь пр҃ѣста́вити **ѡ҆бѣ́дь сь҃ д҃хо́вныи** (225б).

[19] Откъсът по *РМ* съдържа добавката пр҃ѣста́вит҆ се. и҆ мы̑ съ мнѡ́гыи̑ оу҆срьдїе̑.

[20] Милтенов 2013: 138.

ЗлтстрL, слово 128:

Homilia XXXI от Златоустовия *Шестоднев* в *ЗлтстрL* е слово 128. (в *Хил386* словото липсва). Във всички известни преписи на пространния *Златоструй* слово 128 е с начало ꙗкоже бо и на мори разбоиници…, т.е. съкратена е част от встъпителния гръцки текст от Πολλὰς ὑμῖν ἔχω χάριτας <···> до καὶ πολὺν ἔχω τὸν ἀγῶνα, εἰδὼς τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐπιβούλου τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας τὴν πονηρίαν[21]. Метафората за духовата трапеза се съдържа в пропуснатата в *ЗлтстрL* встъпителна част, която обаче е налице в славянския превод на homilia XXXI като беседа 31 от *ЙоЗлШ* по преписа *РМ4/2*.

Примерите от *УЕ КПр*, съдържащи *трапезната метафора*, неведнъж са публикувани в различни изследвания, някои от които са посветени изцяло на нея[22]. Тук се включват извлечените от критичното издание на *УЕ КПр* примери, които имат връзка с примерите за *трапезната метафора* в проповедите на великите отци св. Григорий Богослов и св. Йоан Златоуст.

Беседа 10 (встъпление):

> Възлюблении приклонимъ оушеса наша· да оуслышимъ чьто възглаголеть въ насъ господь б҃ъ нашь· ꙗко словеса ѥго слажьша паче меда въ оустѣхъ нашихъ· разоумѣимъ же **пирь||ника** съзъвъшаго ны на **пьрение се**· и въньмѣмъ избьраньѥ нынѣшьнѥѥ· ꙗкоже съказа тъ златословесьникъ сь· высоце летѧи орълъ· и благощьбьцьныи ꙗзыкъ (57b-c)[23].

Беседа 13 (встъпление):

> Братиѥ· благо времѧ ѥсть къ вамъ възъгласити· пророчьскоѥ слово· и рещи и чоудесьна дѣла твоꙗ· и доуша моꙗ съвѣсть ꙗ зѣло· ибо азъ дьньсь **пирьникъ** вамъ· аще и не съвьрьшонъ· (!) ни своꙗ раздава||ꙗ· нъ отъ источьника евн҃гльскааго изьмъ· и отъ **пира** златооустаго въ заемъ възьмъ· напаꙗю вы отъ части· тѣмьже молю вы подадите ми слоухыи (!) ваша дн҃ь· да въ нѧ изг҃лю еже о҃ць сь нашь глаголеть съказаꙗ· да не отъидете алчоуще· нъ насыщьше сѧ пива доуховьнаго (68c-d)[24].

---

[21] Възможно е встъплението да е било съкратено в гръцкия ръкопис, по който е извършен старобългарският превод на homilia XXXI като слово 128. от *ЗлтстрL*, но е възможно преводачът да е съкратил част от уводния текст.

[22] Ако даден пример за *трапезната метафора* в *УЕ КПр* е включен и анализиран в публикация на Г. Сване, се посочва точната страница.

[23] Сване 1983: 66.

[24] Сване 1983: 66.

Беседа 14 (встъпление):

Възлюбленни· обрѣтъше **истоѵьникъ непресѧцаю||щии· прохладѧщь доушоу и съвѣсть·** не отъидѣмъ ненапивъше сѧ· нъ сами налиꙗвъше съсоуды своꙗ· и инѣмъ подадимъ· тоуне бо приемлемъ· тоуне же и подадимъ· и изищѣмъ прилѣжьно· весельномь срьдьцьмь· не оунъıвающе· како с҃тльи златорѣчивъıи сь (71a-b).

Беседа 16 (встъпление):

Възлюбленни· чоудесъ отъ чоудесъ зьрѧще и **трапезы христовы** пълнъıи соуща мъногъıими· добръı· пристоу||пимъ и насъıтимъ сѧ· да не ослаблѣѥмъ на поути· сирѣчь въ житии семь· ꙗко не д҃шоу тъкъмо питѣѥть· нъ и тѣла сильна съдѣваеть· и мысли всѧ ѿвьргъше· вънрадимъ прилѣжьно молю сѧ вамъ· и разоумѣимъ что земьнъıи сь ан҃глъ и въıсоче летѧи орьлъ г҃леть· д҃хмь бо с҃тъıимь наставлѧѥмъ (77b-c)[25].

Беседа 16 (заключение)

Сихъ оубо дьржимъ сѧ и мы братиѥ· и просимъ **хлѣба небесьнаго· питѣющаго сѫщьства д҃шь нашихъ·** и приимъше вьсѧкоу пищю жи||тиискоую· ижденѣмъ отъ себе· аще бо они и градъı и домъı· и оужикъı· и вьсе оставиша· и въ поустъıни живѧахоу· и алкотѣ ноудѧщии не ѿидоша· колми паче намъ къ такои **трапезѣ** пристоупающемъ· много тъщание подобаеть показати· и **д҃хвьна** любити· и **чювьствьнъıхъ** искати· которыи же коньць бъıваеть д҃хвьнъı||ихъ· послоушаи н҃бо и соущаа на н҃бсьхъ бл҃гаа· сла҃ неиздреченьнаꙗ· чьртози д҃хвьнии· пресвѣтьлии свѣтильници· житие съ женихомь· дрꙋга вьсѧ блага· ихъже око не видѣ ни оухо слъıша· и сьрдьце чловѣчьско не помъıсли· ꙗже оуготова б҃ъ любѧщимъ (!) и· ихъже насладити сѧ· вьсѣмъ намъ молїм сѧ· г҃ви· і҃у х҃оу и с҃тоу||моу д҃хоу· прославлѧюще прес҃тꙋью тр҃цю всегда нъıнѣ и присно и въ вѣкъı вѣкомъ аминь (81d-82c).

Д. Котова установява, че „в слово 16 и 22 например редом с катенния текст се четат дословно различни по дължина пасажи от беседи 49 и 69 към Матей на Златоустия църковен учител. Почти целият послеслов на 16-о слово има пълно съответствие в хомилията“[26].

Беседа 17 (встъпление):

молюже сѧ вамъ· очистите оума и съвѣсть· да вънрадите чьто хощете г҃лати· трьлакотьнъıи сь чловѣкъ· н҃бсъ касаꙗ сѧ· не престаꙗи слави· и

[25] Сване 1983: 64.

[26] Котова 2022: 23.

троуба вельгласьна· отъкрывъ бо **источьника· оучениꙗ** своего· напаꙗѥть ны· и съказаꙗ с҃тоѥ евн҃глиѥ· вьсе мѣсто сице г҃леть (82d-83a)[27].

Беседа 18 (встъпление):

Хрьстолюбьци истовъıи богъ нашь· **доуховьноу трапезоу** поставивъ· съзываеть боголюбие ваше· **пирьника** приставивъ· златорѣчиваго сего· ластовицоу || благощьботьноу· гърълицоу доброГорчьноу (!)· сына громова· да никогоже сѧ отърьци· коупованиѥмь села· ни соупроугы воловъ· ни жены ради новоприведены· нъ вьси всѧ земьнаꙗ ѿвьргъше ороудиꙗ· пристоупимъ очищьше сѧ· чистою д҃шею и оустьнами· и насыщьше сѧ прославимъ б҃а· подающааго и не || поносѧщаго· изищѣмъ испытьно молю вы· чьто хощеть г҃лати о҃ць сь· се слово съказаꙗ· ѥсть бо бесѣда сице еванг҃листа (88a-c)[28].

Беседа 26 (встъпление):

Възлюблении приклоните оушеса с҃рдць вашихъ· и послоушаите || прилежьно словесъ еваньгелиꙗ сего· богатьство бо ѥсть неистъщимо· **пища алчоущиимъ словеса б҃жиꙗ· жаждющиимъ пиво нбс҃наго источьника·** (126a-126b); вънрадимъ о чемь съказаꙗ г҃леть покааниꙗ оучитель· ѥсть бо слово сице (126c)[29].

Беседа 37 (встъпление):

Бра҃тіе· възлюбленниꙗ· прославимъ истоваго б҃а нашего· и г҃а іс х҃а· доведъшаго насъ и въ дьньшьнии д҃нь· **насладити сꙗ словесе и чоудесе ѥго·** что бо слажде словесъ х҃въ· ꙗкоже пишеть· ꙗко слаж҃дьша соуть словеса твоꙗ· паче || меда и съта· (Пс 18:11) и понеже сладъка соуть словеса г҃нѧ· оусладимъ д҃ша нашꙗ (168d-169a).

Беседа 41 (встъпление):

Братиѥ моꙗ възлюбленаа· врѣмѧ оуже пакы зоветь ны· на **д҃ховьное пиренїѥ·** ѥже прѣдълагаеть намъ прп҃добьныи сь о҃ць· нынѣ достоины слоужителѧ сътворь· выше бо недооумѣниꙗ нашего· дѣло се соуще познахомъ· ꙗкоже за прьва рѣхомъ· нъ понеже не лѣть ѥсть· начь||нъше въспѧтити сꙗ· ѥдиначе дрьжимъ сѧ доушесъпасьнааго сего дѣла·

[27] Сване 1983: 67.

[28] Сване 1983: 65.

[29] Сване 1983: 64. Гунар Сване уточнява, че тълкуванието не е върху Евангелието от Матея, както е означено в оглавлението, а е върху Йо 3:1-16. В апарата към критичното издание е посочено, че преписите Г и Х правилно дават четене по Евангелието от Йоан (Тихова 2012: 251).

тѣмьже прїстоупнмъ· **напнѩмъ сѧ доуховьнааго сего пнра· нстоуьннкъ бо живота ѿ него нстѣкаѥть·** ꙗкоже пророкъ г҃летъ· оупнѭть сѧ ѿ ѡбнлнꙗ домꙋ твоѥго· н потокомь пнща твоѥѩ напоншн ꙗ· ꙗко оу тебе ѥсть нстоуь||ннкъ живота· готовн боудѣмъ да ѥгда възоветь потечемъ· не вннъı прѣдъложьше· нмнже лншаѭть сѧ· неродѧщїн о с҃псенни своемь· нъ начьнѣмъ ѡ немьже сѧ събьрахомъ· ѥсть бо сице (191d-192c)[30].

Беседа 42 (встъпление):

Братнѥ· н о҃цı н сынове· послоушанте ꙋмьно· не въ простоу бо хощеть мнноу||тн· н дьньшьнїн праздьннкъ· нъ ѥтеро **гощеннѥ доуховьно** хощеть намъ податн· не тѣло напнтѣѭще· нъ доушю веселѧще· послоушанмъ н днвїмъ сѧ· милостни чловѣколюбнѭ б҃жнѭ· како ѡбьходнть троудъı прнѥмлѧ· желаꙗ съпасенїꙗ нашего· насъ бо ради прѣклонн небеса н сънидe н възa||лкалъ· н въж҃дадалъ· да прнѡбрѧщеть родъ человѣчьскъıн· тъ не тъчнѭ· доуша наша ѡтъ грѣхъ чнстнть· нъ н телеса наша отъ недоугъ трѣбнть· ꙗкоже нъıнѣ оуслъıшасте· лоукоу же ѥвангелнста глаголюща (195a-195c).

Беседа 47 (встъпление):

се бо н азъ пакъı прндохъ дьньсь· къ вашеи любъвн· **златооуста** наставьннка прѣдълагаꙗ· **х҃ва словеса** прозѧбаща· **алчьнамъ** || д҃шамъ· н ꙗкоже **брашьномъ оухлѣбѧща·** не грьцн бо тъчьѫ обогатнша сѧ о҃цьмь снмь· нъ н словѣньскъıн родъ· мьннмъı н попьранъ бъıсть всѣмн· нъ о немьже сѧ събьрахомъ· съконьчанмъ· се бо рѣхъ нъıнѣ начахъ· б҃а прнзвавъше молнтвамн вашнмн· подаѭщѫоумѫ нѣнѣмѫ (!) ꙗзъıкъ· начнна||ѭщю сице (210d-211b).

Метафората за *духовната трапеза* и за нейна опозиция – *чувствената трапеза*, е представена в *УЕ КПр* или с една лексема, или със словосъчетания: пнръ; пнрѣннѥ; доуховьноѥ гощеннѥ; доуховнаꙗ трапеза; доуховьнъıн пнръ; доуховьноѥ пнрѣннѥ; нстоуьннкъ оученнꙗ; хрнстоваꙗ трапеза; чоувьствьнаꙗ трапеза. В *УЕ КПр* този, който кани своите слушатели на *духовната трапеза* и им предлага храна за душата и ума, е пнрьннкъ. И ако в *ЙоЗлШ* се предлага трапеза от *духовни ястия* единствено от Свещеното писание, то в *УЕ КПр* освен от Стария и Новия завет *духовна храна* се предлага и от златооустаго (57b); златословесьннкъ сь· высоце летѧн орълъ· н

[30] Според наслова на беседа 41 тълкуванието принадлежи на Исидор Пелусиотски, но всъщност то е на Кирил Александрийски (Сване 1983: 65).

благощьбьцьныи ꙗзыкъ (57c); отъ пира ꙁлатооустаго; (68d) того҃ ꙁлатооустаго (71a); ꙁлаторѣчивъıи сь (71b); того҃ ꙁлатооустаго (77b) того҃ ꙁлатооустаго (77b); того҃ ꙁлатооустаго (88a); ꙁлаторѣчивааго сего (88a); кирила алеѯандръскаго· съказание (159a); исидора пилоусиискааго (191d-192a); то҃жде· ꙁлатооу҃ (210b). *Духовната трапеза* и *ястията*, които се предлагат на нея, са пища алчѫщиимъ словеса б҃жиꙗ; источьникъ непрѣсѧцаꙗи прохладѧщь доушѫ и съвѣсть; пиво доуховьноѥ; пиво жаждѫщиимъ небеснаѥго источьника; хлѣбъ небесьнъ питѣѭщь сѫщьства доушь нашихъ; пища алчѫщиимъ словеса б҃жиꙗ.

Връзката между *трапезната метафора* в *УЕ КПр* и нейния първообраз в ранната хомилетичната византийска литература е очевидна. Представеният материал върху един художествен показател, който е и ***текстологичен***, и ***стилистичен***, и ***лингвистичен***, както и обобщените резултати от изследването, позволяват, макар и предпазливо, да се направят някои изводи.

Най-ранните примери за *трапезна метафора* се срещат в раннохристиянската литература и с основание (без да е категорично!) може да се предположи, че нейният първообраз е дело на св. Григорий Богослов († 889). Съвпадението на изречението ибо азъ дьньсь пирьникъ вамь от *Слово на Рождество Христово* на св. Григорий Богослов и от встъплението към беседа 13 в *УЕ КПр* едва ли е случайност, макар че от единичен факт не следва да се прави извод дали епископ Константин е и преводачът на Oratio XXXVIII или е включил изречението от готовия ѝ старобългарски превод.

Възникнала веднъж, *трапезната метафора* се превръща в художествен елемент и поставя началото на *традиция* в християнската книжнина: среща се многократно употребена в различни варианти на гръцкия *Шестоднев* на св. Йоан Златоуст (възникнал през 388 или 389 г.). Откриваме я в старобългарския му превод и в колекцията З*латоструй* от времето на цар Симеон, но още от края на IX в. тя присъства в *УЕ КПр*.

И трите старобългарски преводни кодекса, в които присъства метафората за духовната трапеза, имат две общи характеристики: а) *хронологизираща* (вместват се в периода от края на IX до първата четвърт на X в., който е епохата на цар Симеон Велики); *локализираща* (възникнали са в Преславския преводачески център). Що се отнася до личността на преводача на всеки от тези кодекси, засега

със сигурност се знае само, че преводач на *Учителното евангелие* е Константин Преславски. Изследването слово по слово на текстовата история и на езика на включените в *ЗлтстрL* и в *ЙоЗлШ* преводи е единственият научен подход за атрибуиране на архетипите им и за опит да се установят техните преводачи.

Би било научно оправдано, ако на встъпленията към беседите в *ЙоЗлШ* и на встъпленията към беседите в *УЕ КПр* бъде посветено самостоятелно изследване, защото помежду им се открива не само тематична, но и съдържателна близост.

Отговорът на последния от поставените в началото на изследването въпроси дали *трапезната метафора* е пряко *заимстване*, често срещан *топос*, странстващ *мотив*, *алюзия* към християнски символ, или това е средновековна хомилетична практика, постановена и утвърдена от Църквата, се съдържа в текста на *Правило 19* от решенията на Шестия вселенски събор (Трулския)[31].

Пра́внло ѳ҃і·

Предстоа́телн (προεστῶτας) Цр҃кве́й должны̀ по всѧ̀ днѝ, наипа́че же во днѝ Воскре́сные, повча́тн ве́сь кли́ръ ѝ наро́дъ словеса́мъ благоче́стїа, и҆збира́ѧ и҆з Бж҃е́ственнагѡ пнса́нїа разꙋмѣ́нїа ѝ разсꙋжде́нїа и҃стнны, ѝ не престꙋпа́ѧ положе́нныхъ ѻ҆ц҃ѐ пред҃ѣ́лѡвъ ѝ преда́нїа Бг҃оно́сныхъ ѻ҆те́цъ: ѝ а҃ще бꙋ́детъ и҆зслѣ́дꙋемо сло́во пнса́нїа, то҆ не и҃наѡ да и҆з҃ясня́ютъ с҃ное ра́звѣ ка҃къ и҆зложи́ли свѣти́ла ѝ ѹ҆чи́телн Цр҃квн въ свои́хъ пнса́нїахъ, и сѝмн бо́лѣе да ѹ҆довлетвора́ютъ ся, не́желн составле́нїемъ со́бственныхъ сло́въ, дабы̀, прн недоста́ткѣ ꙋ҆мѣ́нїа въ се́мъ, не ѹ҆клони́тн ся ѿ подоба́ющагѡ·

Ето най-важното в това правило. „Църковните предстоятели са длъжни всеки ден и най-вече в неделните дни да поучават целия клир и народа в словата на благочестието, подбирайки от Божественото писание мисли и съждения за истината, без да престъпват установените вече граници и преданията на богоносните отци. Ако пък тълкуват слово от Писанието, да не го изясняват по друг начин, освен както са го изложили църковните светила и учители в своите творения и да се задоволяват повече с тях, отколкото да съставят собствени слова, за да не би, поради липса на умения, да се отклонят от подобаващото“[32]. Т. Поптодоров изтъква, че при съставяне-

[31] Правилата 1913, 120-121.
[32] Стефанов 1998, 182-183.

то на проповеди „цитатите от светоотческата литература се заемат или буквално, или в свободна езикова форма. И при единия, и при другия начин на заемане имената на авторите в повечето случаи не се споменават. Със своите проповеди, които се отличават както с дълбокото си проникване в истините на Словото Божие, така и с естественото си ораторско красноречие, отците на Църквата, особено великите отци като св. Григорий Богослов, св. Василий Велики, св. Йоан Златоуст на Изток и Блажени Августин на Запад, се явяват учители на проповедниците през всички времена“[33].

Така постъпва и епископ Константин Преславски. Вдъхновен от художествените образци на раннохристиянските византийски проповеди, той буквално „инкрустира“ метафората за *духовната трапеза* в авторските части към беседите в този преведен старобългарски хомилиар. В *Учителното евангелие* се проявява високата образованост и култура на преводача епископ Константин, който има широки и задълбочени знания и в областта на омилетиката, херменевтиката и екзегетиката.

Извори

GrNaz Γρηγόριος Ναζιανζηνός. Гръцкият текст на 45-те му хомилии е поместен online на сайта <http://el.wikisource.org/wiki/> (10.02.2013).

JoChrys Ιωάννου Χρυσοστόμου, Ομιλίες εις την Γένεσιν. Гръцкият текст на Homiliae 1-67 in Genesim (PG 53. 21-385; PG 54. 385-580) е поместен online на сайта <https://melodos.com/thisavros/biblio.php?p=patrologia/_4os/%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82%20%CE%A7%CF%81%CF%85%CF%83%CF%8C%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CF%82> (19.10.2019).

ГрБ$_1$ Санкт Петербург, РНБ, Q.п.I.16, XI в. Сборник с 13 слова на св. Григорий Богослов (по Будилович 1875).

ГрБ$_2$ Москва, ГИМ, Синод. сбирка, № 954 (117), края на XIV в. Сборник с 16 слова на св. Григорий Богослов с тълкуванията на Никита Ираклийски (по фотокопия).

[33] Поптодоров 1956, 120-121.

ГрБ$_3$ София, НБКМ, № 674, 1355/1360 г., български. Първославов сборник с 16 слова на св. Григорий Богослов без тълкувания (по Спасова 2015).

ГрБ$_4$ Москва, РГАДА, Сбирка на Мазурин, ф. 196, № 1494, 1412/1413 г. Сборник с 16 слова на св. Григорий Богослов, автограф на Гавриил Урик. Дигитално копие <http://rgada.info/kueh/index.php?T1=&Sk=10&page=10> (06.11.2017).

Злтстр Москва, РС ЦГАЛИ, РГАДА, ф. 187, № 78, първа четвърт на XVI в., български (Каталог 2014: 350-356, Приложение 1, № 60). Златоструй. Дигитално копие: <http://rgada.info/kueh/index2.php?str=187_1_78> (03.08.2018).

Зогр Библиотеката на Зографския манастир, № 19, български, последна третина на XIV в., 103 л. Шестоднев на св. Йоан Златоуст. (по дигитално копие, предоставено ми от библиотекаря йеродякон Атанасий).

МДА43 Москва, РГБ, сбирка на МДА, ф. 173.I, № 43, 1474 г., Златоструй. Дигитално копие от МДА43 е достъпно на <https://lib-fond.ru/lib-rgb/173-i/f-173i-43/> (20.11.2023).

РМ Библиотека на Рилския манастир, № 4/2, сръбски (ресавски правопис), в две части; съдържа беседи 1-67, 1481 г. (по дигитално копие, предоставено ми от Дигиталния архив „Българска ръкописна книга“ при Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“).

Син991 Москва, ГИМ, Синодална сбирка, № 991, XVI в., руски. Златоструй. Дигитално копие от ръкописа е достъпно на сайта на ГИМ <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178441?page=448&sort=100&fund_ier=647760263&index=22359> (13.11.2023).

Хил386 Хилендарски манастир, Атон, № 386, XIV (XIII?) век, сръбски. Златоструй. Работя по дигитално копие от ръкописа.

Литература

Moreschini 1990: Moreschini, Cl. Grégoire de Nazianze. Discours 38-41. (Sources chrétiennes 358). Paris, 1990.

Thomson 1982: Thomson, F. J. Chrysostomica palaeoslavica. A Preliminary Study of the Sources of the Chrysorrhoas (Zlatostruy) Collection. – Cyrillomethodianum, 6, 1982, 1-65.

Бруни 2010: Бруни, А. М. Византийская традиция и старославянский перевод Слов Григория Назианзина. Том I. (Россия и Христианский Восток. Библиотека. Выпуск 9. Москва, 2010 [Bruni, A. M. Vizantijskaja tradicija i staroslavjanskij perevod Slov Grigorija Nazianzina. Tom I. (Rossija i Hristijanskij Vostok. Biblioteka. Vypusk 9. Moskva, 2010].

Будилович 1875: Будилович, А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорсской Публично библиотеки. Критико-палеографский труд. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1875 [Budilovič, A. XIII slov Grigorija Bogoslova v drevneslavjanskom perevode po rukopisi Imperatorsskoj Publično biblioteki. Kritiko-paleografskij trud. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1875].

Иванова 1976/2018: Иванова-Константинова, Кл. Неизвестна редакция на Златоструя в сръбски извод от XIII век. – В: Зборник историје књижевности. Српска академија наука и уметности. Одељење језика и књижевности. Књ. 10, 1976, 89-105. = Кл. Иванова. Ръкописи. Автори. Творби. Krakowsko-Wileńskie studia slawiatyczne. T. 14. Kraków: Wydawnistvo «scriptum» Tomasz Sekunda, 2018, 159-181 [Ivanova-Konstantinova, Kl. Neizvestna redakcija na Zlatostruja v srăbski izvod ot XIII vek. – V: Zbornik istorije književnosti. Srpska akademija nauka i umetnosti. Odeljenje jezika i književnosti. Knj. 10, 1976, 89-105. = Kl. Ivanova. Răkopisi. Avtori. Tvorbi. Krakowsko-Wileńskie studia slawiatyczne. T. 14. Kraków: Wydawnistvo «scriptum» Tomasz Sekunda, 2018, 159-181].

Каталог 2014: Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в РГАДА. Вып. 2. Составители О. В. Беляков, И. Л. Жучкова, Б. Н. Морозов, Л. В. Мошкова. Под редакцией Л. В. Мошковой. Москва: Древлехранилище, 2014 [Katalog slavjanorusskih rukopisnyh knig XVI veka, hranjaŝihsja v RGADA. Vyp. 2. Sostaviteli O. V. Beljakov, I. L. Žučkova, B. N. Morozov, L. V. Moškova. Pod redakciej L. V. Moškovoj. Moskva: Drevlehraniliše, 2014].

Кенанов 1995: Кенанов, Д. Ораторската проза на Патриарх Евтимий Търновски. Велико Търново: Пик, 1995 [Kenanov, D. Oratorskata proza na Patriarh Evtimij Tărnovski. Veliko Tărnovo: Pik, 1995].

Кенанов 2007: Кенанов, Д. За художествения свят на Патриарх Евтимий (По увода на житието на св. Йоан Рилски) – В: Търновска книжовна школа. Т. 8. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007, 65-74 [Kenanov, D. Za hudožestvenija svjat na Patriarh Evtimij (Po uvoda na žitieto na sv. Joan Rilski) – V: Tărnovska knižovna škola. T. 8. Veliko Tărnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2007, 65-74].

Кенанов 2013: Кенанов, Д. Небето на безмълвието. Книгата „Лествица“ от св. Йоан Синайски и нейният старобългарски превод. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2013, 116-118 [Kenanov, D. Nebeto na bezmălvieto. Knigata „Lestvica“ ot sv. Joan Sinajski i nejnijat starobălgarski prevod. Veliko Tărnovo: UI „Sv. Sv. Kiril i Metodij“, 2013, 116-118].

Котова 2022а: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28].

Котова 2022б: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие? – Старобългарска литература 65-66, София. 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie? – Starobălgarska literatura 65-66, Sofia. 2022, 99-126].

Милтенов 2-13: Милтенов, Я. Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване. София: Авалон, 2013 [Miltenov, Ja. Zlatostruj: starobălgarski homiletičen svod, săzdaden po iniciativa na bălgarskija car Simeon. Tekstologičesko i izvorovedsko izsledvane. Sofia: Avalon, 2013].

Поптодоров 1956: Поптодоров, Т. Омилетика. Част първа. Теория на проповедта. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1956 [Poptodorov, T. Omiletika. Čast părva. Teorija na propovedta. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1956].

Поптодоров 1949: Поптодоров, Т. Епископ Константин Преславски като проповедник. София: Наука и изкуство, 1949 [Poptodorov, T.

Episkop Konstantin Preslavski kato propovednik. Sofia: Nauka i izkustvo, 1949].

Правила 1998: Правила на св. Православна църква. Събрал и превел протоиерей Иван Стефанов. Фототипно издание. Велико Търново: Праксис, 1998 [Pravila na sv. Pravoslavna cărkva. Săbral i prevel protoierej Ivan Stefanov. Fototipno izdanie. Veliko Tărnovo: Praksis, 1998].

Правилата 1913: Правилата на св. Православна църква с тълкуванията им. Т. 2. Прев. и ред. свещеник д-р Стефан Цанков, протодякон Иван Стефанов, Пенчо Цанев. София: s.e., 1913 [Pravilata na sv. Pravoslavna cărkva s tălkuvanijata im. T. 2. Prev. i red. sveštenik d-r Stefan Cankov, protodjakon Ivan Stefanov, Penčo Canev. Sofia: s.e., 1913].

Сване 1971: Сване, Г. Константин Преславский и его Сказание светаго евнагелиа. – Scando-Slavica 17, 1971, 113-134 [Svane, G. Konstantin Preslavskij i ego S″kaz̨anije svętaago evnagelja. – Scando-Slavica 17, 1971, 113-134].

Сване 1983: Сване, Г. Заметки о метафорике в Учительном евангелии Константина Преславского. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. София: Издателство на БАН, 1983, 63-68 [Svane, G. Zametki o metaforike v Učitel′nom evangelii Konstantina Preslavskogo. – V: Literaturoznanie i folkloristika. V čest na 70-godišninata na akademik Petăr Dinekov. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1983, 63-68].

Спасова 2005: Спасова, М. Исторически и квазиисторически подход при тълкуването на сведенията за преводаческата дейност на славянските първоучители по време на моравско-панонската им мисия. – В: Нѣстъ оученикъ надъ оучителемь своимь. Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, 106-144 [Spasova, M. Istoričeski i kvaziistoričeski podhod pri tălkuvaneto na svedenijata za prevodačeskata dejnost na slavjanskite părvoučiteli po vreme na moravsko-panonskata im misija. – V: Nĕstъ oučenikъ nadъ oučitelemь svoimъ. Sbornik v čest na prof. dfn Ivan Dobrev, člen-korespondent na BAN i učitel. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2005, 106-144].

Спасова 2014: Спасова, М. 16 слова на св. Григорий Богослов (фототипно издание на ръкопис НБКМ 674). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014 [Spasova, M. 16 slova na sv. Grigorij Bogoslov (fototipno izdanie na răkopis NBKM 674). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014].

Спасова 2021: Спасова, М. Беседа 5 от Златоустовия Шестоднев по Зогр19 и Рм4/2 (Два независими превода, или две версии на един и същ превод?). – Преславска книжовна школа 21, 2021, 36-97 [Spasova, M. Beseda 5 ot Zlatoustovija Šestodnev po Zogr19 i Rm4/2 (Dva nezavisimi prevoda, ili dve versii na edin i sășt prevod?). – Preslavska knižovna škola 21, 2021, 36-97].

Тихова 2012: Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. Издадено от Мария Тихова с детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. Izdadeno ot Marija Tihova s detajlno opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Трифонов 1925: Трифонов, Ю. Бележки върху Учителното евангелие на епископ Константина. – В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност. София: s.e., 459-479 [Trifonov, Ju. Beležki vărhu Učitelnoto evangelie na episkop Konstantina. – V: Sbornik v čest na Vasil N. Zlatarski po slučaj na 30-godišnata mu naučna i profesorska dejnost. Sofia: s.e., 459-479].

Турилов 2010: Турилов А. Иоанн Златоуст. Славянские переводы сочинений Иоанна Златоуста и их издания до XIX в. Почитание Иоанна Златоуста у южных славян и на Руси. – В: Православная энциклопедия. Т. 24, ч. 2. Москва: «Православная энциклопедия», 2010, с. 235 [Turilov A. Ioann Zlatoust. Slavjanskie perevody sočinenij Ioanna Zlatousta i ih izdanija do XIX v. Počitanie Ioanna Zlatousta u južnyh slavjan i na Rusi. – V: Pravoslavnaja ənciklopedija. T. 24, č. 2. Moskva: «Pravoslavnaja ənciklopedija», 2010, s. 235].

Фокин 2010: Фокин, А. Р. Иоанн Златоуст. Сочинения. Экзегетические. – В: Православная энциклопедия. Т. 24, ч. 1. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 183-190

[Fokin, A. R. Ioann Zlatoust. Sočinenija. Èkzegetičeskie. – V: Pravoslavnaja ènciklopedija. T. 24, č. 1. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaja ènciklopedija», 183-190].

The Table Metaphor in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* (*Učitelno evangelie*) and its Byzantine Sources

Abstract: The article presents examples for the table metaphor (the table spiritual) in the Didactic Gospels by Constantine of Preslav (Učitelno evangelie). Its prototype can be found in two homilies by Gregory of Nazianzus and Hexameron by John Chrysostom, but gradually it is widely spread and used as an art motive in the Christian homiletic literature. To follow strictly the set example of the early Christian Great Fathers in the compilations of sermons is proclaimed, established and put into effect according to the Rule 19 of the decisions of The Sixth Ecumenical Council (The Trullan Council). Archbishop Constantine "incrustrates" in the Didactic Gospels the metaphor for the spiritual table, following the art examples of the oratory eloquence of the fathers of the Church.

Keywords: Constantine of Preslav; *Didactic Gospel* (*Učitelno evangelie*); table metaphor; table spiritual; sensual table.

Prof. Maria Spasova, PhD
Veliko Tarnovo
spasovam@mail.ru

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.04

Some Aspects of the Slavonic Reception of Isidore of Pelusium: An Isidorian Letter in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel**

Georgi Mitov
Austrian Academy of Sciences

Резюме: Настоящата статия изследва славянската рецепция на Исидор Пелусиот, която често е смятана за един от недостатъчно добре проучените аспекти от средновековната рецепция на този патристичен автор. Статията се фокусира върху новоидентифициран пасаж от тридесет и петото слово в състава на *Учителното евангелие* на Константин Преславски в опит да доразвие и докаже наскоро изложената хипотеза, че гръцкият оригинал на тази част е писмо на Исидор Пелусиот. Противно на общоприетото мнение, че нито едно от словата в сбирката не съдържа текстове от Исидор Пелусиот, задълбоченият сравнителен анализ показа, че всъщност писмо от Исидор Пелусиот (*lib*. IV, *ep*. 123/ *ep*. 1959) е включено в състава на тридесет и петото слово от *Учителното евангелие* посредством гръцката новозаветна катена, използвана от Константин Преславски при съставянето на неговите хомилетични текстове. По този начин приносът на настоящата статия се състои в разкриването на някои нови аспекти от славянската рецепция на Исидор Пелусиот.

Ключови думи: Исидор Пелусиот; славянска рецепция; *Учително евангелие* на Константин Преславски.

Introduction

Currently, there are more than two thousand letters originally written in Greek and transmitted under the name of Isidore of Pelusium (ca.

* This article is written within the framework of the project entitled "The Vocabulary of Constantine of Preslav's *Učitelno evangelie* ('Didactic Gospel'): Old Bulgarian-Greek and Greek-Old Bulgarian Word Indices", financed by the Bulgarian National Science Fund (contract КП-06-Н50/2 of 30.11.2020).

350 – ca. 440).[1] Various parts of the epistolary corpus were translated into Latin, Syriac, and Church Slavonic. Madalina Toca pointed out that there are only forty-nine letters by Isidore of Pelusium in Latin, whereas about 260 Isidorian letters exist in a Syriac translation.[2] Furthermore, Toca outlined that "Slavonic is the most neglected branch of Isidore's reception", adding that "[t]he presence of a limited number of Isidorian letters in Old Slavonic is virtually unknown in the scholarship devoted to Isidore".[3] Vladimir Danilov, Francis Thomson, and, more recently, M. Toca have identified some (parts of) Isidorian letters, attested in the medieval Slavonic manuscript tradition.[4]

Recently, Dobriela Kotova has noted that a passage of the thirty-fifth homily of Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* (*Učitelno evangelie*) corresponds to a text in Greek catenae manuscripts where it is marked as an Isidorian epistle.[5] Thus, starting from this recent discovery, in the present paper I will further elaborate on this part of the thirty-fifth homily of the *Didactic Gospel* of Constantine of Preslav (f. 161b15-162a6, 321-323)[6] in an attempt to prove that the respective paragraph is, indeed, a letter by Isidore of Pelusium, which through the Greek New Testament catenae manuscripts was incorporated in the *Didactic Gospel*. In the Greek collection of Isidorian epistles, the letters included in the *Didactic Gospel* corresponds to Isidori Pelusiotae *Epistulae*, *lib*. IV., *ep*. 123: Isidoro presbytero: *In illud 'At ipse volens semetipsum iustificare dixit: Et quis est meus proximus'*, according to the numeration system of the *Patrologia Graeca* (hereafter *lib*. IV., *ep*.

[1] Isidori Pelusiotae, *Epistulae* (CPG 5557). The main edition of the Isidorian letters remains the *Patrologia Graeca*, in which volume 78 is entirely dedicated to the epistolary corpus of Isidore of Pelusium. A new critical edition of some of the letters of Isidore appeared in the series *Sources Chrétiennes*: Évieux 1997; Évieux 2000; Évieux, Vinel 2017.

[2] Toca 2020; Toca 2021: 123-148.

[3] Toca 2021: 223. In this regard, the critical edition of Évieux is indicative, for there the editor briefly comments on the Syriac and the Latin transmission of the Isidorian letters without even mentioning the Slavonic reception of this patristic author (for instance, cf. Évieux 1997: 153-157, 171-173).

[4] Данилов 1955; Thomson 2018; Toca 2021: 223-250.

[5] Котова 2022b: 106; Котова 2023a: 34-35. I would like to express my gratitude to D. Kotova for making some important comments in regard to the transmission of letter 1959 in the Greek New Testament catenae manuscript tradition and the type of catenae manuscripts used by Constatine of Preslav.

[6] All the references to the *Didactic Gospel* in this article are according to the edition of Тихова 2012 and are in the following format: number of the folio, column, and line, page number(s) in the Tihova edition, e.g. f. 161b3, 321.

123) and is found under number 1959 in the recent critical edition of Pierre Évieux and Nicolas Vinel.[7]

The present paper is divided into three parts. Firstly, I will briefly present the Greek epistolary corpus of Isidore of Pelusium. Secondly, I will focus on the Slavonic reception of Isidore of Pelusium, trying to outline the transmission of Isidorian letters in the medieval Slavonic manuscript tradition. Finally, I will examine one section of the thirty-fifth homily from the *Didactic Gospel* of Constantine of Preslav and its corresponding Greek equivalent in some Greek New Testament catenae manuscripts. The overall aim of this article is, first and foremost, to prove that the section under consideration in the Slavonic text is, in fact, an excerpt from *lib*. IV, *ep*. 123/ *ep*. 1959 by Isidore of Pelusium. This Isidorian letter was included in the *Didactic Gospel* because it was a part of the type of catenae manuscripts, used by Constantine of Preslav in the composition of the homilies of the *Didactic Gospel*.

The Epistolary Corpus of Isidore of Pelusium: A Brief Overview

The extant sources concerning the life of Isidore of Pelusium depict him as an erudite sophist, born ca. 355 AD in the vicinity of Pelusium; he was well-versed in both classical rhetoric and in Christian Scriptures.[8]

---

[7] Sancti Isidori Pelusiotae, *Epistolarum libri quinque*. – PG 78: 1196-1197; Évieux, Vinel 2017: 342, 344. There are two main numbering systems used in the editions of the Isidorian letters. According to the first one, all the letters are assigned a continuous number starting from 1 to 2000, whereas the second summering system divides the letters in five books, each with its own numbering system, as follows: book 1, letters 1-500; book 2, letters 1-300; book 3, letters 1-426; book 4, letters 1-230; book 5, letters 1-569. The second numbering system is commonly used by all the scholars and in all the editions prior to the critical edition of Pierre Évieux (Évieux 1997; Évieux 2000; Évieux, Vinel 2017). Évieux, however, opted for the continuous numeration of the Isidorian letters and this system is applied in his critical edition. The French editor adopted this system because, he argued, the five-book division was artificially introduced by the first modern editors of the Isidorian epistolary corpus and does not entirely correspond to the manuscript tradition (cf. Évieux 1997: 97-99, 122-123). Nevertheless, in his edition Évieux himself provides not only the number according to the continuous numeration but also references to the five-book division, established in the earlier edition, mainly due to the fact that this numbering system has been generally used in scholarship on Isidore of Pelusium. Most of the studies on Isidore that appeared after the edition of Évieux still prefer to reference the letters in accordance with the five-book numbering division, whilst occasionally mentioning the continuous number, as it appears in the edition Évieux. In the present paper, all the references to the Isidorian letters are given according to the five-book division, as employed in the *Patrologia Graeca*.

[8] Évieux 1995: 309-311, 316-329; Larsen 2016: 287-288.

Most probably, Isidore was ordained priest by Athanasius of Alexandria but after some time he fled to the Egyptian desert, where he remained until his death in ca. 450 AD.[9] Even though Isidore lived in the desert, he maintained close contacts with numerous clerics, monks, and laypeople through epistolary correspondence.[10] After the death of Isidore, his letters were compiled into a letter collection, which according to the testimony of Severus of Antioch (ca. 459–538), consisted of more than three thousand letters.[11]

Toca, to whom belongs the most recent extensive study of the Greek transmission of the epistolary corpus of Isidore of Pelusium, enumerated thirty-five Greek manuscripts, the earliest of which is *Cod. Athoniensis, Pantokrat. gr.* 28 (9th–10th c.), containing excerpts or larger parts of the Isidorian letters.[12] Apart from these complete or partial letters collection, the Isidorian letters were transmitted in different types of Greek text collections, such as patristic florilegia and homiletic anthologies.[13] Moreover, parts of the Isisdorian epistolary corpus were included in biblical catenae. For instance, Panagiotis Manafis noted that in *Cod. Zacynthius* (8th c.), the earliest preserved Greek New Testament catena manuscript, three scholia were excerpted from the letters of Isidore of Pelusium.[14] In addition to that, Évieux and Toca have pointed out that certain letters of Isidore have been transmitted in other later New Testament catenae manuscripts, such as *Cod. Athoniensis, Pantokrat.* 28 (9th–10th c.); *Cod. Vindobonensis theol. gr.* 71 (13th c.); *Cod. Vindobonensis theol. gr.* 166 (13th c.); and *Cod. Vindobonensis. theol. gr.* 135 (14th–15th c.).[15]

The edition of Jacques-Paul Migne in the series *Patrologia Graeca*, which is based on earlier publications of the letters of Isidore of Pelusium, most notably by Aegidius Morel and Petrus Possinus, still

[9] Évieux 1995: 311-315; Larsen 2016: 288-289.

[10] Évieux 1995: 11-292; Larsen 2016: 289-294.

[11] Larsen 2016: 296.

[12] Toca 2021: 20-21. For the manuscript tradition, cf. also: Turner 1904; Lake 1905; Smith 1954; Évieux 1977; Évieux 1995: 347-377; Évieux 1997: 124-155, and more recently the detailed studies of Toca 2017; Toca 2021. For more information, please, refer to *Pinakes*: https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/6066/ (20/12/2023).

[13] Toca 2021: 20-21.

[14] Manafis 2020: 106-107.

[15] Évieux 1997: 157-160; Toca 2021: 20-21.

remains the standard edition of Isidore's epistolary corpus[16]. Only at the turn of the twentieth century Pierre Évieux, later on, in collaboration with Nicholas Vinel, produced a new critical edition of the Greek text of the letters by Isidore of Pelusium, which, however, contains only a part of the whole *Corpus Isidorianum.*[17] Recently, some more of the Greek letters of Isidore of Pelusium were published by Toca, who tried to fill up the existing gap in scholarship.[18]

The Slavonic Reception of Isidore of Pelusium: State of the Art

As already mentioned, the Slavonic reception of Isidore of Pelusium has been generally neglected in scholarship, despite its significance for the establishment of the transmission of this patristic author during the medieval period. This section will present the outcomes of the studies on the Slavonic translations of the letters of Isidore of Pelusium in an attempt to outline the main trends in the Slavonic reception of this Church Father.

Danilov was amongst the first to identify twelve excerpts from the letters of Isidore of Pelusium in the *Symeonic florilegium.*[19] He concisely presented them by providing the incipits of the Slavonic text and in some instances indicating the number of the corresponding Greek letter, according to the Patrologia Graeca.[20] Danilov briefly commented on the value of the Slavonic translation and elaborated on some of the peculiarities of the translation techniques.[21] It should be mentioned that – in most cases – the Slavonic text represents a slightly abridged version of the Greek original.[22] Danilov did not succeed in identifying the Greek Vorlage of all the letters attributed to Isidore of Pelusium in the *Symeonic florilegium*. He was able to find the Greek equivalent of only five of the letters, which appear in the following order in the

[16] On the printed editions of the letters of Isidore of Pelusium, cf. Turner 1904: 78-83; Évieux 1997: 111-123; Larsen 2016: 297-298.
[17] Évieux 1997; Évieux 2000; Évieux, Vinel 2017.
[18] Toca 2021.
[19] Данилов 1955.
[20] Данилов 1955: 338.
[21] Данилов 1955: 339-342.
[22] Данилов 1955: 339-341.

Symeonic florilegium: *lib*. I., *ep*. 422: Heroni Scholastico, *De Arianis et Eunomianis*; *lib*. I., *ep*. 402: Thaumasio: *Impossibile esse in medio tumulto virtutem exercere*; *lib*. IV., *ep*. 8.: Isaiae: *De Caino et Lamecho*; *lib*. I., *ep*. 37: Eusebio episcopo; Calliopio presbytero: *Cur in tempore minarum Deus non parcat suis templis*; *lib*. I., *ep*. 73.[23]

Later on, the Greek equivalents of all the twelve Isiodorian letters in the *Symeonic florilegium* were successfully identified by Thomson and, subsequently, by Toca.[24] In this section, I will briefly present the Isidorian letters, which were included in the *Symeonic florilegium*. This analytical description is based primarily on the study of Toca, where a more detailed information can be found.[25] To the already identified Greek original of Isidorian epistles, seven more were added: *lib*. II., *ep*. 86: Eudaemoni scholastico; *lib*. I., *ep*. 39: Theodosio monacho; *lib*. I., *ep*. 322: Timotheo lectori, *Non oportet cum ignaro verbis contendere*; *lib*. III., *ep*. 66: Nilo Diacono: *Quomodo sit intelligendum 'Si oculus tuus aut manus tua scandalizat te'*; *lib*. I., *ep*. 122: Dorotheo comiti: *Explicatio exclamationis quae fit a sacerdote*; *lib*. I., *ep*. 123: Dorotheo comiti: *Explicatio ecclesiae initiationis*; lib. I., ep. 136: Hermino comiti: *De ordine episcopi et cuiusnam figuram gerit*. Toca pointed out that in the *Symeonic florilegium* there is a letter attributed to Isidore of Pelusium (f. 42r). Nonetheless, the Greek equivalent of the Slavonic text has not be identified yet.[26]

Furthermore, in his *Checklist of Slavonic translations*, Thomson noted that there are three Slavonic translations of the work *De lx libris et quinam extra illos sint* (PG 1, cols. 515-517), misattributed to Isidore of Pelusium; the first one was made in the ninth-tenth century, a second one was from the fourteenth century, and a late partial translation was produced in the sixteenth century.[27] In addition to that, the *Cartotheca-index of Francis Thomson* sheds more light on the Slavonic reception of Isidore of Pelusium.[28] According to the *Cartotheca*, short excerpts from

[23] Данилов 1955: 338.

[24] Thomson 2007; Toca 2021: 230-232.

[25] Toca 2021: 230-232.

[26] Toca 2021: 230.

[27] Thomson 2018: 46, 70, and 90.

[28] Acknowledgements are due to the promoters of the *Francis J. Thomson Legacy Project* (https://www.arts.kuleuven.be/grieks/thomson), viz. to the Thomson heirs as well as to the staff of the KU Leuven Greek Studies department – for their kind permission to consult the Thomson card index and to use the relevant information for the purposes of the present paper.

Isidore's letters, for instance, *ep*. 381: *Martiniano* and *ep*. 422: *Heroni Scholastico*, *De Arianis et Eunomianis*, were included in Slavonic text collections, such as *Cod. Trinity Sergius 12* (GBL, F. 304).

Cod. Trinity Sergius 12 (GBL, F. 304), also known as the *Toickij sbornik* was written in the late twelfth or early thirteenth century most likely in Kievan Rus.[29] It has been commonly described as an "edificational florilegium", compiled from already-existing text collections, "almost all of Old Bulgarian provenance", such as the *Symeonic florilegium* or the so-called *Zlatostuj*, as well as homiletic texts by Clement of Ohrid and hagiographical texts.[30] The editors of the *Toickij sbornik* have correctly noted that the manuscripts contains a section with excerpts from the letters of Isidore of Pelusium (f. 175r-177v),[31] which is introduced in the following manner: "блаж҃наго исид҃ра пилоусиисскаго разоуми" ("the wisdom of the blessed Isidore of Pelusium", f. 175r).[32] In the edition of the *Toickij sbornik* each textual entry in the manuscript has been given an individual number. In accordance with William Veder's identification, entries 428-433 and 436-446 contain letters by Isidore of Pelusium and they correspond to the following Greek letters: 1, 3, 14, 25, 27, 94, 173, 181, 220, 227, 278, 281, 285, all of which excerpted from the *Epistularum liber primus*, according to the division established in the *Patrologia Graeca.*[33] Veder did not identify the Greek text of entries 434, 435, and 447.[34] It should be mentioned that this is the first attestation of the Isidorian letters in question in the medieval Slavonic manuscript tradition.[35] More recently, Toca corrected the identification of two of the Greek originals, mentioned by Veder, and was able to point out the existence of two more letters (entries 434 and 435) by Isidore of Pelusium in the *Toickij sbornik*, thus, bringing the total number of Isidorian epistle in the Slavonic text collection up to eighteen.[36]

In this section, similarly to what has been done above in conjunction with the *Symeonic florilegium*, I will briefly present the Isidorian letters

[29] For the edition of the *Troickij sbornik*, cf. Popovski, Thomson, Veder 1988.
[30] Popovski, Thomson, Veder 1988: II.
[31] Popovski, Thomson, Veder 1988: III.
[32] Popovski, Thomson, Veder 1988: 175.
[33] Veder 1984: 70.
[34] Veder 1984: 70.
[35] Popovski, Thomson, Veder 1988: III.
[36] Toca 2021: 233-239.

in the *Toickij sbornik*, as identified by Toca. For the sake of convenience, I will first mention the individual number of the entry in the edition of the *Toickij sbornik*, followed by the number of the letter, according to the numeration system of the *Patrologia Graeca* (since all the letters are part of the *Epistularum liber primus*, I will not indicate the number of the book in order to avoid repetitions): 428 = *ep*. 459: Therasio: *In illud 'Beatus qui in lingua non lapsus est, neque compunctus est in dolore peccati'*; 429 = ep. 1: Nilo monacho; 430 = *ep*. 3: Nilamboni scholastico: *De practica*; 431 = *ep*. 14: Patrimo monacho: *De practico*; 432 = *ep*. 25: Cyrillo: *Impossibile est in medio tumultu virtutem exercere*; 433 = *ep*. 27: Pharismanio eunucho palatii; 434 and 435 = *ep*. 15: Petro: *De animi elatione et humilitate*; 436 = *ep*. 44: Mosi episcopo: *Contra sacerdotes qui pauperes negligent*; 437 = *ep*. 52: Lampetio monacho: *Contra Manichaeos*; 438 = *ep*. 104: Leontio: *De indigna ordinatione episcopi*; 439 = *ep*. 173: Marco monacho: *As monachum loca subindex mutantem*; 440 = *ep*. 181: Orioni monacho: *Non crudelitatis fuisse illam contra Ananiam et Sapphiram indignationem Patri apostoli, sed utilem praedicationis initio*; 441 and 442 = *ep*. 220: Pelusiotis monachis; 443 = *ep*. 258: Perto archimandritae; 444 = *ep*. 278: Petro; 445 = *ep*. 277: Paeonio; 446 = *ep*. 281: Dimymo; 447 is most probably based on a Greek letter by Isidore of Pelusium, which, however, cannot be properly identified.[37]

In addition to the *Symeonic florilegium* and the *Toickij sbornik*, Toca identified four more Slavonic manuscripts with Isidorian writings, viz. *Cod*. *SBPK Ms. Slav. Wuk. 45*; *Cod*. *Stefanyk Scientific Library*, *MB 1259*; *Cod*. S*tefanyk Scientific Library*, *MB 1268*; *Cod*. *Stefanyk Scientific Library*, *MB 42*.[38] According to the description of Toca, manuscripts *SBPK Ms. Slav. Wuk. 45* and *Stefanyk Scientific Library*, *MB 1259* contain the *Index librorum prohibitorum*, which is misattributed to Isidore of Pelusium. In *Cod*. *Stefanyk Scientific Library, MB 1268*, only one Isidorian letter is included, viz. *ep*. 37: Eusebio episcopo.[39] In Toca's view, the juxtaposition of the letter in *Cod*. *Stefanyk Scientific Library, MB 1268* and the *Symeonic florilegium* reveals almost no textual variation.[40] The seventeenth-century manuscript *Stefanyk*

[37] Toca 2021: 234-237.

[38] Toca 2021: 225, where a more detailed palaeographical description of the manuscripts and their content can be found.

[39] Toca 2021: 243-244.

[40] Toca 2021: 244.

Scientific Library, *MB 42* contains 365 letters by Isidore of Pelusium.[41] Nevertheless, they were most probably translated from an early printed edition that contained the collected writings of Isidore of Pelusium.[42] Therefore, it should be emphasised that this collection of letters does not contribute to the medieval Slavonic reception of Isidore's epistolary corpus, since this an early modern Slavonic translation was based on a printed edition of the letters of Isidore of Pelusium.[43]

Therefore, it can be concluded that in the medieval Slavonic tradition only a limited number of the writings of Isidore of Pelusium or, attributed to him, were disseminated. First, pseudepigraphic writings, such as *De lx libris et quinam extra illos sint* and *Index librorum prohibitorum*, were falsely transmitted under the name of Isidore of Pelusium. Second, compared with the Latin and Syriac reception, a relatively small number of Isidorian letters are attested in the medieval Slavonic manuscript tradition. It should be emphasised that all the Isidorian letters attested in the medieval Slavonic tradition were included in text collections of various kinds, most notably in the *Symeonic florilegium* and the *Troickij sbornik*.

The Slavonic Translation of an Isidorian Letter in the *Didactic Gospel* by Constantine of Preslav

The *Didactic Gospel* was written by Constantine of Preslav at the end of the 9th century and consists of 51 homilies for each Sunday of the ecclesiastical year for the period from Easter to Palm Sunday.[44] It has been generally accepted that, for the homilies in the *Didactic Gospel*, Constantine of Preslav had made extensive use of Greek New Testament catenae, primarily selecting texts by John Chrysostom and Cyril of Alexandria.[45] More recent studies by Ivan P. Petrov and Dobriela Kotova shed more light on the Greek sources of the *Didactic Gospel*.[46] Some of the results of their findings can be succinctly summarised in the

[41] Toca 2021: 244-245.
[42] Toca 2021: 245.
[43] Toca 2021: 247.
[44] For instance, cf. Podskalsky 2000: 185-186; Galluci 2001; Тихова 2012: XI-LV.
[45] For instance, Galluci 2001: 53-54.
[46] Котова 2022a; Котова 2022b; Petrov 2022; Котова 2023a; Котова 2024.

following manner. First, the introductory and concluding parts of each homily were composed by Constantine of Preslav (with the exception of the conclusion of the 16th homily). Second, commentaries by John Chrysostom were used for the main exegetical parts of the homilies – in some instances the text was extracted from the homiletic text, whereas in other instanced the text was taken from a biblical catena. Third, for the pericopes of Luke catena manuscripts of the so-called typus A (CPG C 130) were amply used by Constantine of Preslav.[47] This catena type contains excerpts primarily from Cyril of Alexandria but also from the exegetical writings of other patristic authors, such as Athanasius of Alexandria, Basil of Caesarea, Gregory of Nazianzus, Gregory of Nyssa, John Chrysostom, Isidore of Pelusium, Origen, and Titus of Bostra.[48]

In the manuscript tradition, eight of the homilies in the *Didactic Gospel*, viz. 30th, 35th, 36th, 37th, 41st, 43rd, 44th, and 46th, bear the name of Isidore of Pelusium, which might indicate that an Isidorian text has formed the basis of these homilies.[49] Nevertheless, already Alexander Gorsky and Kapiton Nevostruev, followed by Eleonora Gallucci and Maria Tihova, have argued that, in fact, the original Greek text used in the composition of these homilies is based on homiletic texts by Cyril of Alexandria and not by Isidore of Pelusium.[50] Examining the Slavonic reception of the Isidorian epistolary corpus, Toca accepted the common position in scholarship that these homilies "have been identified as being translations of homilies of Cyril of Alexandria".[51] Therefore, it has been generally established in scholarship that the *Didactic Gospel* does not contain any texts by Isidore of Pelusium.

Nevertheless, in a recent publication, Kotova convincingly argued that the previously accepted opinion regarding the absence of Isidorian

[47] Recently, Kotova demonstrated that for the homilies commenting on the Gospel of Luke the *catena typus A in Lucam* (CPG C 130) was used and not the *catena typus B in Lucam* (CPG C 131), as it was commonly accepted. For more detailed explanation, cf. Котова 2023а: 26-31.

[48] For the patristic authors included in *catena typus A in Lucam* (CPG C 130), cf. Rauer 1920: 53-68, esp. 61, and more recently Котова 2023а: 31-32, whose conclusions are based on the study of two manuscripts of that catena type.

[49] Котова 2023а: 32.

[50] Горский, Невоструев 1859: 416-419, 424; Galuci 2001: 53-54; Тихова 2012: XV; Toca 2021: 239-243, cf. also Podskalsky 2000: 186-187, who identifies these texts as belonging to Pseudo-Isidore.

[51] Toca 2021: 240-241.

texts in the *Didactic Gospel* is only partly correct and needs to be revised.[52] She highlighted that, indeed, texts by Cyril of Alexandria and not Isidore of Pelusium were used for the composition of seven of the homilies in the *Didactic Gospel*, more specifically 30th, 36th, 37th, 41st, 43rd, 44th, and 46th homilies.[53] Nonetheless, the closer examination of a passage of the thirty-fifth homily revealed this homily most likely contains a text by Isidore of Pelusium. Kotova drew attention to the fact that some Greek New Testament catenae manuscripts from the type used by Constantine of Preslav for his *Didactic Gospel* contain a reference that the place that corresponds to that part of the thirty-fifth homily is, in fact, a letter by Isidore of Pelusium.[54] Unfortunately, Kotova did not proceed further in demonstrating it since this was beyond the scope of her study. Thus, in the last part of the present paper, I will further elaborate on this section of the thirty-fifth homily in the *Didactic Gospel*, attempting to prove that its original is a letter by Isidore of Pelusium, as suggested by Kotova, that was included in Greek New Testament catenae manuscripts.

In *Cod. GIM. Sin. 262* – the earliest of the four manuscripts containing the *Didactic Gospel* – the thirty-fifth homily begins, as follows: ТѲГѲЖЄ СѢказанніє ·н̄· евн̄лнїа· ѿ лоукъı (159b14-16, 317). The preceding three homilies also begin with the attribution to 'тогоже' ('by the same'). Based on the order in which the homiletic texts appear, it has been commonly accepted that 'тогоже' refers to Cyril of Alexandria, who is the last patristic author mentioned by name at the beginning of homily thirty-two: КНРИЛЛ алеѯандрьскаго· сказанніе· ѕ̄· евн̂· ѿ лоу̑ (143d11-13, 286). However, in three other manuscripts witnesses – viz. *Cod. RGB Gilf. 32* (1286); *Cod. Vindobonensis Slav. 12* (14th c.); and *Athoniensis, Hilendar. Slav. 385* (1344), which contains the full text of the *Didactic Gospel* – the thirty-fifth homily is attributed to John Chrysostom and Isidore of Pelusium:[55]

Cod. RGB Gilf. 32: ї̄ѡ · ѕлаг̂ѳстаг̊ нсндоρа сказанніє;

Cod. Vindobonensis Slav. 12: нѡ̂а · ѕлаг̂ѳстâ · їсн̂ρа ськâ;

[52] Котова 2023a.

[53] Котова 2023a: 34.

[54] Котова 2023a: 34-35. For the first brief mention of this finding, cf. Котова 2022b: 106.

[55] Тихова 2012: 317; Котова 2022b: 106; Котова 2023: 34.

Cod. Athoniensis, Hilendar. Slav. 385: нwана · ѕлаг҃ѵстаго · нсндоѳа сл҃в҃.

Thus, the question of the Greek sources naturally arises. Can we simply accept, based on interpretation of the title in *Cod. GIM. Sin. 262*, that the thirty-fifth homily is built on a Greek text by Cyril of Alexandria, as suggested by some scholars? How can we interpret the attribution of this homily to John Chrysostom and Isidore of Pelusium in the other three manuscripts?

The more thorough analysis of the structure of the homily as well as the closer examination of its Greek sources revealed that the thirty-fifth homily of the *Didactic Gospel* does contain texts by John Chrysostom, Isidore of Pelusium, and Severus of Antioch, supplemented by a brief reference to Cyril of Alexandria.[56] The first part (f. 159d20-161b15, 318-321) of the main exegetical section of the homily corresponds to the Greek text of John Chrysostom's exegetical commentary, as it is attested in the biblical catena, edited by John Cramer.[57] As for the following section (f. 161b15-162a6, 321-323) of the thirty-fifth homily, in her critical edition of the Slavonic text of the *Didactic Gospel*, Tihova published the Greek parallel, according to the edition of John Cramer.[58] The main text of the edition does not contain any attribution connected to this particular passage and this might lead to the misleading conclusion that this section is a continuation of the exegetical texts by Chrysostom. However, in the *supplementum* to his edition, Cramer remarked that in *Cod. Bodleianus Auct. T.I.4* (10th c.) the section under consideration was ascribed to Isidore of Pelusium.[59] Moreover, in other catena manuscripts, this passage is oftentimes transmitted under the name of Isidore of Pelusium, as evident from the following places: *Cod. Parisinus Coisl. 195* (10th c.) f. 287v; *Cod. Monacensis, Universitätsbibliothek* 30 (10th c.), f. 75v; *Cod. Parisinus, BNF gr. 201* (11th c.), f. 207v. In all these manuscripts, it is explicitly marked that the text in question is an epistle by Isidore of Pelusium, usually referred to as 'Πηλουσιώτου ἐπιστολή'.[60]

[56] Котова 2023: 34-35.

[57] Cramer 1840: 183.26-184.24 and Cramer 1841: 87.17-89.27. In all the references to Cramer 1840 and Cramer 1841, first the number of the page in given, followed by the number of the line. For a further explanation, cf. Котова 2022b: 105-106 and Котова 2023: 34-35.

[58] Тихова 2012: 321-323.

[59] Cramer 1841: 424 (*supplementum*): "Πηλουσιώτου ἐπιστολῆς ,αλνε΄".

[60] The study of the indirect transmission of the *lib*. IV, *ep*. 123/ ep. 1959 by Isidore of Pelusium shows that this letter is first attested in the late seventh-century *Cod. Zacynthius*, the earliest

The next question is whether this text transmitted as a letter by Isidore of Pelusium in the above-mentioned Greek New Testament catenae manuscripts, in fact, belongs to the epistolary corpus of Isidore. The juxtaposition of the text of the letter, as attested in the catenae manuscripts and the critical edition of Évieux and Vinel, which is based only on Greek manuscripts containing the letters of Isidore of Pelusium,[61] clearly demonstrated that the letter under consideration truly belongs to the epistolary corpus of Isidore of Pelusium and in the edition it is found under number 1959 (in the numeration system of the *Patrologia Graeca* this letter corresponds to *lib*. IV, *ep*. 123). In order to illustrate this, below, the text of the epistle is given first, according to *Cod. Parisinus Coisl. 195* (f. 287v), representing the indirect transmission of the text, and then, according to the critical edition, which is a representative example of the direct transmission of the letter.[62] All the differences (even variations in the word order) are underlined.

[1] Τοῦτο γὰρ ἐδείκνυτο ὁ Εὐαγγελιστὴς εἰπών,

Τί ἐστιν, ἔφης, τὸ ἐν τοῖς εὐαγγελίοις εἰρημένον περὶ τοῦ νομικοῦ·

[2] ὁ δὲ θέλων δικαιῶσαι αὐτὸν πρὸς τὸν Ἰησοῦν· «Τίς ἐστί μου πλησίον;»

Ὁ δὲ θέλων ἑαυτὸν δικαιῶσαι εἶπεν· «Καὶ τίς ἐστί μου πλησίον;» Ἄκουσον τοίνυν.

[3] Ὁ νομικὸς πλησίον μόνον ἐνόμιζεν εἶναι τὸν δίκαιον τῷ δικαίῳ, τὸν ὑψηλὸν τῷ ὑψηλῷ, κατ' ἀρετήν φημι.

Ὁ νομικὸς πλησίον μόνον ἐνόμιζεν εἶναι τὸν δίκαιον τῷ δικαίῳ, τὸν ὑψηλὸν τῷ ὑψηλῷ, κατ' ἀρετήν φημι.

[4] Οὐ γὰρ τὴν οὐσίαν μίαν οὖσην, τὸν ὑψηλὸν ἔκρινεν, ἀλλ' ἢ τοῖς ἀξιώμασιν, ἢ ταῖς πράξεσι.

Οὐ γὰρ τῇ οὐσίᾳ μίᾳ οὔσῃ, τὸν πλησίον ἔκρινεν, ἀλλ' ἢ τοῖς ἀξιώμασιν, ἢ ταῖς πράξεσι.

[5] Διὸ θέλων αὐτὸν δικαιῶσαι, τουτέστι δίκαιον ἀποδεῖξαι, ὡς ὑψηλὸς

known Greek catena manuscript. According to Panagiotis Manafis, four extracts in *Cod. Zacynthius* are attributed to Isidore of Pelusium (Manafis 2020: 106). The scholium 298-2 from the *Cod. Zacynthius* corresponds to the Isidorian *lib*. IV, *ep*. 123/ ep. 1959, cf. Manafis 2020:106

61 For the manuscripts, on which the critical edition is based, cf. Évieux 1997: 128-155.

62 For the Greek text, I have used the digital copy of *Cod. Parisinus Coisl.* 195, freely accessible at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10547049c/f588.item> (20.12.2023); for the critical edition of the letter, cf. Évieux, Vinel 2017: 342, 344.

εἴη κατὰ τὴν ἀρετὴν ἢ μέγας κατὰ τὸ διδάσκαλος εἶναι φησί· «Καὶ τίς ἐστί μου πλησίον; Δεῖξόν μοι τὸν οὕτω μέγαν.»

Διὸ καὶ θέλων ἑαυτὸν δικαιῶσαι, τουτέστι δίκαιον ἀποδεῖξαι, ὡς ὑψηλὸς εἴη κατὰ τὴν ἀρετὴν ἢ μέγας κατὰ τὸ διδάσκαλος εἶναι φησί· «Καὶ τίς ἐστί μου πλησίον; Δεῖξόν μοι τὸν οὕτω μέγαν.»

[6] Ὁ δὲ Σωτήρ, ἅτε δὴ ποιητὴς μικρὸν γὰρ καὶ μέγαν αὐτὸς ἐποίησεν

Ὁ δὲ Σωτήρ, ἅτε δὴ ποιητὴς (μικρὸν γὰρ καὶ μέγαν αὐτὸς ἐποίησεν)

[7] οὐ ταῖς πράξεσιν, οὐδὲ τοῖς ἀξιώμασιν, ἀλλὰ τῇ φύσει ὡρίσατο τὸν πλησίον, μονονουχὶ λέγων· «Οὔπω σοι τέως λέγω ὅτι οὐδὲν τῶν ἄλλων διενήνοχας,

οὐ ταῖς πράξεσιν, οὐδὲ τοῖς ἀξιώμασιν, ἀλλὰ τῇ φύσει ὡρίσατο τὸν πλησίον, μονονουχὶ λέγων· «Οὔπω σοι τέως λέγω ὅτι οὐδὲν τῶν ἄλλων διενήνοχας,

[8] ἵνα μὴ οἱ ὄντως φιλάρετοι νομίσωσι μὴ χρεωστεῖν τοῖς πέλας τὴν ἀγάπην, δόγμα τὸν σὸν ἔλεγχον νομίσαντες εἶναι· ἀλλ’ καὶ εἰ οὕτως ἔχει δεδόσθω γάρ σὺ σπούδασον τοῦ δεομένου γενέσθαι πλησίον, οὐ τῷ τόπῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ διαθέσει καὶ τῇ εἰς αὐτὸν ἐπιμελείᾳ. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τὸν Σαμαρείτην σοι ἐχαρακτήρισα.

ἵνα μὴ οἱ ὄντως φιλάρετοι νομίσοιεν μὴ χρεωστεῖν τοῖς πέλας τὴν ἀγάπην, δόγμα τὸν σὸν ἔλεγχον νομίσαντες εἶναι· ἀλλ’ εἰ καὶ οὕτως ἔχει – δεδόσθω γάρ – σὺ σπούδασον τοῦ δεομένου γενέσθαι πλησίον, οὐ τῷ τόπῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ διαθέσει καὶ τῇ εἰς αὐτὸν ἐπιμελείᾳ. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τὸν Σαμαρείτην σοι ἐχαρακτήρισα.

[9] Τὸ γὰρ πλησίον τῇ φύσει κρίνεται, οὐ τῇ ἀρετῇ· οὐ τῇ οὐσίᾳ, οὐ τῷ ἀξιώματι· ἀλλὰ τῇ συμπαθείᾳ καὶ τῷ τόπῳ τῆς θεραπείας.

Τὸ γὰρ πλησίον τῇ φύσει κρίνεται, οὐ τῇ ἀρετῇ· τῇ οὐσίᾳ, οὐ τῷ ἀξιώματι· τῇ συμπαθείᾳ, οὐ τῷ τόπῳ· τῷ τῆς θεραπείας τρόπῳ, καὶ οὐ τῇ τοῦ τόπου ἐγγύτητι.

[10] Ἐκεῖνον οὖν ἡγοῦ μάλιστα πλησίον εἶναι τὸν δεόμενον, καὶ αὐτεπάγγελτος ἐπὶ τὴν βοήθειαν βάδιζε.»

Ἐκεῖνον μάλιστα ἡγοῦ εἶναι πλησίον τὸν δεόμενον, καὶ αὐτεπάγγελτος ἐπὶ τὴν βοήθειαν βάδιζε.»

Thus, it has been proven that the passage transmitted in some Greek New Testament catenae manuscripts of *type A* (CPG C 130) under the

name of Isidore of Pelusium corresponds the Isidorian *ep.* 123 (*lib.* IV)/ *ep*. 1959 in the critical edition of his collected letters. Furthermore, due to its inclusion in Greek New Testament catenae manuscripts a Slavonic translation of this letter by Isidore of Pelusium was eventually incorporated in the thirty-fifth homily of the *Didactic Gospel*. As already mentioned, catenae manuscripts from *type A* (CPG C 130) were used by Constantine of Preslav in the composition of homilies on the Gospel of Luke in the *Didactic Gospel.* These manuscripts contain the Greek texts of the Isidorian epistle in a similar form as it is found in the *Didactic Gospel*.

The respective part of *ep.* 123 (*lib.* IV)/ *ep*. 1959 by Isidore of Pelusium is presented below both in Greek and in its Slavonic translation. The Greek text is presented according to *Cod. Parisinus Coisl.* 195 (f. 287v), whereas Slavonic translation in the *Didactic Gospel* of Constantine of Preslav is given according to the critical edition of Tihova.[63] All the variations and omissions are underlined.

[1] τοῦτο γὰρ ἐδείκνυτο ὁ Εὐαγγελιστὴς εἰπὼν,

се бо рече евн҃глистъ·

[2] ὁ δὲ θέλων δικαιῶσαι αὐτὸν πρὸς τὸν Ἰησοῦν· «Τίς ἐστί μου πλησίον;»

онъ же хотѧ оправьдати себе· рече къ і҃соу тѣ кто ми ѥсть искрьнии·

[3] Ὁ νομικὸς πλησίον μόνον ἐνόμιζεν εἶναι τὸν δίκαιον τῷ δικαίῳ, τὸν ὑψηλὸν τῷ ὑψηλῷ, κατ' ἀρετήν φημι.

законьникъ· правьдьника правьдникови тъчьѫ· мьнѣаше искръ быти·

[4] Οὐ γὰρ τὴν οὐσίαν μίαν οὔσην, τὸν ὑψηλὸν ἔκρινεν, ἀλλ' ἢ τοῖς ἀξιώμασιν, ἢ ταῖς πράξεσι.

не ѥстьствомь ѥдинѣмь всѧ соуща· нъ саномь и дѣаньѥмь·

[5] Διὸ θέλων αὐτὸν δικαιῶσαι, τουτέστι δίκαιον ἀποδεῖξαι, ὡς ὑψηλὸς εἴη κατὰ τὴν ἀρετὴν ἢ μέγας κατὰ τὸ διδάσκαλος εἶναι φησί· «Καὶ τίς ἐστί μου πλησίον; Δεῖξόν μοι τὸν οὕτω μέγαν.»

тѣмьже хотѧ сѧ оправьдити· сирѣчь правьдьника ꙗвити себе· ли высока дѣтелью· ли велика заниѥ оучитель бѣ· рече тѣ кто ми ѥсть искрьнии· покажи ми аще къде кто ѥсть·

[63] Sin. f. 161b15-162a6 (Тихова 2012: 321-323).

[6] ὁ δὲ Σωτὴρ ἅτε δὴ ποιητὴς, μικρὸν γὰρ καὶ μέγαν αὐτὸς ἐποίησεν,

сице великъ· с҃псъ же творьць сын· велика бо и мала тъ сътворилъ·

[7] οὐ ταῖς πράξεσιν οὐδὲ τοῖς ἀξιώμασιν, ἀλλὰ τῇ φύσει ὡρίσατο τὸν πλησίον, μονονουχὶ λέγων, οὕτω σοι τέως λέγει ὅτι οὐδὲν τῶν ἄλλων διενήνοχας,

не дѣаниѥмь ни саномь· нъ ѥстьствомь нареуе искрьнѧго· тъкмо не гл҃ѧ тъчью се ти не гл҃ѫ· ꙗко ничимьже инѣхъ ѥси вѧщии·

[8] ἵνα μὴ οἱ ὄντως φιλάρετοι νομίσωσι μὴ χρεωστεῖν τοῖς πέλας τὴν ἀγάπην, δόγμα τὸν σὸν ἔλεγχον νομίσαντες εἶναι· ἀλλ' καὶ εἰ οὕτως ἔχει δεδόσθω γάρ σὺ σπούδασον τοῦ δεομένου γενέσθαι πλησίον, οὐ τῷ τόπῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ διαθέσει καὶ τῇ εἰς αὐτὸν ἐπιμελείᾳ. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τὸν Σαμαρείτην σοι ἐχαρακτήρισα.

This part has been completely omitted in the Slavonic text.

[9] Τὸ γὰρ πλησίον τῇ φύσει κρίνεται, οὐ τῇ ἀρετῇ· οὐ τῇ οὐσίᾳ, οὐ τῷ ἀξιώματι· ἀλλὰ τῇ συμπαθείᾳ καὶ τῷ τόπῳ τῆς θεραπείας.

искрьнии бо ѥстьствомъ ближика ѥсть· не дѣтѣлью ни богатьствомъ ни саномъ· нъ милостью и образомъ слоужениꙗ·

[10] Ἐκεῖνον οὖν ἡγοῦ μάλιστα πλησίον εἶναι τὸν δεόμενον, καὶ αὐτεπάγγελτος ἐπὶ τὴν βοήθειαν βάδιζε.

того оубо имѣ искрьнѧго· трѣбоующаго· и самоповелѣи на поможениѥ стоупаи·

The Slavonic translation of the *ep.* 123 (*lib.* IV)/ *ep*. 1959 by Isidore of Pelusium is first attested in the *Didactic Gospel* of Constantine of Preslav and it closely follows the Greek texts, at it is attested in the catenae manuscripts of *type A* (CPG C 130). The only significant difference is that in the *Didactic Gospel* a short part of the Greek text (ἵνα μὴ οἱ ὄντως φιλάρετοι νομίσωσι μὴ χρεωστεῖν τοῖς πέλας τὴν ἀγάπην, δόγμα τὸν σὸν ἔλεγχον νομίσαντες εἶναι· ἀλλ' καὶ εἰ οὕτως ἔχει δεδόσθω γάρ σὺ σπούδασον τοῦ δεομένου γενέσθαι πλησίον, οὐ τῷ τόπῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ διαθέσει καὶ τῇ εἰς αὐτὸν ἐπιμελείᾳ. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τὸν Σαμαρείτην σοι ἐχαρακτήρισα) is omitted. This is rather an unusual omission in the Slavonic translation, since this section is present in the Greek New Testament catenae manuscripts and,

furthermore, constitutes an integral part of the exegetical nucleus of the letter.

Conclusion

Contrary to the previously generally accepted opinion that the *Didactic Gospel* by Constantine of Preslav does not contain any texts by Isidore of Pelusium, recent studies by Kotova suggested that an Isidorian letter *ep*. 123 (*lib*. IV)/ *ep*. 1959 was incorporated in the thirty-fifth homily of the *Didactic Gospel*. The present article further examined the question of the presence of an Isidorian epistle in the *Didactic Gospel*.

First, the article presented the state of the art on the reception of Isidore of Pelusium in the medieval Slavonic manuscript tradition. The concise overview revealed that only a limited number of the writings of Isidore of Pelusium or, attributed to him, are available in Slavonic. Together with pseudepigraphic writings, such as *De lx libris et quinam extra illos sint* and *Index librorum prohibitorum*, some Isidorian letters were included in text collections of various kinds, most notably in the *Symeonic florilegium* and the *Troickij sbornik*.

Second, the paper treated the question of whether a letter by Isidore of Pelusium was included in the thirty-fifth homily of the *Didactic Gospel*, as suggested by Kotova. In Greek New Testament catenae manuscripts, a text that corresponds to a passage from the Slavonic homily under consideration is repeatedly attributed to Isidore of Pelusium. Therefore, this Greek text, presented according to *Cod. Parisinus Coisl. 195* (f. 287v), a Greek New Testament catenae manuscript, from the type used by Constantine of Preslav for his *Didactic Gospel*, was compared with the critical edition of the Isidorian letters. The juxtaposition confirmed that the text in the catenae manuscript corresponds to a letter by Isidore of Pelusium – *ep*. 123, *lib*. IV in the *Patrologia Graeca* and *ep*. 1959 in the recent critical edition of Évieux and Vinel. It should be emphasised that this epistle is not attested elsewhere in the medieval Slavonic manuscript tradition. Similarly, to the other letters by Isidore of Pelusium, known in Slavonic, it was included in the *Didactic Gospel* because it was transmitted as such in an already-existing Greek a text collection, viz. the type of Greek New Testament catenae manuscript used by Constantine of Preslav in the composition of his collection of homilies.

Only further studies of the Greek sources for the *Didactic Gospel*, which might be adequately described as a 'mosaic of texts', can shed more light on previously unknown aspects of the Slavonic reception of Greek patristic exegetical texts.

References

Cramer 1840-1841: Cramer, J. (ed.) Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum. T. 1. Catena in evangelia S. Matthaei et S. Marci ad fidem Codd. Mss., 1840; T. 2. Catenae in evangelia S. Lucae et S. Joannis ad fidem Codd. Mss., 1841. Oxonii: E Typographeo Academico. [Repr. 1844].

Évieux 1977: Évieux, P. Isodore de Péluse. La numérotation des lettres dans la tradition manuscrite. – Revue d'histoire des textes 5, 1977, 45-72.

Évieux 1995: Évieux, P. Isidore de Péluse. Paris: Beauchesne, 1995.

Évieux 1997: Évieux, P. Isidore de Péluse. Lettres I (1214-1413). Sources Chrétiennes 422. Paris: Les Éditions du Cerf, 1997.

Évieux 2000: Évieux, P. Isidore de Péluse. Lettres II (1414-1700). Sources Chrétiennes 454. Paris: Les Éditions du Cerf, 2000.

Évieux, Vinel 2017: Évieux, P., Vinel, N. Isidore de Péluse. Lettres III (1700-2000). Sources Chrétiennes 586. Paris: Les Éditions du Cerf, 2017.

Galluci 2001: Galluci, E. *Učitel'noe Evangelie* di Costantino di Preslav (IX-X): Tradizione testuale, redazioni, fonti greche. – Europa Orientalis 20, 2001, 49-138.

Lake 1905: Lake, K. Further Notes on the MSS of Isidore of Pelusium. – Journal of Theological Studies 6, 1905, 270-282.

Larsen 2016: Larsen, L. The Letter Collection of Isidore of Pelusium. – In: Sogno, C. et al. (eds.) Late Antique Letter Collections: A Critical Introduction and Reference Guide. Berkeley: University of California Press, 2016.

Manafis 2020: Manafis, P. The Sources of Codex Zacynthius and their Treatment. – In: Houghton, H.A.G., Parker, D.C. (eds.) Codex

Zacynthius: Catena, Palimpsest, Lectionary. New Jersey: Gorgias Press, 2020, 97-120.

Petrov 2022: Petrov, I. The Greek Sources of *Učitel'noe Evangelie* Revisited: Sermon 20. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-29.

PG: Migne, J.-P. (ed.) Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca. T. 78. Paris: s.e., 1864.

Podskalsky 2000: Podskalsky, G. Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459. München: C. H. Beck, 2000.

Popovski, Thomson, Veder 1988: Popovski, J., Thomson, F., Veder, W. The *Troickij Sbornik* (Cod. Moskva, GBL, F. 304 (Troice-Sergieva Lavra) N12): Text in Transcription. – Polata knigopisanaja 21-22, 1988, 1-202.

Rauer 1920: Rauer, M. Der dem Petrus von Laodicea zugeschriebene Lukaskommentar. (Neutestamentliche Abhandlungen 8/2). Münster: Aschendorff, 1920.

Smith 1954: Smith, M. The Manuscript Tradition of Isidore of Pelusium. – Harvard Theological Review 47/3, 1954, 205-210.

Thomson 2007: Thomson, F. A Comparison of the Contents of the Two Translations of the *Symeonic Florilegium* on the Basis of the Greek Original Texts. – Кирило-Методиевски студии 17, 2007, 721-758.

Thomson 2018: Thomson, F. Checklist of Slavonic Translations. – In: Sels, L. et al. (eds.) Editing Mediaeval Texts from a Different Angle: Slavonic and Multilingual Traditions Together with Francis J. Thomson's Bibliography and Checklist of Slavonic Translations. Leuven: Peeters, 2018, 43-129.

Toca 2017: Toca, M. Notes on the Greek Manuscript Reception of Isidore of Pelusium's Epistolary Corpus. – Biblische Notizen 175, 2017, 133-143.

Toca 2020: Toca, M. The Reception of Isidore of Pelusium in its Ancient Versions: Latin as a Case-Study. – In: Batovici, D., Toca, M. (eds.) The Reception of Isidore of Pelusium in Its Ancient Versions: Latin as a Case-Study. Leiden: Brill, 2020.

Toca 2021: Toca, M. Letters from Pelusium: Studies in the Reception, Formation and Historicity of the Isidorian Epistolary Corpus. Unpublished doctoral dissertation, KU Leuven, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, 2021.

Turner 1904: Turner, C. H. The Letters of Saint Isidore of Pelusium. – Journal of Theological Studies 6, 1904, 70-86.

Veder 1984: Veder, W. Text-Oriented Indices to Early Slavic Manuscripts. – Polata knigopisanaja 9, 1984, 68-74.

Горский, Невоструев 1859: Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Т. 2. Москва: Синодальная типография, 1859 [Gorskij, A., Nevostruev, K. Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj Sinodal′noj biblioteki. T. 2. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1859].

Данилов 1955: Данилов, В. Письма Исидора Пелусиота в Изборнике Святослава 1073 г. – Труды Отдела древнерусской литературы 11, 1955, 335-341 [Danilov, V. Pis′ma Isidora Pelusiota v Izbornike Svjatoslava 1073 g. – Trudy Otdela drevnerusskoj literatury 11, 1955, 335-341].

Котова 2022a: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28].

Котова 2022b: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие? – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie? – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Котова 2023: Котова, Д. Византийските източници на Учителното евангелие на Константин Преславски. – Старобългарска литература 67-68, 2023, 13-46 [Kotova, D. Vizantijskite iztočnici na Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – Starobălgarska literatura 67-68, 2023, 13-46].

Котова 2024: Котова, Д. Уводите и заключенията в Учителното евангелие: източници и вдъхновения. – В: Тасева, Л., Рабус, А., Петров, И. П. (ред.) Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.). Доклади от международната научна конференция в София, 25-27 април 2023 г. София: ИБЦТ, 2024, 37-77 [Kotova, D. Uvodite i zaključenijata v Učitelnoto evangelie: iztočnici i vdăhnovenija. – V: Taseva, L., Rabus, A., Petrov, I. P. (red.) Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i južnoslavjanskite prevodi na homiletični tekstove (IX-XIII v.). Dokladi ot meždunarodnata naučna konferencija v Sofia, 25-27 april 2023 g. Sofia: IBCT, 2024, 37-77].

Митов 2022: Митов, Г. Византийските новозаветни катени и Учителното евангелие на Константин Преславски: от катената към хомилията (Предварителни наблюдения). – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-43 [Mitov, G. Vizantijskite novozavetni kateni i Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski: ot katenata kăm homilijata (Predvaritelni nabljudenija). – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-43].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlnoto opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012].

Some Aspects of the Slavonic Reception of Isidore of Pelusium: An Isidorian Letter in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*

Abstract: The article focuses on the Slavonic reception of Isidore of Pelusium, which has been commonly regarded as one of the most neglected aspects of the medieval reception of this patristic author. The starting point of this article is a recent discovery that a passage of the thirty-fifth homily in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* corresponds to a letter by Isidore of Pelusium. The present study proves that the corresponding Greek text of this passage belongs to a particular Isidorian letter, which is distributed not only in the Greek catenae manuscripts, used by Constantine of Preslav for the composition of his *Didactic Gospel*, but also as a separate letter in his epistolary corpus (*lib*. IV, *ep*. 123/ *ep*. 1959). In this way, the article reveals some new aspects of the Slavonic reception of Isidore of Pelusium.

Keywords: Isidore of Pelusium; Slavonic reception; Constantine of Preslav's *Didactic Gospel.*

Georgi Mitov, PhD candidate
Institute for Medieval Research, Division of Byzantine Research
Austrian Academy of Sciences
georgi.mitov@oeaw.ac.at

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.05

Антропоними и интертекстуалност в *Учителното евангелие* на Константин Преславски*

Екатерина Дикова
Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките

Резюме: Статията изследва личните имена (вкл. съставни антропоними и прозвища, придобили значение на съществителни собствени на лица) като маркери за цитиране и изграждане на интертекстуални връзки в *Учителното евангелие* на Константин Преславски. Разгледани са различни контексти, илюстриращи използването на личните имена за препращане към библейски и патристични текстове, за означаване на авторство на евангелист или тълкувател, за активиране на важни епизоди от Светото писание в съзнанието на възприемателите. Привеждат се досега неотбелязвани и некоментирани отпратки. Основното заключение е, че при съставянето на първия старобългарски проповеднически сборник Константин Преславски не просто е превеждал, а компилирал и коментирал с размаха на ерудирана личност, а неговите адресати, макар и новопокръстени, са добре подготвени теологически.

Ключови думи: старобългарски преводи от гръцки; интертекстуалност; лични имена; прозвища; цитиране в средновековен текст.

В контекста на *Учителното евангелие* на Константин Преславски (нататък *УЕ*) антропонимите назовават три основни, донякъде застъпващи се, групи личности: а) *библейски* (ѧдамъ, гаврнилъ, марнѩ

* Статията е разработена в рамките на проект „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд Научни изследвания (договор КП-06-Н50/2 от 30.11.2020). Авторката изказва благодарност на анонимните рецензенти и редакторите за направените препоръки.

магдалынн); б) *исторически* – в по-голямата си част библейски, но и по-късни (императорите веспасиѩнъ, титъ) и в) *автори* – старозаветни (давыдъ, исаиѩ), новозаветни (евангелистите, павьлъ) и по-късни християнски писатели, понякога означавани със съставен антропоним или само с прозвището си, което е част от него, и е придобило значение на лично име (дионисъ ариопагитъ[1], кѵрилъ александрьскъ, исидоръ пилоусииискъ[2]). Засвидетелстванните в *УЕ* старобългарски прилагателни от собствени имена в преводните части съответстват без изключения на падежно употребени имена в гръцки, а в някои случаи тези прилагателни са единствените антропонимни означения от съответния корен: напр. в Слово 16 оуста маркионова· и маниχеова превежда στόμα Μαρκίωνος καὶ Μανιχαίου, а в увода на Слово 39 словосъчетанието плотоньскъıими [платоносьскыми *W* платон'скыми *G* платоньскъıими *H*] словесы е без гръцки паралел, но е несъмнено свързано с античния философ Платон[3]. Този бегъл обзор дава представа за силната обвързаност на *УЕ* с други текстове и ролята на антропонимите в нея.

В тази статия ще насоча вниманието си върху начина, по който личните имена участват в изграждането на интертекстуални връзки – както в преводните, така и в оригиналните части на словата. За целта ще разгледам непосредствения контекст на няколко антропонимни употреби, а така, надявам се, ще се добавят нови щрихи към образа на известния по име адресант – Константин, но и на анонимния негов адресат – братята, към които той се обръща в оригиналните части на словата си и за които е изготвен целият про-

[1] Нужно е да се отбележи тази ранна поява на прозвището Ареопагит, доколкото, както установява Ралф Клеминсън, названието Ἄρειος Πάγος, от което произлиза то, се предава като ариевъ ледъ в различните славянски версии на Апостола (Деян 17: 19-22) и неговите тълковни варианти, а освен това и в преводите на *Християнската топография* на Козма Индикоплевст, на Евстратиевото *Житие на Евтихий Константинополски* и на *Александрията*, макар в най-старата версия на Апостола с тълкувания по данни от Христианополския апостол да изпъква еквивалентът ариоспагасъ, а в пълния превод на *Ареопагитския корпус* да са регистрирани употребите ἀреопагїть и ἀреопагъ, наред с ἀриевь пагъ… ἀриевь камн (Cleminson 2017: 39, 42-43 и 50-51).

[2] Не е установен конкретен гръцки паралел на последната поява в *УЕ*, но наскоро е отбелязано, че от осемте атрибуирани на Исидор слова в сборника, споменаването на името му в 35 слово е коректно, доколкото катената съдържа част от писмо на Исидор, макар че останалата част от катенния текст, влязъл в това слово, е схолия на Север, останала анонимна в катената и в словото (Котова 2023); вж. и статията на Г. Митов в настоящия сборник.

[3] За това прилагателно вж. Дикова 2023.

поведнически сборник. За проучването използвам както изданието на Мария Тихова[4], така и дигитални снимки на четирите пълни славянски преписа: руския Синодален (втора половина на XII в.[5], ГИМ, Син. 262, нататък *S*), взет за основен в изданието на Тихова, и сръбските Гилфердингов (1286 г., РНБ, Гильф. 32, нататък *G*), Хилендарски (1344, Хил. 385, нататък *H*) и Виенски (XIV в., ÖNB, Cod. sl. № 12, нататък *W*)[6]. Гръцките съответствия са извлечени от установените от Тихова византийски паралелни текстове по изданието на Дж. Крамер[7] и наскоро откритите успоредици при работата по изготвяне на старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси на *УЕ*[8].

Характерна е перитекстовата[9] поява на антропоними в *УЕ*, преди всичко в насловите на отделните слова[10]. Насловите дават информация първо за автора на тълкуването, обикновено назовано сѣказанїе, поредността на неделята[11], за която е предвидено то, и за разяснявания евангелски откъс с името на съответния евангелист. Ето как изглежда изписаният с червено мастило наслов на Слово 4 в четирите преписа:

---

[4] Тихова 2012.

[5] Според най-скорошното датиране (Крысько, Мольков 2017: 354, 361, 382). Е. Уханова отнася възникването на ръкописа към края на XI или началото на XII в. (Уханова 2012: LXIX-LXXI); тя представя и предходните датирания – към XII и/или XIII в. (Уханова 2012: LVI-LVII).

[6] Срв. Тихова 2012: XVI-XXIX.

[7] Cramer 1840-1841.

[8] За проекта вж. <https://uchitelnoevangelie.eu/> (22.11.2023), а за новооткритите гръцки паралели –Котова 2022a; Котова 2022b; Petrov 2022.

[9] За термините *перитекст* (вътрешните за книгата паратекстове като заглавия, епиграфи, предисловия, бележки, послеослов) и *епитекст* (външните паратекстове като авторови и обществени реакции, свързани с текста) вж. преди всичко техния създател – Genette 1997. Теорията на Жерар Жьонет за текстовата трансцендентност е разработена за печатни издания, но е приложима и за средновековни ръкописни текстове, както личи от актуални проучвания – напр. конференцията Paratexts in Premodern Writing Cultures, вдъхновена от византийските епиграми, вж. <https://www.dbbe2024.ugent.be/call-for-papers/> (17.03.2024).

[10] Антропоними са налични и в други перитекстови елементи, но ги споменавам под линия, защото тези имена нямат връзка с интертекстуалността. В предисловието на *УЕ*, налично само в руския препис S, авторът говори за себе си като оумалиѣнъıн константинъ (*S* f. 3c7-8). Маргинални червенословни означения ко҃н маркират увод или заключение на някое слово; а пак с червенослов в полето се е подписал и един от кописте – м҃лъ (деветият по класификацията на Уханова (2012: LXIV), коригирана от Крысько и Мольков (2017: 355) – на листове 169 и 182, както е отбелязано и в двете цитирани публикации.

[11] За особеностите на поредността на неделите според словата в *УЕ* за периода от Петдесетница до Великия пост, вж. Галлуччи 2001.

S f. 14a20-b3[12]: ТОГОЖДЕ ꙁлатоустааго· сказанніе ·д̀· еванг̀лиа· ѿ иоана ·:·д̀·:·

G f. 11d12-15: ꙁлаустѣ̀ сказ̂аніе вь нед̂елю· третиюю по пасцѣ іе̂ѵлиі ѡ раслабленѣмь ѿ ѡ̈·:·

H f. 11c11-13: вь нед̂е ·д̀· по па̂ ѡ̂ꙁа ꙁлаустаго· сказаніе іе̂ѵлиа ѿ іѡана

W f. 171b10-11: тѓже ꙁлаустаго· сказаніе· іевг̀лиіе· ѿ ѡ̂ꙁа·

Въпреки различията между преписите по отношение на пълнотата и еднаквостта на данните, и четирите споменават по два антропонима – името на евангелиста, откъс от чието евангелие се обсъжда в проповедта (ѿ иоана) и на автора на тълкуването, което е преведено в изложението на словото (ꙁлатоустааго). Подобна схема се следва във всички наслови.

Представеният пример е само една от многото употреби, които разкриват, че прозвището ꙁлатоустъ е не просто епитет, а част от съставен антропоним и е придобило значение на собствено име, доколкото и в самостоятелната си употреба се отнася само и единствено до този църковен отец и съответства на съставния вариант ѡ̂ꙁа ꙁлоустаго, както показва разночетенето в *H*.

Начините, по които се определя Йоан Златоуст в *UE*, онагледяват разликата между *прозвище*, употребявано като уникално име за съответното лице, и обикновен *епитет*, който няма функцията на антропоним. Йоан Златоуст е основният цитиран автор в катените[13], често е споменаван и на други места в словата, и затова е назоваван по множество начини в *UE*. Всички тези употреби, очевидно свързани с лексемата Χρυσόστομος, обаче нямат гръцки паралели, защото се явяват единствено в насловите и в авторските части на Константин Преславски. С изключение на най-честотното ꙁлатоустъ останалите употреби са обусловени от реторични или художествени цели, т.е. те са епитети: ꙁлатоꙋнъвъ (3)[14], ꙁлатословесьнкъ (1), ꙁлатословесьнъ (2), ꙁлатоустъ (47 + 4[var]), ꙁлатоустьнъ (1 + 1[var]), ꙁлатоустьць (1[var]).

---

[12] След сиглата на ръкописния източник следва съответният лист в него, колоната и реда или редовете, на които се намира цитираната фраза.

[13] Вж. Каталога на византийските катенни ръкописи – Parpulov 2021.

[14] Цифрата в скоби указва броя употреби, с допълнение [var] са означени появите само в разночетения.

Много често библейските отпратки се въвеждат със словесна формула, съдържаща и името на цитирания автор. За илюстрация ще приведа пример, включващ препратка както към Новия, така и към Стария завет. В началото на увода на Слово 49 се споменават имената на апостол Павел и пророк Исаия. Съответните антропоними маркирам с получер шрифт, библейските цитати[15] – с подчертаване, а мястото им допълвам в скоби.

S f. 220b9-d19: Ꙋада възлюблѥнаꙗ· благо врѣмѧ нынѣ наста· възгласити **павлова** словеса къ вамъ и рещи· **раджите сѧ о г҃и вьсегда· и пакы рекѫ раджите сѧ· послѫшаниѥ ваше познано бѫди всѣмъ чл҃вкомъ· г҃ь близъ ничимьже пьцѣте сѧ** (Фил 4:4-6)· нъ на милостынѭ· и на послѫшаниѥ· и на постъ оупразните сѧ· не на постъ брашьнъ· нъ на постъ всѧкоꙗ злобы г҃лть г҃ь· **исаиѥмь** пророкъмь· ѥгда сѧ постиши· **раздрѣшꙗи всѧкъ съѫзъ неправьднъ· отъсылаи· съкрѫшеныꙗ на ѿпѫщенїе** (Ис 58:6)· сирѣчь свобаждаи· сѫщаꙗ оу тебе [+ вь WGH[16]] работѣ **даи алчѫщюоумѫ хлѣбъ свои·** ѿ д҃ша своѥꙗ· **аще оузриши нага одежди страньникы бескровны· въведи въ домъ свои· и ѿ присныхъ племене твоѥго не прѣзри** (Ис 58:7)

Имената сигнализират точни цитати от Светото писание. Старобългарският текст се различава от библейския оригинал единствено по допълнените от Константин Преславски пояснения и инверсията в стих 7 от старозаветния откъс. Това личи при сравнение с критическите издания на Нестле и Аланд за Новия завет и на Йозеф Циглер на Исаия в Гьотингенската поредица за Стария завет:

Фил 4:4 Χαίρετε ἐν κυρίῳ πάντοτε· πάλιν ἐρῶ, χαίρετε. 5 τὸ ἐπιεικὲς ὑμῶν γνωσθήτω πᾶσιν ἀνθρώποις. ὁ κύριος ἐγγύς. 6 μηδὲν μεριμνᾶτε [...][17].

Ис 58:6 [...] λύε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας, [...] ἀπόστελλε τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει [...] 7 διάθρυπτε πεινῶντι τὸν ἄρτον σου καὶ πτωχοὺς ἀστέγους εἴσαγε εἰς τὸν οἶκόν σου· ἐὰν ἴδῃς γυμνόν, περίβαλε, καὶ ἀπὸ τῶν οἰκείων τοῦ σπέρματός σου οὐχ ὑπερόψῃ[18].

---

[15] Тези цитати са установени от Д. Котова, а впоследствие успоредени от Г. Митов със съответния им гръцки текст по съвременни издания при работата по изготвяне на двуезични речници индекси към *УЕ*.

[16] В квадратни скоби давам разночетенията по съответните южнославянски преписи – *W*, *G* и *H*.

[17] NT 2001: 521.

[18] Ziegler 1939: 337-338.

Макар и точни, цитатите са предадени в съответствие с целите на проповедта и основната тема на словото – поста. Константин добавя акцент след цитирането (нъ на мнлостꙑнїѫ…) или вмъква такъв в цитата (ѡ̃ дш̅а своіеѧ…), пояснява (снрѣꙵь своважданꙗ…) или съкращава[19].

Разбира се, в *УЕ* има и примери, в които не е посочен авторът на цитирания текст. Вероятно поне в част от случаите това се дължи на честата употреба на съответните откъси в проповедническия дискурс (срв. напр. споменаването в увода на Слово 50 на това, което „око не е виждало, ухо не е чувало и човеку на ум не е идвало“ (1Кор 2:9). В някои случаи пък цитатът е пряко свързан с периокопата (напр. в преводната част на Слово 36 (*S* f. 167d2-4), се цитира Лк 12:21, а цялата катена е посветена на Лк 12:16-21).

В *УЕ* има препратки и към небиблейски текстове, като те също обикновено се маркират посредством собствени имена, вкл. прозвища, и то както в оригиналните, така и в преводните части. Така например еднократно използваното в паметника ѧфрнканъ – Ἀφρικανός отпраща към *Хронографията* на Секст Юлий Африкан[20]. Интересен детайл в съответния откъс е, че в Слово 38 се цитира шеста книга – рече ѧфрнканъ· въ шестꙑѧ книгꙑ своихъ· лѣтъпнсанни· (*S* f. 174b20-c2), – а днес историографията е установила, че произведението е в пет тома[21]. Доколкото единственият гръцки паралел на това място е ἐν ἕκτῳ βιβλίῳ, съществуват различни възможности за обяснение на несъответствието: а) делението на книги е било по-различно по онова време; б) хронографията е била по-обемна от предполагаемото; в) в случая е извършена някаква контаминация с името Sextus; или г) става дума за различно произведение.

Интересна е употребата на още едно прозвище, този път без установени паралели в изданието на Крамер[22], по което е успоредѐн текстът в изданието на Тихова[23]. Става дума за богословьць[24]. При

[19] За изкуството на Константин да компилира изворов текст и свои мисли вж. Котова 2022а: 22-24.

[20] За Африкановата Хронография вж. Gelzer 1898, а за нейната съкратена версия в конкретна хронографска компилация, преведена на старобългарски предположително в началото на X в. – Тотоманова 2015: 35-36.

[21] Срв. напр. Wallraff 2007: XIX и литературата, цитирана там.

[22] Cramer 1840, 1841.

[23] Тихова 2012: 5.

[24] А. М. Бруни отбелязва, че именно богословьць е най-древният начин за назоваване на Григорий Богослов (вж. Бруни 2004: 62-63); същият епитет-прозвище се среща в заглавията на неговите Oratio 38, 39, 40, 43 (Бруни 2010: 132, 151, 223, 270) и 44 (Бруни 2020: 29).

първата поява в *УЕ* – в Предисловието му, прозвището е обвързано с лично име: Добро ѥсть отъ б҃а начинати· и до б҃а коньчавати· ꙗкоже рече етеръ б҃ословьць григоръ (*S* f. 3b2-7) и несъмнено представлява съставен антропоним. Тук Константин Преславски препраща към творбата, вдъхновила го за написването на прословутия му Прологъ о Х҃ѣ оумѣренъ, а именно към *Азбучния акростих* на Григорий Богослов, чието начало гласи: Ἀρχὴν ἁπάντων καὶ τέλος ποιοῦ Θεόν. (PG 37, col. 908)[25].

Същата формула за въвеждане на цитиране (ꙗкоже рече) е използвана и при втората поява на прозвището в *УЕ*: боудемъ свѣтъ въторъıи пьрваго свѣта· свѣтьлость [-сти *WGH*] приемлюще· ꙗкоже рече [то ть WG] ѥтеръ богословьць (Слово 39, *S* f. 188c3-8). Прави впечатление, че и в този случай богословьць е съчетано с ѥтеръ, както е в предходната поява. Най-естествено тълкуване на местоимението е като неопределително ‘един, някой’. И все пак, имайки предвид, че при първата употреба е споменато и името на „богословеца“, а и втората отпратката към неговите думи е като към познат текст, бихме могли да разбираме ѥтеръ в случая в по-рядкото му значение на ‘втори, друг’[26], още повече, че „от Омир насам“ основното значение на гр. ἕτερος е да съпоставя личност или предмет с предходен[27]. С други думи, има известна вероятност в словосъчетанието ѥтеръ богословьць да се влага смисъл ‘втори/ друг Богослов (след Йоан Богослов)’.

В дадения контекст Константин Преславски насочва своите слушатели към познат, вероятно обсъждан откъс от творбите на Григорий Назиански, който не е точно предаден, а само маркиран с ключови думи. Става дума за концепцията за човека като трета светлина след Бог и ангелите в Словото за кръщението[28], която Константин Преславски използва, за да мотивира слушателите си да се усъвършенстват. Ето конкретното място в това слово, към което отпраща цитираната по-горе фраза от *УЕ*, представено в ори-

[25] За това и за съпоставителен метрически анализ на двете акростихови творби вж. Dikova 2022.

[26] SJS 1: 584 <https://gorazd.org/gulliver/?recordId=3919> (14.02.2024).

[27] Thayer 1889: 254 („ἕτερος -έρα, -ερον, *the other; another, other*; [from Homer on]; Sept. chiefly for רֵחֵא. It refers: 1. to number, as opposed to some former person or thing“).

[28] *Oratio 40* е номерирано според гръцката традиция (PG 36, col. 360b1-425d4), но в издадения от Будилович ръкопис, то е 3-то поред (Будилович 1875: 73).

гинал и в неговия старобългарски превод, чийто най-стар препис е руски от XI в.:

> Ε΄ Θεὸς μὲν ἐστι φῶς τὸ ἀκρότατον […] Δεύτερον δὲ φῶς; ἄγγελος […] Τρίτον φῶς; ἄνθρωπος […] Ϛ΄. …] φῶς, καὶ ἡ ἐκεῖθεν λαμπρότης, τοῖς ἐνθαυθα κεκαθαρμένοις, […] φῶς; παρὰ ταῦτα ἰδιοτρόπως, ὁ τοῦ βαπτίσματος φωτισμός, περὶ οὗ νῦν ἡμῖν ὁ λόγος, μέγα καὶ θαυμαστὸν τὸ τῆς σωτηρίας ἡμῶν περιέχων μυστήριον. (PG 36, col. 364)

> [V.] б҃ъ ѥстъ свѣтъ неконьчьнъи […] въторъи свѣтъ· а҃нглъ […] третии свѣтъ ч҃лкъ […] VI. …] свѣтъ и оно свѣтьльство очищенъıмъ […] свѣтъ кромѣ сихъ собьноѭ виноѭ просвѣщениѥ крьщениꙗ:~ о нѥмьже нъıнѣ намъ слово: великѫ и дивьнѫ таинѫ с҃пса нашего:~ (Бруни 2010: 225-226)

Ключовите думи свѣта, въторъıи, свѣтьлость от цитирания откъс от Константиновото Слово 39 несъмнено кореспондират с φῶς (свѣтъ), δεύτερον (въторъи), λαμπρότης (свѣтьльство, просвѣщениѥ), φωτισμός (свѣтъ, просвѣщениѥ) от Григориевото. Съответствие, изглежда, има и по отношение на повода за написването: Слово 39 на Константин Преславски, ситуирано между Нѣ҃ ПРѢ҃ РОжьствъмь х҃вмь (Слово 38) и Нѣ҃· ПО КРЬЩЄни х҃вѣ (Слово 40), най-вероятно съвпада с календарната обосновка на Григориевото слово – Богоявление[29].

Последният пример, който ще приведа, съдържа няколко библейски антропонима. Той е от авторова част на Константин Преславски – от заключението на Слово 18, което е предназначено за 10-а неделя след Петдесетница и разисква евангелската история за изцелението на бесноватия син. В краткия си обем този откъс включва споменаване на пет лични имена: Моисей, Илия, Самсон, Йоан и Христос. Неговият контекст е свързан с темата за поста и молитвата, лекотата и бодростта, която носят те на постещия и метафоричното им обвързване с две златни крила, които го въздигат на небето.

> постѧи сѧ и молꙗ сѧ льгъкъ ѥсть и бъдръ. и мїлостива себе приготоваѥть б҃а· и ꙗкоже дъвѣма ꙁлатома крилома· на н҃бо възлѣтаѥть· […] (*S* f. 92d15-93a3)

> постъмь и м҃лтвою· си [+ ѹбо *WG*] добрѣи изволѥнии **мосеа** б҃овидѣтелѧ [б҃говидьца *H*]· съдѣасте [съдѣꙗста *GH*]· **илию** огньна еѳиротеча· **самъпсона** прѣсильна храбъра· **иоана х҃оу** крьстителꙗ· (*S* f. 93a18-93b5)

[29] Григориевото *Oratio 40* започва с думите: Χθὲς τῇ λαμπρᾷ τῶν Φώτων ἡμερᾳ (PG 36: 360) – вьчера праꙁдьникомъ праꙁдьновавъше просвѣштениѥ (Бруни 2010: 2023) и отпраща към предходното *Oratio 39*, а насловите на двете са съответно Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα и Εἰς τὸ ἅγιον βαπτισμα. Срв. Schaff 1890: 351-352.

Първата част от Константиновото слово има почти точно съответствие в *Хомилия 58* на Йоан Златоуст към Евангелието от Матей (гл. 17), а втората е диалогизиране с нея:

> Ὁ νηστεύων κοῦφός ἐστι καὶ ἐπτερωμένος, καὶ μετὰ νήψεως εὔχεται, καὶ τὰς ἐπιθυμίας σβέννυσι τὰς πονηρὰς, καὶ ἐξιλεοῦται Θεὸν, καὶ ταπεινοῖ τὴν ψυχὴν ἐπαιρομένην. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀεὶ σχεδὸν ἐνήστευον. Ὁ εὐχόμενος μετὰ νηστείας διπλᾶς ἔχει τὰς πτέρυγας, καὶ τῶν ἀνέμων αὐτῶν κουφοτέρας. Οὐδὲ γὰρ χασμᾶται καὶ διατείνεται καὶ ναρκᾷ εὐχόμενος, ὅπερ πάσχουσιν οἱ πολλοί· ἀλλ' ἔστι πυρὸς σφοδρότερος, καὶ τῆς γῆς ἀνώτερος. Διὸ καὶ μάλιστα ὁ τοιοῦτος τοῖς δαίμοσιν ἐχθρὸς καὶ πολέμιος. Οὐδὲν γὰρ ἀνθρώπου γνησίως εὐχομένου δυνατώτερον. (PG 58, col. 563: 36-51)[30]

За яснота привеждам съответните препратки в следната таблица и означавам в нея с ↔ по-директни съответствия, а с ↺ – диалогизиране със Златоустовата хомилия:

постѧи сѧ и молѩ сѧ льгъкъ ѥсть и бъдръ.	↔	Ὁ νηστεύων κοῦφός ἐστι καὶ ἐπτερωμένος, καὶ μετὰ νήψεως εὔχεται,
и ꙗкоже дъвѣма ꙁлатома крилома· на н҃бо възлѣтаѥть·	↔	Ὁ εὐχόμενος μετὰ νηστείας διπλᾶς ἔχει τὰς πτέρυγας, καὶ τῶν ἀνέμων αὐτῶν κουφοτέρας. / καὶ τῆς γῆς ἀνώτερος
си [+ ꙋбо *WG*] добрѣи изволѥнии **мосеа** б҃овидѣтелѧ [б҃говидьца *H*]· съдѣасте [съдѣꙗста *GH*]·	↺	καὶ τὰς ἐπιθυμίας σβέννυσι τὰς πονηρὰς, καὶ ἐξιλεοῦται Θεὸν, καὶ ταπεινοῖ τὴν ψυχὴν ἐπαιρομένην.
илию огньна еѳиротеча·	↺	ἀλλ' ἔστι πυρὸς σφοδρότερος, καὶ τῆς γῆς ἀνώτερος. / καὶ τῶν ἀνέμων αὐτῶν κουφοτέρας
самъпсона прѣсильна храбъра·	↺	Διὸ καὶ μάλιστα ὁ τοιοῦτος τοῖς δαίμοσιν ἐχθρὸς καὶ πολέμιος[31]
иоана х҃оу крьстителꙗ·	↺	Οὐδὲν γὰρ ἀνθρώπου γνησίως εὐχομένου δυνατώτερον

[30] Благодаря на Доротей Гетов, че ми помогна с точното идентифициране на този цитат.

Препратката към Йоан Златоуст е несъмнена, а въведените асоциации и алюзии с библейските фигури, са като поанти на всяка Златоустова фраза. И в този отрязък е видно, че епитетите не са прозвища, придобили антропонимно значение. Єѳиротєчь е несъмнено съответствие на αἰθεροδρόμος – определение, използвано още от антично време в различни творби[32], а боговидѣтель – на θεόπτης, което, макар и често използван епитет за пророк Моисей в духовната литература, не се идентифицира единствено с този старозаветен патриарх, а и с пророк Илия. Епитетите обаче са нужни и за двойна библейска препратка – към ключови старозаветни образи, предобразяващи[33] новозаветни събития: боговидството на Моисей се изразява в съзерцанието му на неизгарящата къпина (Изх 3:2-6), която се схваща като предобраз на пресвета Богородица и Богорождението според тълкуванието на Григорий Нисийски в Книга първа на коментара му за живота на Моисей (CPG 3159)[34]; въздухошествието на пророк Илия (4Цар 2:11) е предобраз на възнесението Господне (Деян 1:9), както посочва Григорий Двоеслов в 29 хомилия за Възнесение[35]; а силата и храбростта на подигравания ослепен Самсон в неговия последен подвиг по същия начин се свързват с Разпятието, както тълкува Кесарий Арелатски Съд 16:30[36].

Още веднъж Константин демонстрира високи изисквания към своите адресати, убеденост, че познанията им в православието надхвърлят рамките на катехизиса и общата представа за библейските книги. Изказвано е предположение, че аудиторията на *УЕ* е разнородна: от една страна, свещеници като пряк адресат[37], от друга – богомолци като индиректен адресат, т.е. хората, на които свещениците ще четат словата[38]. Моята представа е по-скоро за монашеско

---

[31] Фразата има и точна успоредица малко по-рано в Слово 18 в *УЕ*: тѣмьже таковъıи· противьнъı и соупостатъ бѣсомъ бъıваıєть. (*S* f. 93a3-a7).

[32] Срв. напр. Tribulato 2015: 311, 417.

[33] Глаголът се използва в богословската литература – калка от гр. προεικονίζω, срв. Lampe 1961: 1145.

[34] Срв. напр. Zaleski 2018.

[35] Вж. напр. Двоеслов 1999, параграф 6. <www.frateroleg.name/gregory/evangelia/index.htm> (15.01.2024).

[36] Срв. текста на третия параграф на сайта на Введенския мъжки ставропигиалем манастир „Оптина Пустынь“ <https://bible.optina.ru/old:sud:16:30#prp_maksim_ispovednik> (15.01.2024).

[37] Сване 1971: 26, 27; Стоянова 2023: 83.

[38] Стоянова 2023: 83, 88.

средище, в което се обучават бъдещи книжовници и духовници, но и тя остава в сферата на предположенията. Съществено е, че *УЕ* е част от мащабната концептуалната програма за създаване на корпус от текстове, свързани с църковната практика на български език и с утвърждаването на християнството сред славяните[39].

* * *

Разгледаните откъси недвусмислено разкриват, че при съставянето на първия старобългарски проповеднически сборник Константин Преславски не просто е превеждал, а компилирал и коментирал с размаха на ерудирана личност. Това проличава и на ниво антропоними – част от личните имена и прозвища не са налични в изходните евангелски и катенни текстове, а представляват авторска добавка на Константин или насочват към други християнски писания. Използваните прозвища на цитирани автори показват ранен етап на установяване, а засвидетелстваните форми, макар и архаични, са близки до утвърдените в наши дни. Освен това произволно подбраните в статията примери за интертекстуалност в *УЕ* допълват представата не само за творческия подход на Константин Преславски при съставянето на сборника, но и за представата му за неговите адресати. Създава се впечатлението, че покръстеното само преди няколко десетилетия паство ще да е било достатъчно добре подготвено, за да разбере теологическите послания на своя епископ.

Литература

Cleminson 2017: Cleminson, R. Ариевъ ледъ. – Scripta & e-Scripta, 16-17, 2017, 39-57.

Cramer 1840-1841: Cramer, J. (ed.) Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum. T. 1. Catena in evangelia S. Matthaei et S. Marci ad fidem Codd. Mss.; T. 2. Catenae in evangelia S. Lucae et S. Joannis ad fidem Codd. Mss. Oxonii, 1840-1841 [Repr. 1844].

Dikova 2022: Dikova, E. A Byzantine Poetic Form in a Ninth-Century Bulgarian Poem. – Studia Metrica et Poetica 9/2, 2022, 63-91.

[39] За това, както и за цялостното творчество и за наличните данни за живота на Константин Преславски, вж. Велинова 1998, а конкретно за *УЕ* – с. 74-87.

Gelzer 1898: Gelzer, H. Sextus Julius Africanus und die Byzantinische Chronographie. Leipzig: Hinrichs, 1898.

Genette 1997: Genette, G. Paratexts: Thresholds of Interpretation. Transl. by J. E. Lewin. Cambridge - New York: Cambridge University Press <https://archive.org/details/paratextsthresho0000gene/mode/2up> (15.01.2024).

Lampe 1961: A Patristic Greek Lexicon. Edited by G. W. H. Lampe. Oxford: At the Clarendon Press, 1961. <https://archive.org/details/a-patristic--greek-lexicon-edited-by-g.-w.-h.-lampe.-1961pdf> (15.01.2024).

NT 2001: Novum Testamentum Graece, ed. B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger. [27]Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2001.

Parpulov 2021: Parpulov, G. Catena Manuscripts of the Greek New Testament. A Catalogue. Piscataway: Gorgias Press, 2021.

Petrov 2022: Petrov, I. P. The Greek Sources of Učitel'noe Evangelie Revisited: Sermon 20. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-29.

PG 36 1853: Migne, J.-P. (ed.) Patrologiae cursus completus, Series graeca. T. 36: S. Gregorius Theologus, Archiepiscopus Constantinopolitanius. Paris: Garnier, 1853. <https://archive.org/details/patrologiaecursu36mignuoft/page/n185/mode/2up?view=theater> (25.01.2024).

PG 37 1857: Migne, J.-P. (ed.) Patrologiae cursus completus, Series graeca. T. 37: S. Gregorius Theologus, Archiepiscopus Constantinopolitanius. Paris: Garnier, 1857.

PG 58 1862: Migne, J.-P. (ed.) Patrologiae cursus completus, Series graeca. T. 58. S. Joannes Chrysostomus. Paris: Garnier, 1862.

Schaff 1890: Schaff, Ph. (ed.) Nicene and Post-Nicene Fathers. Vol. 7. Oxford - New York: James Parker and Company - The Christian Literature Company, 1890. <https://archive.org/details/selectlibraryof07scha/page/350/mode/2up> (15.01.2024).

SJS I-V: Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hl. red. Josef Kurz, Praha: Acadamia, 1966–1982; T. 4. Hl. red. Zoe Hauptová. Praha: Academia, 1997; T. 5. Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hl. red.

Zoe Hauptová, václav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Acadamia, 2010–2016; [дигитална версия GORAZD: The Old Church Slavonic Digital Hub <http://gorazd.org/?q=en/node/21> (15.02.2024)].

Thayer 1889: Greek-English Lexicon of the New Testament: Being Grimm's Wilke's Clavis Novi Testamenti. Translated Revised and Enlarged by Joseph Henry Thayer. New York - Cincinnati - Chicago: American Book Company, 1889. <https://archive.org/details/thayer-lexicon/page/n3/mode/2up?view=theater> (15.01.2024).

Tribulato 2015: Tribulato, O. Ancient Greek Verb-Initial Compounds: Their Diachronic Development Within the Greek Compound System. Berlin - Boston: Walter de Gruyter, 2015. <https://dokumen.pub/ancient-greek-verb-initial-compounds-their-diachronic-development-within-the-greek-compound-system-9783110415827-9783110415766.html> (15.01.2024).

Wallraff 2007: Wallraff, M., Roberto, U., Pinggéra, K. (eds.) Iulius Africanus Chronographiae. The extant fragments. Transl. W. Adler. (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte. New Ser. 15). Berlin - New York: Walter de Gruyter, 2007.

Zaleski 2018: Zaleski, R. Moses's Damascus Road Theophany: Rewriting Scripture in Gregory of Nyssa's Life of Moses. – Journal of Early Christian Studies 26/2, 2018, 249-274.

Ziegler 1939: Septuaginta. Vetus Testamentum graecum. Vol. XIV: Isaias. Ed. Joseph Ziegler. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1939.

Бруни 2004: Бруни, А. М. Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы. (Россия и Христианский Восток. Библиотека. Вып. 6) Москва – Санкт-Петербург: Институт всеобщей истории РАН, 2004. [Bruni, A. M. Drevneslavjanskie kodeksy Slov Grigorija Nazianzina i ih vizantijskie prototipy. (Rossija i Hristianskij Vostok. Biblioteka. Vyp. 6) Moskva – Sankt-Peterburg: Institut vseobŝej istorii RAN, 2004] <https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Bogoslov/theologos-drevneslavjanskie-kodeksy-slov-grigorija-nazianzina-i-ih-vizantijskie-prototipy/> (15.01.2024).

Бруни 2010: Бруни, А. М. Византийская традиция и старославянский перевод Слов Григория Назианзина. Москва: Институт все-

общей истории РАН (Россия и Христианский Восток. Библиотека. Вып. 9) Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2010 [Bruni, A. M. Vizantijskaja tradicija i staroslavjanskij perevod Slov Grigorija Nazianzina. Moskva: Institut vseobŝej istorii RAN (Rossija i Hristianskij Vostok. Biblioteka. Vyp. 9) Moskva: Institut vseobŝej istorii RAN, 2010].

Бруни 2020: Бруни, А. М. Староболгарский перевод Слова 44 Григория Назианзина: критическое издание по рукописям XIII–XVII вв. – In: Taseva, L., Marti, R. (eds.) Translations of Patristic Literature in South-Eastern Europe. Proceedings of the session held at the 12th International Congress of South-East European Studies (Bucharest, 2-6 September 2019). (Bibliothèque de l'Institut d'Études Sud - Est Européennes 14). Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2020, 21-42 [Bruni, A. M. Starobolgarskij perevod Slova 44 Grigorija Nazianzina: kritičeskoe izdanie po rukopisjam XIII–XVII vv. – In: Taseva, L., Marti, R. (eds.) Translations of Patristic Literature in South-Eastern Europe. Proceedings of the session held at the 12th International Congress of South-East European Studies (Bucharest, 2-6 September 2019). (Bibliothèque de l'Institut d'Études Sud - Est Européennes 14). Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2020, 21-42].

Будилович 1875: Будилович, А. XIII Слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рук. ПБ XI в. Санкт-Петербург: Отд. рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук, 1875 [Budilovič, A. XIII Slov Grigorija Bogoslova v drevneslavjanskom perevode po ruk. PB XI v. Sankt-Peterburg: Otd. rus. jaz. i slovesnosti Imp. Akad. nauk, 1875].

Велинова 1998: Велинова, В. Слово за епископ Константин Преславски. София: Време, 1998 [Velinova, V. Slovo za episkop Konstantin Preslavski. Sofia: Vreme, 1998].

Галлуччи 2001: Галлуччи, Э. Учительное евангелие Константина Преславского (IX-X в.) и последовательность воскресных евангельских чтений церковного года. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20 [Gallucči, È. Učitel′noe evangelie Konstantina Preslavskogo (IH-H v.) i posledovatel′nost′ voskresnyh evangel′skih čtenij cerkovnogo goda. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20].

Двоеслов 1999: Святитель Григорий Великий Двоеслов. Избранные творения. Москва: «Паломник», 1999. (репринт от: Беседы

на евангелия иже во святых отца нашего Григория Двоеслова в двух книгах. Переведенные с латинского языка на русский Архимандритом Климентом. Санкт-Петербург: Типогр. Струговщикова, 1860 г.) [Svjatitel' Grigorij Velikij Dvoeslov. Izbrannye tvorenija. Moskva: «Palomnik», 1999. (repr. of: Besedy na evangelija iže vo svjatyh otca našego Grigorija Dvoeslova v dvuh knigah. Perevedennye s latinskogo jazyka na russkij Arhimandritom Klimentom. Sankt-Peterburg: Tipogr. Strugovščikova, 1860 g.)] <www.frateroleg.name/gregory/evangelia/index.htm> (15.01.2024).

Дикова 2024: Дикова, Е. Платонски словеса в Учителното евангелие. – В: Иванова, М., Зашев, Е., Василев, Ц., Бърлиева, С. (ред.) Кирило-Методиевото дело в научната и културната памет. (Кирило-Методиевски студии 34). София: КМНЦ, (под печат) [Dikova, E. Platonski slovesa v Učitelnoto evangelie. – V: Ivanova, M., Zašev, E., Vasilev, C., Bărlieva, S. (red.) Kirilo-Metodievoto delo v naučnata i kulturnata pamet. (Kirilo-Metodievski studii 34). Sofia: KMNC, (in print)].

Котова 2022a: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28].

Котова 2022b: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие? – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie? – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Котова 2023: Котова, Д. Византийските източници на Учителното евангелие на Константин Преславски. – Старобългарска литература 67-68, 2023, 13-46 [Kotova, D. Vizantijskite iztočnici na Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – Starobălgarska literatura 67-68, 2023, 13-46].

Крысько, Мольков 2017: Крысько, В., Мольков, Г. Языковые особенности Учительного Евангелия Константина Преславскаго и его древнейшего списка. – Zeitschrift für slavische Philologie 73, 2017, 2, 331–395 [Krys'ko, V., Mol'kov, G. Jazykovye osobennosti Učitel'nogo Evangelija Konstantina Preslavskago i ego drevnejšego spiska. – Zeitschrift für slavische Philologie 73, 2017, 2, 331–395].

Сване 1971: Сване, Г. Константин Преславский и его Съказание светааго евангелия. – Scando-Slavica 17, 1971, 113-134 [Svane, G. Konstantin Preslavskij i ego Sъkazanie svetaago evangelija. – Scando-Slavica 17, 1971, 113-134].

Стоянова 2023: Стоянова, Г. Топоси в Учителното евангелие на Константин Преславски. Преславска книжовна школа 23, 2023, 70-90 [Stojanova, G. Toposi v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. Preslavska knižovna škola 23, 2023, 70-90].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlno opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Тотоманова 2015: Тотоманова, А.-М. Юлий Африкан и еврейската равинска традиция. – В: Атанасова, Д., Димитрова, А., Димитрова, М. (съст.) Кирило-Методиевски четения. Юбилеен сборник. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015 [Totomanova, A.-M. Julij Afrikan i evrejskata ravinska tradicija. – V: Atanasova, D., Dimitrova, A., Dimitrova, M. (săst.) Kirilo-Metodievski četenija. Jubileen sbornik. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2015].

Уханова 2012: Уханова, Е. Палеографические и кодикологические особенности древнейшего списка Учительного Евангелия 262) и история его создания. – В: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски ... Freiburg i. Br.: Weiher, 2012, LVI-LXXVII [Uhanova, E. Paleografičeskie i kodikologičeskie osobennosti drevnejšego spiska Učitel’nogo Evangelija 262) i istorija ego sozdanija. – V: Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski ... Freiburg i. Br.: Weiher, 2012, LVI-LXXVII].

Personal Names and Intertextuality in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*

Abstract: The paper examines how personal names (including compound anthroponyms and nicknames that have acquired the meaning of proper nouns) are related to citation and construction of intertextual relations in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*. Various contexts are observed, which illustrate the use of such nouns: in referring to biblical and patristic texts, in denoting an author evangelist or his interpreter, and in activating important episodes of the Holy Scripture in the minds of the perceivers. References to biblical and patristic texts are provided that have not been noted or commented so far in the scholarship on this lectionary-based collection of commentaries. The main conclusion is that, when creating the first Old Bulgarian preaching collection, Constantine of Preslav did not just translate but also compiled and commented with the confidence of an erudite man of letters, and that his addressees, though converts, were well prepared theologically.

Keywords: Old Church Slavonic translations from Greek; intertextuality; personal names; bynames; citations in medieval texts.

Assoc. prof. Ekaterina Dikova, PhD
Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
e.dikova@balkanstudies.bg

Преводът на *Учителното евангелие* в съпоставителен план

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.06

Ещё раз о языке *Учительного Евангелия* Константина Преславского

Элеонора Галлуччи
Салентийский Университет

Резюме: Статья ставит проблему верифицируемости гипотез, основанных на определении узуса лексических дублетов и их разночтений в четырех полных списках прямой традиции и двух отдельных списках косвенной традиции *Учительного Евангелия* Константина Преславского. На примере трех синонимических пар из перечня архаизмов и преславизмов (тъкъмо/ тъчнѣ, постнтн/ алъкатн, пастъырь/ пастоухъ) показан потенциал методов лексикологического и текстологического анализа (выявление частотности и распределения дублетов по тексту, их семантической дифференциации и казусов разночтения при передаче текста). Работа показывает, как установление того или иного дублета в качестве лексематического факта влияет на выбор позиции в дискуссиях относительно своеобразия *УЕ*, наличия в нем локализующих и темпоральных маркеров преславской редакции. В заключение гомилетическое собрание показано как источник, отражающий переходный период христианизации славянских сообществ, в котором различные по времени и месту происхождения нормы книжной и устной речи, языка богослужения и внутрицерковного общения, сосуществуют в качестве допустимых.

Ключевые слова: *Учительное Евангелие*; Константин Преславский; лексические дублеты; преславизмы; архаизмы.

Около двадцати лет тому назад я опубликовала результаты проведенного мною лексикографического анализа семи Поучений (12, 14, 23, 47, 48, 49, 50)[1] *Учительного Евангелия*[2] (далее *УЕ*) Констан-

[1] Gallucci 2004.

[2] Для указания на 4 списка прямой традиции в статье используются следующие сокращения: *Sin* – Синодальный список (ГИМ, Син. 262); *G* – список Гильфердинга (РНБ, Гильф. 32); *W* – Венский список (ÖNB, Cod. Slav. 12); H – Хилендарский список

тина Преславского (КП). Среди выводов работы – тезис о высокой степени близости языка этого памятника ранее сложившейся кирилло-мефодиевской традиции. В качестве доказательств приводились систематизированные наблюдения относительно обилия архаизмов при небольших вкраплениях преславизмов, указания на употребление преимущественно авторитетных грецизмов и использование специфических приемов перевода. В целом, полагаю, эти тезисы верны, но нуждаются в дальнейшей конкретизации и нюансировке.

В этой статье я вернусь к анализу отдельных лексем-дублетов, сосредоточившись на контексте и частотности их появления и распределения в *УЕ*. О мотивах выбора именно этих, а не иных, лексем, подробнее выскажусь в каждом отдельном случае, однако заранее скажу, что общим фокусом внимания для меня были проблемы валидности и верифицируемости гипотез, имеющих своим основанием фиксацию дублета как лексематического факта и реконструкцию объемов семантического совпадения или различения тех или иных синонимических пар[3]. Иначе говоря, я занималась не поиском аргументов в пользу каких-либо текстологических или лексикологических гипотез, а проблематизирую ситуацию их выдвижения, а также выбора достаточных оснований для вывода, имеющего шансы получить консенсусную оценку научного сообщества. Важно понять возможности и ограничения методов, которые мы практикуем.

Задача обнаружения и систематизации синонимических пар в тексте и раньше, и в особенности сейчас, по мере совершенствова-

(Хиландарьский монастырь, № 385). В статье также упомянуты два списка косвенной традиции: *TSL* – из собрании Троицко-Сергиевской Лавры (Москва, РГБ, ф. 304, ТСЛ 103/4) и *MDA* – из фонда Московской Духовой академии (Москва, РГБ, ф. 173, МДА 48/17).

[3] Большинство авторов, исследующих или упоминающих проблему лексических дублетов, ссылаются на монографию Славовой (Славова 1989), в которой установлены 125 синонимических пар, составленных по принципу сопоставления архаической и преславской редакции Евангелий. Славова продолжала развивать то направление, которое было задано ее наставником – И. Добревым (Добрев 1978; 1979). Важно иметь ввиду более полную историографию проблемы, включающую как штудии Ягича в своей Enstehungsgeschichte (Jagič 1913), вкупе с наблюдениями Евсеева (Евсеев 1897; 1905), Погорелова (напр. Погорелов 1901 и др.) и Михайлова (Михайлов 1912), так и работы, опубликованные после 80-ых годов, вплоть до современных публикаций Милтенова (Милтенов 2020), Жиковой (Жикова 2016; 2017; 2018) и др.

ния IT-технологий, соблазняла исследователей своей относительной простотой и очевидным познавательным потенциалом. Полученные результаты далее можно уточнять, сравнивая с результатами изучения хронологически близких источников, привлекая данные исторической грамматики, диалектологии, лингвистической компаративистики и др. Привлекательность метода обусловлена в этом случае впечатлением складывания надежного фундамента для дальнейших теоретических построений. Я хотела бы обратить внимание на опасность слишком поспешных обобщений. В зависимости от конкретной ситуации степень проясненности и достоверности лексико-семантических связей дублетов может быть разной.

Например, обратимся к простым перечням тех немногочисленных так называемых преславизмов и явно преобладающих архаизмов в *УЕ*, которые я приводила раньше (не буду их здесь дублировать)[4]. Визуальное соседство этих перечней может восприниматься как наглядно представленный факт: количественное преобладание одного типа лексем над другими как бы автоматически подталкивает нас к определенному выводу. Между тем, вид этих перечней обусловлен исключительно техническими ограничениями печатного текста и не отражает всей сложности языковых ситуаций встречаемости этих лексем в тексте. Полученное таким образом обобщение, к сожалению, не отвечало критериям строгого научного анализа. Я отдавала себе отчет в том, что это всего лишь простой перечень, который обобщал данные многих страниц моей диссертации, выполненной во второй половине 1990-ых годов[5]. Он играл роль сводной таблицы, куда попадали данные в том числе и двух приложений, одно из которых было посвящено отдельным лексическим употреблениям и грамматическим конструкциям *УЕ*, в то время как другое – уделяло внимание встречаемости конкретных архаизмов/преславизмов[6]. Из-за большого объема не могу приложить к статье столь громоздкие приложения, но на примере нескольких лексем-дублетов покажу насколько рознится степень достоверности их *свидетельских показаний* относительно одной из наиболее остро дискуссионных тем вокруг *УЕ*. В диссертации же я

[4] Gallucci 2004: 99.
[5] Gallucci 2000.
[6] Gallucci 2000: I часть, 163-170, 171-77.

просто констатировала, что в *УЕ* преславизмов мало, а отдельные зафиксированные случаи, как мне показалось, не были связаны с осознанными редакторскими намерениями и потому могли быть истолкованы как окказиональные отклонения от книжной нормы (письменной и архаичной), как естественные уступки разговорному языку. В конце концов, помимо противопоставления архаизмов и преславизмов, помимо выделения в корпусе текста специфической группы грецизмов, анализ языка *УЕ* также обнаружил наличие неких дополнительных лексических подгрупп, частично связанных с теми категориями, которые некогда выявил Ягич (архаичные синонимы, языковые единицы в комплиментарной дистрибуции, вторичные формы). В этих дополнительных подгруппах встречались лексемы, характерные исключительно для *УЕ*. Например, пары синонимов или пары языковых единиц в комплиментарной дистрибуции, уже известные нам по более древним текстам – такие как ⰴⰻⰲⰽⱏⱅⰽ ⱄⱘ - ⱛⱏⱄⰴⰽⱏⱅⰽ ⱄⱘ (от греч. θαυμάζω); ⰽⰽⱎⱐⱐ - ⱏⰱⱁⰳⱏ (от греч. πτωχός, πένης). В произведении также есть слова, которых не зафиксированы в каноне, но встречаются в других южнославянских документах эпохи. И, наконец, есть лексемы, которых мы не находим нигде более, кроме как в *УЕ*[7].

Вышесказанное наталкивало на мысль, что старославянский язык, распространяясь по Балканам, на определенный промежуток времени остался привязан к архаичным нормам не только в Охриде, но и в Преславе. Проделанный лексический анализ не оспаривал тезис о последующей ориентации основанного в Преславе центра письменности на лексические нормы и переводческую практику нового типа. Он всего лишь констатировал, что вводимый впоследствии комплекс нововведений не рождался внезапно и радикально. В среде преславской школы на протяжении долгого времени сосуществовали архаические нормы и те новые веяния, которые утверждались медленно, постепенно и, возможно, на первых порах бессознательно. *УЕ* отражает момент происходящего, а не завершенного, состоявшегося

[7] После исследований, проведенных Александром Горским и Капитоном Невоструевым (Горский-Невоструев 1859: 423-432) разные ученые занимались лексикальными особенностями *УЕ*. Одним из последних вкладов в это направление стала работа Вадима Крысько и Георгия Молькова, в которой они отмечают: «При чтении *УЕ* внимание привлекают многочисленные лексемы, не фигурирующие в исторической лексикографии XX–XXI вв.» (Крысько-Мольков 2017: 384) и дальше дают перечень лексем *УЕ*, которых нет в общих словарях (Крысько-Мольков 2017: 385-388).

перехода. Единственной по-настоящему новаторской чертой в языке *УЕ* являлось употребление перфекта без вспомогательного глагола. И то – это касалось лишь третьего лица единственного числа, что и было исследовано в работе Марии Тиховой[8].

Опираясь на результаты лексического анализа, изучения языка и техники перевода (композитов, передачи греческих артиклей, отношения принадлежности и спецификации, перевода греческого инфинитива, трансфера пассивных конструкций, отношений синтаксической связи в предложении, синтаксических трансформаций, специфических приемов перевода, стилистических вариаций и т.д.), я была склонна сильно преуменьшать ставшее традиционным противопоставление Охрида и Преслава, полагая, что между этими двумя центрами существовали интенсивные отношения (обмен произведениями и людьми – авторами, переводчиками, редакторами, которые были связующим звеном между разными письменными центрами), более похожие на взаимовлияние, а не на конкуренцию. Я допускала, что правы те, которые утверждали, что на момент создания *УЕ* пока рано говорить о существовании двух отдельных школ. Тем удивительнее для меня было встретить точку зрения исследователей, выдвигающих гипотезу о происхождении *УЕ* из юго-западного, а не юго-восточного славянского ареала[9].

Безусловно, после издания памятника[10] работа по лексическому анализу текста продвинулась вперед, вышли новые статьи о языке *УЕ*[11], в том числе и о преславизмах. Есть достижения и у исследовательских коллективов[12], и у отдельных ученых[13]. Но даже

---

[8] Тихова 1995; Тихова 1996.

[9] Кривко 2014; Кривко 2015: 199-207; Кривко 2016a: 129-132; Кривко 2016b.

[10] Тихова 2012. Ср. рецензию Крысько 2017 с дополнениями и исправлениями.

[11] В сноске нет возможности перечислить все из них. Упомяну лишь публикации Славовой о глагольной системе в УЕ (Славова 2015), о выражении будущего времени (Славова 2016), о личных и неличных глагольных формах (Славова 2017), а также статьи Жиковой о композитах (Жикона 2016), о редких словах и гапаксах (Жикова 2018).

[12] Проект „Словното богатство на Учителното евангелие“ <https://uchitelnoevangelie.eu/>. Цель проекта – создание староболгарско-греческого и греческо-староболгарского словарей-указателей к *УЕ*, которые позволят систематизировать лексику произведения и определить роль УЕ в развитии литературного древнеболгарского языка. Важно, что в проекте участвуют филологи-византинисты, что уже привело к открытиям ранее не установленных греческих источников (Котова 2022a; 2022b; Petrov 2022).

[13] Например, стоит отметить, что Ж. Жикова установила наличие значительно большего числа преславизмов (33) и архаизмов (66) в своей диссертации (Жикова 2017: 69, 84).

новейшие детализированные анализы сохраняют в силе ранее подмеченную тенденцию количественного преобладания архаизмов над преславизмами. Означает ли это, что проводимое нами терминологическое различение архаизмов и преславизмов, а также фиксация факта количественного преобладания одних над другими, отражают ситуацию борьбы за духовное доминирование неких противоборствующих фракций? Наличие лексем-дублетов *a priori* маркирует конфликт между разными языковыми нормами и их носителями? Или же это намеренная демонстрация одновременного и легитимного сосуществования языковых тенденций, бытующих в сообществах с различными (локальными, сословными и др.) идентичностями? Может быть, допущение существующего разнообразия в язык литургии и гомилетики красноречиво свидетельствует об объединительной (примирительной, смешивающей, гармонизирующей) установке этих христианских письменников?

Чтобы ответить на эти вопросы, необходимо выйти за рамки чисто количественного анализа лексики и погрузиться в поиск лексических разночтений при передаче текста. Объем статьи не позволяет пересмотреть и прокомментировать семантические флуктуации каждой из установленных синонимических пар, находящихся в оппозиции архаизм/преславизм. Остановлюсь на трех случаях, которые, как мне кажется, наиболее релевантны в контексте ранее заданных вопросов: на паре тъкъмѡ/тъѵнїѫ (от греч. εἰ μή, μόνον), на лексемах (глаголах и существительных) пѡстнтн сѧ и пѡстъ в противопоставлении алъкатн и альканнѥ, алъѵьба (якобы[14] от гр. νηστεύω, νηστεία) и, наконец, на дублете пастъıрь/пастѡ҇хъ (от греч. ποιμήν)[15].

При анализе пары тъкъмѡ/тъѵнїѫ (от греч. εἰ μή, μόνον)[16] я обратила внимание на тенденцию ее распространения по *УЕ*. Еще в диссертации, при публикации семи поучений, взятых из начальной, центральной и финальной части *УЕ*, я отметила, что в начальных и центральных поучениях явно преобладает архаический вариант тъкъмѡ (12, 14, 23), в то время как вариант тъѵнїѫ почти

[14] Вызывает сомнение связь лексем алъкатн и алъканнѥ, алъѵьба с греческим νηστεύω, νηστεία в тексте *УЕ*. Подробнее об этом далее в статье.

[15] Ср. у Славовой то, что она называла „лексикални замени, характерни за преславската редакция на Евангелието” (Славова 1989: 25) № 77, № 81-82, № 116 (Славова 1989: 84, 88-89, 110).

[16] Ср. у Славовой пара № 116 (Славова 1989: 110).

исключительно доминировал в заключительных поучениях (47, 48, 49, 50). Приведу фрагменты из этих семи поучений где встречаются тъкъмо / тъчнѭ (с греческим текстом, там где он есть, или без греческого соответствия, когда варианты оказываются в предисловиях или в послесловиях; отсутствие греческого соответствия обозначается знаком ø):

поучение	*Sin*	гр.	тъкъмо	тъчнѭ
12	67b5	ἐπίταγμα ἀρκεῖ μόνον	повелѣниѥ довьлѣеть тъкъмо	
12	67c17	ø[17]	рцн словомь тъкъмо	
14	72a6	εἰ μὴ μόνος ὁ Θεός	тъкъмо ѥдинъ б҃ъ	
23	118c3	ø (послесловие)	възлюбимъ славоу б҃жию тъкмо	
47	210c16	ø (предисловие)		не крьстиꙗнии бо тъчью
47	210c21-d1	ø (предисловие)		не тъчью послоушати
47	211a4	ø (предисловие)		не грьци бо тъчьѫ
47	212d14	οὐχὶ τοὺς μοναχοὺς μόνους		не чрьньцѧ тъчнѭ
48	217b6	οὐδὲ γὰρ μόνον ἐπίδείκνυσθαι χρή		не подобаѥть бо тъчнѭ не ꙗвлѧти

[17] Здесь греческого соответствия нет, потому что евангельская цитата (Мф. 8:8 «я недостоин, чтобы Ты вошёл под кров мой, но скажи только слово, и выздоровеет слуга мой») обрывается (“οὐκ εἰμὶ ἱκανός” καὶ τὰ ἑξῆς).

48	217c4-5	ἐκεῖνοι μὲν ἑαυτοὺς βλάπτουσι μόνον		они бо себѣ тъчиѭ пакости дѣѭть
48	218c18-19	ἐλεεῖν δεῖ μόνον		помиловати тъчьѭ достоить
49	221b11-12	τοῦτο μόνον εἰπόντος τοῦ Χριστοῦ		се тъчиѭ рекшю х҃ви
49	223b6	οὐ τοῦ Ἰσραὴλ ἐστι μόνον βασιλεὺς		не и҃зл҃евъ ѥсть ц҃рь тъчиѭ
50	227c8-9	οὐκ Ἀποστόλοις… ἀλλὰ καὶ…		ни ап҃лы тъчиѭ… нъ ни…
50	227d17	ἐξήτουν ἓν μόνον		ѥдиного тъчию искаашете
50	229c10-11	οὐ χρὴ δὲ νῦν τοῦτο σκοπεῖν μόνον		не подобаѥть же сего съмотрити тъчиѭ
50	230d4	ø (послесловие)	не тъкмо бо телеснаꙗ съмьрьть… нъ д҃шевнаꙗ	

Эти данные навели меня на предположение о вторичном непреднамеренном редакционном вмешательстве, пусть и весьма непоследовательном, направленном на замену тъкъмо на тъчиѭ. Гипотезу стоит проверить по лексическим базам данных проекта «Словното богатство», когда индексы будут изданы в законченном виде. Предварительно проверяя ее через синодальный текст, выложенный в электронном виде на странице Софийского университета[18], мы вправе говорить, что архаический вариант распространен практически по всему

[18] <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_154> (29.10.2023).

тексту. Однако частотность его употребления снижается по мере приближения к заключительной части, в то время как преславизм тъıнıѫ, за исключением отдельных вкраплений, наиболее плотно звучит во второй части текста, особенно в финальных поучениях. В будущем подобный тип количественного анализа при большем использовании IT-инструментария позволит нам тегировать текст, выделяя отдельные элементы и отмечая особенности их узуса. Пока же представляется, что семантическая дифференциация в этой интересующей нас паре минимальна. Синонимы выглядят взаимозаменимыми и их выбор в каждом конкретном случае мог определяться как непосредственным адресатом (аудиторией, паствой), так и идиолектом писца.

Пара постнтн сѧ/ алъкатн, напротив, привлекает внимание заметной семантической дифференциацией (постнтн сѧ и постъ vs. алъкатн и алъканнıє, алъıьба)[19]. Посмотрим почему это так:

поучение	*Sin*	гр.	постнтн сѧ
23	118b8-9	[νηστεύητε][20] (послесловие)	ıегда постнте сѧ
48	217b1	“ὅτ ἂν δὲ νηστεύητε”	Ꙗегдаже постнте сѧ
48	218b1-2	οὐδὲ γὰρ αὐτὸς νηστεύσας ἡμέρας τεσσαράκοντα	поцıь сѧ· м̑· дн̑ь
48	219b15-16	ø (послесловие)	вєлнть постнтї сѧ
49	220c16	ø (предисловие)	ıегда сѧ постншн
49	221a7-8	ø (предисловие)	постнм сѧ

Таблица показывает извлеченные данные о встречаемости глагола постнтн сѧ в поучениях 12, 14, 23, 47, 48, 49 и 50. А теперь

[19] Ср. у Славовой лексические дублеты № 81-82: „Замяната на постнтн сѧ νηστεύω с алъкатн се предпочита от преславските книжовници […]. От същото семантично гнездо е и замяната на постъ νηστεία с алъканнıє, алъıьба“ (Славова 1989: 88, 89). В тексте *УЕ* лексемы алъкатн, алъканнıє и алъıьба связаны с греческим πεινάω, а не с νηστεύω и νηστεία.

[20] Гр. νηστεύητε можно догадывать от того, что тут речь идет об евангельском цитате (Мф 6:16), как и в следующем фрагменте (217b1).

посмотрим данные о встречаемости существительного постъ в тех же поучениях:

поучение	*Sin*	гр.	постъ
23	118a3-4	ø (послесловие)	постъ дрьжить
48	216b12	ø (предисловие)	въ сь добрыи стадии поста
48	217c21-d4	ἐπὶ δὲ τῆς νηστείας… οὐδὲν τοιοῦτον διώρισεν	ѡ постѣ… ничесоже такова оуставилъ
48	217d8	λαθεῖν εὐχὴν δὲ καὶ νηστείαν δυνατόν	таити сѧ · мл҃твѣ же и постѫ възможно ѥсть
49	220b6	ø (предисловие)	·а҃· не҇ по҇
49	220c8-13	ø (предисловие)	на постъ оупразните сѧ · не на постъ брашьнъ· нъ на постъ всѧкоѩ злобы

В некоторых случаях эти лексемы появляются без отсылки к греческому языку, поскольку они находятся в предисловиях и послесловиях, в других же – есть указания на связь с греческими νηστεύω, νηστεία. Изучая узус этих лексем, мы четко понимаем, что постити и постъ точно передают идею поста, воздержания, духовно-аскетической практики, включающей различные способы очищения души и плоти. С алъкати ситуация иная. Лексему алъкати я встречала в различных глагольных формах в поучении 47, посвященном мясопустному воскресению, и в поучении 49, посвященном первому воскресению Великого поста: *Sin* 210d21 христова словеса прозѧбаѭща· алъчнамъ доушамъ (предисловие поучения 47)[21]; *Sin* 212b9-10 еже възалъкахъ гр. τὸ ἐπεῖνασα; *Sin* 212d19 алъчьнъ гр. πεινῶν; *Sin* 220d4-5 дан алъчѭщюмоу хлѣбъ свои (предисловие поучения 49).

[21] Выражение из фрагмента текста (*Sin* 210d13–211b1), отсутствующего в сербской редакции (*G*, *W*), где отсылки к Константину Преславскому, Иоанну Златоусту и славянскому народу, окормленному словами Христа, удалены и заменены цитатами из Деяний Апостолов и Евангелий, в то время как в *H* и *MDA* – рукописи косвенной традиции – фрагмент сохранен в соответствии с *Sin* (с небольшими разночтениями). Ср. Gallucci 2000: II часть, 75-76; Gallucci 2001: 76-79.

Опираясь на эти свидетельства, я пришла к выводу, что ѧлъкатн в языке КП сопоставимо с греческим πεινάω (и уж точно не с νηστεύω), передавая смысловой оттенок «голодать/быть голодным» (как в прямом, так и в переносном смысле – переживая мучительную нехватку чего-либо насущного, но нематериального, то есть – духовной пищи[22]).

Чтобы уточнить предполагаемое различие семантических оттенков, я искала в тексте (через поиск в электронном издании Синодального списка и проверяя данные в издании Тиховой) другие случаи встречаемости этих двух глаголов, чтобы с полной уверенностью утверждать, что в *VE* мы имеем повторяющееся семантическое различение глагольных форм (и, как следствие, коррелирующих с ними существительных): одно семантически привязано к тематическому полю «пост/поститься», другое – к области значений «быть голодным». Судя по всему, дело обстоит именно так. Только в одном единственном случае я обнаружила, что глагол ѧлъкатн встречается в сочетании с еще одной греческой лексемой: речь идет о поучении 16 (*Sin* 77d16)[23], посвященном восьмому воскресению цикла Матфея и центрированном вокруг эпизода с умножением хлебов. Тут в греческом тексте мы встречаем τοῦ λιμοῦ, а лексема λιμός однозначно принадлежит к семантической сфере «голодать/быть голодным».

Добавлю еще одно сопутствующее наблюдение. В тексте *VE* также попадается еще один славянский корень: глад-. В поучении 47 Константин Преславский рядом употребляет ѧлъꙗнъ же и гладьнъ в значении «голодающий и страдающий от голода». Прилагательное гладьнъ употреблено для передачи смысла греческого причастия λιμώττων:

Sin 212d17-21 ѧлъкатн аще бо и женатъць бѫдеть ѧлꙗнъ же и гладьнъ· и нагъ и страньнъ

Гр.: κἂν βιωτικὸς ὑπάρχῃ· πεινῶν δὲ ᾖ[24] καὶ λιμώττων, γυμνὸς καὶ ξένος

[22] Подробнее о духовной пищи, о духовной трапезе, о трапезной метафоре в *VE*, см. Спасова 2024 (в этом же сборнике).

[23] Тихова 2012: 164.

[24] В основном тексте издания Крамера ῆ (ср. Cramer 1840-1841, I: 212, 28). Здесь исправление ᾖ основано на Supplementum... var. lect. ad 212, 28 (Cramer 1840-1841, I: 493, 10).

Похоже, что в этом случае Константин Преславский создает синонимичный гендиадис с греческого, переучреждая в славянском языке «голодающий и страдающий от недоедания». Интересно, что рукопись косвенной традиции *MDA* заменяет гладьнъ на жаденъ – «жаждущий»[25]. Есть и другие формы представленности славянского корня глад- в корпусе *УЕ*. Я же сосредоточилась на перекличке между νηστεύω – постнтн и πεινάω – алъкатн. Впоследствии я узнала, что Екатерина Дикова подготовила к печати работу, где проанализировала все три корня, включая глад-. Вот ее выводы:

> the words for *hunger* in *Učitel'noe evangelie* are of three roots, namely глад-, пост-, and ал(ъ)к- and that they have their exact Greek counterparts, besides, word for word and meaning for meaning: глад- translates λιμ- and designates severe hunger, пост- to νηστ- and is related to fasting, while ал(ъ)к- translates πεῖν- in its meaning related to 'need for food'[26].

Итак, пара постнтн/алъкатн, в свете оппозиции преславизмы vs. архаизмы, оказывается не совсем дублетом. В языке *УЕ* ее компоненты обладают изначально дифференцированными значениями. Допускаю, что такой случай в *УЕ* не единственный. В целом понятно, что семантический аспект в ходе лексического анализа *УЕ* является принципиальным и влияет на создание word-indexes sl/gr и gr/sl произведения, которое выходит далеко за пределы простых двузначных лексических соответствий[27].

Перейду и более развернуто остановлюсь на феномене синонимической пары пастъıрь/пастоухъ. Покажу на этом примере возможный вариант исследования, при котором данные чисто лексического анализа могут быть уточнены изучением семантики слов, а также работой по установлению разночтений в списках прямой и косвенной традиции памятника.

---

[25] Gallucci 2001: 96.

[26] Dikova 2023: 22. Благодарю автора за предоставленную статью, отправленную мне при подготовке к печати (2.05.2023). Е. Дикова не только подтверждает семантическую дифференциацию дублета, но и более глубоко исследует существительное ал(ъ)кота, которое стоит включить в словари старославянских памятников IX века. Корреляцию слов с корнем *alk- Дикова представляет в форме визуального тезауруса (Dikova 2023: 27), что наглядно показывает семантические и стилистические *мутации* корня вплоть до lak-.

[27] Таким же образом надо будет отрефлексировать семантические переклички и несовпадения слов вроде отрокъ и рабъ, понять, по каким критериям дифференцировались префиксальные формы глагола пнтѣтн, напнтѣтн, въспнтѣтн и мн. др.

Дублет пастъıрь/пастоуχъ коварен для ученого, априори занявшего какую-либо из позиций в дискуссии относительно пропорций архаизмов и преславизмов. Изучение узуса этих слов в *UE* дает результаты, неудобные для однозначной интерпретации. Общая картина усложняется из-за текстологических вопросов. Списки дают разные варианты и необходимо обосновать, по каким критериям тому или иному варианту отдается предпочтение в случае издания памятника: если перед нами стоит задача дипломатического издания, то выбирается список, считающийся наилучшим свидетелем памятника; если же речь идет о критическом издании, то текстолог обязан заниматься реконструкцией текста с учетом всех его разночтений.

В поучении 47 дублет пастъıрь/пастоуχъ (от греч. ποιμήν) встречается в следующем фрагменте: *Sin* 211c20 – 211d6 съвєроуть сѧ ρ̂ѣ̂ вси ѩзъıцн · снрѣчь вьсь родъ ѵ̀лвѣчьскъ · / и отълоучѧть ѩ отъ себе · ѩко же пастѫχъ овьцѧ[28]. Тут Константин Преславский переводит греческие Катены с комментарием Иоанна Златоуста. В греческом тексте есть евангельская цитата от Мф 25:32, следующим образом переданная в издании Крамера: “συναχθήσονται” φησι “παντα τὰ ἔθνη”, τουτέστι πᾶσα ἡ τῶν ἀνθρώπων φύσις “καὶ ἀφοριεῖ αὐτοὺς ἀπ᾽ἀλλήλων, ὥσπερ ὁ ποιμὴν τὰ πρόβατα”. Только в Синодальном списке в тексте фигурирует лексема пастѫχъ (также и в *Саввиной книге* в Мф 25:32). Во всех других рукописях, в том числе *MDA* – рукописи косвенной традиции – употребляется слово пастъıрь (как и в *Ассеманиевом* и *Зографском евангелиях* / а в *Маpинском евангелии* пастъıръ). В диссертации я выделила и прокомментировала присутствие варианта пастѫχъ[29], но не стала акцентировать внимание на этом моменте. В дальнейшей публикации я не включила пастоуχъ в список преславизмов (в то время как пастъıрь упомянула в списке архаизмов)[30]. Это было связано с тем, что в этой статье не были показаны разночтения, в то время как при издании и переводе на итальянский поучения 47 в другой публикации я полагала, что слово пастъıрь заменено на пастѫχъ в Синодальном списке (или его антиграфе) и поэтому решила перенести пастъıрь в восстановленный текст (*restitutio textus*): ѩко же пастъıрь овьцѧ[31].

---

[28] Gallucci 2001: 84-86.

[29] Gallucci 2000: I часть, 102; II часть, 174.

[30] Gallucci 2004: 99.

[31] Gallucci 2001: 87. Говоря о восстановленном тексте, надо коротко объяснить вид изданного

Поскольку в *УЕ* представлены оба компонента предполагаемого дублета возникает вопрос о семантических характеристиках каждого из них в идиолекте Константина Преславского. Надо посмотреть узус этих лексем во всем памятнике. Оставлю открытым вопрос о том, в какой степени авторский идиолект отражал речевые практики того или иного регионального сообщества в эпоху создания сборника. Попробуем извлечь данные исключительно из самого *УЕ*.

Языковая ситуация явно отлична от того, что было с ⱂⱁ�myⱂⱅⱁ/ ⱁⰾⱏ�certⱁ, поскольку и ⱂⱁ�myⱂⱏ, и ⱂⱁⰾⱁⱛⱈⱏ в качестве греческого эквивалента имеют не два, а одно слово ποιμήν. Мы вправе предположить, что удвоение, дублирование слова имело какие-то не до конца ясные для нас семантические мотивы. Напрашивается гипотеза, согласно которой слово ⱂⱁⰾⱁⱛⱈⱏ употреблялось преимущественно в буквальном значении, то есть – для указания на человека, следящего за стадом одомашненных животных (как в случае поучения 47), в то время как ⱂⱁⰾⱏⱂⱏ использовалось для обозначения того, кто заботится о церковной общине, о сообществе людей. Такое предположение заманчиво, но, увы, оно не верно, поскольку не проходит текстологической проверки.

Посмотрим: мы обнаруживаем слово ⱂⱁⰾⱏⱂⱏ, употребленное в метафорическом смысле в послесловии к поучению 9: *Sin* 56d17 ⱍⱐⱁⱀⱀ ⱃⱁ ⱑⱄⱏ ⱐⱁⱃⱏⱞⱏ ⱂⱁⰾⱏⱂⱏⱞⱏ[32]. В таком же виде лексема появляется вновь в поучении 28: *Sin* 133a16-17 ⱀⱀⱀ ⱂⱁⰾⱏⱂⱏⱂ ⱜⱑ ⱀ ⱁⱆⱆⱀⱅⱑⰾⱓⱑ[33]. И в том, и в другом случае все рукописи содержат упомянутую лексему. Однако же в тексте поучения 35 на небольшом расстоянии друг от друга (*Sin* 164b10 и *Sin* 164c14-15) встречаются оба интересующие нас слова, причем и то, и другое употребляется в переносном, метафорическом значении. Сначала в тексте фигурирует ⱂⱁⰾⱁⱛⱈⱏ: *Sin* 164b10 ⱂⱁⰾⱁⱛⱍⱀ ⱀ ⱁⱆⱆⱀⱅⱑⰾⱓⱑ[34], затем – в следующем столбце –

текста поучения 47: на страницах слева – *Sin* в первой колонке, далее *G* – во второй, в то время как греческий текст (там, где он есть) – в третьей; в справочном аппарате – евангельские цитаты, возможные ошибки, разночтения (в том числе разночтения из рукописи *MDA*); на страницах справа – восстановленный текст и перевод на итальянский. В диссертации таким же образом были изданы семь поучений (Gallucci 2000: II часть, A-D, 1-246).

[32] Тихова 2012: 122.

[33] Тихова 2012: 265.

[34] Тихова 2012: 327.

пастъıрь: *Sin* 164c14-15 с҃тънхъ цьрькъвъ пастъıрн[35]. В первом случае *G* и *H* расходятся, используя соответственно пастыре и пастырн[36], во втором же, напротив, мы наблюдаем согласие в употреблении формы пастърн[37]. Что это – чисто стилистическая вариация?[38]

И наконец последний фрагмент в поучении 38, посвященном предрождественскому воскресению и повествующем о родословной Иисуса. Тут мы находим пастоухъ: *Sin* 177a18-19 ѣкоже пастоухомъ н заχарнн[39]. На сей раз лексема употреблена в прямом, а не переносном значении. Только *G* отличается разночтением пастыремь.

Разночтения в списках показывают, что изучение лексических дублетов не может ограничиваться исключительно лингвистическими методами. Если мы хотим в полной мере понять узус употребления в *VE* интересующих нас лексем, то необходимо привлекать методы текстологии и иметь ввиду результаты исследований относительно передачи текста. Подобное расширение компетенций крайне затруднительно для филолога, воспитанного в системе узкой специализации. Наилучшим решением было бы целенаправленное поощрение полидисциплинарных исследовательских проектов, в которых гипотезы лексиколога могли бы пройти критическую проверку у текстолога (и наоборот)[40]. Например, работая с парой пастъıрь/пастоухъ на материале Синодального списка, считающемся лучшим свидетелем в дипломатическом издании Тихо-

[35] Тихова 2012: 328.

[36] Тихова 2012: 327.

[37] Тихова 2012: 328.

[38] Заметим, между прочим, что в этом же отрывке трижды появляется *преславизм* цѧта в *Sin*, в то время как в греческом тексте употреблялось слово δηνάριον. В других рукописях сербской редакции присутствует слово днарь. В *H*, как бы объясняя лексему цѧта, добавлено днарь. В одном из трех случаев создается поясняющий синонимический гендиадис. В этом же отрывке чуть позже встречаем дъвѣ днарѣ в передаче греческого δύο δηνάρια. И тут в рукописях нет разночтений. Я анализировала другие случаи появления лексемы цѧта в *VE*. Там, где есть греческий источник, лексема цѧта переводит δηνάριον, а не κοδράντης. Я не нашла никаких случаев встречаемости лексемы пѣнязъ и тем более грецизма кодратъ. Но, вероятно, это стоит проверить более тщательно по базе данных проекта «Словното богатство», когда индексы будут изданы в законченном виде.

[39] Тихова 2012: 353.

[40] Если не ошибаюсь, схожую точку зрения выражал Станков, говоря об опасности некритического смешивания понятия *преславская лекскика* в текстологии и лексикологии (Станков 2018: 138). Я бы добавила, что есть опасность превращения понятия *преславская лекскика* в своего рода когнитивный фрейм (установку, детерминирующую восприятие текста исследователем) и заранее программирующую на получение определенного результата.

вой, мы с примерно равной степенью обоснованности можем выдвинуть различные гипотезы по поводу того, как соотносятся эти слова между собой: их можно представить взаимозаменяемыми, можно предположить, что их выбор в конкретной языковой ситуации обусловлен исключительно стилистическими соображениями, можно указать на признаки того, как отношения синонимии имеют тенденцию к дальнейшей семантической дифференциации, можем искать признаки целенаправленной замены одного слова другим в рамках предполагаемой *преславской редакции*, можем рассматривать элементы дублета как лексические маркеры вероятной конкуренции между различными региональными диалектами эпохи (локализующие маркеры)... Эти гипотезы, безусловно, продуктивны с точки зрения тематической ориентации подхода к источнику, но только изучение передачи текста во времени даст им недостающее дополнительное измерение.

Вряд ли, сканируя полные списки прямой традиции и отдельные списки косвенной традиции по лексическим дублетам, мы приблизимся к реконструкции некоего прототекста (архетипа, первого экземпляра) *УЕ* или окончательно определим вероятные датировки или локализацию языка памятника, однако у нас будет возможность проследить семантическую перенастройку языка в диахронических разрезах передачи текста.

М. Тихова сформулировала свою гипотезу соотношения списков прямой традиции на основе разночтений первых четырнадцати поучений. Эти разночтения она классифицировала по трем основным группам[41] и обобщила свои соображения о соотношениях между списками в *stemma codicum*[42]. С точки зрения Тиховой Хилендарский список наиболее репрезентативен для понимания специфики преславской редакции. Отходя от основного сюжета своей статьи, я хотела бы кратко высказать свою гипотезу на этот счет, поскольку мои исследования макро- и микроструктуры

[41] „Най-честите случаи за разночетения се наблюдават, когато трите сръбски преписа показват общи спрямо руския препис различия. На второ място като количество различията се разпределят между Син и Вн, от една страна, и Глф, и Хил – от друга. На трето място са случаите, когато Син, заедно с Вн и Глф се различават от Хил, т.е. Хилендарският препис с част от своите особености остава изолиран спрямо останалите три.“ (Тихова 2003: 123).

[42] Тихова 2003: 152-53.

четырех рукописей прямой традиции и исследования о редакциях, о косвенной традиции[43], а также тезисы, связанные с установлением последовательности воскресных евангельских чтений[44], дают несколько иную картину процесса передачи текста.

Итак, макроструктура *H* следует сербской редакции (*G*, *W*), поскольку в ней пропущены *Азбучная молитва* и *Предисловие*. Но микроструктурные характеристики этих списков отличаются[45]: *H* согласуется с *Sin* и, напротив, расходится с *G* и *W* (последние два *анонимизируют* текст, исключая отсылки к Константину, расширяют поле евангельских реминисценций и др.). Именно поэтому, держа в уме структурные отличия *H*, я предлагаю при анализе сербской редакции различать субархетип (S), к которому восходит *H* и подсубархетип (S1), к которому восходят *G* и *W*. Случаи согласования *H* (< S) с Синодальным списком (< R) в отличиие от *G* и *W* (< S1), восходят к болгарскому архетипу (B), из которого происходят все четыре рукописи прямой традиции. Однако, нужно иметь в виду и косвенную традицию[46], то есть – единичные поучения, извлеченные из *УЕ* и вставленные в другие типы агиографическо-гомилетических коллекций, в особенности поучения 1, 45 и 47, посвященные пасхальному воскресению, притче о мытаре и фарисее, мясопустной неделе[47]. Таким образом, случаи согласования между

---

[43] Gallucci 2000: I часть, 54-72; Gallucci 2001: 50-52, 54-67.

[44] Галлуччи 2001.

[45] Речь идет о явных редакционных вмешательствах.

[46] Список рукописей косвенной традиции, которые мне были известны, см. в Gallucci 2001: 57-58. В списке присутствует *MDA*, использованная в справочном аппарате издания поучения 47. Впоследствии М. Спасова опубликовала по той же рукописи поучение 45 и 47 (см. Спасова 2014). В списке находится также *TSL*, из которой я анализировала варианты поучения 1. В этой же рукописи М. Спасова обнаружила фрагмент поучения посвященного притче о возвращении блудного сына: „Руски препис от това поучение е запазен в конвойната част на ТСЛ 103“ (Спасова 2004: 340). Исследовательница предполагает, что эта часть – „*ранния превод*“, не включенный в *УЕ*. Гипотеза о том, что поздние списки косвенной традиции могут быть ценными источниками для реконструкции архетипов раннеславянских рукописей ценна прежде всего тем, что провоцирует на внимательный анализ текстов, которые ранее часто оказывались вне сферы пристального внимания.

[47] Исследования в области косвенной традиции продолжаются. Особенно активно ими занимается М. Спасова (о поучении 1 – Спасова 2016, о поучении 2 – Спасова 2015 и др.). Большую часть статей она посвятила *УЕ*, предложив целый ряд гипотез относительно формирования этого памятника. Эти гипотезы заслуживают специального внимательного разбора. Последние публикации: Иванова, Данова 2022; Данова 2024 (опубликована в этом сборнике).

рукописями, на которые стоит обращать внимание, таковы: (A) *Sin*, *H*, *MDA vs. G*, *W*; (B) *Sin vs. H*, *MDA vs. G*, *W*; (C) *Sin*, *MDA vs. H*, *G*, *W*. Случаи согласования (A, B, C) встречаются также в поучении 1 (например, в рукописи *TSL*, где, помимо всего прочего, поучению 1 предшествуют *Азбучная молитва* и *Предисловие*). Однако, как мы уже видели, есть также казус (D), при котором *Sin* противостоит всем прочим, как в случае пастꙑрь/пастоухъ.

Обобщая различные данные, привносимые косвенной традицией, включая *Азбучную молитву* и *Предисловие*, я могу сказать, что полученная картина отличается от той, что складывается при анализе прямой традиции:

(1) Двойственность традиции *УЕ* в Болгарии (UEα, UEβ)[48]

(2) Прибытие в Россию UEα и генезис R1[49]

(3) Прибытие в Сербию UEα и генезис S и S1[50]

(4) Прибытие в Россию UEβ и генезис R2[51]

Если картина достоверна, случаи согласования S (*H*), R1 и R2 (*Sin*) в противоположность S1 (*G*, *W*) восходят либо к оригиналу, либо по крайней мере к болгарскому архетипу, из которого происходят UEα и UEβ. То же самое можно сказать и о случаях согласования между R1 и R2 (*Sin*) в противоположность S (*H*, *G*, *W*).

Случаи согласования S (*H*, *G*, *W*) с R1 в противоположность R2 (*Sin*) надо анализировать один за другим: бывают случаи, когда *Sin*, считающаяся лучшим свидетелем, представляет *lectio difficilior*; случаи, когда можно было исправить ошибки *Sin*, благодаря

[48] Сокращения UEα и UEβ обозначают удвоение традиции *УЕ*: в UEα *Азбучная молитва* подвергается редактированию, при этом *Предисловие* в большей степени сохраняет первоначальный вид, нежели в другой ветви традиции; в UEβ, наоборот, *Азбучная молитва* остается практически без изменений (I ред.), в то время как *Предисловие* отклоняется от оригинального вида (устранена ссылка на Наума и т. д.).

[49] UEα поступает в Россию (R1), где, однако, сохраняется лишь фрагментарно (например, *Азбучная молитва* и *Предисловие* + поучение 1 в *TSL*; отдельные проповеди в *Златоустах*, *Торжественниках* и т.д.).

[50] UEα достигает сербской земли – порождая S [S не имеет *Азбучную Молитву* и *Предисловия*; единственным следствием потерянных начальных компонентов было бы то, что мы можем условно назвать Белград. **Azb. Mol*, – копия *Азбучной Молитвы* утрачена при пожаре в Народной библиотеке (ср. Матић 1962: 239; Зыков 1971: 179, сн. 7; Куев 1974: 141, сн. 1)]. К сербской редакции S напрямую восходит *H*, в то время как от подсубархетипа S1 происходят *G* и *W*.

[51] Единственным свидетельством R2 является *Sin 262*.

другим рукописям; случаи (*Sin* vs. все прочие), когда крайне трудно установить, какая ветвь традиции сохранила первоначальный вид, а какая привнесла новшества, т.е. случаи, в которых можно только предположить, что то или иное разночтение *Sin* фактически восходит к UEβ (< R2 < UEβ), а не является лексемой одной только *Sin* или антиграфа. Это и есть казус разночтений пастъıрь/пастоүхъ поучения 47. Есть и другие проблемные согласования: случаи, в которых нельзя исключать вероятность контаминации; случаи возможных вторичных евангельских реминисценций; случаи возможных вторичных ревизий на основе греческих источников.

Столь долгое отвлечение от главного сюжета статьи я сделала для того, чтобы показать как трудно, не имея в виду особенности передачи текста *УЕ*, уловить казус разночтений в той или иной синонимической паре. А когда речь идет о лексической синонимии, крайне сложно установить – и в этом я согласна с Я. Милтеновым[52] – когда мы имеем дело с *редакцией* рукописи, кодифицирующей, предписывающей замену одного синонима другим, а когда с *изводом*, при котором та или иная лексема появляется случайно, без умысла, несистемно, непоследовательно. В настоящий момент в научной среде еще не сложилось общеразделяемого мнения относительно того, являются ли разночтения знаками редакции или извода (изменения, обусловленные сменой среды бытования текста).

Итак, тъкъмо и тъүнѣ, пастъıрь и пастоүхъ, и подобные им дублеты, равноправно сосуществуют в *УЕ* и мне представляется, что этот памятник, созданный в северо-восточной Болгарии конца IX века, в этом смысле достаточно уникален. Попытки установить лексемы, являющиеся темпоральными, локализующими, стилистическими или иными маркерами, еще будут предприниматься и их поиск – это своеобразный филологический инстинкт (найти правило в бесконечном и кажущимся хаотичным движении языка). Пока же мне представляется наиболее аргументированным вывод о том, что идиолект Константина Преславского отражает тот особенный переходный момент в истории христианизации Болгарии, когда нормы богослужебного языка, нормы четьих (то есть – небогослужебных, но используемых в церковном обиходе) текстов и нормы местных диалектов сосуществуют и создают языковую мозаику, смешивающую *самые древние*, *бо-*

[52] Милтенов 2020: 58-60.

лее поздние и *особенные* (индивидуальные) лексические пласты. Если это так, то противопоставление архаизмов и преславизмов не стоит преувеличивать. Проблема не в пропорциях их соотношения. Даже если мы максимально точно выделим каждый архаизм и преславизм, а также правильно определим тенденции сдвига в их сочетаниях, это не будет означать, что феномен дублетов сводится исключительно к противопоставлению и вытеснению одного слова другим. Длительное одновременное сосуществование – факт так же заслуживающий внимания и объяснения. По *УЕ* заметно отсутствие некоей авторитетной инстанции, контролирующей производство и передачу сакрального текста. В других, более поздних памятниках, наличие такой инстанции несомненно. Устоявшийся концепт *преславская редакция*, чтобы быть признанным научно состоятельным, вовсе не обязательно должен быть связан с набором правдоподобных доказательств в пользу существования регламентирующего контроля со стороны каких-либо лиц или церковных органов. Традиция вполне может длить себя в форме неосознанно повторяющихся, вариативных и даже противоречивых языковых отношений.

Литература

Cramer 1840-1841: Cramer, J. (ed.) Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum. T. 1. Catena in evangelia S. Matthaei et S. Marci ad fidem Codd. Mss., 1840; T. 2. Catenae in evangelia S. Lucae et S. Joannis ad fidem Codd. Mss., 1841. Oxonii: E Typographeo Academico. [Repr. 1844].

Dikova 2023: Dikova, E. Towards the History of Words for *Hunger* in the Old Bulgarian Corpus: On Material from the So-Called *Uchitel'noe evangelie* by Constantine of Preslav. – Konštantínove listy 16/1, 2023, 22-33. <http://www.constantinesletters.ukf.sk/images/issues/2023_v16_iss1/CL_v16_iss1_022to033.pdf> (28.10.2023).

Gallucci 2000: Gallucci, E. Tesi di dottorato: Per un'edizione critica dell'*Učitel'noe Evangelie* di Costantino di Preslav. Roma 5 Maggio 2000. Parte I: 1-198; Parte II: A-D, 1-246, I-III. Depositata presso le Biblioteche Nazionali di Roma e di Firenze.

Gallucci 2001: Gallucci, E. L'Učitel'noe Evangelie di Costantino di Preslav (IX-X). Tradizione testuale, redazioni, fonti greche. – Europa Orientalis 20/1, 2001, 49-138. <http://www.europaorientalis.it/uploads/files/2001%20n.1/2001%20n.1.3.pdf> (28.10.2023).

Gallucci 2004: Gallucci, E. La lingua di Costantino di Preslav. Učitel'noe Evangelie: lingua e tecnica di traduzione. – eSamizdat 2004 (II) 2, 97-120. <https://www.esamizdat.it/ojs/index.php/eS/issue/view/17/18> (28.10.2023).

Jagič 1913: Jagič, V. Enstehungsgeschichte der kirchenslavische Sprache. Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe. Berlin: Weidmann, 1913.

Petrov 2022: Petrov, I. P. The Greek Sources of *Učitel'noe Evangelie* Revisited: Sermon 20. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-29.

Галлуччи 2001: Галлуччи, Э. Учительное евангелие Константина Преславского и последовательность воскресных евангельских чтений церковного года. – Palaeobulgarica 35/1, 2001, 3-20 [Gallucci, È. Učitel′noe evangelie Konstantina Preslavskogo i posledovatel′nost′ voskresnyh evangel′skih čtenij cerkovnogo goda. – Palaeobulgarica 35/1, 2001, 3-20].

Горский-Невоструев 1859: Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святых отцев. 2. Писания догматическия и духовно-нравственныя. Москва: Синодальная типография, 1859 [Gorskij A., Nevostruev K. Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj sinodal′noj biblioteki. Otdel 2. Pisanija svjatyh otcev. 2. Pisanija dogmatičeskija i duhovno-nravstvennyja. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1859].

Данова 2024: Данова, Ц. Беседа III от Учителното Евангелие на Константин Преславски в състава на среднобългарски триоден панигирик от XIV в. – В: Тасева, Л., Рабус, А., Петров, И. П. (ред.) Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.). Доклади от Международната научна конференция в София, 25-27 април 2023 г. София: ИБЦТ, 2024, 297-318 [Danova, C. Beseda III ot Učitelnoto Evangelie na Konstantin Preslavski v sǎstava na srednobǎlgarski

trioden panigirik ot XIV v. – V: Taseva, L., Rabus, A., Petrov, I. P. (red.) Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i južnoslavjanskite prevodi na homiletični tekstove (IX-XIII v.). Dokladi ot Meždunarodnata naučna konferencija v Sofia, 25-27 april 2023 g. Sofia: IBCT, 2024, 279-318].

Добрев 1978: Добрев, И. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – Български език 28/2, 1978, 89-98 [Dobrev, I. Grăckite dumi v Suprasălskija sbornik i vtorata redakcija na starobălgarskite bogoslužebni knigi. – Bălgarski ezik 28/2, 1978, 89-98].

Добрев 1979: Добрев, И. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – Български език 29/1, 1979, 9-21 [Dobrev, I. Tekstăt na Dobromirovoto evangelie i vtorata redakcija na starobălgarskite bogoslužebni knigi. – Bălgarski ezik 29/1, 1979, 9-21].

Евсеев 1897: Евсеев И. Книга пророка Исайи в древнеславянском переводе. Санкт-Петербург: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1897 [Evseev I. Kniga proroka Isaji v drevneslavjanskom perevode. Sankt-Peterburg: T-vo «Pečatnja S.P. Jakovleva», 1897].

Евсеев 1905: Евсеев И. Книга пророка Даниила в древне-славянском переводе. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1905 [Evseev I. Kniga proroka Daniila v drevne-slavjanskom perevode. Moskva: Tipografija G. Lissnera i D. Sobko, 1905].

Жикова 2016: Жикова, Ж. Композита в Учителното евангелие на Константин Преславски (предварителни наблюдения). – Преславска книжовна школа 16, 2016, 33-39 [Žikova, Ž. Kompozita v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski (predvaritelni nabljudenija). – Preslavska knižovna škola 16, 2016, 33-39].

Жикова 2017: Жикова, Ж. Учителното евангелие на Константин Преславски – текстологични и лексикални проблеми. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2017 [Žikova, Ž. Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski – tekstologični i leksikalni problemi. Disertacija za prisăždane na obrazovatelna i naučna stepen „doktor“. Sofia, 2017].

Жикова 2018: Жикова, Ж. Редки думи и хапакси в Учително евангелие на Константин Преславски. – Годишник на Софийския универси-

тет „Св. Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии 103, 2018, 80-112 [Žikova, Ž. Redki dumi i hapaksi v Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. – Godišnik na Sofijskija universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet po slavjanski filologii 103, 2018, 80-112].

Зыков 1971: Зыков Э.Г., Судьба «Азбучной молитвы» в древнерусской письменности. – Труды Отдела древнерусской литературы 26, 1971, 177-191 [Zykov Э.G., Sud'ba «Azbučnoj molitvy» v drevnerusskoj pis'mennosti. – Trudy Otdela drevnerusskoj literatury 26, 1971, 177-191].

Иванова, Данова 2022: Иванова Кл., Данова, Цв. За среднобългарския Триоден панигирик от сбирката на П. Н. Тиханов № 540. – В: Шестнадцатые Загребинские чтения: сборник статей по итогам международной научной конференции (Санкт-Петербург, 6–7 октября 2021 года). Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2022, 204-242 [Ivanova Kl., Danova, Cv. Za srednobălgarskija Trioden panigirik ot sbirkata na P. N. Tihanov № 540. – V: Šestnadcatye Zagrebinskie čtenija: sbornik statej po itogam meždunarodnoj naučnoj konferencii (Sankt-Peterburg, 6–7 oktjabrja 2021 goda). Sankt-Peterburg: Rossijskaja nacional′naja biblioteka, 2022, 204-242] <https://nlr.ru/publ/ann1.php?id=432> (20.09.2023).

Котова 2022a: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28].

Котова 2022b: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие. – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie. – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Кривко 2014: Кривко, Р. Лингвистические заметки к «Учительному евангелию» и «Сказанию церковному». – В: Велев, И. (ред.) Зборник на трудови од Мегународниот научен собир "Кирилометодиевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски" (организиран по повод 1150 години от Моравската мисија и од словенската писменост: Охрид, 3-4 октомври 2013), Скопье: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 2014, 129-140 [Krivko, R. Lingvističeskie zametki k «Učitel′nomu evangeliju» i «Skazaniju

cerkovnomu». – V: Velev, I. (red.) Zbornik na trudovi od Meǵunarodniot naučen sobir "Kirilometodievskata tradicija i makedonsko-ruskite duhovni i kulturni vrski" (organiziran po povod 1150 godini ot Moravskata misija i od slovenskata pismenost: Ohrid, 3-4 oktomvri 2013), Skop'e: Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij", 2014, 129-140].

Кривко 2015: Кривко, Р. Очерки языка древних церковнославянских рукописей. Москва: Индрик, 2015 [Krivko 2015: Krivko, R. Očerki jazyka drevnih cerkovnoslavjanskih rukopisej. Moskva: Indrik, 2015].

Кривко 2016a: Кривко, Р. Орфография рукописи как свидетель текстологической преемственности. – В: Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова 9 (История русского языка и культуры. Памяти Виктора Марковича Живова). Москва: Нестор-История, 2016, 124-148 [Krivko, R. Orfografija rukopisi kak svidetelʹ tekstologičeskoj preemstvennosti. – V: Trudy Instituta russkogo jazyka im. V. V. Vinogradova 9 (Istorija russkogo jazyka i kulʹtury. Pamjati Viktora Markoviča Živova). Moskva: Nestor-Istorija, 2016, 124-148].

Кривко 2016b: Кривко, Р. Языковые особенности древнейшего списка Учительного Евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу. – Словѣне 5/2, 2016, 340-363 [Krivko, R. Jazykovye osobennosti drevnejšego spiska Učitelʹnogo Evangelija Konstantina Presvitera: ot vostočnoslavjanskoj rukopisi k južnoslavjanskomu arhetipu. – Slovѣne 5/2, 2016, 340-363].

Крысько 2017: Крысько, В. Учительное Евангелие Константина Болгарского: Editio Princeps. – Известия РАН. Серия литературы и языка 76/5, 2017, 52-62 [Krysʹko, V. Učitelʹnoe Evangelie Konstantina Bolgarskogo: Editio Princeps. – Izvestija RAN. Serija literatury i jazyka 76/5, 2017, 52-62].

Крысько, Мольков 2017: Крысько, В., Мольков Г. Языковые особенности Учительного Евангелия Константина Преславского и его древнейшего списка. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395 [Krysʹko, V., Molʹkov G. Jazykovye osobennosti Učitelʹnogo Evangelija Konstantina Preslavskogo i ego drevnejšego spiska. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395].

Куев 1974: Куев, К. Азбучната молитва в славянските литератури. София: Издателство на БАН, 1974 [Kuev, K. Azbučnata molitva v slavjanskite literaturi. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1974].

Матић 1952: Матић С. Опис рукописа Народне библиотеке. Београд: САНУ, 1952 [Matić S. Opis rukopisa Narodne biblioteke. Beograd: SANU, 1952].

Милтенов 2020: Милтенов, Я. Преславските лексикални маркери. 1. Опит за въведение. – Palaeobulgarica 44/2, 2020, 54-79 [Miltenov, Ja. Preslavskite leksikalni markeri. 1. Opit za văvedenie. – Palaeobulgarica 44/2, 2020, 54-79].

Михайлов 1912: Михайлов А. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1912 [Mihajlov A. Opyt izučenija teksta knigi Bytija proroka Moiseja v drevneslavjanskom perevode. Varšava: Tipografija Varšavskogo učebnogo okruga, 1912].

Погорелов 1901: Погорелов В. О редакциях славянского перевода Псалтыри. В: Библиотека Московской синодальной типографии. Ч. 1: Рукописи. Вып. 3. Псалтыри. Москва: Синодальная типография, 1901 [Pogorelov V. O redakcijah slavjanskogo perevoda Psaltyri. V: Biblioteka Moskovskoj sinodal′noj tipografii. Č. 1: Rukopisi. Vyp. 3. Psaltyri. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1901].

Славова 1989: Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия евангелски превод. – Кирило-Методиевски студии 6, 1989, 15-130 [Slavova, T. Preslavska redakcija na Kirilo-Metodievija evangelski prevod. – Kirilo-Metodievski studii 6, 1989, 15-130].

Славова 2015: Славова, Т. Някои наблюдения върху глаголната система в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Кирило-Методиевски четения 2015. Юбилеен сборник. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, 130-139 [Slavova, T. Njakoi nabljudenija vărhu glagolnata sistema v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – V: Kirilo-Metodievski četenija 2015. Jubileen sbornik. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2015, 130-139].

Славова 2016: Славова, Т. Изразяване на футур в Учителното евангелие на Константин Преславски. – Българска реч 22/2, 2016, 50-58 [Slavova, T. Izrazjavane na futur v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – Bălgarska reč 22/2, 2016, 50-58].

Славова 2017: Славова, Т. За езика на Учителното евангелие на презвитер Константин (лични и нелични глаголни форми). –

Palaeobulgarica 41/2, 2017, 3-21 [Slavova, T. Za ezika na Učitelnoto evangelie na prezviter Konstantin (lični i nelični glagolni formi). – Palaeobulgarica 41/2, 2017, 3-21].

Спасова 2004: Спасова, М. Руски препис от ранния превод на поучението за блудния син и проблемът за състава на Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Ананьева, Н., Карцева, З. (ред.) Славянский вестник. Вып. 2. К 70-летию В. П. Гудкова. Москва: Макс Пресс, 2004, 339-359 [Spasova, M. Ruski prepis ot rannija prevod na poučenieto za bludnija sin i problemăt za săstava na Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – V: Anan′eva, N., Karceva, Z. (red.) Slavjanskij vestnik. Vyp. 2. K 70-letiju V. P. Gudkova. Moskva: Maks Press, 2004, 339-359] <https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/sv2/spasova.pdf> (3.08.2023).

Спасова 2014: Спасова, М. Неизвестен препис на беседа 45 и беседа 47 от старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. – Старобългарска литература 49-50, 2014, 169-187 [Spasova, M. Neizvesten prepis na beseda 45 i beseda 47 ot starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. – Starobălgarska literatura 49-50, 2014, 169-187].

Спасова 2015: Спасова, М. Българският препис на беседа 2 от Учително евангелие на Константин Преславски. – In: Дидди, К. (отв. ред.) ΠΟΛΥΙΣΤΩΡ. Scripta slavica. Mario Capaldo Dicata. Москва – Рим: Индрик, 2015, 266-281 [Spasova, M. Bălgarskijat prepis na beseda 2 ot Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. – In: Diddi, K. (otv. red.) POLUISTŌR. Scripta slavica. Mario Capaldo Dicata. Moskva – Rim: Indrik, 2015, 266-281].

Спасова 2016: Спасова, М. Беседа 1 от Учителното евангелие на Константин Преславски в славянската ръкописна традиция – В: Янакиева, Ц. и др. (ред.) Quadrivium. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Веселин Панайотов. (In honorem 3). Велико Търново: Фабер, 2016, 177-193 [Spasova, M. Beseda 1 ot Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski v slavjanskata răkopisna tradicija – V: Janakieva, C. i dr. (red.) Quadrivium. Jubileen sbornik v čest na 60-godišninata na prof. d-r Veselin Panayotov. (In honorem 3). Veliko Tărnovo: Faber, 2016, 177-193].

Спасова 2024: Спасова, М. Трапезната метафора в *Учителното евангелие* на Константин Преславски и нейните византийски източници. –

В: Тасева, Л., Рабус, А., Петров, И. П. (ред.) Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.). Доклади от Международната научна конференция, София, 25-27 април 2023 г. София: ИБЦТ, 2024, 79-109 [Spasova, M. Trapeznata metafora v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i nejnite vizantijski iztočnici. – V: Taseva, L., Rabus, A., Petrov, I. P. (red.) Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i južnoslavjanskite prevodi na homiletični tekstove (IX-XIII v.). Dokladi ot Meždunarodnata naučna konferencija v Sofia, 25-27 april 2023 g. Sofia: IBCT, 2024, 79-109].

Станков 2018: Станков, Р. Проблема „преславской“ и „кирилло-мефодиевской“ лексики в древнеболгарском переводе Хроники Георгия Амартола. – В: Преславска книжовна школа 18, 2018, 121-155 [Stankov, R. Problema „preslavskoj“ i „kirillo-mefodievskoj“ leksiki v drevnebolgarskom perevode Hroniki Georgija Amartola. – V: Preslavska knižovna škola 18, 2018, 121-155].

Тихова 1995: Тихова, М. За някои езикови особености в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Тотев, Т. (ред.) Сборник 1100 години Велики Преслав. Т. 2. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 1995, 313-334 [Tihova, M. Za njakoi ezikovi osobenosti v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – V: Totev, T. (red.) Sbornik 1100 godini Veliki Preslav. T. 2. Šumen: UI „Ep. Konstantin Preslavski“, 1995, 313-334].

Тихова 1996: Тихова, М. Самостоятелни елови причастия в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Тотев, Т. (ред.) Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 1996, 58-66 [Tihova, M. Samostojatelni elovi pričastija v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – V: Totev, T. (red.) Medievistični izsledvanija v pamet na Peyo Dimitrov. Šumen: UI „Ep. Konstantin Preslavski“, 1996, 58-66].

Тихова 2003: Тихова, М. Учителното евангелие на Константин Преславски и неговите преписи. – Преславска книжовна школа 7, 2003, 123-155 [Tihova, M. Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i negovite prepisi. – Preslavska knižovna škola 7, 2003, 123-155].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлно описание от Елена Ухано-

ва на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlno opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Once more on the Language of Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*

Abstract: This paper discusses how to verify hypotheses about the use of a given lexical choice when synonymic pairs of *archaisms* and *preslavisms* (and their different readings) occur in manuscripts of both direct and indirect traditions of the *Didactic Gospel* [*DG*] of Constantine of Preslav. Using three synonymous pairs as examples (тъкъмо/тъчнiѫ, постнтн/алъкатн, пастъıрь/пастоүхъ), the paper illustrates the potential of lexicological and textual analysis (identifying the frequency and distribution of synonymic pairs in the text, examining their semantic differences, and analyzing the different readings in textual transmission). The work highlights how the existence of synonymic pairs often influences a priori assumptions in discussions concerning the unique characteristics of the homiletic collection, leading to the identification of geographical and temporal markers of the Preslav redaction in the text. Finally, the work shows that Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* reflects the transitional nature of late 9th century Bulgaria, marked by the Christianization of Slavic communities – a period and a text where written and spoken language, the language used in liturgical, homiletical, and intra-church communication coexist, despite their different norms.

Keywords: *Didactic Gospel*; Constantine of Preslav; lexical doublets; archaisms; preslavisms.

Eleonora Gallucci
University of Salento
eleonora.gallucci@unisalento.it

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.07

Лексиката в хомилетичните текстове на Константин Преславски в „преславски“ контекст

† Явор Милтенов
Институт за български език
Българска академия на науките

Резюме: Добре известно е, че за проучването на лексиката в произведенията на Константин Преславски има няколко фактора, които трябва да имаме предвид. Първо, изданията на неговите текстове излязоха едва наскоро, а речници и индекси по тях тепърва се подготвят. Второ, характеристиките на езика на Константин съчетават три линии: от една страна, той е доста консервативен, както би било присъщо на Методиев ученик, обучаван в Моравия; от друга страна, макар и рядко, в него се откриват напластявания, характерни за старобългарски текстове, създадени в Преслав или в повлияни от Преслав центрове; на трето място, употребяват се няколко характерни много редки думи, които биха могли да са част от авторовия идиолект. Целта на статията е да се проследи разпространението на лексеми от втората група. С оглед на казаното по-горе, наблюденията имат ограничен и предварителен характер. Разглеждат се избрани словоупотреби в хомилетичните текстове, преведени и компилирани от Константин Преславски, които намират паралел в също преводни съчинения от IX-X в. с източнобългарски произход. Подбраният материал и неговото изследване може да послужи в бъдеще за отговор на въпроса, как средата, в която Константин работи, е повлияла на неговия преводачески избор.

Ключови думи: Константин Преславски; лексика; източнобългарски преводи от IX-X в.

Учителното евангелие и сборникът със слова от Атанасий Александрийски, съставени и преведени от Константин Преславски, получават едва в последните години така необходимите научни издания[1]. Тепърва предстои да се сдобият със също толкова необходимите речници и словници, обхващащи целия езиков материал. Въз основа на единични проучвания, каквито в последните години за щастие има все повече[2], ние знаем, че езикът на Константин Преславски е консервативен, така, както би било присъщо на Методиев ученик, обучаван в Моравия. Знаем също, че са идентифицирани няколко характерни много редки думи и форми, които биха могли да са част от авторовия идиолект, а също и типични неологизми. Настоящият доклад си поставя за задача да провери откриват ли се в Учителното евангелие и Словата против арианите напластявания, характерни за старобългарски текстове, създадени в Преслав или в повлияни от Преслав центрове.

В своята докторска дисертация Жени Жикова установи, че в *Учителното евангелие* макар и не често, но все пак понякога, се използват някои източнобългарски лексикални дублети като: алкати (= πεινάω), великъ, власть, вонꙗ, въстаниѥ, въстати, въставити, въторое, жидъ/жидовинъ, жидовьскъ, жизнь, житиѥ, зноѝ, инъ, испрьва, коньць, любодѣиць/любодѣица, масло, оставлениѥ, оставити, пастоухъ, послоухъ, послоушьство, послоушьствовати, послоушьствити, припослоушьствовати, причѧстити сѧ, причѧстиѥ, свѧщеньникъ, страна (=ἔθνος), съборъ, съборище, сълоучити сѧ, тъчиѭ, хоулениѥ, хоулити/похоулити, цѧта[3].

Така представени, като изброяване, тези лексеми едва ли биха могли да бъдат сериозно доказателство за каквото и да е. Причи-

[1] Учителното евангелие е издадено от М. Тихова (2012). Отделни текстове от сборника с произведения на Атанасий Александрийски са издадени у Vaillant 1954 (дипломатическо издание на Първо слово против арианите), Тотоманова и др. 2022 (критическо издание на Първо слово с паралелен гръцки и старобългарско-гръцки речник-индекс), Пенкова 2015 (Второ слово с индекс на словоформите), Lytvynenko 2019 (критическо издание на Второ слово), Пенкова 2016 (Трето слово с индекс), Lytvynenko 2021 (критическо издание на Трето слово), Лалева 1990 (Четвърто слово, *Epistula ad episcopos Aegypti et Libyae*, по един препис), Penkova 2008 (Пето слово, псевдо-Златоустовото *In sanctum pascha sermo vii*). Повече вж. в обзора от Т. Славова в Тотоманова и др. 2022: 7-8.

[2] Изчерпателен списък не може и не е необходимо да бъде представян тук. Като отправна точка може да послужат следните публикации: Горский, Невоструев 1859: № 111 и № 163; Vaillant 1954: Афанасиева 2010; Кривко 2016; Крысько, Мольков 2017; Славова 2022 и посочената там библиография.

[3] Част от тези наблюдения са публикувани, срв. Жикова 2015: 151.

ната е, че макар да са синоними, свързвани с извършени в Източна България намеси в евангелския текст, всъщност те се различават по своето разпространение. Някои от тях се срещат и в по-късни текстове и, извън ролята на синонимни средства в ранни произведения, са в някаква степен обичайни лексеми. Други от тях пък имат по-ограничено или нулево разпространение в преводни и оригинални творби от X-XI в. нататък, но за да се онагледи по-убедително статусът им на маркери е необходимо едно разширено представяне, например:

послоүхъ ‘свидетел’. В голям брой текстове се употребява вместо или заедно със синонима съвѣдѣтєль – евангелски преписи[4], апостолски преписи[5], Осмокнижието[6] , *ПрорКнТълк*[7], *Савина книга*, *СинЕвх, Супр*[8], *Лест*[9], *БесПрКоз*[10], *Златоструй*[11], *КнИзб*[12] , *Изб1073*[13], *ГрБог13* (Слово 2, 5)[14], *Бог*[15], *ХрСинкАфр*[16], *ТДанИпРим*[17], *ДиалГрВел*[18], *БесПрКоз*[19], *СинтЕфрК*[20], *ПандАнт*[21], *Усп*[22], *ПсТКир*[23], *УчЕвКПр*[24], *СлАрКПр*, *СинПат*, жития от староизводни чети-минеи, *ХрТоп*[25], *ЖАЮр*[26] и др. По същия начин сродните послоүшьство, послоүшьствоватн, послоүховатн, послоүхатан и пр.

[4] Славова 1989: 100.
[5] Христова 2004: 648-649.
[6] Вилкул 2015: 326.
[7] Златанова 1998: 508.
[8] СР 2: 310.
[9] Попова 2020: 290.
[10] Давидов 1976: 224.
[11] Георгиева 2003: 7b28, 24b3, 29d17, 142b8, 164d22 и др.; Димитрова 2016: 391.
[12] Федер 2008: 172.
[13] ССб 2: 132.
[14] Будилович 1875: 22a, 180d.
[15] Sadnik 1983: 151.
[16] Тотоманова 2008: 332.
[17] Илиев 2017: 154-155, 539.
[18] Дидди 2001: XI.
[19] Давидов 1976: 224.
[20] Максимович 2010: 215.
[21] Амфилохий 1880: 103.
[22] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 655.
[23] Погорелов 1910б: 150.
[24] Жикова 2015: 151.
[25] МСДЯ 2: 1239-1243; LPSGL: 634-635.
[26] Пичхадзе 2011: 53.

се откриват вместо или заедно със съответните еквиваленти в още по-широк кръг „преславски“ преводи.

Или така:

пρнѵѧстнє ‘наследство’. В това значение думата се употребява например в *ПрорКнТълк*[27], Осмокнижието[28], *Шест*[29], *Супр*[30], *СинтЕфрК*[31], *ГрБог13* (Слово 2, 5 и 6)[32], *ПсТКир*[33], *Лест*[34], *Усп*, *СинПат*, Иполитовото *Слово за Антихриста*[35]. Замяна на наслѣднтн с пρнѵѧстнтн ся е установена в евангелски и апостолски преписи с източнобългарски протографи[36]. Пρнѵѧстнтн (ся) ‘наследя, стана наследник’ има употреби в *УчЕвКПр*[37], Осмокнижието, *ПрорКнТълк*, *ПсТКир*, *Златоструй*, *Изб1073*, *ХрЙоМал.* По същия начин в някои евангелски и апостолски преписи се появява и замяна на наслѣдьннкъ с пρнѵѧстнннкъ, като второто има значителен брой фиксации – в *Златоструй*, *Бог*, *Изб1073*, *ГрБог13*, *ХрЙоМал, СлАрКПр*, *БесПрКоз* и др.

Струва ми се, че благодарение на сведенията за употребите и разпространението на тези думи аргументите за стойността им на маркер придобиват по-голяма тежест. Вярно е, че се преповтаря вече добре позната информация за тези словоупотреби и се доказва вече доказаното (че подобни лексеми *имат* стойност на маркер), ала изчерпателното посочване заедно с изследванията и справочниците, откъдето е взета информацията, дава много по-убедителна картина. Защото така могат да се отсеят лексемите, които наистина имат стойност на диференциращ признак, а също и защото по този начин доста ясно се очертава кръгът произведения, ядрото, спрямо което други текстове могат да се съпоставят и да се подредят, докато се стигне до периферията, т.е. до тези текстове, които най-малко

[27] Илиева 2013: 351; Златанова 1998: 346.
[28] Вилкул 2015: 329.
[29] Aitzetmüller 1975: 296
[30] Срв. СР 2: 400.
[31] Максимович 2010: 236.
[32] Будилович 1875: 88b, 216b, 240d; за сложни думи и в други слова вж. Будилович 1871: 96.
[33] Погорелов 1910б: 159-160.
[34] Попова 2020: 290.
[35] МСДЯ 2: 1490-1491, СРЯ 20: 72.
[36] Славова 1989: 78-79; Христова 2004: 529-531.
[37] Жикова 2015: 151.

съвпадат с това ядро. Все още сме далеч от това да визуализираме графично съвкупността от преводи от IX-X в. чрез кръгове на Ойлер, но това би трябвало да е идеалната цел на старобългарската лексикология и лексикография.

Развитието на палеославистиката в последните години показва, че гореизброените и други подобни синонимни средства все повече ще придобиват спомагателна функция при езиковия анализ. Някак ще трябва да оставим малко по-настрана броенето на относително значими употреби като алкати, пастоухъ, послоухъ, причѧстиѥ, страна, тъчиѭ, цѧта и др. на едно място с не толкова значими употреби като въторое, жизнь, испрьва, коньць, любодѣица, сълоучити сѧ, хоулениѥ, хоулити. Този метод винаги може да бъде подложен на критика заради несъвършенствата си, а и синонимната вариативност е изконно заложена в стила на книжовниците от епохата. Вместо това трябва да се потърси друг тип лексика, която, заедно с архаични черти на морфо-синтаксиса, да присъедини даден текст или сбирка от текстове към знаковите произведения на книжнината, определяна като преславска. Нима при всяко задълбочено езиково изследване на достатъчно обемно средновековно съчинение, а и на по-кратки текстове, например жития, слова, не се провежда такова съпоставително издирване? Именно резултатите от този подход дават знаковите, характеризищите, типологизиращите белези.

Да се върнем към произведенията на Константин Преславски. Идентифицирани са единични употреби на типични за източнобългарски произведения синонимни средства. Това е добра първа стъпка. Могат ли обаче да се намерят и други свидетелства за това, как средата, в която Константин работи, е повлияла на неговия преводачески избор? За да се отговори на този въпрос, трябва да се потърси езиков материал, изпълняващ едновременно два критерия: лексика, която *съвпада*, и лексика, която *изчезва*. Другояче казано – лексика, характерна за старобългарски текстове, която бива целенасочено избягвана от редактори, автори и преводачи от следващите столетия. Без пълни лексикографски наръчници, покриващи произведенията на Константин Преславски, е невъзможно да се направи изчерпателен анализ. Но ето някои примери, които могат да се извлекат и при сегашното състояние на проучванията. Подредени са по азбучен ред.

бъшнїѫ ‘напълно, съвсем, изцяло, въобще’: Наречие, което се употребява обикновено срещу гр. ὅλως, παντελῶς, πάντως, τέλεον и др. – също както и неговия (типичен за източнобългарски текстове) синоним бъχъмѧ. Бъшнїѫ е засвидетелствано в *СлАрКПр*[38], а също и в *ПсТКир*[39], *КнИзб*[40], *Супр*[41], *ЖСавОсв*[42], *ДиалПсК*[43], *ПарЕС*[44], *ТДанИпРим*[45], *Поучителните глави* на дякон Агапит[46], *Златоструй*[47], *ДиалГрВел*[48], *Троицки сборник*[49], *Усп*[50], *ХрГАм*[51], *Варл*[52], множество житийни текстове от чети-минейни староизводни сборници[53].

бъıшѧштнн ‘който щеше да стане, който щеше да се случи’: Рядко срещано причастие за бъдеще време в миналото, което предава гр. ἐσόμενος, τὸ ἐσόμενον, τὸ μέλλον, γενησόμενος, τὸ συμβησόμενον и др. съответствия. От *СлАрКПр* са извлечени два примера[54]. Това преводаческо решение е характерно преди всичко за *ПрорКнТълк*[55]. Всички примери са от тълкуванията, но има и случай, открит в библейския текст – нєбыштѧштн за οὐχ ὑπάρχουσα в Ам 5:5. Употреби са известни също от *ГрБог13*[56], *Изб1073*[57], *ПсТКир*[58], *Шест* (нєбъıшѧштнн / нєбъıшѫштнн за ἀνύπαρκτος), Канон за пророк Йеремия според *Путятиния миней*[59].

---

[38] Горский, Невоструев 1859: № 111 – общо 12 примера, с указание, че има и още; срв. Тотоманова и др. 2022: 270.

[39] Погорелов 1910б: 20, общо 19 примера.

[40] Голышенко 1965: 6v8.

[41] СР 1: 125.

[42] Помяловский 1890: 339.2-3, 467.9.

[43] Милтенов 2006: 226-228 – 10 примера.

[44] Aitzetmüller 1990: 47; МСДЯ 1: 199-200.

[45] Илиев 2017: 147-148.

[46] Николов 2000: 98, гл. 57.

[47] Милтенов 2013: 405, 2021: 165.

[48] Дидди 2001: XI.

[49] Popovski, Thomson, Veder 1988: 161v, 177v.

[50] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 515.

[51] Истрин 1930 3: 212 – 23 примера.

[52] Лебедева 1985: 113, 114 и др.; вж. и Пичхадзе 2000: 108; Николова 2004: 37-39.

[53] МСДЯ 1: 201; Срезневский 1874, СРЯ 1: 306.

[54] Славова 2021: 256-257.

[55] Miltenov 2009a, МСДЯ 1: 209, по всяка вероятност употребите надхвърлят 80 на брой, срв. Кузнецов 1961: 131-132.

[56] Будилович 1875: 76a, 87a, 103a, 108a, 108c, 354d, 358c, 366c (два пъти).

[57] ССб 3: 121a1 τὸ μέλλον, 121b8-9 τὸ μέλλον, 159c24-25 нєбъıшѧштєıє τὰ μὴ ὄντα.

[58] Погорелов 1910в: 239.

[59] Баранов, Марков 2003: 4r; Кривко 2008: 330.

ⰴⱁⰱⱃⰰ ⰴ҃ⱑⱅⱋⰾⱐ ‘добродетелност’: В текстовете от IX-X в. гръцкото съществително ἀρετή има разнообразни еквиваленти, например ⰱⰾⰰⰳⰰ ⰴ҃ⱑⱅⱋⰾⱐ, ⰴⱁⰱⱃⰰ ⰴ҃ⱑⱅⱋⰾⱐ, ⰴⱁⰱⱃⱁ ⰴ҃ⱑⰾⱁ, ⰱⰾⰰⰳⱁ ⰴ҃ⱑⰾⱁ, ⰴⱁⰱⱃⱏⱏⱐ ⱀⱃⰰⰲⱏ, ⰱⰾⰰⰳⱏⱏⱐ ⱀⱃⰰⰲⱏ, ⰴⱁⰱⱃⱁ ⰴ҃ⱑⱐⰰⱀⱀⱑ, ⰴⱁⰱⱃⱁⱅⰰ и др. Разнообразие е засвидетелствано и в преводите на Константин Преславски. Словосъчетанието ⰴⱁⰱⱃⰰ ⰴ҃ⱑⱅⱋⰾⱐ, което е особено характерно, се среща в *УчЕвКПр*[60] и *СлАрКПр*[61], а също и в *ПсТКир*[62], *Супр* и *Клоц*[63], *БесГрВел*[64], *СлКлОхр* (*Похвала за Кирил и Методий, Похвала за Климент Римски, Похвала за 40 мъченици* и *Слово за св. Троица*[65]), редакциите на *Златоструй*[66], *Златоструй* на Бычков[67], *ОглКЙер*[68], *ЖСавОсв*[69], *ДиалПсК*[70], *КнИзб*[71], *ПарЕС*[72], *ПандАнт*[73], *ХомМих*[74], *Поучителните глави на дякон Агапит*[75], *Стотниците* на Максим Изповедник и Теодор Едески[76], *Пчела*[77].

ⴷ҃ⱔⱗⰰ и ⴷ҃ⱔⰾⱐⰿⰰ ‘поради, заради’: Използват се (обикновено наред с ⱃⰰⴷⱐ) в редакциите на евангелския текст[78], Апостола[79], в чети-текста на някои старозаветни книги[80], *ПрорКнТълк*[81]. Из преписите се среща преди всичко ⴷ҃ⱔⱗⰰ, докато ⴷ҃ⱔⰾⱐⰿⰰ – само в отделни

[60] Срв. Горский, Невоструев 1859: № 163 – 208г и др.; за ⴷⱁⱃⰰ ⴷ҃ⱑⱅⱋⰾⱐ като най-честото преводно съответствие на гр. ἀρετή вж. Тасева 2024.
[61] Лалева 1990: 201а; Тотоманова и др. 2022: 291.
[62] Погорелов 1910в: 2г, 95а, 123б, 64в, 144б, 146г.
[63] SJS 1: 553, СР 1: 466.
[64] SJS 1: 553.
[65] Христова 1994: 101; Милтенов 2021: 28.
[66] Минчева 1978: 107а, 107б (3), 108а, 108б, 110а, 116а, 118а, 120а; Георгиева 2003: 18c3, 18c6, 42d1-2 и др.; Милтенов 2013: 406; Димитрова 2016: 411.
[67] Ильинский 1929: IIIa15-16.
[68] Горский, Невоструев 1859: № 114 – 29г, 246г; Минчева 1978: IIAa.
[69] Помяловский 1890: 99.9, 101.16.
[70] Милтенов 2006: 192-193.
[71] Федер 2008: 93.
[72] Aitzetmüller 1990: 150 (23.10, 50.234, 96.66).
[73] Горский, Невоструев 1859: № 153 – 4v, 39v, 47v и др.
[74] Aitzetmüller 1957: 90v.
[75] Николов 2000: 98, гл. 51 и гл. 54.
[76] Срв. Горский, Невоструев 1859: № 154.
[77] СДЯ 3: 164; Пичхадзе 2011: 171.
[78] Славова 1984: 14, 1989: 92-94.
[79] Добрев 1984: 60; Христова 2004: 461, 612.
[80] Михайлов 1912: 133, 134, 243, 244, 380, 381; Славова 1995: 59, 60, 62; Вилкул 2015: 297.
[81] Евсеев 1905: XXIII; Илиева 2013: 146-147; Златанова 1998: 454-455.

случаи. В небиблейски източници ситуацията е малко по-различна, доколкото има и трета група текстове – с ясно изразен превес на дѣльмꙗ. В *Шест* фигурират и двата предлога[82], докато в *Бог* се използва само дѣльмꙗ[83]. Липсва единство и в *СлЙЕ*: в *СлПрЙЕ* се използва веднъж дѣльмꙗ, а в *Похвала за Йоан Богослов* – веднъж дѣлꙗ[84]. Сред произведенията с категорично предпочитание на дѣльмꙗ се нареждат *СлАрКПр* (само дѣльмꙗ[85], еднократно дѣлꙗ на л. 154а1[86]), такова състояние е засвидетелствано в *ПсТКир*[87] и *ЖТСтуд*[88]. В разнородни сборници, събрали в себе си старинни преводи, в едни текстове се предпочита едната дума, в други другата, а често се срещат и смесено, срв. напр. *Супр*[89], *Усп*[90], *ХомМих* и староизводни чети-минеи[91], *Златоструй*[92], *КнИзб*[93] (само веднъж дѣльмꙗ), *ГрБог13*[94], *СлКлОхр*[95]. Наред с тях, едновременно използване на дѣлꙗ и дѣльмꙗ е регистрирано и в големи единни преводи като *ХрСинкАфр*[96], *Изб1073*[97], *БесГрВел*[98], *МОлимп*[99], *ДиалПсК*[100], *ДиалГрВел*[101], *ПандАнт*, *СинПат*, *СинтЕфрК*, Иполитовото *Слово за Антихриста*[102]. В редица произведения е засвидетелствана само дѣлꙗ, например *ПарЕС*[103], *Лест*[104],

[82] Aitzetmüller 1975: 102.
[83] Sadnik 1983: 55.
[84] Мирчева 1971: 104, 188.
[85] Пенкова 2016: 153.
[86] Тотоманова и др. 2022: 291, при еднократно дѣлꙗ.
[87] Погорелов 1910б: 141, само един пример за дѣлꙗ.
[88] Дубровина, Бахтурина, Голышенко 1977: 526.
[89] СР 1: 464, 465.
[90] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 560.
[91] LPSGL: 187.
[92] Вж. Милтенов 2013: 250, 315, 351, 353, 406, 457; Милтенов 2021: 66-67, 199.
[93] Федер 2008: 93.
[94] Будилович 1871: 22, 68, 69.
[95] Христова 1994: 101; Милтенов 2021: 28.
[96] Тотоманова 2008: 246 с превес на дѣльмꙗ.
[97] ССб 2: 54.
[98] SJS 1: 550-551.
[99] Vaillant 1930: 119.
[100] Милтенов 2006: 173-174, шест спрямо две употреби.
[101] Дидди 2001: XI.
[102] МСДЯ 1: 790.
[103] Aitzetmüller 1990: 149.
[104] Попова 2020: 281.

ГрБог16[105], *ХрТоп*[106], *БесПрКоз*[107], *ТДанИпРим*[108], *Прол*[109], *ЖАЮр*[110], *Пчела*, *ФлавийЮдВ*[111].

ꙁаѕкопнıє ‘наблюдение, (преднамерена) преценка, съмнение’: Употребява се в *Супр*[112], Златоструй[113], *МОлимп*, *СлАрКПр*[114]. Срв. прилагателното ꙁаѕкопнвъ ‘умел, находчив’ в *Житието на Константин-Кирил*[115] и в *Златоструя*[116].

ѕолнмогъ ‘шатра, палатка’: Лексема с първобългарски произход[117], засвидетелствана в *СлАрКПр*[118] , също както и в преписи на библейски книги (Съд 4:11, 7:13, Ис 40:22[119]), *ХрСинкАфр*[120], *Златоструй* (слово 8 от пълната редакция[121]), *ПсТКир*[122], *ЙоЗлАндр*[123], *Герм*[124], *ХомМих*, *ХрЙоМал*, *Мъчението на Арета и тези с него*[125] и др. Ѕолнмогопоставлєннє се използва за ѕкηνοπηγία ‘построяване на шатрите (юдейски празник)’ в *ДиалПсК*[126], а ѕолнмоготвоꙗьць и ѕолнмогошьвьць се употребяват в архаични преводи на Златоустови хомилии[127].

---

[105] 150 примера според Молдован 2016: 73.
[106] Голышенко, Дубровина 1997: 465.
[107] Давидов 1976: 95.
[108] Илиев 2017: 137.
[109] Крыско и др. 2011: 94, 348.
[110] Молдован 2000: 698.
[111] Пичхадзе 2011: 53, 268-269.
[112] СР 1: 530.
[113] Димитрова 2016: 376; Георгиева 2003: 56c5.
[114] МСДЯ 1: 946; LPSGL: 217.
[115] SJS 1: 657.
[116] Георгиева 2003: 121b8.
[117] Андонова 2003: 248.
[118] Пенкова 2016: 146a1.
[119] За 2Цар 16:22 срв. Тотоманова-Панева 2019: 119, 163.
[120] Тотоманова 2008: 282, 646.
[121] Димитрова 2016: 379.
[122] Погорелов 1910б: 88.
[123] Горский, Невоструев 1859: № 125.
[124] Мирчева 2004: 137.
[125] LPSGL: 298; МСДЯ 1: 1252-1253, 1260, СРЯ 7: 241.
[126] Милтенов 2006: 162–163, 199.
[127] Горский, Невоструев 1859: № 125, 212.

коурѣлъкъ ‘образ, вид, форма, калъп’: Също лексема с първобългарски произход[128]. Среща се в *СлАрКПр*[129], *Шест*[130], *ДиалПсК*[131], *Поучителните глави* на дякон Агапит[132], *ПарЕС*[133].

къꙁнь ‘занаят, изкуство, умение’: Употреби на къꙁнь в това значение са регистрирани само в старинни текстове – освен, както свидетелстват речниците, в *УчЕвКПр*, също и в *Шест*[134], *Бог*[135], *ГрБог13* (Слово 7)[136], *СинтЕфрК*[137], *ХрСинкАфр*[138], *БесГрВел*[139], *ТДанИпРим*[140], *Кратък Златоструй*[141], *ПандАнт*[142], *ХрГАм*[143], *ХрТоп*[144] и *Варл*[145], *ЙоЗлМат*[146], в староизводни жития, в слова от *ХомМих*[147]. Срв. също употребите на къꙁнь и къꙁньство в преписи на Апостола[148], както и къꙁньнъ в *ГрБог13* (Слово 8)[149], къꙁньство в *Бог*, къꙁньннкъ в *Шест,* Никодимово евангелие[150] и *Краткия Златоструй*[151] и къıꙁньннкъ в *СинЕвх*[152]. Негативното значение на къꙁнь ‘коварство, злоумисъл, измама’ също е известно от старобългарски преводни съчинения, но е по-устойчиво и употреби на думата в него се среща и в по-късни източници.

---

[128] Pritsak 1957: 212-213; Андонова 2003: 245; Dybo 2010: 36.

[129] Срв. Горский, Невоструев 1859: № 20 (111) – 124v, 125v, 126r, 146; Тотоманова и др. 2022: 311.

[130] Aitzetmüller 1975: 174.

[131] Милтенов 2006: 209.

[132] Николов 2000: 96, гл. 34.

[133] Aitzetmüller 1990: 218; срв. и *Усп*. Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 302a11.

[134] Aitzetmüller 1975: 175.

[135] Sadnik 1983: 88.

[136] Будилович 1875: 283d.

[137] Максимович 2010: 123.

[138] Тотоманова 2008: 285, 647-648.

[139] SJS 2: 90.

[140] Илиев 2017: 491.

[141] Георгиева 2003: 31d35, 128c24, 128d3.

[142] Амфилохий 1880: 59.

[143] Истрин 1930 3: 253.

[144] СРЯ 7: 227.

[145] Пичхадзе 2011: 71-72.

[146] Афанасиева 2022: 306.

[147] LPSGL: 326; МСДЯ 2: 1389-1390.

[148] Ефес 6:11, 2Сол 2:3; Христова 2004: 503-504.

[149] Будилович 1875: 296b.

[150] Vaillant 1968: 96.

[151] Георгиева 2003: 31d32-33, 31df33-34.

[152] СР 1: 777.

ѩпьдѧ ‘заплата, надница’: Употребява се според лексикографските справочници в *УчЕвКПр*, неколкократно в Осмокнижието (Изх 22:15[153], Втор 23:18, 24:14,15), веднъж в *ПрорКнТълк* (Мих 1:7[154]), в *Изб1073*[155], *Златоструй* (Слова 8 и 80 от кратката редакция[156], *СинПат*[157]. Не е ясно дали в този ред трябва да се прибави ѩбьдѣ от *Бог*[158]. Лексемите от същия корен се срещат предимно в текстове с източнобългарски произход, срв. съществителното ѩпъ ‘наемен работник’, което според речниците се открива в Стария завет (Изх 12:45, 22:15, Лев 22:10, Йов 7:1, 14:6), *ПандАнт*[159], *БесГрВел*[160], *ГрБог13* (Слово 3)[161], *Троицки сборник*, старинни преводи на жития. Лексема ѩпьтѧ в същото значение е известна от *Житието на Нифонт*, а ѩпьствѡ ‘работа като наемен работник’ – от *ГрБог13* (отново Слово 3)[162].

нє ѡ҃ ‘още не’: Обичайно се среща като съответствие на οὔπω, οὐδέπω, μήπω и др. в по-ранни текстове и отсъства в по-късни. Примери са извлечени от *СлАрКПр*[163], *Супр*, *Клоц*[164], *Златоструй*[165], *ГрБог13*[166], *ПсТКир*[167], *ДиалПсК*[168], *БесГрВел*[169], *СинтЕфрК*[170] и други юридически сборници, *ХрГАм*[171], *Прол*[172], *Усп*[173], *ОглКЙер*, *ХомМих*, преписи на Евангелието и Апостола, жития и др.[174]

---

[153] Вилкул 2015: 315.
[154] Златанова 1998: 488.
[155] ССб 2: 97.
[156] Георгиева 2003: 14d17, 65c30.
[157] МСДЯ 2: 316; LPSGL: 410; СДЯ 5: 178; СРЯ 10: 170.
[158] МСДЯ 2: 267; LPSGL: 398.
[159] Амфилохий 1880: 73.
[160] SJS 2: 305.
[161] Будилович 1875: 106d.
[162] Будилович 1875: 106d.
[163] Тотоманова и др. 2022: 380.
[164] СР 2: 1011-1012.
[165] Милтенов 2013: 457.
[166] Будилович 1871: 66, Слово 3, 5, 10.
[167] Погорелов 1910б: 222.
[168] Милтенов 2006: 548.
[169] SJS 4: 568.
[170] Максимович 2010: 320.
[171] Истрин 1930 3: 270.
[172] Крыско и др. 2011: 600 под οὔπω.
[173] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 723.
[174] МСДЯ 3: 1107; LPSGL: 1029, СРЯ 11: 324.

остроуѭтн ‘отклонявам, отменям (присъда), опровергавам’: Примери за употреба на този глагол са известни от *СлАрКПр*[175], *УчЕвКПр*, *Супр*[176], преписи на Апостола[177] (2Тим 2:18, Тит 1:11, 3:10), З*латоструй*[178], *ХомМих* и др.[179].

понмъ ‘упрек, обвинение, порицание’: Съчетанието на понмъ с глаголите творнтн, дѣѭтн, прннмѧтн, бывѧтн в значение ‘обвинявам, укорявам, обиждам, хуля’ е типично за определен кръг съчинения с ранна хронология на превода. Към употребите в *УчЕвКПр*[180], *СлАрКПр*[181], се присъединяват тези в преписи на Апостола (Деян 19:40, 23:29, 26:2)[182], *ПрорКнТълк*[183], *ГрБог13* (Слово 2, 5 и 11)[184], *ГрБог16*[185], *ПарЕС*[186], *Златоструй*[187], *ДиалПсК*[188], *Шест*[189], *ПсТКир*[190], *Главите* на Нил Синайски[191], *ПандАнт*[192], *СинПат*[193], срв. също паметниците, посочени в LPSGL: 607. В *Супр* се открива и глагол понмовѧтн ‘обвинявам, упреквам’[194], а в *ГрБог13*, *ОглКЙер*, *Изб1073*, *ЖВлас*, *Усп*, *Житие на Василий Велики* – понмѧтн в същото значение[195].

порода ‘рай’: Лексикалното вариране на синонимите порода и рѧн за παράδεισος е една от отличителните особености на преводните и оригиналните текстове с източнобългарски произход[196].

---

[175] Тотоманова и др. 2022: 332.
[176] СР 2: 110.
[177] Христова 2004: 349, 357, 556-557, SJS 2: 573.
[178] Милтенов 2013: 458; Георгиева 2003: 130a19.
[179] МСДЯ 2: 746; LPSGL: 523, СРЯ 13: 164.
[180] Горский, Невоструев 1859: № 262 (163) – 19r, 54r, 89r, 108r, 169v.
[181] Пенкова 2016: 156.
[182] SJS 3: 118.
[183] В тълкуванията, Златанова 1998: 506.
[184] Будилович 1875: 85a, 197a, 352b за ἔγκαλέω, 60d за ὀνειδίζω.
[185] СДЯ 6: 584.
[186] Aitzetmüller 1990: 354.
[187] Милтенов 2013: 457; Георгиева 2003: 18a2, 137d2, 185c15 и др.
[188] Милтенов 2006: 194.
[189] Aitzetmüller 1975: 274.
[190] Погорелов 1910б: 144.
[191] Горский, Невоструев 1859: № 154 – 118v.
[192] Горский, Невоструев 1859: № 153 – 55v.
[193] СРЯ 16: 130.
[194] СР 2: 269.
[195] МСДЯ 2: 1095; СРЯ 16: 133.
[196] Баранкова 1982: 41, 45.

Примери за употребата на ꙁрода са извлечени от *УчЕвКПр*[197], *СлАрКПр*[198], *ГрБог13* (Слово 1 и 2)[199], *Шест*[200], *Бог*[201], *Изб1073*[202], *ДиалПсК*[203], *ХрСинкАфр*[204], *КнИзб*[205], *ОглКЙер*[206], *Супр* и *СинЕвх*[207], *Усп*[208], *ХомМих*[209], *МОлимп*[210], *ЙоЗлМат*[211], *ПсТКир*[212], *Златоструй*[213], *ХрТоп*[214], *Лест*[215], *СлКлОхр*[216], *ЖВлас*[217], *СлПрЙЕ*[218], *ПандАнт*[219], *Физ*[220] и др.[221]. Интересен пример е засвидетелстван в *Супр*, където ꙁрода се появява вместо ꙁан в евангелски цитат: дънесь съ мноѭ бѫдеши въ ꙁродѣ (Лук 23:43, срещу ꙁан в най-старите евангелски преписи).

ꙁнтоукатн (сѧ), ꙁнтъкнѫтн и ꙁнтъыкатн ‘оприличавам, уподобявам, сравнявам’: Глаголът ꙁнтоукатн (сѧ) е засвидетелстван в *Изб1073*[222], *ДиалПсК*[223], а ꙁнтоуцатн – в *Шест*[224]. Вариант

[197] Горский, Невоструев 1859: № 262 (163) – 237r.
[198] Тотоманова и др. 2022: 342.
[199] Будилович 1875: 14d, 86a.
[200] Aitzetmüller 1975: 280.
[201] Sadnik 1983: 150.
[202] ССб 2: 131.
[203] Милтенов 2006: 170-172.
[204] Тотоманова 2008: 332.
[205] Голышенко 1965: 974.
[206] Горский, Невоструев 1859: № 114 – 47r, 148v, 172v.
[207] SJS 3: 176.
[208] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 655.
[209] LPSGL: 629.
[210] Горский, Невоструев 1859: № 496 (110) – 84v, 99r, 99v, 116v, 117, 126v.
[211] Афанасиева 2022: 297-298.
[212] Погорелов 1910б: 149.
[213] Георгиева 2003: 3b19, 3c9, 23b10, 28c12, 125a23 и др.; има примери и за ꙁродьнъ, срв. Милтенов 2013: 251, 406; Димитрова 2016: 391 – също фиксира ꙁрода и ꙁродьнъ.
[214] Голышенко, Дубровина 1997: 605.
[215] Попова 2020: 290.
[216] Христова 1994: 199; Милтенов 2021: 28.
[217] Леонид 1887: 4.
[218] Мирчева 1971: 245a12.
[219] Амфилохий 1880: 102.
[220] Карнеев 1890: LIV.
[221] Вж. също МСДЯ 2: 1208-1209; LPSGL: 629; СРЯ 17: 120.
[222] ССб 2: 138.
[223] Милтенов 2006: 214.
[224] Aitzetmüller 1975: 295.

прнтъıкатн (ѕѧ) се използва в *ПрорКнТълк*[225], *ТДанИпРим*[226], *Физ*[227], *Златоструй*[228], *Изб1073*[229], *ПсТКир*[230], *ГрБог13*, *СлАрКПр*[231], срв. прнтъѵатн в *ХрГАм*[232].

пронъıрнвъ ‘лукав, коварен, зъл’ и пронъıрьство ‘лукавство, коварство’: Източнобългарски синонимни варианти на лѫкавъ, лѫкавьство, лнцемѣрнє в някои евангелски преписи[233]. Прилагателното е засвидетелствано в *СлАрКПр*[234], както и в *Шест*[235], *Супр*[236], *Изб1073*[237], *ХрСинкАфр*[238], *Златоструй*[239], *СлКлОхр*[240], *БесПрКоз*[241], *ФлавийЮдВ*[242], *ГрБог13* (Слово 7 и 9)[243], *Лест*[244], *Усп*[245], *ХомМих – Житие на Нифонт*, *ЖЙоЗлат* и други жития от староизводните чети-минеи. Сродните думи пронъıрнвьство, пронъıрьство, пронъıрнє, пронъıренне, пронъıроватн, пронъıръ също се откриват в редица източнобългарски преводи.

пъватн ‘уповавам се, вярвам, надявам се, доверявам се’: Глаголът се среща в *СлАрКПр*[246], *Изб1073*[247], *Шест*[248], *ЙоЗлАндр*[249], *Гр-*

---

[225] В тълкуванията, Златанова 1998: 511; Илиева 2013: 350.
[226] Илиев 2017: 154-155, 539.
[227] Карнеев 1890: LV.
[228] Георгиева 2003: 114d30, 115a7.
[229] ССб 2: 138.
[230] Погорелов 1910б: 159 и прнтъкнѫтн.
[231] МСДЯ 2: 1484.
[232] Истрин 1930 3: 297.
[233] Славова 1989: 72-73.
[234] Тотоманова и др. 2022: 349.
[235] Aitzetmüller 1975: 300.
[236] СР 2: 427.
[237] ССб 2: 140.
[238] Тотоманова 2008: 341, 646.
[239] Георгиева 2003: 32b15, 127c25.
[240] Милтенов 2021: 28, 133, 157.
[241] Давидов 1976: 238.
[242] Пичхадзе и др. 2004: 299.
[243] Будилович 1875: 284a, 299b.
[244] Попова 2020: 290.
[245] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 667.
[246] Тотоманова и др. 2022: 354.
[247] ССб 2: 146.
[248] Aitzetmüller 1975: 316.
[249] Горский, Невоструев 1859: № 125 – пѣватн, пѣваннє.

Бог13 (Слово 2, 5, 7, 12 и 13)[250], *ПсТКир*[251], *Супр*[252], *КнИзб*[253], *Усп*[254], *ХрСинкАфр*[255], *ДиалПсК*[256], *Златоструй*[257], *ПрорКнТълк*, *СинПат*, *ПандАнт*[258], *Лест*, *ХомМих* и др.[259].

свѣнє ‘освен, извън’: Предлог, засвидетелстван в ранни текстове като *СлАрКПр*[260], *Шест*[261], *Бог*[262], *Изб1073*[263], *Златоструй*[264], *Супр*[265], *БесГрВел*[266], *ТДанИпРим*[267], *ДиалПсК*[268], *ГрБог13* (Слово 5)[269], *Усп*[270], *ХрЙоМал*, *МОлимп*, *СинтЕфрК*[271], *СинПат*, староизводни жития в *ХомМих* и др.[272]

съплєскатн ‘съчленя, слепя, извая, създам’: Често с този глагол се описва създаването на човека. Употреби са намерени в *СлАрКПр*[273], *Супр*[274], *Изб1073*[275], прибавките към *МОлимп*[276], *Усп*[277], *ХрЙоМал*[278]. Съществително съплєсканнє ‘създание’ е фиксирано в *Супр*[279] и *ХрЙоМал*[280].

---

[250] Будилович 1875: 95b, 183b, 258c, 362d, 375a.
[251] Погорелов 1910б: 173.
[252] СР 2: 538–539.
[253] Голышенко 1965: 991.
[254] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 675.
[255] Тотоманова 2008: 347.
[256] Милтенов 2006: 553.
[257] Георгиева 2003: 11c6, 18c36, 129c25 и др.
[258] Амфилохий 1880: 119.
[259] МСДЯ 2: 1745-1746; LPSGL: 756; СРЯ 15: 140-141.
[260] Пенкова 2016: 153.
[261] Aitzetmüller 1975: 342.
[262] Sadnik 1983: 189.
[263] ССб 2: 156.
[264] Георгиева 2003: 37d24, 56a21, 156d26 и др.
[265] СР 2: 652.
[266] SJS 4: 32.
[267] Илиев 2017: 567.
[268] Милтенов 2006: 556.
[269] Будилович 1875: 196b.
[270] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 686.
[271] Максимович 2010: 275.
[272] МСДЯ 3: 289-290; LPSGL: 830; СРЯ 23:108.
[273] Пенкова 2016: 156; Тотоманова и др. 2022: 370.
[274] СР 2: 854-855.
[275] ССб 2: 170.
[276] Горский, Невоструев 1859: № 110.
[277] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 707.
[278] СРЯ 27: 44.
[279] СР 2: 854.
[280] МСДЯ 3: 794.

тн ‘и’: Известно е, че в източнобългарски по произход текстове често се среща съюзът тн като лексикален вариант на н. Освен в *СлАрКПр*[281], примери има от евангелски и апостолски преписи[282], Осмокнижието[283], *ПрорКнТълк*[284], *ПсТКир*[285], *Шест*[286], *Бог*[287], *ГрБог13* (Слово 1, 2 и 3)[288], *ХрСинкАфр*[289], *ДиалПсК*[290], *Лест*[291], *СлЙЕ*[292], *Златоструй*[293], *Усп*[294], *БесПрКоз*[295], *Изб1073*[296], *КнИзб*[297], *Супр* и *СинЕвх*[298], *БесГрВел*[299], *СлКлОхр*[300], *ПарЕС*[301], *ЖСавОсв*[302], *Иловичка кормчая*, *ХомМих*[303], *ЖЙоЗлат*[304], *ЖТСт*[305], *Прол*[306], *Физ*[307], *ЙоЗлМат*[308], *ЖАЮр*, *СинПат*, *ТПал* и житийни текстове[309].

тр҃ѣснѧ и тр҃ѣснъ ‘ресница; ресна’: Според речниците тази дума се среща в *СлАрКПр.* Оформлението с начално т- е характерно също и за преписи на библейски книги (Изх 28:22, 24, 35, 36:22, Втз 22:12,

[281] Пенкова 2016: 155; Тотоманова и др. 2022: 377.
[282] Добрев 1984: 58; Славова 1989: 56.
[283] Вилкул 2015: 346.
[284] Тасева, Йовчева 1995: 49; Илиева 2013: 466; Златанова 1998: 338; Miltenov 2009b: 146.
[285] Погорелов 1910б: 216.
[286] Aitzetmüller 1975: 396-397.
[287] Sadnik 1983: 220.
[288] Будилович 1871: 66.
[289] Тотоманова 2008: 379.
[290] Милтенов 2006: 158.
[291] Попова 2020: 293.
[292] Мирчева 1971: 82, 198.
[293] Георгиева 2003 над 600 примера; Милтенов 2013: 251, 406; Милтенов 2021: 66-67, 94.
[294] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 716.
[295] Давидов 1976: 310-311.
[296] ССб 2: 177-178.
[297] Федер 2008: 47-222.
[298] СР 2: 942.
[299] SJS 4: 452-453.
[300] Христова 1994: 262.
[301] Aitzetmüller 1990: 511.
[302] Помяловский 1890: 149.9, 181.13.
[303] LPSGL: 989.
[304] Hansack 1975: 172.35, 39, 50 и мн. др.
[305] Дубровина, Бахтурина, Голышенко 1977: 617.
[306] Крыско и др. 2011: 277, 432.
[307] Карнеев 1890: LI.
[308] Афанасиева 2022: 304, 310, 316.
[309] МСДЯ 3: 956-957; вж. и Пичхадзе 2011: 278.

Ис 3:18, Пс 44:14, срв. и тр҃ѣсновнтнца, тр҃ѣсновьнъ в Изх 28:4, 14)[310], *ПсТКир*[311], *Лест*, *ХрТоп*, *ХомМих*[312], срв. и тр҃ѣснъ в *СлКлОхр*[313] и тр҃ьсна в *ХрГАм*[314] като референция към библейския текст.

тъштнвъ ‘малодушен, склонен към отчаяние или грях’: В това значение според речниците прилагателното е регистрирано в *УчЕвКПр*, преписи на Апостола (1Сол 5:14)[315], *Шест*[316], *ПандАнт*[317], *ХрГАм*[318], *Лест*[319], *ГрБог13*, *ЖАЮр*. Срв. и тъштнвъ ‘празен, суетен’ в *ГрБог13*, тъштнвьство ‘малодушие’ в старозаветни преписи (Изх 6:9)[320], *Златоструй*[321] и *ПандАнт*, тъштнньство в *Изб1073*[322]. Примери за тъштнвъ от ранни текстове има и в далеч по-популярното значение ‘бърз, усърден’ – *Изб1073*, *Супр*, *ПрорКнТълк* и др.[323]

хлѣвнна ‘къща, дом’: Наред със *СлАрКПр*[324] думата е засвидетелствана в множество ранни текстове и сбирки като Осмокнижието (напр. Изх 1:21, 9:19)[325], *ПсТКир*[326], *ПрорКнТълк*[327], *Супр* и *СинЕвх*[328], *Изб1073*[329], *ХрЙоМал*[330], *БесГрВел* и *Никодимово евангелие*[331], *ГрБог13*

---

[310] Вилкул 2015: 347.

[311] Погорелов 1910б: 218.

[312] Вж. МСДЯ 3: 1027-1028; LPSGL: 1012; СРЯ 30: 133.

[313] Христова 1994: 264.

[314] Истрин 1930 3: 334.

[315] SJS 4: 536.

[316] Aitzetmüller 1975: 409.

[317] Амфилохий 1880: 149.

[318] Истрин 1930 3: 334.

[319] Попова 2020: 46.

[320] Вилкул 2015: 347.

[321] Димитрова 2016: 401.

[322] ССб 2: 181.

[323] МСДЯ 3: 1063-1064; LPSGL: 1019.

[324] Горский, Невоструев 1859: № 20 (111), 123v; Тотоманова и др. 2022: 385.

[325] Вилкул 2015: 352.

[326] Погорелов 1910а: 163, 205, 222; Погорелов 1910б: 232, 233; Карачорова 1984: 60.

[327] Златанова 1998: 543.

[328] СР 2: 1142.

[329] ССб 2: 190.

[330] МСДЯ 3: 1374-1375.

[331] SJS 4: 773.

(Слово 4 и 12)[332], *ДиалПсК*[333], *ЖСавОсв*[334], *ЖВлас*[335], *ХрСинкАфр*[336], *ДиалГрВел*[337], *Пълна редакция на Златоструй*[338], *Златоструй* на Бичков[339], *МОлимп*[340], *ЙоЗлАндр*[341], *СинтЕфрК*[342], текстове от февруарския староизводен чети-миней[343] и от тома за септември-ноември[344], *Лест*[345], *БесПрКоз*[346], *ПарЕС*[347], *СлКлОхр*[348], *Чудото на св. Георги с българина*[349], *Усп*[350], *Прол*[351], *Египетски патерик*[352] и др.[353]

цѣшта ‘заради’: Според лексикографските наръчници този предлог е фиксиран в *УчЕвКПр*[354]. Среща се в поученията от Златоструй (пълна редакция – слово 40)[355], в *Лест*[356], *ГрБог16*[357], *Шест*[358], *Бог*[359], *Никодимово евангелие*[360], *ПарЕС*[361], *ХомМих*[362].

---

[332] Будилович 1875: 158a, 365в.
[333] Милтенов 2006: 181-183.
[334] Помяловский 1890: 125.13, 147.17, 165.1, 177.18, 349.12, 419.11.
[335] Леонид 1887: 9 (2), 17.
[336] Тотоманова 2008: 394, 670.
[337] Дидди 2001: XIV.
[338] Георгиева 2003: 42d12, 65d6, 192c23 и др.; Димитрова 2016: 402; Милтенов 2021: 66-67.
[339] Ильинский 1920: IVa7, IVd20-21.
[340] Vaillant 1930: 44.4, 5, 6.
[341] Горский, Невоструев 1859: № 125 – 262v и др.
[342] Максимович 2010: 333.
[343] Срезневский 1874 – 72r, 92r, 322r.
[344] № 1039 от НБКМ-София – 201r, 211v, 213r, 301v, 314v, 329v и мн. др.
[345] Горский, Невоструев 1859: № 141 – 106v.
[346] Давидов 1976: 342, 345.
[347] Aitzetmüller 1990: 548.
[348] Христова 1994: 274, 275.
[349] Кодов 1969: 144.
[350] Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: 734.
[351] Крыско и др. 2011: 300, 443.
[352] Петков 2005: 177.
[353] Вж. и LPSGL: 1092.
[354] Вж. и Крысько, Мольков 2017: 387
[355] Вж. Димитрова 2016: 415 под διά; кратка редакция – Георгиева 2003: 5c4-5, 115a6, 161a26.
[356] Попова 2020: 295.
[357] Осем примера според Молдован 2016: 72, 73.
[358] Aitzetmüller 1975: 433, над 150 примера.
[359] Sadnik 1983: 237, един пример.
[360] Vaillant 1968: 97.
[361] Aitzetmüller 1990: 548.
[362] МСДЯ 3: 1466; LPSGL: 1109.

От детайлния разпис на разпространението на тези лексеми следва, че в произведенията на Константин Преславски могат да се открият не просто съвпадения с източнобългарската преводаческа и езикова практика, а характерни маркери, които присъединяват хомилетичните произведения на изтъкнатия старобългарски автор в кръга на „преславските“ текстове. Разгледаните словоупотреби са, струва ми се, много по-убедителни, отколкото броенето на алкати и тъчиѭ, или на ꙁнои, инъ и свѧщеньникъ. То очевидно е непродуктивно и не ни дава безспорни резултати.

С бъдещото публикуване на речник към *Учителното евангелие* пред изследователите ще се отворят нови възможности. И макар отсега да е ясно, че Константин Преславски е категорично обвързан с преподаденото от неговия учител Методий, че езикът му е много повече консервативен и неутрален, отколкото маркиран, откриването на още знакови паралели с книжнината на Златния век не би било удивително. Дори да са малко на брой, тези паралели – заедно с представения тук материал – би трябвало да са достатъчно информативни относно това, как средата, в която Константин работи, е повлияла на неговия преводачески избор.

Сигли и съкращения

Ръкописи и текстове

БесГрВел	*Беседи върху евангелието* от Григорий Велики
БесПрКоз	*Беседа против богомилите* от презвитер Козма
Бог	*Извор на знанието* от Йоан Дамаскин *(Богословие)* в превод на Йоан Екзарх
Варл	*Повест за Варлаам и Йоасаф*
Герм	*Германов сборник*
ГрБог13	Сборник от *13 слова на Григорий Богослов*
ГрБог16	Сборник от *16 слова на Григорий Богослов*
ДиалГрВел	*Диалози* на Григорий Велики (Римски патерик)
ДиалПсК	*Диалози* на Псевдо-Кесарий
ЖАЮр	*Житие на Андрей Юродиви*
ЖВлас	*Житие на Власий мних*

ЖЙоЗлат	*Житие на Йоан Златоуст*
ЖСавОсв	*Житие на Сава Освещени*
ЖТСтуд	*Житие на Теодор Студит* според Виголексинския сборник
Изб1073	*Цар-Симеонов сборник* по Светославовия препис от 1073 г.
ЙоЗлАндр	Сборник слова *За статуите (Андриантис)* на Йоан Златоуст (ранен превод)
ЙоЗлМат	*Цикъл хомилии върху Евангелието от Матей* на Йоан Златоуст (фрагмент)
Клоц	*Клоцов сборник*
КнИзб	*Княжески изборник* според препис от 1076 г. и други сродни версии
Лест	*Лествица* на Йоан Синайски
МОлимп	Сборник със съчинения от Методий Олимпийски (Патарски)
ОглКЙер	*Огласителни поучения* на Кирил Йерусалимски
ПандАнт	*Пандекти* на Антиох
ПарЕС	*Паренесис* (старобългарски сборник със съчинения от Ефрем Сирин)
Прол	*Пролог* (превод на гръцкия агиографски календарен сборник *Синаксар*)
ПрорКнТълк	Сборник със старозаветни пророчески книги с тълкувания
ПсТКир	Псалтир с тълкувания на Теодорит Кирски
СинЕвх	*Синайски евхологий*
СинПат	*Духовни полета* от Йоан Мосх (*Синайски патерик*)
СинтЕфрК	*Синтагма от 14 титула без тълкувания* според *Ефремовската кормчая*
СлАрКПр	Сборник с произведения на Атанасий Александрийски (вкл. *Слова против арианите*) в превод на Константин Преславски
СлЙЕ	Слова от Йоан Екзарх
СлКлОхр	Слова от Климент Охридски
СлПрЙЕ	*Слово за Преображение* от Йоан Екзарх
Супр	*Супрасълски сборник*

ТДанИпРим	*Тълкувание на Книга на пророк Даниил* от Иполит Римски
ТПал	*Тълковна палея*
Усп	*Успенски сборник*
УчЕвКПр	*Учително евангелие* от Константин Преславски
ФлавийЮдВ	*Юдейската война* от Йосиф Флавий
ХомМих	*Хомилиар* от сбирката на А. Миханович
ХрГАм	*Хроника* на Георги Амартол
ХрЙоМал	*Хроника* на Йоан Малала
ХрСинкАфр	*Хронографска компилация* от съчинения на Георги Синкел и Юлий Африкан
ХрТоп	*Християнска топография* от Козма Индикоплевст
Шест	*Шестоднев* от Йоан Екзарх

Речници

LPSGL Miklosich, F. Lexicon palaeo-slovenico-graeco-latinum emendatum auctum. Vindobona: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.

SJS Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hlavní redaktor Josef Kurz. Praha: Academia, 1966–1982; T. 4. Hlavní redaktorka Zoe Hauptová, Praha: Academia, 1997. T. 5 Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hlavní redaktoři Zoe Hauptová, Vaclav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Academia, 2010–2016. <http://gorazd.org/?q=en/node/21>.

МСДЯ Срезневский, И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 1-3. Санкт Петербург: издание Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, 1893–1903.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.). Т. 1–. Москва, 1988–.

СР Старобългарски речник. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I. София: Валентин Траянов, 1999. Т. II. София: Валентин Траянов, 2009.

СРЯ Словарь русского языка XI-XVII вв. Вып. 1–. Москва, 1975–.

Литература

Aitzetmüller 1957: Aitzetmüller, R. Mihanović Homiliar. Editiones monumentorum slavicorum veteris dialecti. Graz: Akademische Druck u.- Verlagsanstalt, 1957.

Aitzetmüller 1975: Aitzetmüller R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Bd. 7. Graz: Akademische Druck u.- Verlagsanstalt, 1975.

Aitzetmüller 1983: Ἔκθεσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Heraugegeben von Linda Sadnik. Bd. 4. Index und Rückläufiges Worterverzeichnis zusammengestelt von Rudolf Aitzetmüller (Monumentae linguae slavicae 17). Freiburg: Weiher, 1983.

Aitzetmüller 1990: Aitzetmüller, R. Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. Bd. 5. Index. Herausgegeben von Rudolf Aitzetmüller. (Monumenta Linguae Slavicae 28). Freiburg: Weiher, 1990.

Dybo 2010: Dybo, A. Bulgars and Slavs: Phonetic Features in Early Loanwords. – In: Mańczak-Wohlfeld, E., Podolak, B. (eds.) Studies on the Turkic World. Festschrift in Honour of Stanisław Stachowski. Kraków: Jagiellonian University Press, 2010, 21-40.

Lytvynenko 2019: Lytvynenko V. Athanasius of Alexandria, Oratio II contra Arianos: Old Slavonic Text and English Translation by V. Lytvynenko (Patrologia Orientalis. T. 56, Fasc. 3, № 248). Turnhout: Brepols, 2019.

Lytvynenko 2021: Lytvynenko V. Athanasius of Alexandria, Oratio III contra Arianos: Old Slavonic Version and English Translation by V. Lytvynenko (Patrologia Orientalis. T. 58, Fasc. 1, № 253). Turnhout: Brepols, 2021.

Miltenov 2009a: Miltenov, Y. Uses of Participle бышѧштнн ‘future’ in the Slavonic Translation of the Minor Prophets with Commentary. – Балканско езикознание / Linguistique balkanique 43/3, 2009, 159-167.

Miltenov 2009b: Miltenov, Y. The Slavonic Translation of the Minor Prophets with Commentary – a Textological Approach. – Scripta & e-Scripta 7, 2009, 135-179.

Penkova 2008: Penkova, P. On the Authorship of Сълнїе о праздницѣ пасхы attributed to Athanasius of Alexandria. – Scripta & e-Scripta 6, 2008, 279-304.

Pritsak 1957: Pritsak, O. Bolgarische Etymologien I–III. I. d.-bg. сасъыг 1. 'Herd, Feuerresse, Wolfsolen'; 2. 'irdener Topf'. II. d.-bg. тволага 'junge Kuh, Kalb' und die Herkunft des türkischen Partizips Präteriti auf -miš. III. d.-bg. коуѓнлъ, коѓѣлъкъ – коуѓѣлъкъ 'εἰκών, τύπος, τρόπος, σχῆμα, ὑπογραμμός usw.'. – Ural-Altaische Jahrbücher 29, 1957, 200-214.

Vaillant 1954: Vaillant A. Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français. Sofia: Académie des sciences de Bulgarie, 1954.

Vaillant 1968: Vaillant, A. L'Évangile de Nicodème: texte slave et texte latin. Genève - Paris: Librairie Droz, 1968.

Амфилохий 1880: архим. Амфилохий. Словарь из Пандекта Антиоха XI века Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки. Москва: Тип. бывшей А. В. Кудрявцевой, 1880 [arhim. Amfilohij. Slovarʹ iz Pandekta Antioha XI veka Voskresenskoj Novoierusalimskoj biblioteki. Moskva: Tip. byvšej A. V. Kudrjavcevoj, 1880].

Ангелов 1955: Ангелов, Б. Старославянски текстове. I. Нов препис на старобългарския разказ „Чудото с българина". – Известия на института за българска литература 3, 1955, 167-177 [Angelov, B. Staroslavjanski tekstove. I. Nov prepis na starobălgarskija razkaz „Čudoto s bălgarina". – Izvestija na instituta za bălgarska literatura 3, 1955, 167-177].

Афанасиева 2010: Афанасьева, Т. Языковые особенности «Сказания церковного» по спискам XII–XVI вв. – Русский язык в научном освещении 20/2, 2010, 243-269 [Afanasʹeva, T. Jazykovye osobennosti «Skazanija cerkovnogo» po spiskam XII–XVI vv. – Russkij jazyk v naučnom osveŝenii 20/2, 2010, 243-269].

Афанасиева 2022: Афанасьева, Т. Первая беседа Иоанна Златоуста на Евангелие от Матфея в преславском переводе. – Palaeobulgarica 46/4, 2022, Специално издание (А на жената бяха дадени крила. Сбор-

ник в чест на професор Светлина Николова. Съст.: С. Бърлиева, В. Желязкова, Н. Ганчева), 293-320 [Afanas′eva, T. Pervaja beseda Ioanna Zlatousta na Evangelie ot Matfeja v preslavskom perevode. – Palaeobulgarica 46/4, 2022, Specialno izdanie (A na ženata bjaha dadeni krila. Sbornik v čest na profesor Svetlina Nikolova. Săst.: S. Bărlieva, V. Željazkova, N. Gančeva].

Баранкова 1982: Баранкова, Г. Лексикални особености в паметниците от преславската книжовна школа. – Език и литература 37/1, 1982, 40-48 [Barankova, G. Leksikalni osobenosti v pametnicite ot preslavskata knižovna škola. – Ezik i literatura 37/1, 1982, 40-48].

Баранов, Марков 2003: Новгородская служебная минея на май XI век (Путятина минея). Текст. Исследования. Указатели. Изд. подготовили В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск: Удмуртский университет, 2003 [Novgorodskaja služebnaja mineja na maj XI vek (Putjatina mineja). Tekst. Issledovanija. Ukazateli. Izd. podgotovili V. A. Baranov, V. M. Markov. Iževsk: Udmurtskij universitet, 2003].

Будилович 1871: Будилович, А. Изследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века. Санкт-Петербург: Типография ИАН, 1871 [Budilovič, A. Izsledovanie jazyka drevneslavjanskogo perevoda XIII slov Grigorija Bogoslova po rukopisi Imperatorskoj Publičnoj Biblioteki XI veka. Sankt-Peterburg: Tipografija IAN, 1871].

Будилович 1875: Будилович, А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века. Санкт-Петербург: ОРЯС Имп. Акад. наук, 1875 [Budilovič, A. XIII slov Grigorija Bogoslova v drevneslavjanskom perevode po rukopisi Imperatorskoj Publičnoj Biblioteki XI veka. Sankt-Peterburg: ORJaS Imp. Akad. nauk, 1875].

Вилкул 2015: Вилкул, Т. Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI веков. Москва: Квадрига, 2015 [Vilkul, T. Kniga Ishod. Drevneslavjanskij polnyj (četij) tekst po spiskam XIV–XVI vekov. Moskva: Kvadriga, 2015].

Георгиева 2003: Георгиева, Т. Златоструй от XII век. Силистра: РИТТ, 2003 [Georgieva, T. Zlatostruj ot XII vek. Silistra: RITT, 2003].

Голышенко, Дубровина 1997: Книга нарицаема Козьма Индикоплов. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. Москва: Индрик, 1997 [Kniga naricaema Kozʹma Indikoplov. Izdanie podgotovili V. S. Golyšenko, V. F. Dubrovina. Moskva: Indrik, 1997].

Горский, Невоструев 1859: Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. II. Писания святых отцов. 2. Писания догматическия и духовно-нравственния. Москва, 1859 [Gorskij, A., Nevostruev, K. Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj Sinodalʹnoj biblioteki. II. Pisanija svjatyh otcov. 2. Pisanija dogmatičeskija i duhovno-nravstvennija. Moskva, 1859].

Давидов 1976:. Давидов, А. Речник-индекс на презвитер Козма. София: Издателство на БАН, 1976 [Davidov, A. Rečnik-indeks na prezviter Kozma. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1976].

Дидди 2001: Дидди, К. Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе. Москва: Индрик, 2001 [Diddi, K. Paterik Rimskij. Dialogi Grigorija Velikogo v drevneslavjanskom perevode. Moskva: Indrik, 2001].

Димитрова 2016: Димитрова, А. Златоструят в преводаческата дейност на старобългарските книжовници. София: Авалон, 2016 [Dimitrova, A. Zlatostrujat v prevodačeskata dejnost na starobălgarskite knižovnici. Sofia: Avalon, 2016].

Добрев 1984: Добрев, И. Апостолските цитати в Беседата на презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола. – Кирило-Методиевски студии 1, 1984, 44-62 [Dobrev, I. Apostolskite citati v Besedata na prezviter Kozma i preslavskata redakcija na Kirilo-Metodievija prevod na Apostola. – Kirilo-Metodievski studii 1, 1984, 44-62].

Дубровина, Бахтурина, Голышенко 1977: Выголексинский сборник. Изд. подготвили В. Ф. Дубровина, Р. В. Бахтурина, В. С. Голышенко. Москва: Наука, 1977 [Vygoleksinskij sbornik. Izd. podgotvili V. F. Dubrovina, R. V. Bahturina, V. S. Golyšenko. Moskva: Nauka, 1977].

Евсеев 1905: Евсеев, И. Книга пророка Даниила в древне-славянском переводе. Введение и тексты. Москва: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко,

1905 [Evseev, I. Kniga proroka Daniila v drevne-slavjanskom perevode. Vvedenie i teksty. Moskva: Tip. G. Lissnera i D. Sobko, 1905].

Жикова 2015: Жикова, Ж. Учителното евангелие на Константин Преславски – предварителни лексикални наблюдения. – В: Кирило-Методиевски четения 2015. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, 150-156 [Žikova, Ž. Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski – predvaritelni leksikalni nabljudenija. – V: Kirilo-Metodievski četenija 2015. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2015, 150-156].

Златанова 1998: Златанова, Р. Книга на дванадесетте пророци с тълкования. (Старобългарският превод на Стария Завет 1). София: Акад. издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998 [Zlatanova, R. Kniga na dvanadesette proroci s tălkovanija. (Starobălgarskijat prevod na Starija Zavet 1). Sofia: Akad. izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1998].

Илиев 2017: Илиев, И. Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарски превод. София: Институт за литература при БАН, 2017 [Iliev, I. Tălkuvanieto na Kniga na prorok Daniil ot Ipolit Rimski v starobălgarski prevod. Sofia: Institut za literatura pri BAN, 2017].

Илиева 2013: Илиева, Т. Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил. (Старобългарският превод на Стария Завет 3). София: КМНЦ - БАН, 2013 [Ilieva, T. Starobălgarsko-grăcki slovoukazatel kăm Knigata na prorok Iezekiil. (Starobălgarskijat prevod na Starija Zavet 3). Sofia: KMNC - BAN, 2013].

Ильинский 1929: Ильинский, Г. Златоструй А. Ф. Бычкова. София: БАН, 1929 [Il′inskij, G. Zlatostruj A. F. Byčkova. Sofia: BAN, 1929].

Истрин 1930: Истрин, В. Книгы временьныꙗ и ѡбразныꙗ Геѡргиꙗ мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 3. Греческо-славянский и славяно-греческий словари. Ленинград: Изд. Академии наук СССР, 1930 [Istrin, V. Knigy vremen′nyja i wbraznyja Gewrgija mniha. Hronika Georgija Amartola v drevnem slavjanorusskom perevode. T. 3. Grečesko-slavjanskij i slavjano-grečeskij slovari. Leningrad: Izd. Akademii nauk SSSR, 1930].

Карачорова 1984: Карачорова, И. Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужебни кни-

ги. – Български език 34/1, 1984, 53-60 [Karačorova, I. Leksikata na Čudovskija psaltir i preslavskata redakcija na starobălgarskite bogoslužebni knigi. – Bălgarski ezik 34/1, 1984, 53-60].

Карнеев 1890: Карнеев, А. Материалы и заметки по литературной истории Физиолога. Санкт-Петербург: Имп. общество любителей древней письменности, 1890 [Karneev, A. Materialy i zametki po literaturnoj istorii Fiziologa. Sankt-Peterburg: Imp. Obščestvo ljubitelej drevnej pis′mennosti, 1890].

Князевская, Демьянов, Ляпон 1971: Успенский сборник XII–XIII в. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Под ред. С. И. Коткова. Москва: Наука, 1971 [Uspenskij sbornik XII–XIII v. Izdanie podgotovili O. A. Knjazevskaja, V. G. Dem′janov, M. V. Ljapon. Pod red. S. I. Kotkova. Moskva: Nauka, 1971].

Кривко 2008: Кривко, Р. Синайские унциальные гимнографические сборники и их значение для славянской традиции. – Jews and Slavs 20, 2008, 317-339 [Krivko, R. Sinajskie uncial′nye gimnografičeskie sborniki i ih značenie dlja slavjanskoj tradicii. – Jews and Slavs 20, 2008, 317-339].

Кривко 2016: Кривко, Р. Языковые особенности древнейшего списка Учительного Евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу. – Slověne 5/2, 2016, 340-363 [Krivko, R. Jazykovye osobennosti drevnejšego spiska Učitel′nogo Evangelija Konstantina Presvitera: ot vostočnoslavjanskoj rukopisi k južnoslavjanskomu arhetipu. – Slověne 5/2, 2016, 340-363].

Крыско и др. 2011: Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь-февраль. Том II. Указатели. Исследования. Издание подготовили В. Б. Крысько, Л. В. Прокопенко, В. Желязкова, И. М. Ладыженский, А. М. Пентковский. Москва: Азбуковник, 2011 [Slavjano-russkij Prolog po drevnejšim spiskam. Sinaksar′ (žitijnaja čast′ Prologa kratkoj redakcii) za sentjabr′-fevral′. Tom II. Ukazateli. Issledovanija. Izdanie podgotovili V. B. Krys′ko, L. V. Prokopenko, V. Željazkova, I. M. Ladyženskij, A. M. Pentkovskij. Moskva: Azbukovnik, 2011].

Крысько, Мольков 2017: Крысько, В., Мольков, Г. Языковые особенности Учительного евангелия Константина Преславского и его древнейшего списка. – Zeitschrift für Slavische Philologie

73/2, 2017, 331-395 [Krys′ko, V., Mol′kov, G. Jazykovye osobennosti Učitel′nogo evangelija Konstantina Preslavskogo i ego drevnejšego spiska. – Zeitschrift für Slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395].

Кузнецов 1961: Кузнецов, П. Очерки по морфологии праславянского языка. Москва: Издательство АН СССР, 1961 [Kuznecov, P. Očerki po morfologii praslavjanskogo jazyka. Moskva: Izdatel′stvo AN SSSR, 1961].

Лалева 1990: Лалева, Т. Т. нар. IV-то слово на Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. – Старобългарска литература 22, 1990, 108-163 [Laleva 1990: Laleva, T. T. nar. IV-to slovo na Atanasij Aleksandrijski sreštu arianite v prevod na Konstantin Preslavski. – Starobălgarska literatura 22, 1990, 108-163].

Лебедева 1985: Повесть о Варлааме и Иоасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. Подг. текста, исследование и коментарий И. Н. Лебедева. Ленинград: Наука, 1985 [Lebedeva 1985: Povest′ o Varlaame i Ioasafe. Pamjatnik drevnerusskoj perevodnoj literatury XI–XII vv. Podg. teksta, issledovanie i komentarij I. N. Lebedeva. Leningrad: Nauka, 1985].

Леонид 1887: архим. Леонид. Житие преподобнаго Власия мниха. Памятник словено-болгарской письменности IX века из рукописной четьи-минеи XV века (бывшей Троицкой). Москва: Типография ИАН, 1887 [arhim. Leonid. Žitie prepodobnago Vlasija mniha. Pamjatnik sloveno-bolgarskoj pis′mennosti IX veka iz rukopisnoj čet′i-minei XV veka (byvšej Troickoj). Moskva: Tipografija IAN, 1887].

Максимович 2010: Максимович, К. Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Составил Кирилл А. Максимович. Научный редактор Людвиг Бургманн. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft e.V., 2010 [Maksimovič, K. Vizantijskaja Sintagma 14 titulov bez tolkovanij v drevnebolgarskom perevode. Slavjansko-grečeskij, grečesko-slavjanskij i obratnyj (slavjanskij) slovoukazateli. Sostavil Kirill A. Maksimovič. Naučnyj redaktor Ljudvig Burgmann. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft e.V., 2010].

Милтенов 2006: Милтенов, Я. Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София: Авалон, 2006 [Miltenov, Ja.

Dialozite na Psevdo-Kesarij v slavjanskata răkopisna tradicija. Sofia: Avalon, 2006].

Милтенов 2013: Милтенов, Я. Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване. София: Авалон, 2013 [Miltenov, Ja. Zlatostruj: starobălgarski homiletičen svod, săzdaden po iniciativa na bălgarskija car Simeon. Tekstologičesko i izvorovedsko izsledvane. Sofia: Avalon, 2013].

Милтенов 2021: Милтенов, Я. Слова от колекцията Златоструй с неизвестен гръцки източник. София: Авалон, 2021 [Miltenov, Ja. Slova ot kolekcijata Zlatostruj s neizvesten grăcki iztočnik. Sofia: Avalon, 2021].

Минчева 1978: Минчева, А. Старобългарски кирилски откъслеци. София: Издателство на БАН, 1978 [Minčeva, A. Starobălgarski kirilski otkăsleci. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1978].

Михайлов 1912: Михайлов, А. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Варшава: Типогр. Варшавского учебного округа, 1912 [Mihajlov, A. Opyt izučenija teksta knigi Bytija proroka Moiseja v drevneslavjanskom perevode. Varšava: Tipogr. Varšavskogo učebnogo okruga, 1912].

Молдован 2000: Молдован, А. Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. Москва: Азбуковник, 2000 [Moldovan, A. Žitie Andreja Jurodivogo v slavjanskoj pis′mennosti. Moskva: Azbukovnik, 2000].

Молдован 2016: Молдован А. Восточнославянская лексика в переводе толкований Никиты Ираклийского на Слова Григория Богослова. – В: Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова 9, 2016, 70-85 [Moldovan A. Vostočnoslavjanskaja leksika v perevode tolkovanij Nikity Iraklijskogo na Slova Grigorija Bogoslova. – V: Trudy Instituta russkogo jazyka im. V.V. Vinogradova 9, 2016, 70-85].

Николов 2000: Николов, А. Старобългарският превод на „Изложение на поучителните глави към император Юстиниан“ от дякон Агапит и развитието на идеята за достойнството на българския владетел в края на IX – началото на X в. – Palaeobulgarica 24/3, 2000, 76-105 [Nikolov, A. Starobălgarskijat prevod na „Izloženie na poučitelnite

glavi kăm imperator Justinian“ ot djakon Agapit i razvitieto na idejata za dostojnstvoto na bălgarskija vladetel v kraja na IX – načaloto na X v. – Palaeobulgarica 24/3, 2000, 76-105].

Пенкова 2015: Пенкова, П. Свети Атанасий Александрийски (Велики). Второ слово против арианите (в старобългарски превод). София: Изток-Запад, 2015 [Penkova, P. Sveti Atanasij Aleksandrijski (Veliki). Vtoro slovo protiv arianite (v starobălgarski prevod). Sofia: Iztok-Zapad, 2015].

Пенкова 2016: Пенкова, П. Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето слово против арианите. Изследване и издание на текста. София: Валентин Траянов, 2016 [Penkova, P. Sveti Atanasij Aleksandrijski (Veliki). Treto slovo protiv arianite. Izsledvane i izdanie na teksta. Sofia: Valentin Trajanov, 2016].

Петков 2005: Петков, П. Из лексиката на Египетския патерик: монашеска лексика. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. Т. IV. Текстовете в архитектура и образи. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, 166-180 [Petkov, P. Iz leksikata na Egipetskija paterik: monašeska leksika. – V: Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simvoli, idei. T. IV. Tekstovete v arhitektura i obrazi. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2005, 166-180].

Пичхадзе и др. 2004: „История Иудейской войны“ Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. Т. 2. Изд. подг. А. А. Пичхадзе, И. И. Макеева, Г. С. Баранкова, А. А. Уткин. Москва: Языки славянской культуры, 2004 [„Istorija Iudejskoj vojny“ Iosifa Flavija. Drevnerusskij perevod. T. 2. Izd. podg. A. A. Pičhadze, I. I. Makeeva, G. S. Barankova, A. A. Utkin. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul′tury, 2004].

Пичхадзе 2011: Пичхадзе, А. Переводческая деятельность в домонгольской Руси. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2011 [Pičhadze, A. Perevodčeskaja dejatel′nost′ v domongol′skoj Rusi. Moskva: Rukopisnye pamjatniki Drevnej Rusi, 2011].

Погорелов 1910а: Погорелов, В. Толкования Феодорита Киррскаго на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Разсмотрение списков и исследование особеностей псалтырнаго текста. Варшава: Типогр. Варшавского учебного округа, 1910 [Pogorelov, V. Tolkovanija Feodorita Kirrskago na Psaltyr′ v drevne-bolgarskom

perevode. Razsmotrenie spiskov i izsledovanie osobenostej psaltyrnago teksta. Varšava: Tipogr. Varšavskogo učebnogo okruga, 1910].

Погорелов 1910б: Погорелов, В. Словарь к толкованиям Феодорита Киррскаго на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Варшава: Типогр. Варшавского учебного округа, 1910 [Pogorelov, V. Slovarʹ k tolkovanijam Feodorita Kirrskago na Psaltyrʹ v drevne-bolgarskom perevode. Varšava: Tipogr. Varšavskogo učebnogo okruga, 1910].

Погорелов 1910в: Погорелов, В. Чудовская Псалтырь XI века, отрывок Толкования Феодорита Киррскаго на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Санкт-Петербург: ОРЯС Имп. Акад. наук, 1910 [Pogorelov, V. Čudovskaja Psaltyrʹ XI veka, otryvok Tolkovanija Feodorita Kirrskago na Psaltyrʹ v drevne-bolgarskom perevode. Sankt-Peterburg: ORJaS Imp. Akad. nauk, 1910].

Помяловский 1890: Помяловский, И. Житие св. Савы Освященного составленое ст. Кириллом Скифопольским в древне-русском переводе. (Издания Общества любителей древней письменности 96). Санкт-Петербург: Типография ИАН, 1890 [Pomjalovskij, I. Žitie sv. Savy Osvjaŝennogo sostavlenoe st. Kirillom Skifopolʹskim v drevne-russkom perevode. (Izdanija Obŝestva ljubitelej drevnej pisʹmennosti 96). Sankt-Peterburg: Tipografija IAN, 1890].

Попова 2020: Попова, Т. Первый славянский перевод Лествицы Иоанна Синайского. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2020 [Popova, T. Pervyj slavjanskij perevod Lestvicy Ioanna Sinajskogo. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2020].

Славова 1984: Славова Т. Преславски следи в лексиката на Архангелското евангелие. – Език и литература, 39/1, 1984, 11-20 [Slavova T. Preslavski sledi v leksikata na Arhangelskoto evangelie. – Ezik i literatura, 39/1, 1984, 11-20].

Славова 1989: Славова Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – Кирило-Методиевски студии 6, 1989, 15-129 [Slavova T. Preslavska redakcija na Kirilo-Metodievija starobălgarski evangelski prevod. – Kirilo-Metodievski studii 6, 1989, 15-129].

Славова 1995: Славова Т. Следи от Методиев превод на библейската книга Битие. – Palaeobulgarica 19/4, 1995, 53-70 [Slavova T. Sledi ot Metodiev prevod na biblejskata kniga Bitie. – Palaeobulgarica 19/4, 1995, 53-70].

Славова 2021: Славова, Т. Към преводаческата практика на Константин Преславски (лични и нелични глаголни форми в Учителното евангелие и Словата против арианите). – В: Sub specie aeternitatis. Сборник научных статей к 60 летию Вадима Борисовича Крысько. Москва: Азбуковник, 2021, 254-265 [Slavova, T. Kăm prevodačeskata praktika na Konstantin Preslavski (lični i nelični glagolni formi v Učitelnoto evangelie i Slovata protiv arianite). – V: Sub specie aeternitatis. Sbornik naučnyh statej k 60 letiju Vadima Borisoviča Krys′ko. Moskva: Azbukovnik, 2021, 254-265].

Славова 2022: Славова, Т. Наблюдения върху граматиката и лексиката на Първо слово против арианите. – В: Тотоманова, А.-М. и др. Атанасий Александрийски. Първо слово против арианите. Т. II. Изследвания. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022, 78-142 [Slavova, T. Nabljudenija vărhu gramatikata i leksikata na Părvo slovo protiv arianite. – V: Totomanova, A.-M. i dr. Atanasij Aleksandrijski. Părvo slovo protiv arianite. T. II. Izsledvanija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022, 78-142].

Срезневский 1874: Срезневский, И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. – Приложение № 4 к 24-тому тому Записок ИАН, Санкт-Петербург, 1874, 377-391 [Sreznevskij, I. Svedenija i zametki o maloizvestnyh i neizvestnyh pamjatnikah. – Priloženie № 4 k 24-tomu tomu Zapisok IAN, Sankt-Peterburg, 1874, 377-391].

ССб: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. София: Издателство на БАН, 1991. Т. 2. Речник-индекс. София: Издателство на БАН, 1993. Т. 3. Гръцки извори. София: Издателство на БАН, 2015 [Simeonov sbornik (po Svetoslavovija prepis ot 1073 g.). T. 1. Izsledvanija i tekst. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1991. T. 2. Rečnik-indeks. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1993. T. 3. Grăcki izvori. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 2015].

Тасева 2024: Тасева, Л. Лицата на добродетелта: преводните съответствия на гр. ἀρετή в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Chisacof, L., Nikolae, S., Vătășescu, C. (coord.) Zamfirei Mihail Omagiu. Bucureşti: 1924 (под печат) [Taseva 2024: Taseva, L. Licata na dobrodetelta: prevodnite săotvetstvija na gr. aretē v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – V: Chisacof, L., Nikolae, S., Vătășescu, C. (coord.) Zamfirei Mihail Omagiu. Bucureşti: 1924 (pod pečat)].

Тасева, Йовчева 1995: Тасева, Л., Йовчева, М. Преводачески особености на Книга на пророк Йезекиил по ръкопис F. I. 461 от Руската национална библиотека. – Palaeobulgarica 19/4, 1995, 40-52 [Taseva, L., Yovcheva, M. Prevodačeski osobenosti na Kniga na prorok Jezekiil po răkopis F. I. 461 ot Ruskata nacionalna biblioteka. – Palaeobulgarica 19/4, 1995, 40-52].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae Slavicae 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlnoto opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae Slavicae 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012].

Тотоманова 2008: Тотоманова, А.-М. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008 [Totomanova, A.-M. Slavjanskata versija na Hronikata na Georgi Sinkel. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2008].

Тотоманова и др. 2022: Тотоманова, А.-М., Христов, И, Славова, Т., Ганева, Г., Тотоманова-Панева, М. Атанасий Александрийски. Първо слово против арианите. Т. I. Издание на текста; Т. II. Изследвания. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022 [Totomanova, A.-M., Hristov, I, Slavova, T., Ganeva, G., Totomanova-Paneva, M. Atanasij Aleksandrijski. Părvo slovo protiv arianite. T. I. Izdanie na teksta; T. II. Izsledvanija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022].

Тотоманова-Панева 2019: Тотоманова-Панева, М. Книги Царства в славянската хронографска традиция (Кирило-Методиевски студии 27). София: Кирило-Методиевски научен център – БАН, 2019 [Totomanova-Paneva, M. Knigi Carstva v slavjanskata hronografska tradicija (Kirilo-Metodievski studii 27). Sofia: Kirilo-Metodievski naučen centăr – BAN, 2019].

Федер 2008: Федер, У. Кънѧжии изборникъ за възпитание на канартикина. Т. 1. Увод и показалци. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2008 [Feder, U. Kъnęžii izbornikъ za văzpitanie na kanartikina. T. 1. Uvod i pokazalci. Veliko Tărnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2008.].

Христова 1994: Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994 [Hristova, I. Rečnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1994].

Христова 2004: Христова, И. Служебният апостол в славянската ръкописна традиция. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004 [Hristova, I. Služebnijat apostol v slavjanskata răkopisna tradicija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2004].

Lexical Features of Constantine of Preslav's Homilies in "Preslav" Context

Abstract: It is well known that there are several factors that we need to keep in mind when studying the lexical features of the works compiled and translated by Constantine of Preslav. First, editions of his texts have appeared only recently, and indices or dictionaries are still being prepared. Second, the characteristics of Constantine's language combine three lines: on the one hand, it is quite conservative, as would be characteristic of a Methodius disciple trained in Moravia. On the other hand, although rarely, there is layering characteristic of Old Bulgarian texts created in Preslav or in centers influenced by Preslav. Thirdly, several characteristic very rare words are traced in his works, which could be part of the author's idiolect. The purpose of the article is to identify and analyze of lexemes from the second group. In view of the above, these are preliminary observations, limited by material at disposal at the present time. Selected lexemes, which find a parallel in translated works from the 9th-10th centuries of East Bulgarian origin, are examined. The features selected and their analysis could be used in future to answer the question of whether and how the environment in which Constantine worked influenced his lexical choice.

Keywords: Constantine of Preslav; lexical features; 9th-10th c. East Bulgarian translations.

† Prof. Yavor Miltenov, PhD
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.08

Гръцко-славянските лексикални съответствия като критерий за атрибуция на старобългарски преводи*

Лора Тасева
Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките

Алесандро Мария Бруни
Университет „Ка Фоскари“, Венеция

Абстракт: Статията изследва в статистически ракурс вариативността на съответствията за едни и същи гръцки лексеми в няколко текста, преведени през старобългарската епоха. Наблюденията се фокусират, от една страна, върху два авторски превода на Константин Преславски – *Учителното евангелие* и *Първо слово против арианите* на Атанасий Александрийски (CPG 2039), а от друга – върху още четири анонимни превода на хомилии, чийто произход се свързва с Преслав: *Трето слово за Успение Богородично* от Йоан Дамаскин (CPG 8063), преводи A и B на *Хомилията за Преображение* от Прокъл Константинополски (CPG 5807) и *Надгробно слово за Василий Велики* (Oratio 43 / CPG 3010.43) от Григорий Богослов. Анализът на резултатите от извършената съпоставка показва, че относителният дял на съвпадащите славянски съответствия за общите гръцки лексеми е по-голям при излезлите изпод перото на един и същ книжовник текстове (в случая Константин Преславски) отколкото при останалите. Това позволява да се заключи, че този количествен критерий може да бъде използван за подкрепа на предполагаема атрибуция на анонимни преводи.

* Статията е разработена в рамките на проект „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор КП-06-Н50/2 от 30.11.2020).

Ключови думи: старобългарски преводи; критерии за авторство; лексика; статистически методи; лингвостатистика.

Незначителен дял от огромния фонд от преводни текстове в средновековната славянска литература съставят тези, имената на чиито преводачи са известни. Затова още от зората на славистиката като наука съществува научното изкушение да се свързва с познати книжовници едно или друго преводно произведение. Филологическите аргументите за атрибуция се търсят в самите творби на различни езикови равнища – синтаксис, морфология, лексика и словообразуване, като винаги преводът с неизвестен създател се съпоставя с авторски.

По отношение на лексиката и словообразуването обикновено подходите са два. При единия атрибуцията се основава на количественото доминиране на характерни преводачески решения, проучени изчерпателно, а при другия – на наличието на единични, но твърде редки езикови белези. Преглед на научната литература по въпроса не е възможен в рамките на тази статия, а и не е необходим с оглед на нейните задачи. Ще спомена обаче няколко изследвания за илюстрация на подходите.

Като пример за първия подход бихме посочили статията на М. Спасова от 1999 г.[1]. В нея авторката проучва съществителните имена за лица в *Oratio 38* от Сбирката от *13 слова* на Григорий Богослов[2] и установява най-голяма близост с езика на *Паренезиса*, на Йоан Екзарх и на Константин Преславски, а от класическите старобългарски паметници – със *Супрасълския сборник* и *Синайския евхологий*. Предпазливо изследователката допуска един и същ преводач за *Oratio 38* и *Паренезиса*, а с аргумент за доказания глаголически първообраз на словото добавя, че е възможно той да е Константин Преславски[3].

---

[1] Спасова 1999.

[2] По-точно това е първият старобългарски превод на Oratio 38, който се съдържа не само в източнославянския ръкопис РНБ Q.п.I.16, но и в среднобългарския препис НБКМ № 674 (Бруни 2010: 121-122, 270-285).

[3] Спасова 1999: 246. Второто твърдение се нуждае от допълнителна аргументация, защото глаголицата е използвана в немалък времеви отрязък паралелно с кирилицата в източнобългарското средище (вж. напр. Славова 1999 и посочената там литература), а това предполага, че с нея са работили десетки именни и анонимни книжовници.

Другият подход се прилага в скорошна студия на Т. Славова, в която тя изтъква редица морфологични архаизми и редки думи, които присъстват в доказаните преводи на Константин Преславски, но и в още някои текстове, чиито преводачи са неизвестни[4]. Въз основа на тях тя подкрепя предположението, че *Oratio 38* е възможен превод на преславския епископ, като включва и *Oratio 40*[5]. За *Oratio 43* изследователката отбелязва, че „са необходими още проучвания въпреки някои специфични характеристики, свързващи го с преводаческата практика на Константин“[6].

Интересно е, че при този подход, основан на наличието на раритети, въз основа на едни и същи езикови факти различни учени извеждат различни заключения. За пример ще дадем извлечените десетки редки лексеми, които се смятат за специфични за съчиненията на Йоан Екзарх, от една страна, и за *Беседите* на Григорий Велики и *Житието на Вацлав*, от друга. Според Е. Блахова и Ж. Икономова[7] те говорят за познаване на Йоан-Екзарховите текстове от чешките преводачи, а според Т. Кръстанов – че техен преводач е именно българският книжовник[8].

В настоящата статия бихме искали да предложим още един възможен критерий за атрибуиране на анонимни преводи според лексикалните съответствия. Той се основава на разбирането, че актът на превод представлява неразривно единство от осмислянето на оригиналния текст и предаването му със средствата на приемащия език. Върху този по същността си творчески акт въздействат различни фактори, като един от важните сред тях е личността на преводача с неговата подготовка по темата и общ културен хоризонт, с неговите познания в двата езика и идиолектни особености[9]. На равнище лексика този индивидуален интелектуален и езиков бекраунд рефлектира върху избора на конкретните съответствия за думите от оригинала и това се подкрепя от многобройни съпоставителни из-

[4] Славова 2021.

[5] Славова 2021: 136-137.

[6] Славова 2021: 137.

[7] Блахова, Икономова 1993; Блахова, Икономова 1995.

[8] Кръстанов 2010.

[9] Срв. Keipert 1988: 68.

следвания върху лексикалната вариативност при многократни преводи[10]. Затова приемаме, че даден преводач би трябвало да проявява склонност към определени транспоненти за дадена гръцка лексема и тази склонност би оставила отпечатък върху излезлите изпод неговото перо текстове. За да проверим това предположение, извършихме сравнителни статистически наблюдения върху шест превода от старобългарската епоха – два с известен автор и четири анонимни.

Фокусираме се върху текстове от IX-X в., защото преводаческият избор зависи не само от индивидуалността на книжовника, но и от състоянието на книжовния език и преводаческите принципи на школата, към която принадлежи. Известно е, че през старобългарската епоха, когато книжовният език е в процес на изграждане и съответно лексикалната норма се формира, свободата на преводачите при подбора на словни еквиваленти за гръцките думи е много голяма[11]. А това създава предпоставки за по-отчетлив индивидуален отпечатък върху създаваните текстове.

Изворова база

Тя обхваща две със сигурност атрибуирани творби – *Учителното евангелие* (нататък *UE*) и *Първо слово против арианите* (нататък *Ar*), за които са налице литературно-исторически сведения, че са излезли изпод перото на Константин Преславски – едната в началото на неговата дейност ок. 892-893 г.[12], а другата – след малко повече от десетилетие през 906-907 г.[13] Данните за *UE* са извлечени от работна версия на индексите към него въз основа на изданието на М. Тихова[14], които се подготвят от международен екип в рам-

[10] Дори бегъл преглед на публикациите би бил твърде обемен и затова ще спомена само няколко произволно избрани изследвания, отнасящи се за текстове от различни жанрове – Желязкова 2008; Тасева 2004; Йовчева 2006; Miltenova, Dimitrova 2022, а също и статиите от настоящия сборник на Искра Христова-Шомова и Анета Димитрова.

[11] Вж. напр. заключенията на Спасова относно съществителните за лица в старобългарския и среднобългарския превод на *Oratio 38* (Спасова 1999: 250).

[12] Галлуччи 2001: 10-11; Спасова 2005: 86. Последен аналитичен преглед на сведенията за Константин Преславски до идването му в България вж. у Браксаторис 2022.

[13] Датировката 6414 г. от Сътворението на света присъства в колофона от преписвача Тодор Доксов – вж. Милев 1977: 63-65; Стойкова 2008: 244.

[14] Тихова 2012.

ките на проект КП 06-Н50/2, финансиран от ФНИ. Сведенията за Първо слово против арианите се основават на гръцко-старобългарския индекс към наскоро публикуваното издание[15].

Преводачите на останалите четири текста са неизвестни, но за всички тях съществуват безспорни аргументи, че са възникнали през старобългарската епоха. Ето кратка аргументация за техния избор.

Надгробно слово за Василий Велики от Григорий Богослов (*Oratio 43*, CPG 3010.43) е част от корпуса слова на този патристичен автор (нататък *Or43*). Нехомогенният състав на славянската версия поради неедновременната рецепция на словата (някои са по-архаични от други)[16] е предпоставка за разнообразие на преводаческите подходи и за лексикалното ѝ богатство. Избраното от нас слово се отличава със значителен обем, включва редица богословски и философски термини и е достъпно в критично издание, което се основава на преписи от XI-XIV век с източнославянски и среднобългарски произход[17]. За съжаление, все още няма пълен гръцко-старобългарски речник на *Or43*, но повечето пълнозначни думи са включени в гръцко-старобългарските показалци към *13-те слова* на Григорий Богослов, съставени от Будилович[18]. Там обаче материалът е разделен по граматични категории и словообразователни типове и по тази причина е пряко неизползваем за нашите цели. Затова бе направена азбучна извадка за това слово[19]. Смятаме, че въпреки непълнотата на данните включването на това слово в статистическото изследване е уместно, защото вариативността на съответствията за пълнозначните гръцки лексеми е обхваната. Естествено, в бъдеще ще се наложи съставянето на цялостен гръц-

[15] Тотоманова и др. 2022. По-специално гръцко-старобългарският речник е изработен от И. Христов, а речниковите статии в старобългарско-гръцкия речник са изготвени от А.-М. Тотоманова, Т. Славова и М. Тотоманова-Панева (срв. с. 261).

[16] Бруни 2010: 116-122; Бруни 2020: 28-29, 33-39.

[17] Бруни 2010: 270-285. Тази изследователска работа дава възможност за провеждане на филологическо изследване на различни клонове на ръкописната традиция и следователно на архетипните разночетения на текста.

[18] Будилович 1871.

[19] Благодарим на д-р Иван П. Петров от Виенския университет за съдействието при изработката ѝ, която е част от дейностите по проект „Средновековните Балкани: извори и интерпретации“, осъществяван в Института за балканистика с Център по тракология при БАН.

ко-старобългарски речник на това произведение въз основа на критичното му издание.

За *Трето слово за Успение Богородично* от Йоан Дамаскин (CPG 8063) (нататък *Dorm*) използвахме гръцко-славянския глосар на пълнозначните думи, който е интегриран в общия указател към критичното издание на четири Дамаскинови слова за Богородични празници[20]. По езикови данни и с оглед на разпространението в староизводни календарни състави то е отнесено от неговата изследователка Ц. Данова към преславската преводаческа продукция[21].

Също по езикови черти и по присъствието им в староизводни сборници към източнобългарското книжовно средище са атрибуирани и двата превода на *Словото за Преображение Господне* от Прокъл Константинополски (CPG 5807) (нататък съответно *TrA* и *TrB*), като се предполага, че версия В е по-старинна от версия А[22]. Словата не са издадени, но техните пълни гръцко-славянски речници се използват по личен архив.

Методология

Подходът ни се основава на съпоставка по двойки на гръцко-славянските речници към посочените текстове, при която се отчитат поотделно съвпадащите и несъвпадащите съответствия за дадена гръцка дума. Видовите двойки се приемат за лексикално идентични, но предаването на гръцко съществително в родителен падеж със съществително или с прилагателно – като несъвпадение, защото то може да е белег за преводачески предпочитания[23].

Към описания статистически подход могат да се направят някои методологически възражения. Ще дискутираме основните от тях:

а) Не се отчита **семантиката на думите в дадения контекст**. Ясно е, че повечето лексеми са многозначни и в различните контексти те реализират различни свои значения, които съответно из-

[20] Danova 2020.
[21] Danova 2020: 61-62.
[22] Taseva 2020: 122-123.
[23] Рибарова 1993: 96; Тасева 1997: 28-29.

искват различни преводни съответствия. Това е безспорно така, но при едно количествено изследване на такъв огромен материал (в различните комбинации от двойки текстове са обследвани общо 4397 корелата) е невъзможно едновременно да се държи сметка и за семантичните нюанси на думите във всяка тяхна употреба. Макар и само в известна степен подборът на творби от един и същ или близки жанрове смекчава този методологически недостатък.

б) **Обемът на творбите не е еднакъв**. Колкото по-обемен е текстът, толкова по-обемен е словникът и толкова повече употреби може да има дадена лексема, а при повече употреби са възможни повече вариативни съответствия и следователно повече съвпадения с тези в друг текст. За да компенсираме донякъде тази неравностойност, в статистиката въведохме процентни изчисления на дела на съвпаденията спрямо броя съпоставяни гръцки лексеми в дадения текст. За наша изненада количествените резултати показаха, че няма пряка зависимост между обемите на текстовете и броя съвпадащи корелати помежду им.

в) **Изследваните речници се различават по тип и обхват.** Някои от тях включват целия словен инвентар, а други – само пълнозначните думи (*Or43*, *Dorm*). Безспорно това обстоятелство има значение, защото при двойките с участие на втория тип словници от съпоставката отпадат непълнозначните думи. До известна степен въздействието на този дисбаланс също е смекчено, тъй като изчисленията се извършват въз основа на количеството общи гръцки лексеми за двата текста.

Резултати

След изложените съображения относно правомерността на възприетата методология, ще разгледаме резултатите от извършеното проучване.

В Таблица 1 са представени всички възможни комбинации по двойки текстове, броят общи гръцки лексеми за дадената двойка (показател А), броят съвпадащи съответствия за тях, които понякога са повече от едно за дадена гръцка дума (показател В), съотношението между количеството съвпадения и количеството наблюдавани

лексеми (B : A), броят лексеми с поне едно съвпадащо съответствие (показател C), а също и броят лексеми без нито едно съвпадащо съответствие (показател D). Данните за отделните двойки са подредени според обема на общия им гръцки словник в низходящ ред.

Таблица 1

	A Брой общи гръцки лексеми	B Общ брой съвпадащи съответствия	B : A Съотношение	C Брой лексеми с поне едно съвпадащо съответствие	D брой лексеми без нито едно съвпадащо съответствие
Ar-UE	996	970	0,97	801 (80%)	195 (20%)
UE-Or43	721	378	0,52	369 (51%)	352 (49%)
TrA-TrB	381	234	0,61	219 (57%)	165 (43%)
UE-Dorm	301	223	0,74	206 (68%)	95 (31%)
UE-TrA	289	224	0,77	205 (71%)	85 (29%)
UE-TrB	282	219	0,77	196 (70%)	86 (30%)
Ar-Or43	278	172	0,62	162 (58%)	116 (42%)
Ar-TrA	206	137	0,66	132 (64%)	71 (35%)
Ar-TrB	206	144	0,70	136 (66%)	68 (33%)
Ar-Dorm	203	163	0,80	147 (72%)	55 (27%)
Or43-Dorm	129	84	0,65	83 (64%)	45 (35%)
Or43-TrA	113	68	0,60	68 (60%)	45 (40%)
Or43-TrB	110	63	0,57	63 (57%)	47 (43%)
Dorm-TrB	95	72	0,76	67 (71%)	26 (27%)
Dorm-TrA	94	65	0,69	68 (65%)	30 (32%)

На теория би трябвало да се очаква пропорционална зависимост между броя общи гръцки лексеми и абсолютния брой съвпа-

дения при двойките, т.е. при по-обемен общ словник да има повече еднакви корелати. И общо взето е така. Има обаче и изключения: при близък брой общи гръцки лексеми за *Ar-Dorm*, *Ar-TrA* и *Ar-TrB* са засвидетелствани различен брой съвпадения – съответно 163, 137 и 144.

По отношение на всеки отделен паметник може да се каже следното:

UE – най-голяма близост с *Ar* (0,97), средна с *Dorm* (0,74), *TrA* и *TrB* (0,77), а най-ниска с *Or43* (0,52);

Ar – също най-голяма близост с *UE* (0,97), сравнително висока с *Dorm* (0,80), средна с *TrA* (0,66) и *TrB* (0,70), и също най-ниска с *Or43* (0,62);

Or43 – ниски показатели на съвпадения като цяло – най-близо стои до *Dorm* (0,65), следват *Ar* (0,62), *TrA* (0,60) и *TrB* (0,57), а най-слабото покритие има с *UE* (0,52);

Dorm – най-голяма близост с *Ar* (0,80); следват *TrB* (0,76) и *UE* (0,74); сравнително слабо е съвпадението му с *TrA* (0,69) и *Or43* (0,65);

TrA – най-голяма близост с *UE* (0,77); следват *Dorm* (0,69), *Ar* (0,66), забележително е ниското покритие с *TrB* (0,61), въпреки че превеждат един и същ текст, само съвпаденията с *Or43* имат по-малък дял (0,60);

TrB – най-голяма близост с *UE* (0,77) и *Dorm* (0,76); следва *Ar* (0,70), слабо съвпадение с *TrA* (0,61) и *Or43* (0,57).

Ако подредим данните според пропорцията между броя еднакви съответствия и броя общи гръцки лексеми за всяка двойка (показател B : A) в низходящ ред, ще получим в представената в Таблица 2 класификация:

Таблица 2

		A Брой общи гръцки лексеми	B Брой съвпадащи съответствия	B : A Съотношение	C Лексеми с поне едно съвпадащо съответствие	D Лексеми без съвпадащи съответствия
I	***Ar-UE***	**996**	**970**	**0,97**	**801 (80%)**	**195 (20%)**
II	*Ar-Dorm*	203	163	0,80	147 (72%)	55 (27%)
	UE-TrA	289	224	0,77	205 (71%)	85 (29%)
	UE-TrB	282	219	0,77	196 (70%)	86 (30%)
	Dorm-TrB	95	72	0,76	67 (71%)	26 (27%)
	UE-Dorm	301	223	0,74	206 (68%)	95 (31%)
III	*Ar-TrB*	206	144	0,70	136 (66%)	68 (33%)
	Dorm-TrA	94	65	0,69	68 (65%)	30 (32%)
	Ar-TrA	206	137	0,66	132 (64%)	71 (35%)
	Or43-Dorm	129	84	0,65	83 (64%)	45 (35%)
IV	*Ar-Or43*	278	172	0,62	162 (58%)	116 (42%)
	TrA-TrB	381	234	0,61	219 (57%)	165 (43%)
	Or43-TrA	113	68	0,60	68 (60%)	45 (40%)
	Or43-TrB	110	63	0,57	63 (57%)	47 (43%)
	UE-Or43	721	378	0,52	369 (51%)	352 (49%)

Бихме могли да очертаем четири групи според степента на съвпадение:

а) Към група I се числи само една двойка с изключително висока близост (0,97) – в нея влиза само констелацията *UE-Ar*, т.е. двата авторски текста на Константин Преславски. Съвпадението в избора на корелати при тях се откроява безусловно (с преднина 17 пункта) пред показателите на следващата двойка, а всички останали констелации се вместват в диапазон от 0,52 до 0,80, т.е. 28 пункта. Това би

трябвало да е ясно потвърждение, че предлаганият количествен критерий, измерващ дела на съвпаденията в избора на корелати за едни и същи гръцки лексеми, има атрибуиращ потенциал.

б) Група II обхваща двойки с висока близост (0,74-0,80) – включва *Ar-Dorm*, *UE-TrA*, *UE-TrB*, *Dorm-TrB* и *UE-Dorm*. В тези пет констелации, отличаващи се със сравнително голям относителен дял на съвпаденията, никога не участва *Or43*. Три от тях включват *UE* и/или *Dorm*, две *TrB*, а по една *TrA* или *Ar*. Това говори за спецификата на преводаческия избор в *Or43*, но вероятно насочва и към известна близост между останалите преводи, която би могла да се дължи на различни причини – локални и/или хронологични, и която би следвало да се проучи и на други езикови равнища със съответните филологически методи.

в) Група III със средна близост (0,65-0,70) – обхваща четири констелации: *Ar-TrB*, *Dorm-TrA*, *Ar-TrA* и *Or43-Dorm*. Вижда се, че в тях участват по два пъти *Ar*, *Dorm* и *TrA*, а по един път *TrB* и *Or43*.

г) Група IV включва опозициите със слабо сходство (0,52-0,61) – *Ar-Or43*, *TrA-TrB*, *Or43-TrA*, *Or43-TrB*, *UE-Or43*. Както по-горе отбелязахме, присъствието в тази група (макар и в горния ѝ регистър) на двойката *TrA-TrB*, т.е. на двата старобългарски превода на *Словото за Преображение* от Прокъл Константинополски, заслужава внимание и добавя още едно косвено доказателство, че двата текста са плод на независима рецепция.

В четири от петте констелации със слабо покритие участва *Or43* и това изглежда се дължи на голямото количество по-редки, необичайни преводачески решения, напр. ἀγορά плоча, плочище[24] заедно с по-обичайното стьгна[25] (в класическия корпус са засвидетелствани коуплꙗ, мѣсто, стьгны, съборъ, тръжище[26]); ἀγεννής рѧдьникъ[27] (в класическия корпус само немощьнъ, слабъ[28]); ἡλικία

[24] Бруни 2010: 203 (Гл. LX, 21), 205 (Гл. LXIII, 17), 209 (Гл. LXVI, 11).

[25] Бруни 2010: 166 (Гл. XVI, 14). Предаването на една и съща гръцка дума с различни славянски корелати е обичайна преводаческа практика в Or43.

[26] ŘSI по <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=13244> (достъп 1.08.2023).

[27] Бруни 2010: 165 (Гл. XV, 11), 177 (Гл. XXVIII, 3). На други места от *Or43* рѧдьникъ има различно съответствие. Като пример, виж. Гл. XXXVIII, 7, където думата превежда ἰδιώτης (Бруни 2010: 185).

[28] ŘSI по <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=13203> (достъп 1.08.2023).

въздрастєннıє[29] (в класическия корпус врѣста, въздрастъ, жнтнıє, растъ, рацєннє, тѣло[30]); προεδρία настолнıє[31] (в класическия корпус прѣдъстолнıє)[32]; ἱπποστασία граждь[33] (в класическия корпус думата обикновено превежда φάτνη[34]); μιγάς малъженьнъın[35] (това прилагателно е хапакс, а в класическия корпус е засвидетелствано само съществителното малъжена οἱ γαμικῶς συμβιοῦντες[36]). В подкрепа на специфичния лексикален инвентар, използван от преводача на това слово, може да се добавят и десетките думи, за които М. Спасова установява, че не са регистрирани във включените в SJS и CC паметници от старобългарския канон[37].

Ще се спрем малко по-подробно на това слово, защото Т. Славова изтъква езикови черти, които го сближават с преводи от Константин Преславски, но подчертава, че са необходими още изследвания[38]. Тя посочва, че в *Or43* се срещат лексеми, които се четат и в творбите на Константин Преславски, а по-късно представя и успоредици с *Ar*[39]. Някои от тези езикови архаизми обаче са общи за различни старобългарски текстове (напр. словообразувателният вариант братръ и фонетичният моравизъм тьжъ) и не могат да бъдат обвързани еднозначно с конкретен автор. Сред лексикалните паралели между творбите на Константин и *Or43*, Славова привежда думата пьрьннкъ[40]. Това е така, но в различните текстове старобългарската лексема съответства на различни гръцки думи, макар и с общо семантично ядро. В *Ar* пьрьннкъ предава φιλόνεικος ‘който обича да спори; участник в съдебен спор’, а в *Or43* – οἱ τῆς ἐπιμιξίας ‘тези, които влизат в общуване (или в търговски отношения)’[41]. Същевременно производни от същата гръцка основа имат

[29] Бруни 2010: 161 (Гл. XII, 1).
[30] ŘSI по <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=38595> (достъп 1.08.2023).
[31] Бруни 2010: 175 (Гл. XXVI, ред 11).
[32] ŘSI по <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=26021> (достъп 25.08.2023).
[33] Бруни 2010: 165 (Гл. XV, ред 19).
[34] ŘSI по <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=20097> (достъп 1.08.2023).
[35] Бруни 2010: 204 (Гл. LXII, ред 16).
[36] ŘSI по <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=7030> (достъп 1.08.2023).
[37] Спасова 2008: 135-137.
[38] Славова 2021: 137.
[39] Славова 2022: 116-119.
[40] Славова 2021: 134, 136; Славова 2022: 117.
[41] Срв. Бруни 2010: 221 (Гл. LXXXI, ред 4-8): καὶ ζητοῦντες… οἱ τῆς ἐπιμιξίας τὸν δικαστὴν / н възнскающıє... пьрьнңцн сѫдна.

съответствия с корен пьр- и в коментираното слово на Григорий Богослов: φιλονεικῶν пьрѧ сѧ *Or43* Гл. V, φιλονείκως пьрьнѣ *Or43* Гл. XVII, φιλονεικία пьрꙗ *Or43* Гл. XXIII. Тези съвпадения обаче не са уникални, тъй като и в други старобългарски преводи, несвързани с Константин Преславски, е засвидетелствана корелация на деривати от φιλόνεικ- с производни от пьр-: пьр҃ѣ φιλονεικία в *Зографско*, *Мариинско* и *Николско евангелие*[42]*;* п҆ꙋрнши φιλονεικεῖς в *Супрасълския сборник* 511,7[43], пьрнвъ φιλόνεικος и парѧн сѧ вм. пьрѧн сѧ φιλονεικῶν в *Книга на пророк Иезекиил*[44]*,* прѣтн сѧ φιλονεικεῖν и пьрꙗ φιλονεικία в *Хрониката на Георги Амартол*[45]. Като специфична за речника на този автор Славова изтъква и лексемата лнчєннѥ и изброява какви гръцки думи предава[46]. Обаче в нито един случай няма съвпадение между гръцките ѝ корелати в *Словата против арианите* и *Oratio 43*. В първата творба съответствията са πιθανότης, πιθανός, ὑπόκρισις[47], а във втората се среща само веднъж за πρόσωπον[48]. Семантиката, вложена в лнчєннѥ в двата текста, е доста различна, за да се приеме думата като маркер за общност.

Смятаме, че на този извор в бъдеще трябва да се посвети отделно и задълбочено изследване, също и в светлината на лексемите, общи за други произведения на старобългарската литература, които не са разгледани тук.

Обобщение и заключение

Проведеното проучване очертава двойки преводи с различна степен на близост в избора на славянски съответствия за едни и същи гръцки думи. Рязко изпъква делът на идентичните корелати при двата авторски превода на Константин Преславски и този факт е аргумент за валидността на предлагания критерий. Съотношението на съвпаденията към броя общи гръцки лексеми при останалите констелации се измерва със значително по-ниски стойности,

[42] SJS по <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=32226> (достъп 11.08.2023).
[43] SJS по <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=32225> (достъп 11.08.2023).
[44] Илиева 2013: 609.
[45] Истрин 1930: 194.
[46] Славова 2021: 133; Славова 2022: 117, 124.
[47] Славова 2021: 133; Славова 2022: 117.
[48] Бруни 2010: 193 (Гл. XLVIII, ред 22); Славова 2022: 117.

вместващи се в широк диапазон. Във всеки конкретен случай би могло да се разсъждава за причините за констатираната по-голяма или по-малка близост между дадените преводи – жанрови, тематични, хронологични и др. Да се определи обаче точна стойност на границата между идентично и различно авторство, не е възможно, защото това би означавало да се абсолютизира значението на изследвания тук критерий за атрибуция, а по наше мнение при диагностицирането на авторския преводачески почерк трябва да се подхожда комплексно. От важно значение е да се установи качеството на превода, способността да се предава компетентно изворът; да се проследят различни филологически аспекти на преводаческото майсторство; да се обхванат всички езикови равнища и едва след анализ на резултатите по всички набелязани параметри да се изкаже мотивирано предположение за атрибуция.

Накрая отново подчертаваме, че това изследване е само пробен модел за прилагане на статистически критерии за установяване на авторство на анонимни преводи. В бъдеще той би трябвало да се опре на по-голямо количество и то пълни речници към отделни творби, съставени въз основа на техните съвременни критични издания.

Литература

Danova 2020: Danova, Ts. John of Damascus' Marian Homilies in Mediaeval South Slavic Literatures (Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe 36). Berlin: Peter Lang, 2020.

Keipert 1988: Keipert, H. Die altbulgarische Übersetzung der Predigten des Gregor von Nazianz. – In: Olesch, R., Rothe, H. (Hrsg.) Slavistische Studien zum 10. Internationalen Slavistenkongreß in Sofia. Köln u.a.: Böhlau, 1988, 65-82.

Miltenova, Dimitrova 2022: Miltenova, A., Dimitrova, A. Multiple Translations of Small Paraenetic Genres in Slavic Miscellanies and Their Byzantine Sources. – Scripta & e-scripta 22, 2022, 99-133.

ŘSI: Řecko-staroslovověnký index. T. 1, fasc. 1-8. Praha, 2008–2014. <http://gorazd.org/?q=en/node/27> (14.10.2023).

SJS: Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hlavní redaktor Josef Kurz. Praha: Academia, 1966–1982; T. 4. Hlavní redaktorka Zoe Hauptová,

Praha: Academia, 1997. T. 5 Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hlavní redaktoři Zoe Hauptová, Vaclav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Academia, 2010–2016. <http://gorazd.org/?q=en/node/21> (14.10.2023).

Taseva 2020: Taseva, L. In Transfigurationem Domini von Proklus von Konstantinopel (BHG 1980 / CPG 5807) in der südslavischen mittelalterlichen Literatur. – In: L. Taseva, R. Marti (eds.) Translations of Patristic Literature in South-Eastern Europe. Proceedings of the session held at the 12th International Congress of South-East European Studies (Bucharest, 2-6 September 2019) (Bibliothèque de l'Institut d'Études Sud-Est Européennes 14). Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2020, 83-123.

Блахова, Икономова 1993: Благова, Е., Икономова, Ж. Лексические совпадения Бесед Григория Двоеслова и Второго Жития Вячеслава с лексикой Иоанна Экзарха. – Palaeobulgarica 17/3, 1993, 13-26 [Blagova, E., Ikonomova, Ž. Leksičeskie sovpadenija Besed Grigorija Dvoeslova i Vtorogo Žitija Vjačeslava s leksikoj Ioanna Èkzarha. – Palaeobulgarica 17/3, 1993, 13-26].

Блахова, Икономова 1995: Благова, Е., Икономова, Ж. Лексика Бесед Григория Двоеслова и лексика Иоанна Экзарха. – Преславска книжовна школа 1, 1995, 283-289 [Blagova, E., Ikonomova, Ž. Leksika Besed Grigorija Dvoeslova i leksika Ioanna Èkzarha. – Preslavska knižovna škola 1, 1995, 283-289].

Браксаторис 2022: Браксаторис, М. Сведения о жизни Константина Преславского в контексте его возможного авторства так называемого Мефодиева Канона св. Димитрию Солунскому. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 43-67 [Braksatoris, M. Svedenija o žizni Konstantina Preslavskogo v kontekste ego vozmožnogo avtorstva tak nazyvaemogo Mefodieva Kanona sv. Dimitriju Solunskomu. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 43-67].

Бруни 2010: Бруни А.М. Византийская традиция и старославянский перевод Слов Григория Назианзина. Т. I. (Россия и Христианский Восток. Библиотека 9). Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2010 [Bruni A.M. Vizantijskaja tradicija i staroslavjanskij perevod Slov Grigorija Nazianzina. T. I. (Rossija i Hristianskij Vostok. Biblioteka 9). Moskva: Institut vseobŝej istorii RAN, 2010].

Бруни 2020: Бруни А.М. Древнейшая славянская традиция *Слова XVI* Григория Богослова: старославянские версии и проблемы их изучения. – Palaeobulgarica 44/1, 2020, 28-52 [Bruni A.M. Drevnejšaja slavjanskaja tradicija Slova XVI Grigorija Bogoslova: staroslavjanskie versii i problemy ih izučenija. – Palaeobulgarica 44/1, 2020, 28-52].

Будилович 1871: Будилович, А. Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова. По рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Санкт-Петербург: Типография Имп. академии наук, 1871 [Budilovič, A. Issledovanie jazyka drevneslavjanskogo perevoda XIII slov Grigorija Bogoslova. Po rukopisi Imperatorskoj publičnoj biblioteki XI veka. Sankt-Peterburg: Tipografija Imp. akademii nauk, 1871].

Галлуччи 2001: Галлуччи, Э. Учительное евангелие Константина Преславского (IX–X в.) и последовательность воскресных евангельских чтений церковного года. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20 [Gallučči, È. Učitel′noe evangelie Konstantina Preslavskogo (IX-X v.) i posledovatel′nost′ voskresnyh evangel′skih čtenij cerkovnogo goda. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20].

Желязкова 2008: Желязкова, В. Един паралел между Книга Изход, Симеоновия сборник и Хрониката на Георги Амартол (дрехите на първосвещеника). – Преславска книжовна школа 10, 2008, 266-280 [Željazkova, V. Edin paralel meždu Kniga Izhod, Simeonovija sbornik i Hronikata na Georgi Amartol (drehite na părvosveštenika). – Preslavska knižovna škola 10, 2008, 266-280].

Илиева 2013: Илиева, Т. Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил (Старобългарският превод на Стария завет 3). София, 2013 [Ilieva, T. Starobălgarsko-grăcki slovoukazatel kăm Knigata na prorok Iezekiil (Starobălgarskijat prevod na Starija zavet 3). Sofia, 2013].

Истрин 1930: Истрин, В. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 3. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинград: Типография Академии наук СССР, 1930 [Istrin, V. Knigi vremennyja i obraznyja Georgija Mniha. Hronika Georgija Amartola v drevnem slavjanorusskom perevode. T. 3. Grečesko-slavjanskij i slavjansko-grečeskij slovari. Leningrad: Tipografija Akademii nauk SSSR, 1930].

Йовчева 2006: Йовчева, М. Январская служба св. Афанасию Александрийскому в ранней славянской книжности. – В: Тасева, Л., Марти, Р. Йовчева, М., Пентковская, Т. (ред.) Многократните преводи в Южнославянското Средновековие. Доклади от международната конференция, София, 7-9 юли 2005 г. София: ГорексПрес, 2006, 91-110 [Yovcheva, M. Janvarskaja služba sv. Afanasiju Aleksandrijskomu v rannej slavjanskoj knižnosti. – V: Taseva, L., Marti, R. Yovcheva, M., Pentkovskaja, T. (red.) Mnogokratnite prevodi v Južnoslavjanskoto Srednovekovie. Dokladi ot međdunarodnata konferencija, Sofia, 7-9 juli 2005 g. Sofia: GoreksPres, 2006, 91-110].

Кръстанов 2010: Кръстанов, Т. „40 беседи“ на папа Григорий Велики: преводи от латински на български език от IX в. или на чешко-църковнославянски от XI в.? – Многообразие в единството 2010/2, 273-281 [Krăstanov, T. „40 besedi“ na papa Grigorij Veliki: prevodi ot latinski na bălgarski ezik ot IX v. ili na češko-cărkovnoslavjanski ot XI v.? – Mnogoobrazie v edinstvoto 2010/2, 273-281].

Милев 1977: Милев, А. Старобългарският превод на „Четири слова против арианите“. – Старобългарска литература 2, 1977, 61-73 [Milev, A. Starobălgarskijat prevod na „Četiri slova protiv arianite“. – Starobălgarska literatura 2, 1977, 61-73].

Рибарова 1993: Рибарова, З. Кирилометодиевската традиција во паримејниот текст на триодите Орбелски и Хлудов. – В: Реферати на македонските слависти за XI Меѓународен славистички конгрес во Братислава. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1993, 91-98 [Ribarova, Z. Kirilometodievskata tradicija vo parimejniot tekst na triodite Orbelski i Hludov. – V: Referati na makedonskite slavisti za XI Meǵunaroden slavistički kongres vo Bratislava. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 1993, 91-98].

Славова 1999: Славова, Т. Глаголическата традиция и преславската книжнина. – Palaeobulgarica 23/1, 1999, 35-46 [Slavova, T. Glagoličeskata tradicija i preslavskata knižnina. – Palaeobulgarica 23/1, 1999, 35-46].

Славова 2021: Славова, Т. Маркери от преводаческата практика на Константин Преславски в сборника с тринадесет слова на Григорий Богослов. – В: Славова, Т. и др. (съст.) Шьствоуѭ нъинѣ по слѣдоу оучителю. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Ма-

рия Тотоманова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, 128-142 [Slavova, T. Markeri ot prevodačeskata praktika na Konstantin Preslavski v sbornika s trinadeset slova na Grigorij Bogoslov. – V: Slavova, T. i dr. (săst.) Šьstvoują nyně po slědou oučitelju. Sbornik v čest na prof. d.f.n. Anna-Marija Totomanova. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2021, 128-142].

Славова 2022: Славова, Т. Наблюдения върху граматиката и лексиката на *Първо слово против арианите*. – В: Тотоманова и др. Атанасий Александрийски. Първо слово против арианите. Т. 2. Изследвания. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022, 78-142 [Slavova, T. Nabljudenija vărhu gramatikata i leksikata na Părvo slovo protiv arianite. – V: Totomanova i dr. Atanasij Aleksandrijski. Părvo slovo protiv arianite. T. 2. Izsledvanija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022, 78-142].

Спасова 1999: Спасова, М. Производни съществителни за означаване на лица в старобългарския и среднобългарския превод на Oratio XXXVIII (Слово на Рождество Христово) от Григорий Богослов. – В: Данчев, Г. и др. (ред.) Българската литература и изкуство от Търновския период в историята на православния свят. Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26-28 септември 1994 г. (Търновска книжовна школа 6). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1999, 231-253 [Spasova, M. Proizvodni săštestvitelni za označavane na lica v starobălgarskija i srednobălgarskija prevod na Oratio XXXVIII (Slovo na Roždestvo Hristovo) ot Grigorij Bogoslov. – V: Dančev, G. i dr. (red.) Bălgarskata literatura i izkustvo ot Tărnovskija period v istorijata na pravoslavnija svjat. Šesti meždunaroden simpozium, Veliko Tărnovo, 26-28 septemvri 1994 g. (Tărnovska knižovna škola 6). Veliko Tărnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 1999, 231-253].

Спасова 2005: Спасова, М. На коя дата и през кой месец се е провел Преславският събор от 893 година. – Преславска книжовна школа 8, 2005, 84-101 [Spasova, M. Na koja data i prez koj mesec se e provel Preslavskijat săbor ot 893 godina. – Preslavska knižovna škola 8, 2005, 84-101].

Спасова 2008: Спасова, М. Текстологичната история на славянския превод на „Надгробно Слово за Василий Велики“ от Григорий Богослов. Първа част. – Преславска книжновна школа 10, 2008, 125-164 [Spasova, M. Tekstologičnata istorija na slavjanskija prevod na «Nadgrobno

Slovo za Vasilij Veliki» ot Grigorij Bogoslov. Părva čast. – Preslavska knižnovna škola 10, 2008, 125-164].

СС: Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1994 [Staroslavjanskij slovarʹ (po rukopisjam X-XI vekov). Pod redakciej R. M. Cejtlin, R. Večerki i È. Blagovoj. Moskva: Russkij jazyk, 1994].

Стойкова 2008: Стойкова, А. Константин Преславски. – В: Милтенова, А. (съст.) История на българската средновековна литература. София: Изток-Запад, 2008, 240-250 [Stojkova, A. Konstantin Preslavski. – V: Miltenova, A. (săst.) Istorija na bălgarskata srednovekovna literatura. Sofia: Iztok-Zapad, 2008, 240-250].

Тасева 1997: Тасева, Л. Книга на пророк Иезекиил в средновековната българска и хърватска книжнина. – Palaeobulgarica 21/3, 1997, 12-30 [Taseva, L. Kniga na prorok Iezekiil v srednovekovnata bălgarska i hărvatska knižnina. – Palaeobulgarica 21/3, 1997, 12-30].

Тасева 2004: Тасева, Л. Лексикалната вариативност в южнославянските преводи на триодните синаксари. – Palaeobulgarica 28/4, 2004, 43-68 [Taseva, L. Leksikalnata variativnost v južnoslavjanskite prevodi na triodnite sinaksari. – Palaeobulgarica 28/4, 2004, 43-68].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски по най-стария препис (ГИМ, Син. 262) (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski po naj-starija prepis (GIM, Sin. 262) (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Тотоманова и др. 2022: Тотоманова, А. и др. Атанасий Александрийски. Първо слово против арианите. Т. 1. Издание на текста. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022 [Totomanova, A. i dr. Atanasij Aleksandrijski. Părvo slovo protiv arianite. T. 1. Izdanie na teksta. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022].

Greek-Slavonic Lexical Equivalents as a Criterion for Authorship Attribution of Old Church Slavonic Translations

Abstract: This paper deals with the problem of lexical variation in Old Church Slavonic translations from Greek. The authors investigate lexical correspondences for the same Greek word in a number of texts, whose origin is linked to the Preslav literary School (late 9th-early 10th century). They are on the one hand, the *Didactic Gospel* and the *First Oration against the Arians* by Athanasius of Alexandria (CPG 2039) translated by Constantine of Preslav, while, on the other hand, four anonymous translations of homiletical works. These include the *Third Sermon on the Dormition of the Blessed Virgin Mary* by John of Damascus (CPG 8063), the "A" and the "B" translations of the *Homily on the Transfiguration of the Lord* by Proclus of Constantinople (CPG 5807), and the *Funeral Oration on the Great S. Basil, Bishop of Cæsarea in Cappadocia* (*Oratio* 43 / CPG 3010.43) by Gregory of Nazianzus. The adopted methodology is based on a statistical approach to lexical variation. The statistical analysis has led the authors to the following conclusion. The largest percentage of Greek-Slavonic lexical matches occurs in Constantine's texts. This demonstrates that the adoption of a quantitative criterion, based on a statistical analysis of lexical data, may turn useful to verify the validity of the attribution of an anonymous text to a specific translator.

Keywords: Old Church Slavonic translations; authorship attribution; lexical variation; statistic approaches; lexicology.

Lora Taseva
Institute for Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
lemtaseva@gmail.com

Alessandro Maria Bruni
Department of Linguistics and Comparative Cultural Studies
Ca' Foscari University of Venice
alessandromaria.bruni@unive.it

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.09

Evangelní citáty v autorských částech *Poučného evangelia* Konstantina Preslavského a jejich srovnání s citáty v *Besědách* Řehoře Velikého na evangelia*

Petra Stankovska
Univerzita v Lublani

Resumé: V příspěvku jsme se zaměřili na srovnání podoby evangelních citátů v *Besědách Řehoře Velikého na evangelia* a v autorských částech *Poučného evangelia Konstantina Preslavského*. Celkem bylo nalezeno 15 společných citátů, z nichž 10 bylo možné dále analyzovat. Na základě srovnání jsme došli k závěru, že většina z těchto citátů je v *Poučném evangeliu* ve znění staroslověnského evangelního překladu, v polovině případů však jde o shodu s rukopisy preslavské redakce či dalšího vývoje nejstarší redakce staroslověnského evangelního překladu. V *Besědách* lze u osmi citátů pozorovat obeznámenost překladatele se staroslověnským překladem evangelia, přičemž polovina z nich jsou verše dobře známé i řadovým křesťanům. V některých případech pozorujeme zajímavé shodné varianty v *Poučném evangeliu* i v *Besědách*, které se nacházejí buď v evangelních rukopisech mladších redakcí, anebo v nich nejsou doloženy vůbec.

Klíčová slova: staroslověnština; Evagelium; homilie; biblické citáty; překlad.

V tomto příspěvku se zaměříme na srovnání evangelních citátů dvou rozsáhlých staroslověnských památek stejného žánru – sbírek homilií na evangelní perikopy, které se čtou o nedělích v průběhu liturgického roku. Do staroslověnštiny byly přeloženy v nejstarším období rozvoje staroslověnského písemnictví – *Poučné evangelium Konstantina*

* Příspěvek byl vypracován jako součást řešení výzkumného projektu „*Словното богатство на Учителното евангелие на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси*“ financovaného ze strany Fondu pro vědecký výzkum, Bulharsko (smlouva КП-06-Н50/2 z 30.11.2020).

Preslavského na konci 9. století z řečtiny[1] a *Besědy Řehoře Velikého na evangelia* zřejmě v průběhu 11. století z latiny[2].

1. *Poučné evangelium* Konstantina Preslavského a *Besědy* Řehoře Velikého na evangelia

Obě památky jsou rozsáhlým souborem homilií (výkladů) na evangelia, jejichž autory byly církevní autority prvních století našeho letopočtu. *Poučné evangelium* Konstantina Preslavského[3] obsahuje 51 homilií na úryvky z evangelií, jejichž řeckou předlohu tvoří převážně řecké „kateny", tedy výklady evangelních míst od různých církevních autorit, částečně pak přímo homilie Jana Zlatoústého[4]. Druhou památkou jsou tzv. *Besědy Řehoře Velikého na evangelia*[5], tedy soubor Čtyřiceti homilií Řehoře Velikého na evangelia, který byl v latinském znění ve středověku hojně rozšířen zejména na křesťanském Západě a často jako celek přepisován[6].

Žánr výkladu biblického textu je svým způsobem specifický a je tedy přirozené, že se v něm používá i specifická slovní zásoba. To se ukázalo i při práci na projektu vytváření indexů verborum k *Poučnému evangeliu*, neboť některé výrazy a slovní obraty, které se vyskytují v *Poučném evangeliu*, jsou doloženy pouze v *Besědách Řehoře Velikého* a v jiných dochovaných staroslověnských památkách, které jsou zpracovány v lexikografických příručkách, je nenajdeme. Systematické srovnání jejich slovní zásoby však bude možno provést až po celkovém

[1] Např. Галлуччи 2001: 3-4; Тихова 2012: XII aj.

[2] Mareš 2000: 271-272.

[3] Edice: Тихова 2012.

[4] Většina homilií je přímým překladem známého textu řeckých výkladů na evangelia, tzv. katen, a proto je i v paleoslavistické tradici hodnocena jako překladový text. Některé části homilií a výjimečně i celé homilie jsou tradičně považovány za původní autorské texty Konstantina Preslavského. V průběhu řešení projektu „*Словното богатство на Учителното евангелие на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси*" se však ukázalo, že mnohé z těchto textů jsou ve skutečnosti překlady homilií Jana Zlatoústého a mají tedy přímou řeckou předlohu (viz Котова 2022a; Котова 2022b, Petrov 2022, Митов 2022). Vzhledem k tomu, že zatím nemáme k dispozici definitivní závěry těchto výzkumů, budeme při výběru evangelních citátů z nepřekladových částí *Poučného evangelia* vycházet ze seznamů publikovaných Ž. Žikovou (Жикова 2017a; Жикова 2017b).

[5] Edice: Konzal 2005, 2006.

[6] R. Étaix uvádí, že je známo přibližně 427 dochovaných středověkých latinských rukopisů z celého území středověké Evropy pod papežskou obediencí, což svědčí o mimořádné oblíbenosti tohoto díla (Étaix 1996: 108).

zpracování indexů verborum k oběma památkám.[7] V této fázi se zaměříme pouze na srovnávání specifických částí textu, které lze přesněji vymezit. Vzhledem k velikosti obou památek a k nevelkému rozsahu tohoto příspěvku se omezíme na srovnání evangelních citátů vyskytujících se přímo v textu homilií, a to pouze těch, které se vyskytují v tzv. autorských částech *Poučného evangelia*, neboť u nich můžeme předpokládat menší stupeň bezprostředního vlivu řeckého evangelního citátu v textu homilie a větší pravděpodobnost zachycení té slovanské podoby evangelního textu, která byla autorovi důvěrně známa. Takto by bylo možné s určitou pravděpodobností zjistit, zda byl tvůrcům obou slovanských památek znám evangelní text ve stejné podobě, anebo zda se v každé památce reflektují stopy jiné varianty staroslověnského evangelního překladu.[8] Podle zjištění různých badatelů se většina evangelních citátů jak v *Besědách* Řehoře Velikého, tak i v autorských částech *Poučného evangelia*[9] liší od textu nejstaršího staroslověnského překladu evangelií[10], a proto bude zajímavé sledovat, zda lze mezi evangelními citáty v obou památkách nalézt paralely či nikoliv.

2. Materiál pro srovnání evangelních citátů a metodologie jejich určování

Před započetím samotného srovnávání evangelních citátů ve dvou staroslověnských sbírkách homilií je třeba stanovit druh citátů a části textů, z nichž budeme citáty analyzovat. Dále je třeba specifikovat, jaké textové úseky a v jaké podobě budeme považovat za evangelní citáty

[7] Slovní zásoba *Besěd* Řehoře Velikého je lexikograficky zpracována v rámci Slovníku jazyka staroslověnského (SJS), zatímco lexikon *Poučného evangelia* se lexikograficky zpracovává až nyní (2020-2024) v rámci projektu „*Словното богатство на Учителното евангелие на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси*“.

[8] Ze všech analýz budou v tomto příspěvku vynechány incipity evangelních úryvků před homiliemi Řehoře Velikého, které mají své pevné místo v latinských i slovanských rukopisech, avšak vzhledem ke své snadné identifikovatelnosti mohly být také v jednotlivých rukopisech velmi snadno jejich verze zaměňované.

[9] Ž. Žikova (2017b) zkoumala 70 evangelních citátů z autorských částí *Poučného evangelia* a pouze u dvanácti veršů zjistila přesnou shodu se zněním v nejstarších staroslověnských evangeliářích a tetraevangeliích, zatímco ostatních 58 citátů (ve skutečnosti obsahují 66 evangelních veršů) se liší.

[10] Fetková 1996: 75; Kuběnová 2016: 120; Жикова 2017b: 44-45.

a jakým způsobem je shromáždíme, neboť se budeme zabývat pouze citáty, které jsou zapojeny do textů homilií a mohou tak být do určité míry ovlivněny kontextem.

Zpracovány budou evangelní citáty z homiletických textů ve sbírkách *Besěd Řehoře Velikého* podle soupisu v závěru edice[11] a *Poučného evangelia Konstantina Preslavského* podle soupisu v dodatku k disertační práci Ž. Žikové.[12] Z metodologického hlediska se setkáváme s několika problémy. Především jde o chápání pojmu biblický citát, což ovlivňuje i označování citátů v *Besědách* a v práci Ž. Žikové. V obou případech jsou jako citáty označovány delší a rozpoznatelné úseky biblického textu (často je citát v textu naznačen úvodní frází „jak řekl", „jak evangelista říká" „jak prorok říká" apod.). Nepřesné citace, ať se ve slovanském textu jedná spíše o parafráze, nebo o aluze či kratší obraty v slovanském textu jsou v *Besědách* označeny odkazem na srovnání (např. cf. L 13:2), zatímco v soupisu citátů z *Poučného evangelia*[13] se taková místa mohou objevit i jako citát, i když jde ve slovanském textu spíše o parafráze nebo o použití slovního spojení (např. 33c J 9:4 дондеже дн҃ь ѥсть) v homiletickém kontextu. Absolutní množství uváděných evangelních citátů v obou soupisech se poněkud liší, k čemuž přispívá i různý způsob výčtu citátů – v *Besědách* podle biblických veršů (385 evangelních veršů na 472 místech), v *Poučném evangeliu* podle seznamu míst v textu (385 míst citujících evangelní text).

3. Srovnání evangelních citátů v autorských částech *Poučného evangelia* a v *Besědách*

Po srovnání údajů z dostupných soupisů evangelních citátů v obou sledovaných památkách nalézáme celkem 46 stejných evangelních veršů, z nichž 15 je z částí textu *Poučného evangelia*, které jsou

[11] Podle seznamu biblických míst, resp. biblických veršů publikovaného v edici této památky (Konzal 2006: XLVI-L).

[12] Жикова 2017a: 280-324. V edici P*oučného evangelia Konstantina Preslavského* označení biblických citátů chybí, a proto využijeme soupisu evangelních citátů vytvořeného Ž. Žikovou (2017a: 280-324). Biblické citáty jsou označeny i v edici řeckého textu (Cramer 1840), jsou však označeny nedůsledně. V rámci projektu „*Словното богатство на Учителното евангелие на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси*" se postupně identifikují další dříve nezaznamenané citáty, ty však zahrnujeme pouze částečně, neboť výzkum není ještě dokončen.

[13] Жикова 2017a.

označovány za autorské kompozice Konstantina Preslavského, a tudíž jsou i podle soupisu Ž. Žikové[14] bez homiletické řecké předlohy.[15] Ve čtyřech případech jsou ve sledovaných památkách citovány různé části veršů, respektive rozdílné verše,[16] jeden verš (J 20:19) je v *Besědách* pouze v souvislém evangelním čtení a v *Poučném evangeliu* jsou z něj pouze dvě krátké části, které na sebe v textu nenavazují. Předmětem naší analýzy bude tedy deset zbývajících veršů (Mt 6:12, 22:39, 25:24, 25:40; Mk 12:30, 12:31; L 9:26, 14:11; J 1:29, 20:23).[17]

Některé z těchto veršů (Mt 6:12, 22:39, 25:24, 25:40) jsou v jedné nebo v obou sledovaných památkách vícekrát citovány a v některých případech se podoba verše na různých místech v jedné památce liší:

Mt 6:12

et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.[18]

καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφήκαμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν·

Tento verš je v *Poučném evangeliu* citován na dvou místech: оставн намъ дългы наша· ꙗко н мы дължьникомъ нашнмъ (99d15[19]) a н ѿпоустн намъ длъгы наша· ꙗкоже н мы ѿпѫщаѥмъ длъжьникомъ нашнмъ (158d10). Při první citaci je sloveso оставнтн shodné s texty preslavské redakce a mladších textů vycházejících z nejstarší redakce

[14] Жикова 2017a: 280-324.

[15] U ostatních 31 veršů je znám homiletický text (u *Besěd* latinský a u *Poučného evangelia* řecký), v jehož rámci jsou citovány, nicméně v pěti případech (Mt 16:19, Mt 20:23, L 16:21, L 16:30, L 18:43) je v každé památce citována jiná část verše, takže je k dalšímu srovnání k dispozici 26 evangelních veršů.

[16] Z veršů L 1:79 a J 14:6 jsou citovány rozdílné části v *Besědách* a *Poučném evangeliu*; místo uvedeného verše Mt 25:35 jsou v *Poučném evangeliu* citovány verše Mt 25:37-41 a verš Mt 25:45 je v seznamu citátů v *Besědách* uveden chybně místo verše Mt 25:40, který je v homilii ve skutečnosti citován.

[17] K seznamu Ž. Žikovou (2017b) zkoumaných citátů z autorských částí *Poučného evangelia* doplňujeme podle disertace (Жикова 2017a) ještě další dva verše z Evangelia podle Lukáše (L 9:26 a L 14:11).

[18] Pro orientační srovnání uvádíme latinské znění podle Vulgáty (Fischer 1983) a řecké podle edice Nestle-Aland (2012). Část verše, jejíž slovanské znění z *Besěd* a *Poučného evangelia* srovnáváme, je v latinském a řeckém textu označena tučným písmem.

[19] Označení folií je podle Synodálního rukopisu (rukopis uložený ve Státním historickém muzeu v Moskvě pod signaturou Sin. 262) stejně jako v edici M. Tichové (2012) a k údajům, o foliu, které uvádí Žikova (2017a) doplňujeme i řádek, na kterém citát začíná.

(nejstarší redakce: отъпоуѭатн), ve zbylém textu je pak sloveso vynecháno (v rukopisech preslavské redakce[20]: оставнтн, v nejstarší redakci: отъпоуѭатн). Podruhé je na 158d10 citován tento verš ve znění shodném s nejstarší redakcí a stejně jako v *Besědách* se od tohoto znění liší pouze užitou spojkou ѣкоже (nejstarší redakce: ѣко), která je na tomto místě doložena až v pozdních rukopisech 14. a 15. stol. (ev. Theofylakta Bulharského a srbského liturgického evangelia): wтъпоустн намъ дългы наша ѣкоже н мы wтпоуѭаѥмъ дълъжнникомъ нашнмъ (182d13, 182d24[21]).

V jednom případě tedy nalézáme v *Poučném evangeliu* podobu nejbližší preslavské redakci vedle citace shodné s nejstaším staroslověnským zněním evangelia s variantou spojky (ѣкоже místo ѣко) shodnou s pozdními rukopisy v obou sledovaných rukopisech.

Mt 22:39

Secundum autem simile est huic: **Diliges proximum tuum, sicut te ipsum**.

δευτέρα δὲ ὁμοία αὐτῇ· ***ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν***

V seznamu citovaných veršů v *Besědách* je sice tento verš zmíněn jednou v podobě любншн блнжнкы твоѧ ѣкоже тѧ самого (107b19), ještě jednou je však přítomna jeho modifikovaná forma любн дроугъ твон ѣкоже тебе самого (295c) bližší verši z Markova evangelia (Mk 12:31). Ani v jednom případě nejde o znění blízké evangelnímu překladu, které nacházíme na dvou dalších místech v *Besědách*: възлюбншн нскрьнѧго (var. add. сн) ѣко самъ сѧ (116c), възлюбншн нскрьнѧго сн (var. своѥго) ѣко самъ сѧ (160d) a v *Poučném evangeliu*: възлюбншн рече г̅ѧ б̅ѧ своѥго н нскрьнѧго своѥго ѣко самъ сѧ (133c8). Oproti tomuto znění je v prvních dvou variantách z *Besěd* (107b19, 295c) patrná zřejmě inspirace latinským „te ipsum – тѧ самого“, a podobné to může být i u lexému блнжнкъ, který sice ve variantních evangelních rukopisech zaznamenán nebyl, nicméně v mnohých rukopisech obsahujících preslavskou a pozdější pokračování nejstarší staroslověnské se redakce vyskytuje výraz блнжнънн místo lexému нскрьньнъ.

[20] Redakce, resp. skupiny staroslověnských evangelních rukopisů hodnotíme podle dělení v edici (Алексеев 1998: 39-40).

[21] Folia jsou uváděna podle edice V. Konzala (Konzal 2005; 2006), tedy převážně podle nejstaršího rukopisu uloženého v Ruské národní knihovně v Petrohradě pod signaturou Pogod 70.

Mt 25:24

Accedens autem et qui unum talentum acceperat, ait: Domine, **scio quia homo durus es; metis ubi non seminasti, et congregas ubi non sparsisti.**

Προσελθὼν δὲ καὶ ὁ τὸ ἓν τάλαντον εἰληφὼς εἶπεν· κύριε, **ἔγνων σε ὅτι σκληρὸς εἶ ἄνθρωπος, θερίζων ὅπου οὐκ ἔσπειρας καὶ συνάγων ὅθεν οὐ διεσκόρπισας.**

Tento verš se nachází v obou památkách dvakrát, v *Poučném evangeliu* je však na jednom místě pouze velmi krátký úsek: вѣдѧхъ тѧ рече жестока чл҃вка (120b3), zatímco druhý je o něco delší: вѣдѣхъ тѧ ꙗко жестокъ ѥси чл҃вкъ жьнѧ идѣже не си сѣꙗлъ· и събираꙗ оудоуже не раздаꙗ (119d20[22]). Verš je citován v podobě, která je známa z nejstaršího staroslověnského překladu s jediným lexikálním rozdílem, který nebyl zaznamenán v žádném rukopise Aleksejevova kritického vydání Matoušova evangelia (Алексеев 2005), kde je sloveso раздаꙗти na místě řeckého διασκορπίζω a slovanského растоучити v evangelním překladu. V textu *Besěd* je tento verš citován čtyřikrát, přičemž v jinak mírně modifikovaném (sloveso v 1.os. místo ve 2.os.) citátu je na místě 40b4 sloveso раздаꙗти, které je i ve verši v *Poučném evangeliu* женю(!) идеже не сѣꙗвъ и събираю идеже не раздаꙗвъ (40b4); na zbylých třech místech je užito sloveso растоучити stejně jako ve staroslověnských evangelních rukopisech: жъню идеже не сѣꙗвъи събираю идеже не растоучивъ (59c9), г҃и вѣмь ꙗко чл҃вкъ жестокъ ѥси женеши идеже не сѣꙗвъ и събираѥши идеже не растоучивъ и боꙗ сѧ идоу (39c1), г҃и вѣмь ꙗко чл҃вкъ лютъ ѥси жнеши идеже не сѣꙗвъ и събираѥши идеже не растоучивъ и оубоꙗвъ сѧ шьдъ (58c17).

Ze srovnání s různočteními v evangelních rukopisech pak vyplývá, že citát v *Besědách* na 39c1 a 58c17 vykazuje varianty женеши, не сѣꙗвъ, събираѥши shodné s rukopisy patřící k preslavské redakci evangelního textu (nejstarší redakce má participia жьнѧ, нѣси сѣлъ, събираꙗ), všechna místa mají variantu идеже (nejstarší redakce: ѫдоуже), která se vyskytuje v malém množství rukopisů připadajících preslavské redakci. Vzhledem k tomu, že se citát v *Poučném evangeliu* nachází ve formě známé z nejstarší redakce staroslověnského překladu, se až na jediný společný lexém (раздаꙗти) na jednom z míst liší od verze v *Besědách*.

[22] Žikova 2017a uvádí 120a.

Mt 25:40

Et respondens rex, dicet illis: Amen dico vobis, **quamdiu fecistis uni ex his fratribus meis minimis, mihi fecistis.**

καὶ ἀποκριθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐρεῖ αὐτοῖς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, **ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἑνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε.**

Poměrně malá část z tohoto verše se nachází dvakrát citovaná v *Poučném evangeliu* (202c14, 216a9) a třikrát v *Besědách* (150a20, 314a6, 326a21). V *Poučném evangeliu* na jednom místě: сътвористе ѥдиномꙋ ѡтъ сихъ малъıихъ братъ моихъ· мънѣ сътвористе (202c14) zcela odpovídá textu dvou rukopisů, které obsahují pokračování nejstarší tradice staroslověnského evangelního překladu, protože je v nich oproti řečtině v evangelním překladu také vynechán dodaný výraz мьньшихъ a je zde pouze малъıхъ. V druhém případě byla základem zřejmě stejná verze, jde však spíše o parafrázi: ꙗко понеже не сътв҆ристе ѥдиномѫ малъıхъ сихъ· ни мнѣ сътвористе (216a9).

Část citátu je v *Besědách* uvedena spojkou ѥликоже, resp. ѥже, které nejsou doloženy v žádném různočtení Aleksejevovy edice (všude je понеже jako v *Poučném evangeliu*), na jednom místě v *Besědách* je vynechán přívlastek мьньшии/малъ: ѥликоже створисте ѥдиномоу сихъ братиꙗ моѥꙗ мнѣ створисте (314a6), na dalším místě je vynecháno slovo братии: ѥже ѥдиномоу ѡт мьньшихъ моихъ сътвористе и мнѣ сътвористе се (150a20), takže jde vlastně o nepřesné citace. Na jediném přesně citovaném místě se verze v *Besědách* nedá přímo spojit s žádným různočtením staroslověnského překladu evangelia: ѥликоже створисте ѥдиномоу ѡт сеꙗ братиꙗ моѥꙗ мьньшаꙗ мнѣ створисте (326a21). V případě tohoto verše tedy v *Poučném evangeliu* máme verzi nejbližší redakci dalšího vývoje nejstaršího staroslověnského překladu, zatímco v *Besědách* jde o doslovný překlad z latiny (viz ѡт сеꙗ za předložkovou vazbu *ex his*, zatímco v řečtině a v *Poučném evangeliu* je genitiv bez předložky).

Mk 12:30-31

et diliges Dominum Deum tuum ex **toto corde tuo, et ex tota anima tua, et ex tota mente tua, et ex tota virtute tua**. Hoc est primum mandatum. [31] Secundum autem simile est illi: Diliges **proximum tuum tamquam te ipsum**. Majus horum aliud mandatum non est.

καὶ ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεόν σου **ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης**

τῆς ἰσχύος σου. [31] δευτέρα αὕτη· ἀγαπήσεις **τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν**. μείζων τούτων ἄλλη ἐντολὴ οὐκ ἔστιν.

V *Poučném evangeliu* jsou části z obou veršů citovány jednou v mírně parafrázované verzi ѥже въжлюбити(!) ѿ г҃а б҃а своѥго· вьсею д҃шею своѥю· и вьсею съвѣстию своѥю· и вьсею крѣпостию своѥю· и всѣмь ср҃дцемь своимь и искрьнѩаго своѥго ꙗко самъ сѧ (13d5) s vynecháním části ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου, která však lexikálně vykazuje jisté shody s textem v *Mariánském kodexu*, kromě překladu řeckého ἐξ ὅλης τῆς διανοίας jako съвѣстию своѥю ([30] І вьꙁлюбиши г҃а б҃а твоего вьсѣмъ ср҃дцемъ твоимъ і вьсеѭ д҃шеѭ своеѭ і вьсеѭ мъıслиѭ своеѭ і вьсеѭ крѣпостиѭ своеѭ си пръва вьсѣхъ ꙁаповѣдь [31] і въторaѣ подобъна еи. Вьꙁлюбиши искрьнѣго своего ѣко самъ себе. Большѧ сею иноѩ ꙁаповѣди нѣсть). Na druhou stranu se na obou místech citát v *Besědách* liší od staroslověnského evangelního překladu zejména tlumočením „ex tota mente tua, et ex tota virtute tua“ jedním výrazem всею силою твоѥю ve verši Mk 12:30 всѣмь ср҃дцемь и всею д҃шею и всею силою (295d7), люби г҃ь б҃ъ твои всѣмь ср҃дцемь твоимь и всею д҃шею твоѥю и всею силою твоѥю (295c3), люби г҃ь б҃ъ твои всѣмь ср҃дцемь твоимь и всею дшею твоѥю и всею силою твоѥю и люби искрьнѧго твоѥго ꙗко тебе самого (295c6). A ve verši Mk 12:31 výrazem дроугъ na místě, kde je v ostatních verzích искрьньнъ: люби дроугъ твои ꙗкоже тебе самого (295c18).

Ostatní verše nacházíme ve sledovaných rukopisech vždy jednou citované:

J 1:29

Altera die vidit Iohannes Iesum venientem ad se et ait: **Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi**

Τῇ ἐπαύριον βλέπει τὸν Ἰησοῦν ἐρχόμενον πρὸς αὐτὸν καὶ λέγει· **ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου.**

V obou památkách je citována pouze druhá polovina verše: агньць божии въꙁемлѧи грѣхы всего мира (*Poučné evangelium* 57a2) a се агньць б҃жии въꙁемлѧи грѣхъı всего мира (*Besědy* 34a6) ve znění známém ze staroslověnské tradice, nicméně se slovoslednou variantou всего мира, která se vyskytuje v rukopisech preslavské redakce (v rukopisech nejstarší staroslověnské redakce je slovosled: мира вьсего).

A ani v *Besědách* není znění přizpůsobené latinskému textu (vedlejší věta „qui tollit“ je i v *Besědách* vyjádřena participiem възѥмлѧн stejně jako v staroslověnské tradici a v řeckém znění).

J 20:23

Accipite Spiritum sanctum: **quorum remiseritis peccata, remittuntur eis: et quorum retinueritis, retenta sunt**.

Λάβετε πνεῦμα ἅγιον **ἄν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφέωνται αὐτοῖς ἄν τινων κρατῆτε, κεκράτηνται**

Ve verši, který má v staroslověnské tradici evangelního překladu minimální varianty, nacházíme zřejmě částečný odraz jedné z nich v podobě přidané spojky аще (podobnou modifikaci s аще nacházíme pouze v rukopise tzv. čudovské redakce, kde je аще кꙑхъ místo имъже[23]) ve znění citátu v *Poučném evangeliu* имьже аще ѿпоустите грѣхы ѿпоустеть се· и имьже аще дрьжить се дрьжеть се (169b11). V *Besědách* je citát v podobě známé ze staroslověnské tradice, pouze opisný slovesný tvar держими боудоуть, který není znám z rukopisné tradice staroslověnského evangelia, by mohl být výsledkem úpravy podle latinského pasiva *retenta sunt*: имъже ѡтпоустите грѣхꙑ ѡтпоустѧт сѧ имъ и имиже держими боудоуть дьржать сѧ имъ (169a8).

L 9:26

Nam **qui me erubuerit, et meos sermones**: hunc Filius hominis erubescet cum venerit in majestate sua, et Patris, et sanctorum angelorum.

ὃς γὰρ ἂν ἐπαισχυνθῇ με καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους...

Při srovnání se zněním v Mariánském tetraevangeliu zjišťujeme, že jsou v krátkém citovaném úseku použity stejné lexémy v *Besědách* иже мене постꙑдить сѧ и моихъ словесъ сего с҃нъ чл҃вꙋскꙑи постꙑдить сѧ ѥгда приидеть въ славѣ своѥи и с҃тхъ анг҃глъ (219c13) i v *Poučném evangeliu* иже оубо постыдить сѧ менѣ и моихъ словесъ (66c8). Jde však o velmi krátký úsek textu. V *Besědách* je citát delší a i ten obsahuje

[23] Překlad ἄν v tomto verši z nejstarších evangelních rukopisů komentuje E. Bláhová (Bláhová 2012: 186), která zároveň uvádí příklady z evangelního překladu zachycené v kartotéce k Slovníku jazyka staroslověnského, které svědčí o použití stejných lexikálních prostředků ve verších J 5:19, J 13:20, J 16:23 jako *Poučné evangelium* ve verši J 20:23. Podle tohoto srovnání se zdá, že evangelní překlad verše J 20:23 spíše odstupuje od překladového úzu v ostatních evangelních verších, zatímco citované místo v *Poučném evangeliu* s nimi koresponduje.

stejné lexémy jako evangelní překlad (Mar: Іже бо аще постъıдитъ сѧ мене и моихъ словесъ сего с҃нъ чл҃скъı постъıдитъ сѧ егда придетъ въ славѣ своеи и отъчи і с҃тъıихъ ан҃ѣлъ).

L 14:11

quia omnis, qui se exaltat, humiliabitur: et qui se humiliat, exaltabitur.

ὅτι **ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται καὶ ὁ ταπεινῶν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται**

V *Poučném evangeliu* je tento verš: възносѧи сѧ съмѣрит сѧ· и съмѣрѧıаї сѧ възнесеть сѧ (231a9) citován v podobě, která lexikálně i morfosyntakticky odpovídá řeckému textu i staroslověnskému překladu dochovanému v Mariánském tetraevangeliu (ѣко вьсѣкъ възносѧи сѧ съмѣритъ сѧ и съмѣрѣıѧи сѧ вьзнесетъ сѧ), zatímco v *Besědách* první část odpovídá syntakticky latinskému textu (vedlejší věta vztažná oproti participiu v řečtině) a sloveso оунизити сѧ za latinské „humiliare“. Druhá část verše pak odpovídá morfosyntakticky i lexikálně nejstaršímu staroslověnskému překladu: Вьсѧкъ иже сѧ възносить оунизить сѧ и всѧкъ съмѣрѧи сѧ възнесеть сѧ (101a10).

4. Závěr

Z deseti srovnávaných evangelních veršů je pět (Mt 6:12, Mt 22:39, Mt 25:24, L 9:26, J 1:29) takových, které jsou stejné v *Poučném evangeliu*, v *Besědách* a v staroslověnském evangelním překladu, a to v jeho různých redakcích. Pouze verš L 9:26, z něhož je v homiliích citována jen malá část, a tedy je pro obecnější závěr méně relevantní, se nachází v obou památkách citován v podobě známé z rukopisů nejstarší redakce staroslověnského evangelního překladu. V *Poučném evangeliu* můžeme u veršů Mt 22:39 a Mt 25:24 identifikovat verzi nejstaršího překladu, zatímco v *Besědách* nacházíme varianty shodné s preslavskou redakcí. Ve verši J 1:29 pak slovosledná varianta v obou památkách odpovídá rukopisům s preslavskou redakcí evangelního překladu. Verš Mt 6:12 je citován několikrát; v jednom případě má *Poučné evangelium* variantu, kterou nacházíme v rukopisech s preslavskou redakcí evangelního textu, v ostatních případech (1x v *Poučném evangeliu* a 2x v *Besědách*) sleduje nejstarší redakci evangelního překladu. Ve všech zkoumaných

citátech pak nalezneme spojku ѩкоже, která je v rukopisech mladších redakcí 14. a 15. stol.

Další tři verše (J 20:23, L 14:11, Mk 12:30) se v *Besědách* nějakým elementem liší od evangelního překladu, avšak stále lze předpokládat, že verš byl autorovi překladu (nebo opisu) znám ve stejné podobě jako je dochované znění nejstaršího staroslověnského překladu evangelia:

Verš J 20:23 v obou památkách vyskytující se spojku аџе nacházíme pouze v staroslověnském textu evangelia v poměrně pozdní čudovské redakci, v *Besědách* je navíc futurální tvar přizpůsoben podle latinského znění, lexikálně však odpovídá staroslověnskému evangelnímu překladu. V *Poučném evangeliu* citát z verše L 14:11 zcela odpovídá nejstaršímu staroslověnskému překladu a v *Besědách* mu lexikálně odpovídá také. V první části citátu se sice syntakticky přizpůsobuje latině, avšak ve druhé části je shodný se staroslověnskou i řeckou podobou, která byla zřejmě autorovi dobře známa. Citace z verše Mk 12:30 v *Poučném evangeliu* i v *Besědách* syntakticko-morfologicky odpovídá staroslověnskému evangelnímu překladu (substantivum v instrumentálu jako překlad předložkového pádu), avšak s lexikálně-textovými rozdíly.

Spojitost verze citátu v *Besědách* se staroslověnským překladem evangelia je téměř neprůkazná ve verších Mt 25:40 a Mk 12:31, zatímco v *Poučném evangeliu* je stejná verze jako v nejstarším staroslověnském překladu.

Můžeme tedy shrnout, že ve zkoumaném malém vzorku evangelních citátů je zhruba polovina případů, které jsou shodné v obou památkách, jedná se však většinou o velmi krátké citáty, kde se případné neshody těžko projeví (L 9:26), nebo o citáty velmi často opakované při různých příležitostech, a tedy dobře známé zpaměti (Mt 6:12, Mt 22:39, Mt 25:24, J 1:29). U zbylých pěti veršů pozorujeme v *Poučném evangeliu* shodu se staroslověnským evangelním překladem, zatímco v *Besědách* se vyskytují různé drobné modifikace, i když v některých případech je patrné, že překladatel či opisovač znění staroslověnského evangelního překladu znal. Na dvou místech pak pozorujeme stejné řešení v obou památkách, které však není doloženo v rukopisech s evangelním textem.

Literatura

Bláhová 2012: Bláhová, E. Staroslověnské ekvivalenty řeckého ἄν. – Slavia 81/2, 2012, 179-189.

Cramer 1840: Cramer, J. Catenae Graecorum patrum in Novum Testamentum. T. 1. Catena in evangelia S. Matthaei et S. Marci. Oxonii: E Typographeo Academico, 1840.

Étaix 1996: Étaix, R., Répertoire des manuscrits des homélies sur l'Évangile de saint Grégoire le Grand. – Sacris eruduri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen 36, 1996, 107-145.

Fetková 1996: Fetková, P. Biblické citáty z homílií Řehoře Velikého v Novljanském breviáři a v Besědách. – Wiener slavistisches Jahrbuch 42, 1996, 63-79.

Fischer 1983: Fischer, B. (ed.). Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1983.

Konzal 2005: Konzal, V. Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu, Díl první (Sancti Gregorii Magni pontificis XL homiliarum in Evangelia. In versione bohemo-slavonica, pars prima). Homilie I–XXIV. Praha; Slovanský ústav AV ČR: Euroslavica, 2005.

Konzal 2006: Konzal, V. Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu, Díl druhý (Sancti Gregorii Magni pontificis XL homiliarum in Evangelia. In versione bohemo-slavonica, pars altera). Homilie XXV–XL, Praha: Slovanský ústav AV ČR / Euroslavica, 2006.

Kuběnová 2016: Kuběnová, J. Evangelní citáty v Besědách Řehoře Velikého. Disertační práce. Olomouc: FF UP, 2016.

Mareš 2000: Mareš, F. V. Církevněslovanské písemnictví v Čechách. – In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha: TORST, 2000, 256-327.

Nestle-Aland 2012: Nestle, E., Aland, K. Novum testamentum Graece. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012.

Petrov 2022: Petrov I. The Greek Sources of Učitel'noe Evangelie Revisited: Sermon 20. –Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-28.

SJS: Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hlavní redaktor Josef Kurz. Praha: Academia, 1966–1982; T. 4. Hlavní redaktorka Zoe Hauptová, Praha:

Academia, 1997. T. 5 Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hlavní redaktoři Zoe Hauptová, Vaclav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Academia, 2010-2016. <http://gorazd.org/?q=en/node/21> (28.10.2023).

Алексеев 1998: Алексеев, А. Евангелие от Иоанна в славянской традиции. Санкт-Петербург, 1998 [Alekseev 1998: Alekseev, A. Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii. Sankt-Peterburg, 1998].

Алексеев 2005: Алексеев, А. Евангелие от Матфея в славянской традиции. Санкт-Петербург, 2005 [Alekseev, A. Evangelie ot Matfeja v slavjanskoj tradicii. Sankt-Peterburg, 2005].

Галлуччи 2001: Галлуччи, Е. Учительное Евангелие Константина Преславского и последовательность воскресных евангельских чтений церковного года. –Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20 [Gallučči, E. Učitel′noe Evangelie Konstantina Preslavskogo i posledovatel′nost′ voskresnyh evangel′skih čtenij cerkovnogo goda. –Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20].

Жикова 2017a: Жикова, Ж. Учителното евангелие на Константин Преславски – текстологични и лексикални проблеми. Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2017 [Žikova, Ž. Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski – tekstologični i leksikalni problemi. Disertacija za pris″ždane na naučnata i obrazovatelna stepen „doktor“. Sofia, 2017].

Жикова 2017b: Жикова Ж. Евангелските цитати в авторските части на беседите в Учителното евангелие на Константин Преславски. – Преславска книжовна школа 17, 2017, 38-45 [Žikova Ž. Evangelskite citati v avtorskite časti na besedite v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – Preslavska knižovna škola 17, 2017, 38-45].

Котова 2022a: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28].

Котова 2022b: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие. – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie. – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Митов 2022: Митов, Г. Византийските новозаветни катени и Учителното евангелие на Константин Преславски: от катената към хомили-

ята (Предварителни наблюдения). – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-41 [Mitov, G. Vizantijskite novozavetni kateni i Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski: ot katenata kăm homilijata (Predvaritelni nabljudenija). – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-41].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlno opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Gospel Quotations in the Author's Parts of Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* and their Comparison with Quotations in Gregory the Great's *Homilies on the Gospels*

Abstract: In the contribution, the main focus is on the comparison of the Gospel quotations in the Old Church Slavonic translation of *Gregory the Great's Homilies on the Gospels (i. e. Besědy)* and in the author's parts of Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*. A total of 15 common citations were found, of which 10 could be further analyzed. Based on the comparison, we came to the conclusion that most of these quotations are in the *Didactic Gospel* in the wording of the Old Church Slavonic Gospel translation, but in half of the cases it is a match with the manuscripts of the Preslav redaction or further development of the oldest redaction of the Old Church Slavonic Gospel translation. In eight quotations from the *Besědy*, the translator's familiarity with the Old Church Slavonic translation of the Gospel can be observed, while half of them are verses well known even to ordinary Christians. In some cases, we observe interesting identical variants in the *Didactic Gospel* and in the *Besědy*, which are either found in the Gospel manuscripts of younger redactions, or are not documented in them at all.

Key words: Old Church Slavonic; Gospel; homily; biblical quotations; translation.

Assoc. prof. Petra Stankovska, PhD
University of Ljubljana, Faculty of Arts
petra.stankovska@ff.uni-lj.si

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.10

Еквивалентите на гр. ἀγών в *Учителното евангелие* на Константин Преславски и в други средновековни южнославянски преводи*

Иван П. Петров
Виенски университет

ἀγωνίζου τὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς πίστεως
подвнѕан сѧ добрѣ подвнгь вѣры
1Тим 6:12[1]

Резюме: Статията цели да систематизира различните преводачески подходи, използвани за предаването на гр. ἀγών ‘състезание, борба, страдание, подвиг’. Разглежда се и семантичният развой в гръцката култура и литература. Преводаческите решения са анализирани в контекста на средновековната българска книжнина, както от ранния период, така и от по-късния. Акцентът се поставя върху начините на предаване и осмисляне на гръцката лексема в аскетическите съчинения, където тя се употребява за изразяване на едно от ключовите християнски понятия. Целта е да се проследят конотациите, които се запазват или губят в приемащата литературна традиция.

Ключови думи: гръцко-старобългарски преводи; аскетическа литература; преводачески съответствия; диахронна лексикология; духовна терминология.

* Статията е изготвена в рамките на проект „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор КП-06-Н50/2 от 30.11.2020) и разработван в Института за балканистика с Център по тракология към БАН.

[1] Цитатите са по изданието на *Драготиния апостол*, среднобългарски паметник от XII в. (Петков, Христова-Шомова 2020).

Приемането на християнството от славяните е не само ключов момент за духовното развитие, геополитическата ориентация и историческия им ход, но и основополагащата разделителна линия в развитието на книжовността и езика. Именно в тази религиозна среда и в контекста на това християнското учение се осъществява интелектуалният контакт и трансфер между Византия, носител на класическото и късноантично познание и мисловни модели, и славянския Юг, който, от една страна, използва домашния си езиков фонд, а от друга – възприема новите мисловни и идейни структури чрез заемане, калкиране и превод от езика източник – в случая (най-общо казано) гръцки[2].

Християнството си служи с особен език, който е както отроче на гръцката книжовност, така и една постоянно развиваща се система, полицентрична спрямо авторите и техните идиолекти, но относително единна в съдържателен план. Фактът, че византийските книжовници (а и средновековните преводачи от гръцки) най-често са школувани в антична и по-късно наследилата я елинистическа традиция, обуславя дълбочината на семантичните полета, които повечето лексикални единици крият в себе си. Те са свързани както със спецификите на постклasическия гръцки, така и с динамиките на богословския дискурс от съответната епоха. Не на последно място, различните *жанрове* в християнската литература (доколкото можем да я отделим от общата книжовна продукция) често *говорят* различно (т.е. употребяват различни лексикални инструменти и/или фразеология), макар и да остават дълбоко преплетени на смислово и езиково ниво.

В тази богата в динамиката си езикова и литературна среда особено място заема монашеската литература, която чрез широкото разпространение на монашеското движение след IV в., прието като официална част от Църквата едва по-късно, започва да съставлява една от най-богатите и разрастващи се части на християнската книжовност. Плод на духовния, но и на интелектуалния труд на подвижници и/или книжовници, аскетическите текстове започват още от начало[3] да оформят свой специфичен език, фразеология и терминология, които с времето се прецизират, но и в известен смисъл петрифицират. Именно

[2] Литературата относно ранните влияния на гръцкия език върху изграждащата се южнославянска средновековна норма е огромна, част от нея може да се види в Петров 2021: 93, бел. 2.

[3] За начало на тази литература формално се счита *Житието на преп. Антоний Велики* от св. Атанасий Александрийски, написано скоро след смъртта на подвижника ок. 357 г.

този език, най-напред в лексикалната си база, а след това и във фразеологията си, представлява особен интерес поради съчетаването на постклasическия гръцки идиом на философската книжнина с християнската образност и *отвъдрационалност* (която, ползвайки дихотомното терминологично разделение, характерно повече за западната изследователска традиция, можем да наречем *мистичен опит*).

Една от най-специфичните семантични групи от т.нар. монашеска лексика обхваща думите, свързани с представата за аскетическия живот като непрестанна борба – с демоничните сили и врага, но най-вече със страстите на собствената душа. Към тази група спадат думи като ἀγών, ἀγώνισμα, ἀγωνίζομαι, ἆθλον, ἀθλητής, ἄθλησις, κόπος, σπουδή и др. Както и при другите семантично натоварени и обособени гнезда на езика на монашеската литература (видения, екстатични състояния, когнитивни термини), членовете на това множество често попадат в близки контексти, в които семантичните им полета могат да се препокрият. При превод това води до несистематичност и детерминологизация на лексемата, фиксираното ѝ значение се размива чрез синонимизация, особено когато думата е заета по-рано при езиков контакт през предписмения период, и се ползва директно, „на готово“ от преводачите.

Настоящият текст е посветен на първата лексема от споменатия кръг – ἀγών, и рецепцията ѝ в старобългарска среда. Най-напред ще разгледам накратко семантичното гнездо в гръцки – в класическия и постклasическия му вариант, като ще обърна внимание особено на новозаветните и патристичните употреби, тъй като именно чрез контакта с тази литература старобългарският „общува“ с гръцкия. След това ще се спра на засвидетелстваните преводачески съответствия в старобългарски паметници. В изследването се споменават само и единствено паметниците, в които е открит материал. Данните са извлечени както от преводни текстове с гръцко-славянски индекси, така и от паметници, за които все още няма двуезични речници. В това число на първо място се разглежда материалът от *Учителното евангелие* (нататък *UE*) на Константин Преславски като един от образците на преводаческото дело и изграждането на книжовен език в Първото българско царство. Материалът от този

паметник е обработен през базата данни на проекта, изготвящ двуезични индекси въз основата на изданието на М. Тихова[4], като към гръцкия текст, ползван по изданието на Крамер[5], са добавени новоидентифицираните до момента части[6]. Привлечени са и важни свидетелства за монашеската литература като *Скитския* и *Римския патерик*, *Житието на преп. Антоний Велики* (в трите му превода)[7], което поставя начало на този вид литература, и *Житието на преп. Пахомий Велики*[8], родоначалника на общежителното монашество. Към използваните паметници[9] без гръцки индекси спадат *Скитският патерик* (нататък *Scet*)[10] и *Римският патерик* (нататък *Rim*), *Третото слово против Арианите* от св. Атанасий Александрийски в превод на Константин Преславски (нататък *Ar3*), *Симеоновият сборник* от 1073г. (нататък *Izb73*). За класическите паметници е използван Гръцко-старославянският индекс на Чешката академия на науките (*ŘSI*), както и все още неиздадената му картотека[11].

Привличането на все още лексикографски ненапълно обработени източници се налага по няколко причини. Първата от тях е свърза-

---

[4] Тихова 2012. Повече за проекта „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд Научни изследвания (договор КП-06-Н50/2 от 30.11.2020), вж. в <https://uchitelnoevangelie.eu> (22.10.2023).

[5] Cramer 1840-1841.

[6] Вж. Petrov 2022a; Котова 2022a.

[7] Изказвам благодарността си на проф. П. Петков, който ми предостави текстовете от архива си. Те са сверени и с дигитални копия на ръкописите. За снимките от Зографския ръкопис благодаря на братството на Зографската обител, а за тези от *Владиславовия панегирик* – на проект „Българска дигитална книга“. По-подробно за разпространението на този текст сред славяните, вж. у Иванова 2003 и Петков 2014.

[8] Използвам текста по ръкопис 4/8 от сбирката на Рилския манастир, разчетен от П. Петков, който беше така любезен да ми сподели материалите си. На него и на проект „Българска дигитална книга“ изказвам благодарността си за предоставянето на достъп до ръкописа и до транскрибирания текст. Макар и все още не добре изследван, преводът на *Житието на Пахомий* съдържа някои черти, които ме карат да смятам, че е възможно да е преведен по-късно – стриктното следване на гръцкия оригинал, почти напълно ограничената синонимия в предаването на духовните термини и т.н. Допълнителен факт, който ме навежда на това мнение, е късната версия на гръцката подложка, която славянският превод следва. Вж. повече в Petrov (i.E.).

[9] Вж. списъка в края на настоящата статия.

[10] За ексцерпцията на частта от систематичната колекция е използван индексът в Guy 2005.

[11] Изказвам благодарността си към колегите от Института по славистика към Чешката академия на науките, както и на фондация „Александър фон Хумболт“, с чиято подкрепа имах възможност да работя с картотеката на Гръцко-старославянския индекс през април 2022 г. Означенията на паметниците следват възприетите в ŘSl.

на с тематичната насоченост на представяното проучване. Монашеската лексика е особен пласт от християнския език, понеже съчетава в себе си както наслоявания от културната среда на IV в., когато е написано първото литературно произведение, свързано с тази тема, така и традицията на натрупаната до този момент християнска литература. Тази динамика се пренася и при превода и рецепцията на тези произведения. Това обуславя необходимостта изследванията на аскетическия език и лексика да не спират само до наличните лексикографски наръчници и индекси, а да привлекат материал и от други ключови произведения от тематичния кръг. В нашия случай това са споменатите по-горе *VA*, *VPa*, *Rim* и *Scet*. *VA* е основополагащото произведение на аскетическата литература, би могло да се каже, че именно то задава *тона* на по-нататъшните произведения. В *Scet* са следващите по хронология известия и източници за ранното монашество, непосредствено след Антоний Велики – изреченията на пустинните отци от т. нар. азбучна и систематична колекция. *VPa* е не по-малко значим текст, доколкото в културно-исторически план е свързан с първите общежителни устроения на манастирския живот. Привличането на други преведени през старобългарската епоха произведения, за които все още няма двуезични индекси (*UE*, *Ar3*, *Izb73*) и които не са пряко свързани с аскетическата литература, се налага от нуждата разглежданите гръцко-славянски преводни съответствия да се разположат не само в културния контекст на най-ранните паметници, но също така и в *епохата* и мястото на създаването си, най-често Първото българско царство при управлението на цар Симеон и цар Петър.

Част от контекстуализирането на тези преводачески еквиваленти е свързано и с изследването на езика на най-видните книжовници и преводачи от старобългарската епоха. Тук на първо място изпъкват имената на Константин Преславски и Йоан Екзарх. Лексиката и на двамата книжовници е привличала интереса на изследователите през различни периоди от развитието на палеославистиката[12]. През последните няколко години се откроява значителен интерес към произведенията, преведени от Константин Преславски, тяхната лексикологична обработка и изследванията върху словния запас на

[12] За Йоан Екзарх, вж. капиталния труд на Т. Илиева (2013), както и речника на Тотоманова, Христов (2019).

автора[13]. В настоящата разработка се спирам на *Учителното евангелие*, хомилетичен сборник от 51 слова за всяка неделя от църковната година. В науката се смяташе, че словата, съставящи този сборник се състоят от авторови, Константинови, уводни и заключителни части, и централни части, преведени от катени към съответното библейско четиво. В хода на работата по изработването на двеузичните показалци към *Учителното евангелие*, обаче, се изясниха няколко важни положения. Първо, средновековният книжовник със сигурност не е ползвал само известния ни катенен текст[14], а от друг тип, но едновременно с това и хомилията към евангелското четиво[15]. Освен това се изясни, че с преводен характер са и досега смятаното за авторско 42 слово[16], както и някои откъси в уводите и заключенията[17]. Така още повече назрява необходимостта езикът на Константин Преславски да се разглежда не само в контекста на изграждането на старобългарската книжовна норма, но и още повече в перспективата на византийско-славянския културен диалог и обмен на идеи чрез преводи.

Изходна точка на изследването е гръцкият език и текст, спрямо които се ситуира славянският материал. Това се поражда от необходимостта да се разбере динамиката на понятийните структури и тяхното езиково изразяване в оригиналния им контекст и езикова среда, тъй като преводният характер на старобългарските текстове по презумпция ги поставя в зависимост от оригинала. Доколко и как тази зависимост е преодоляна са част от въпросите, които настоящата статия ще се опита да изясни.

---

[13] Вж. напр. изданието на *Първо слово против Арианите* (Тотоманова и др. 2022). За *Учителното евангелие* вж. дисертацията на Ж. Жикова (2017) и литература там за предхождащите изследвания, както и Жикова 2018 за редките думи и хапакси в него. За някои лексикални маркери в текстове на Константин Преславски вж. Славова 2021. Отделни изследвания върху лексика от *Учителното евангелие* в контекста на старата книжнина, вж. Тасева 2022a; Тасева 2022б и Тасева 2024.; Petrov 2022b; Петров 2023; Dikova 2023.

[14] В изданието на Тихова (2012) е поместен гръцкият текст по т.нар. *Catena Prima* от изданието на Крамер (Cramer 1840-1841), макар че Криско с право отбелязва, че разночетенията в Supplementum-ите са по-близки до превода в *UE* и допълва неотбелязани съответствия (Крысько 2017: 59).

[15] Вж. Котова 2022a; Petrov 2022a; Митов 2022.

[16] Котова 2022b.

[17] Котова 2024.

Поради разнородните принципи при съставянето на индексите към изданията (когато такива изобщо има) някои подходи към изследваното поле са ограничени и заради това липсват в настоящото изследване. Така например не винаги е възможно да се определи точният брой фиксации на дадено преводаческо решение, нито да се види в какво количествено отношение влиза лексемата спрямо другите транслатологични еквиваленти на гръцката дума. По същата причина не е възможно и цялостно статистическо обработване на данните. Допълнителен аспект, блокиращ по-дълбок анализ, основан на детайлна статистика, ориентирана само към количествените параметри на материала (*data based quantitative approach*) е невъзможността при използване на подобни методи да се отчитат контекстуалните нюанси, свързани с представите на отделните автори и отношението им към проблематиката, за която пишат. Именно тези особености превръщат изходния език и контекст в неоднородна сплав от идеолекти, неподаваща се на квантифициране, без да се изличи индивидуалността на автора и най-вече специфичността на мисълта му и цялостната му концепция и разбиране по темата, за която пише. И тъй като става дума за религиозно ориентирани текстове, едно такова отделяне и концентриране върху езиковия план на изразяване може да доведе количествените изводи до твърдения, несъвместими с плана му на съдържание.

Затова настоящият текст се опитва да не изпада нито в крайността на количественото изброяване без оглед на контекста и авторовите специфики, нито в тълкувателна екскурсивност без съобразяване с данните за по-общите явления за епохата и нейните текстове.

* * *

В гръцкия език от класическия период първоначалното значение на ἄγων се заключава в ‘сборно място, сборище’, производно от глагола ἄγω (с изключително богата и разгърната семантика), откъдето се развива и допълнителното ‘игрище; събрание’ (напр. на Олимпийските богове). Оттам семантиката се е развила към ‘състезание, борба, надпревара, зрелище’ и съответно – целта на тази

активност, ‘награда в състезание’; други близки значения са ‘процес, дело’, като най-отвлечени остават ‘напрежение, труд, мъка, опасност’[18]. Особено важно с оглед на славянската рецепция е, разбира се, положението в новозаветния гръцки – там лексемата се употребява шест пъти в посланията на ап. Павел (Фил 1:30, Кол 2:1, 1 Сол 2:2, 1 Тим 6:12, 2 Тим 4:7 и Евр 12:1). В Евангелието от Лука се срещат само производните ἀγωνία (Лк 22:44) и ἀγωνίζομαι (Лк 13:24; също и в Ио 18:36). В патристичния език значенията се ограничават основно до това на ‘състезание, битка’, особено по отношение на мъченичеството, на духовната борба (общо за християнския живот, за спасението на другите, за постигането на съвършенство, или тази на Христос с изкушенията)[19].

В старобългарска среда лексемата изглежда е навлязла рано в транслатологични отношения с ⱂⱁⷣⷡⷢⷩⷢⷴ и ⱂⱁⷣⷡⷢⷬⷭⷭⷩⷦ. Етимологичната връзка с глагола (ⱂⱁ)ⷣⷡⷢⷩⷢⷯⷮⷭ и вторичния му итеративⱂⱁⷣⷡⷢⷬⷭⷮⷭ са несъмнени, но не толкова ясно е семантичното стесняване към значението, с което съществителните присъстват в монашеската литература – именно, като героична постъпка, храбра битка и сражение с вражеските сили (вън и вътре в себе си). Склонен съм да допусна хипотезата, че ἀγών е бил първоначално, в извънкнижовна среда, преведен като ⱂⱁⷣⷡⷢⷩⷢⷴ, доколкото ⷣⷡⷢⷩⷢⷯⷮⷭ покрива някаква част от базисната семантика на изходния глагол ἄγω (като „правя, привеждам в движение, донасям“ и т.н.). Префиксът в славянското съответствие е неясен, доколкото в случая трудно може да се тълкува в по-честата си функция на перфектизатор на глаголната основа[20]. Вероятно изходната семантика на гръцката лексема като „състезание, надпревара“, и колокации с глаголи за движение като τρέχω (напр. в Евр 12:1 τρέχωμεν τὸν προκείμενον ἡμῖν ἀγῶνα) е била допълнително благоприятстваща за превеждането на ἀγών в семантичния кръг на ⷣⷡⷢⷩⷢⷯⷮⷭ.

При преводите от класическата старобългарска епоха именно ⱂⱁⷣⷡⷢⷩⷢⷴ и ⱂⱁⷣⷡⷢⷬⷭⷭⷩⷦ са преводаческите съответствия с най-честа употреба – в евангелския текст, както вече беше споменато, ἀγών не

[18] Войнов и др. 1943: 8; LSJ; Diggle et al. 2021: 16.

[19] Lampe 1961: 25.

[20] Също не ми се струва възможно да става въпрос за използване на представката ⱂⱁ- за отслабване на значението на глаголната основа, както е в съвр. бълг. „попреместам“, „поогледам“ и т.н.

присъства, но производните му ἀγωνία (Лк 22:44) и ἀγωνίζομαι (Лк 13:24; също и в Ио 18:36) са предадени именно с подвигъ и подвизатн сѧ[21]. Подвигъ и подвизанїє са единствените съответствия, засвидетелствани в превода на Апостола[22], като изключение е *Матичиният апостол* (сръбски ръкопис от третата четвърт на XIII в., който И. Христова-Шомова[23] отнася към Преславската редакция на архаичната група) и при който в пасажа от Кол 4:12 ἀγών се превежда с трудъ[24]. Ето напр. откъс от Евр 12:1 δι᾽ ὑπομονῆς τρέχωμεν τὸν προκείμενον ἡμῖν ἀγῶνα / трьпѣнемь тєчемь: за прѣдлежѫщин намь подвигъ[25].

По същия начин повечето текстове, за които се смята, че са преведени през класическата епоха, показват предпочитание на подвигъ и подвизанїє при предаването на гръцката лексема – от изследваните паметници *само тези две* съответствия са засвидетелствани в *SinE*[26], *Rim*[27], *IlK*[28], *Men12* и *VA1*[29].

При други спорадично се появяват и единични преводачески решения като поспѣхъ *Zlat*, трудъ *Zlat*, *Prol*, *EK*, *GAm*, пьрꙗ *ČudPs*.

При трета група паметници синонимията е значително по-богата. Преобладаващо[30] преводаческо решение трудъ[31] (7×) се открива в *Supr* (следвано от подвигъ 4×[32]), в единични случаи има

---

[21] Люсен 1995: 24. Също и в *Izb76*. В *Supr* за ἀγωνία допълнително се откриват съответствията бранїє и трудъ (ŘSl: 255, съответно *Supr* 86:14 и *Supr* 383:15), както и трудитн/ тружданти сѧ за ἀγωνίζομαι (*Supr* 271:10, 279:26, 280:19/ *Supr* 295:26. Вариантът поношєнїє прнимати при 1 Тим 4:10 в *Mosk*^{b}, *Ochr*, *Slepč*, *Mak* и *Šiš* остава извън вниманието ни, тъй като е по-вероятно да отговаря на варианта ὀνειδίζομαι в новозаветния текст, вж. ŘSl: 255).

[22] Съответно за подвигъ в Апостола – Фил 1:29-30, Кол 2:1, Евр 12:1(?) *Chr*, *Slěpč*; 1 Тим. 6:12, 2 Тим 4:7 *Mosk18*, *Ochr*, *Slěpč Mak*; Евр 12:1 *Ochr*, *Slěpč*, *Mak*; за подвизанїє – 2 Сол 2:2 *Chr*, *Šiš*.

[23] Христова-Шомова 2004: 572.

[24] По-нататък в настоящата статия ще разгледам това преводно съответствие по-подробно, както и паметниците, в които е застъпено.

[25] По Петков, Христова-Шомова 2020.

[26] Съответно подвигъ 90a18n, Евр:11 и подвизанїє 91b5.

[27] Само подвигъ 3v26-28, 5v27-28, 28v19-20, 32r9-10, 71v24-25, 85v7.

[28] 58v20-59r1, 59v17, 60v15-16, 61v2, 90r16.

[29] В гл. 21 Ἔστω δὲ ἡμῖν ἀγών вѫдн же намъ подвизанїє.

[30] При липса на отбелязана честота означава, че засвидетелстваното решение е употребено веднъж.

[31] В *Житието на Конон Исаврийски* (3.51.25), *Житието на Теодор, Константин и др.* (4.54.24), *Житието на Йона и Варахисий* (23.258.19, 23.267.21), *Житието на Йоан Мълчаливи* (25.301.27, 25.302.5), *Златоустовото слово за св. Петък* (38.427.27).

[32] В *Похвалата за 40-те мъченици* (6.85.22), *Житието на Пионий* (9.142.2) и *Златоустовото слово за тридневното възкресение* (Ἀγὼν γάρ ἐστι καὶ πάλη ...ὁ παρὼν βίος, подвигъ бо и̑ брань є̑стъ нꙑнѣшн҃ѣѥ жнтꙑѥ· 43.497.2, 43.497.6).

мѫчєниѥ[33] (рана ἀγῶνα βασάνων[34]) и тѫга[35] (рать ἀγών πολέμου[36]). В *Scet* освен подвигъ (с най-много употреби[37], 4×) и подвизаниѥ[38], се срещат брань (2×)[39] и троудъ[40]. В *GrB13* троудъ е преобладаващото решение (4×)[41], докато мѫчєниѥ и мѫка се срещат по веднъж[42].

Ще се спра накратко на еквивалента троудъ, тъй като той изглежда най-неочакван в сравнение с останалите преводачески съответствия, представени по-горе, като в същото време проявява най-голяма честотност след подвигъ/ подвизаниѥ. В преводи от гръцки на други езици също се наблюдава решение в подобно семантично поле. Така например в *Житието на преп. Антоний Велики* (*VA*) архаичният латински превод предава единствената употреба на ἀγών (в началото на гл. 21) с лат. *labor* ‘труд, мъка’: Ἔστω δὲ ἡμῖν ἀγών, ὥστε μὴ τυραννεῖν ἡμῶν θυμὸν μηδὲ κρατεῖν ἡμὼν ἐπιθυμίαν – Sit autem nobis labor ut non dominetur nostri ira neque teneat nos concupiscentia[43].

В изследването си върху аскетическата терминология в латинските преводи на *VA* Л. Лорие отбелязва[44], че *labor* често влиза в отношения с двойката ἄσκησις - πόνος, като по този начин се застъпва представата за монашеския живот (респ. подвиг) като *усилие*, *труд и работа*, свързани неразривно с духовната борба. При аскетически произведения на латински език през следващите векове (Йероним, Касиан, Бенедикт) тази употреба се запазва[45]. На

---

[33] Συνεσχέθησαν δὲ οἱ ἅγιοι... μάρτυρες εἰς τὸν ὑπὲρ Χριστοῦ ἀγῶνα ѧ҆ти же бышѧ ст҃ии҆ мѫченици на мѫчєниѥ ѻ҆ х҃ѣ (5.81.19).

[34] 23.261.22.

[35] ἀπήγαγον ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτοῦ μοναστηρίῳ καὶ πολὺν ἀγῶνα εἶχον, и҆дошѧ же сь҆ н҃имь въ манастырь҆· и҆ м҆ногѫ тѫгѫ и҆мѣа́хѫ (3.51.19).

[36] 23.264.1.

[37] 1.13.9,11; 3.34.2; 7.40.8.

[38] 5.41.3, но и подвижєниѥ (5.46.41).

[39] 5.4b.32; 11.94.2 (разночетение в W³ иначе страсть>страну с).

[40] 12.2.8.

[41] 19β (Бруни 2010:151, p.5), 40α (Бруни 2010: 168, p.6), 63β (Бруни 2010:192, p.9), 93β (Бруни 2010: 220, p.11).

[42] Съответно 24α (Бруни 2010: 155, VI, 4), и 361δ.

[43] Bertrand, Grandt 2018: 226.

[44] Lorié 1955: 78.

[45] Lorié 1955: 91.

пръв поглед едно такова преливане в лексикалните изрази на тази идея не е изключено и в славянска среда.

Както вече беше споменато, в класическия корпус на старобългарската литература трꙋдъ като преводаческо решение за ἀγών се открива преобладаващо в *Supr.* По-долу ще разгледам накратко всеки от случаите.

Μετὰ δὲ τὸν ἀγῶνα τοῦτον καὶ τὴν ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρικὴν πίστιν, ἣν ἐνεδείξατο…

3.52/26r.25 По снχъ же трꙋдѣхъ· и̑ х҃а ради ѥ̀же прі҃а мт҃кы· показавъ свои҃м вѣр҃.

Пасажът е от *Житието на Конон Исаврийски* и недвусмислено се отнася към мъченичеството на светеца и претърпените от него страдания и мъки. В този случай отношението ἀγών – трꙋдъ може да се разглежда като метонимия спрямо усилията, които мъченикът полага в духовната битка срещу силите на мрака.

ὀξέως ἔλαβον· στεφάνους ἀθλητικῶν ἀγώνων ἐπεπόθησαν...

4.54/27r.27 и̑ ѡ̑стрѣ въздша вѣньца· страстьнꙋьскыа трꙋдън·

Този пасаж е от *Житието на Теодор, Константин и др.* и отново се отнася към страданията, претърпени от светците. Макар че гр. ἀθλητικοί ἀγῶνες препраща ясно към състезателните реалии от Античността и късноантичните представи за философа като състезател, старобългарският превод се придържа стриктно към мартирологичния контекст като предава целия израз със значението, с което присъства в мъченическата литература – страстьнꙋьскын трꙋдъı, т.е. трудовете, усилията, мъките на страданието, респ. мъченичеството за вярата[46].

καὶ ἀφορίσαντες αὐτοὺς ἀπ᾽ ἀλλήλων, ἵνα μὴ ἀκούσωσιν ἑκάτερος αὐτῶν τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἑτέρου καὶ ἐνισχυθῇ εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ Χριστοῦ.

23.258/129v.19 ѡ̑тълꙋнвъше ѧ разно· да не слъишнта къждо ѥ̀ѭ въпрашанꙗ подроугa сн· и̑ ѡ̑укрѣпнтъ сѧ на трꙋдъ христосовъ·

Този откъс от *Житието на Йона и Варахисий* отново препраща към епизод преди мъченията на двамата светии, отказали да се поклонят на други божества освен на Христос.

[46] Вж. напр. Тасева 2017: 264-267 за някои християнизирани антични аналогии за състезания.

ὅταν ἴδωσιν, ὅτι καλοῦσιν αὐτοὺς οἱ ἄρχοντες εἰς τὰ δικαστήρια, οἴδασιν, ὅτι εἰς ἀγῶνα καὶ εἰς βάσανα ἔρχονται.

23.267/134r.21 ѥ҆гда видѧтъ ꙗ҆ко ꙁовѫтъ ѧ сѫдиѧ на сѫдиште· то вѣдѧтъ ꙗ҆ко на троудъ и҆ на ноуждѫ и҆дѫтъ·

В този пасаж от същия текст лексемата отново се среща в познатия мартирологичен контекст – подвизанието на светиите в устояването на вярата е свързано непосредствено с мъчението. Тук интересна е другата дума – βάσανος ‘пробен камък; изпитване; мъчение, мъка’[47], която в посткласическия гръцки, вече в среден род, се стеснява до „мъчение“[48], а в класическите старобългарски паметници се предава със съответствията мѫка, мѫчениѥ, нѫжда, рана, страсть[49]. В разглеждания контекст ἀγών – троудъ се вписва заедно с βάσανον – ноужда в цялостния мартирологичен епизод. Двете лексеми са взаимно свързани, но би могло да се каже, че изразяват два аспекта на мъченическия подвиг – вътрешния, т.е. усилията, които светецът полага с волята си, т.е. разпъването на повредената си грехопаднала воля[50], и външният – телесните рани, които понася, т.е. разпъването на плътта.

Καὶ ταῦτα μὲν ἐκ πολλῶν ὀλίγα ἀναλεξάμενος γραφῇ παραδέδωκα παραλείψας διηγήσασθαι τοὺς περὶ πίστεως αὐτοῦ ἀγῶνας

25.301/151r.27 и҆ се о҆тъ многааго мало събравъ· писанию прѣдахъ· о҆ставивъ съповѣдати· и҆ и҆же о҆ вѣрѣ ѥ҆го троудъı·

В разглеждания откъс от *Житието на Йоан Мълчаливи* авторът използва известна в средновековната агиографска литература фигура за невъзможността да се съберат и разкажат делата на описвания светец. Спрямо контекста на пасажа би могло да се каже, че в този случай τοὺς περὶ πίστεως αὐτοῦ ἀγῶνας реферира както към „подвизите му за/относно вярата“, така и „трудовете му…“. Героичните дела, които светецът извършва, задвижван от вярата си, се считат както за извършени по благодатта на Спасителя, така и в същото време като резултат от *усилие*, което се полага чрез избора на свободната си воля.

---

[47] Войнов и др. 1943: 145.

[48] Lampe 1961: 289.

[49] ŘSI: 472.

[50] Благодаря за това уточнение на иером. Атанасий Зографски.

εὖ γὰρ οἶδ' ὅτι πολλοῖς, ὡς εἰκός, μετὰ τὴν αὐτοῦ ἀποβίωσιν σπουδαστέον γενήσεται ἀναγράψασθαι τούς τε ἀγῶνας καὶ διωγμοὺς καὶ κινδύνους οὓς ὑπέμεινεν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως,

25.302/151v.5 добрѣ бо видѣ· ꙗ҆ко мноꙁѣмъ васнь̀ по того ѻ҆умрь̀тви спѣшь̀нѣѥ бѫдетъ съѱати· троуды же и҆ гоне҃нꙗ и҆ бѣды· ѧ҆же подъѧ ꙁа правовѣриѥ

В горния пасаж от същото житие ἀγών се поставя в контекста на трудностите (букв. „гоненията и бедите“), през които мъченикът трябва да премине заради вярата. В този смисъл троуды вероятно изразява именно това значение.

Πεπλήρωται ἡμῖν λοιπὸν ὁ τῆς νηστείας ἀγών, ἔληξε δὲ εἰς σταυρὸν· ποῦ γὰρ ἐχρῆν τῆς νίκης τὸ τέλος.

38.427/214r.27 Конь̀ча сѧ ѻ҆убо намъ а҆лчь̀бънꙑи троудъ конь̀ча же сѧ крь̀стомъ· кь̀де бо подоба ѻ҆долѣнꙗ҃ конь̀цоу.

В пасажа от Златоустовото слово за тридневното възкресение ἀγών е употребено в съчетание с νηστεία ‘пост’[51], т.е. бихме могли да го тълкуваме като усилената работа, която християнинът полага по време на този период.

В оригиналите на преводните части на *UE* са засвидетелствани три употреби на лексемата ἀγών. В първия случай (новооткрит гръцки паралел на пасаж в слово 20[52]) ἀγών се предава с подвигъ[53]:

λέγων {+ εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, καὶ τότε τὸν ἀγῶνα καὶ τὸν πόνον ἐπήγαγεν Cs}[54]

20/103a7 Аще хощеши съвьршенъ бꙑти· подвигꙑ троуды прирече·

Формите в превода на разглеждания пасаж не съвпадат напълно граматично с тези в оригиналия текст. Интересно е да се отбележи обаче, че отново ἀγών се намира в непосредствена контекстуална близост (бих казал и в известен семантичен паралелизъм) с πόνος.

Другите две засвидетелствани места се намират в слово 50 и са предадени с брань и словосъчетанието подвиꙁаниѥ брани, което

[51] За лексемите за ‘глад’ в *UE* и конкретно за съответствията на νηστεία, вж. Dikova 2023: 26-27.

[52] Вж. Petrov 2022a: 18.

[53] Сигнацията според изданието на Тихова (2012) е както следва: слово, лист, колона, ред по Синодалния препис.

[54] Petrov 2022a: 18.

засега като преводаческо решение се открива само у Константин Преславски:

εἶτα ἀθλητὰς ἀρίστους πολλοὺς εἰς τὸν ἀγῶνα εἰσερχομένους τοῦτον·

50/228a13-17 етеръıмь стр҃тпцемь· храбъромъ многомъ· въходѧщемъ на брань·

В този пасаж Христовият „състезател“ (страстотръпьць, ἀθλητής) се споменава в контекст, който може да се свърже с идеята за Христовите последователи като воини – идея, откриваща се в няколко новозаветни пасажа[55], която се развива особено силно в по-нататъшната литература.

ἀλλὰ μᾶλλον μὴ βούλεσθαι διαφθεῖραι τὸν νόμον τοῦ ἀγῶνος,

50/228c3-8 паче не хотѧща погѫбити законъ подвизаниꙗ брани·

В този откъс се тълкува стихът от Мк 10:40 (= Мт 20:23), по специално думите „но да дам да се седне Мене отдясно и отляво, не зависи от Мене; сядането е на ония, за които е приготвено“ (οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι, ἀλλ’ οἷς ἡτοίμασται – нѣсть мнѣ дати· нъ имъже оуготовано бы҃ троудъмь 50/228b10-13). По-широкият контекст на този стих е свързан с отплатата, обещана от Спасителя за последователите му, и молбата от Заведеевите синове, които го помолват единият да седне отдясно Му, а другият – отляво. Пасажът от 50/228b10-13 е Христовият отговор. В старобългарския текст цитатът е разширен: „за които е приготвено с труд/ усилие/ мъка/ подвиг (троудъмь)“, като за тази добавена дума до този момент не е намерено гръцко съответствие. Смисълът на разглеждания по-горе пасаж е, че венец се дава на онези, за които той е бил приготвен – катенистът обяснява по-напред, че това не свидетелства за безсилието на Христос (казващ „да дам… не зависи от Мене – οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι“), а за това, че не иска да разруши „закона за подвизанието/борбата“ (μὴ βούλεσθαι διαφθεῖραι τὸν νόμον τοῦ ἀγῶνος – не хотѧща погѫбити законъ подвизаниꙗ брани), т.е. венец се дава от венцеподателя на онези, за които е приготвен като награда за трудовете им.

Словосъчетанието подвизаниѥ брани би могло да се обясни по два начина. Първият е със стремеж да се предаде максимално точно значението на ἀγών с по-описателна фраза, съчетаваща две

[55] Напр. 2Тим 2:3, Ефес 6:11 и сл.

от славянските съответствия. Струва ми се, обаче, че е възможен и друг сценарий, а именно – още в ранно копие на *UE* преписвач да е дописал някоя от лексемите (трудно е да се определи коя по-точно, макар че логично би се очаквало пояснителната единица да следва оригиналната). И така ꙁаконъ подвиꙁаниꙗ брани е възможно да се разглежда като плеонастичен превод или като остатък от преводаческа чернова. Подвиꙁаниѥ брани само по себе си не е безсмислена фраза, но според мен по-скоро става дума за две преводачески решения написани непосредствено едно след друго и възпроизвеждани дословно от следващите кописти[56].

Самото преводаческо отношение брань – ἀγών не се среща в класическия корпус от паметници. Като лексикално решение за предаване на ἀγών брань се среща само в *Scet* (5.4.32):

τοῦτο δὲ σοι συνέβη ὅτι νεώτερον ὑπὸ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ
πολεμούμενον ἀντὶ τοῦ πρὸς ἀγῶνα ἐπαλεῖψαι εἰς ἀπόγνωσιν ἐνέβαλες

се же ти бысть ꙁаниѥ юношѫ отъ обьшаѥго врага брань имѫщь въ
оукрѣпленниꙗ мѣсто въ неуаꙗниѥ въложи

В *Izb73* обаче други производни лексеми от етимологичното гнездо на ἀγών – ἀγώνισμα, ἀγωνία – също са предадени с производни от брань: ἀγώνισμα бьраниѥ 111c4, ἀγωνιστής борьць 113c27, ἀγωνίζομαι брати сѧ 141b8, ἀγωνία бьраниѥ 168d15[57]. С това преводаческо решение старобългарските книжовници са се опитали да предадат семантичната отсянка на ἀγών като борба (от същия корен, впрочем, като брань). На тази мисъл навежда и фактът, че често брань се употребява като транслатологично решение за други лексеми от кръга на войната и бойните действия като πόλεμος (*GrB13*)[58] и μάχη (*GrB13*)[59].

* * *

[56] Вж. повече за т. нар. „двойни преводи“ у Dimitrova 2019.

[57] В същия паметник за това етимологично гнездо се ползва и троудъ:, ἀγωνίζομαι подвиꙁати сѧ 206c25, троуждати сѧ 212d21, но ἀγωνιάω тоужити 173a21.

[58] 156β Бруни 2010: 279, XIII, 4; 251γ.

[59] Макар че тук става дума за словообразувателния вариант браниѥ – 103δ, Бруни 2010: 230, X, 16.

И така, сред паметниците от ранния период се открояват три доминиращи преводачески решения, спрямо които се позиционират текстовете. Безспорно най-често засвидетелстваното лексикално съответствие на гр. ἀγών е подвигъ, следвано от производното подвижание. Следващото най-често документирано решение е трудъ, което се забелязва предимно сред паметници, считани за свързани с Източна България и Преславската книжовна школа – *Supr*, *GrB13*. От разгледаните примери от *Supr* би могло да се изведе предпазливото заключение, че като преводаческо решение за ἀγών трудъ се налага под влиянието на мартирологичната литература, в чиито контексти гръцката дума приема основно значения на усилието, усилената битка или мъчнотите, през които мъченикът преминава. Друго решение, като брань, акцентира върху духовната битка, която християнинът води: в мъченическата литература най-напред срещу външните врагове, опитващи се да погубят тялото, след това в монашеската книжнина – предимно срещу вътрешните врагове – страстите, а след тях невидимите духовни сили на поднебесната, нападащи единственото, до което имат достъп, след като подвижникът е взел контрол над тялото си – душата му.

В изследваните паметници от среднобългарската епоха се наблюдава пълно унифициране на преводаческите решения[60] до едно единствено съответствие, подвигъ – *GrNs*, *Dor*, *SynTr*, *Dogm14*, *Areop*, *VA2*, *VA3*, *VPa*, *Phot*[61] и *Dra*[62]. Може да се обобщи, че това решение остава запазен лексикален маркер за вече набъбналата като обем аскетическа литература. Първоначално вероятно изкована под влияние на гръцката етимологична двойка ἄγω – ἀγών, подвигъ се развива в самостоятелна лексикална единица, която вече стои отвъд конотациите за движение или задвижване[63], като въплъщава в себе си всички възможни контекстуални решения. Възможно е това абстрахиране от специфичните преводачески контексти да се

[60] Вж. Йовчева, Тасева 2006; Тасева 2023.

[61] Във *Phot* и подвижание.

[62] В *Dra* гр. ἀγών не е засвидетелствано, но глаголът ἀγωνίζομαι е предаден с производния глагол подвигнѫти сѧ.

[63] Такова например все още се открива в *GrB13*, където подвижание стои като преводно съответствие на κίνημα ‘движение, задвижване’ (32β, Бруни 2010: 162, XII, 25), заедно с подвиженіе (111δ, Бруни 2010:237, XVIII, 4; 33γ, Бруни 2010: 163, XIII, 25) и движание (152β, Бруни 2010: 275, VIII, 10; 153β, Бруни 2010: 276, IX, 11; 313β, Бруни 2020: 43, XI).

дължи и на друго – докато в ранните сборници са застъпвани не малко мартирологични наративи, в по-късно време литературата се отдръпва силно към монашеския контекст, което повлиява и на книжовните среди. Това неизбежно ще да се е отразило не само върху тематиката, но и върху лексикалното изразяване на вече по-абстрактните аскетически съчинения.

В известен смисъл старите паметници успяват най-точно и разбираемо да предадат отсенките в семантичните контекстуални модификации на гръцката лексема. Тези текстовообусловени решения отразяват до голяма степен и спецификата на литературния жанр, в който лексемата се среща. Както беше показано, в мартирологичните контексти се отразява предимно *усилието* и *мъчнотата, трудностите*, през които светецът (но и християнинът в общ план) преминава.

Така широкото поле на гръцката лексема в ранните преводи се разгръща в посока на героичното дело на борба и битка (с врага и себе си) или с трудностите, труда и усилията, вплетени в това дело. Особено важно е да се отбележи обвързването на лексемата на словообразувателно равнище с производни и от свършената и от несвършената основа на глагола при предаването на на гр. лексема с две славянски съответствия, производни от свършената и от итеративизираната основа на глагола за „докарвам в движение, задвижвам“. Може да се предположи, че по този начин се маркират двата модуса на споменатата вече борба – този на моментното, единично съпротивление и превъзмогване на даден помисъл или изкушение, и този на състоянието, в което това начинание е състояние на духа – а оттам и начин на живот. В по-нататъшната история на монашеската литература и език подвигъ се оттласква от семантиката на първичната перфективна глаголна основа и вероятното значение на моментно извършено действие, произтичащо от нея, и се изравнява с подвижение.

В засвидетелстваните преводачески решения при Константин Преславски се наблюдава застъпване именно на първата конотация – тази на борбата, битката, сражението. Лексикалните съответствия стоят близо до най-често употребяваните еквиваленти (подвижение), но дават сигнал за връзки с единствени преводаче-

ски съответствия, засвидетелствани по-късно в други старобългарски паметници – брань в *Scet* и *Izb73*. По-нататъшните изследвания между лексикалните гръцко-старобългарски връзки в областта на аскетическата лексика ще задълбочат разбирането ни за тази динамика и свързаните с нея книжовни процеси.

Сигли и съкращения

Ap	Апостол (по ŘSI; SJS; Христова-Шомова 2004)
Areop	*Ареопагитски корпус* (по Fahl, Harney, Fahl 2012)
ČudPs	*Чудовски Псалтир* (по Погорелов 1910)
Dogm14	Йоан Дамаскин. *Догматика*, преводът от XIV в. (по Weiher 1987)
Dor	*Слова* на Авва Доротей (по Димитров 2013)
Dra	*Драготин Миней* (по Христова-Шомова 2018)
EK	*Ефремовска Кормчая* (по Максимович 2010)
Ev	Евангелие (по ŘSI, SJS, Люсен 1995)
GAm	*Хроника* на Георги Амартол (по Истрин 1930)
GrB13	*Тринадесет слова* на Григорий Назиански (по Будилович 1871; Бруни 2010; Бруни 2020)
GrNs	Григорий Нисийски. *De hominis opificio* (по Sels 2009)
IlK	*Илина книга* (по Крысько и др. 2015)
Izb73	*Изборник от 1073 г.* / *Симеонов сборник* (по Янева и др. 2015)
Izb76	*Изборник от 1076 г.* (по Мушинская и др. 2009)
Men12	*Служебен миней* за месец декември (по Christians 2001)
Phot	*Послание* на патриарх Фотий (по Славова 2013)
Prol	*Прост пролог* (по Крысько и др. 2011)
PsCaes	*Диалози* на Псевдо-Кесарий (по Милтенов 2006)
Rim	*Римски патерик* (по Дидди 2004)
Scet	*Скитски патерик* (по Veder 2012)
SinE	*Синайски евхологий* (по ŘSI; SJS; Пенкова 2008)
Supr	*Супрасълски сборник* (по ŘSI; SJS; Заимов, Капалдо 1982-1983)

SynTr	*Триодни синаксари* (по Тасева 2010)
UE	*Учително евангелие* на Константин Преславски (по Тихова 2012)
VA1	*Житие на преп. Антоний Велики*. Първи превод, ръкописи Зограф 19 и ГИМ, Хлуд. 195[64]
VA2	*Житие на преп. Антоний Велики*. Втори превод, ръкопис 4/8 от Рилския манастир, л. 315-338
VA3	*Житие на преп. Антоний Велики*. Трети превод, ръкопис МСПЦ 43, л. 1-47 (по електронното издание на А. Димитрова в <http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_55> (4.05.2023 г.)
VPa	*Житие на Пахомий Велики* по Владиславовия панегирик, ръкопис 4/8 от Рилския манастир, л. 456-483б
Zlat	*Златоструй*, дълга редакция (по Димитрова 2016)

Литература

Bertrand, Gandt 2018: Vitae Antonii versiones latinae. Vita beati Antonii abbatis Euagrio interprete edidit P. H. E. Betrand. Versio uetustissima eddidit Lois Gandt. (Corpus Christianorum. Series Latina 170). Turnhout: Brepols Publishers, 2018.

Christians 2001: Christians, D. Wörterbuch zum Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember. Slavisch-griechisch-deutsch nach ostslavischen Handschriften des 12. und 13. Jahrhunderts mit einem Glossar griechisch-slavisch. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2001.

Cramer 1840-1841: Cramer, J. (ed.). Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum. T. 1. Catena in evangelia S. Matthaei et S. Marci ad fidem Codd. Mss., 1840; T. 2. Catenae in evangelia S. Lucae et S. Joannis ad fidem Codd. Mss., 1841. Oxonii: E Typographeo Academico. [Repr. 1844.]

Dikova 2023: Dikova, E. Towards the History of Words for Hunger in the Old Bulgarian Corpus: On Material from the So-Called Uchitel′noe Evangelie by Constantine of Preslav. – Konštantínove Listy 16/1, 2023, 22-33.

Dimitrova 2019: Dimitrova, A. Double Translations as a Characteristic Feature of the Old Church Slavonic Translation of John Chrysostom's *Commentaries on Acts*. – Studia Ceranea 9, 2019, 407-428. DOI: 10.18778/2084-140X.09.22

[64] За текста от Хлуд. 195 вж. Костова 2000.

Fahlt, Harney, Fahl 2012: Fahl, S., Harney, J. Fahl, D. Das Corpus des Dionysios Areopagites in der slavischen Übersetzung von Starec Isaija (14. Jahrhundert). Band 4.1-3. Indices. Hrsg. Sabine Fahl, Jutta Harney, Dieter Fahl. Unter Mitarbeit von I. Christov, G. Sturm, K. Schaper. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 55/4). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012.

Guy 2005: Guy, J.-C. Les apophtegmes des pères. Collection systématique. Chaptires XVII-XXI. (Sources chrétiennes 498). Paris: Editions du Cerf, 2005.

Halkin 1932: Sancti Pachomii Vitae Graecae ediderunt hagiographi Bollandiani ex recesione Francisci Halkin, S.I. (Studia Hagiographica 19). Bruxelles: Société des Bollandistes, 1932.

Lampe 1961: Lampe, G. W. H. A Patristic Lexicon. Oxford: Clarendon Press, 1961.

Lorié 1955: Lorié, L. Th. A. Spiritual terminology in the Latin translations of the Vita Antonii (with reference to fourth and fifth century monastic literature). Utrecht-Nijmegen: Dekker & van de Vegt, N. V., 1955.

Petrov 2022a: Petrov, I. P. The Greek Sources of Učitel'noe Evangelie Revisited: Sermon 20. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-29.

Petrov 2022b: Petrov, I. P. The Greek Term ΔIANOIA in *Učitel'noe Evangelie* and the Classical Old Church Slavonic Texts. – Linguistique Balkanique 51/1, 2022, 49-67.

Petrov (i.E.): Petrov, I. P., Die Terminologie der Askese in der altkirchenslawischen Übersetzung der Vita des heiligen Pachomius des Großen – In: Festschrift für Petko Petkov.

ŘSI: Řecko-Staroslověsnký Index. Index verborum Graeco-Palaeoslavonicus. T. 1, fasc. 1-2. Praha-Pragae: Slovanský ústav, 2008–2009.

Sels 2009: Sels, L. Gregory of Nyssa. De hominis opificio. О образѣ чловѣка. The Fourteenth-Century Slavonic Translation. A Critical Edition with Greek Parallel and Commentary by Lara Sels. (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Reihe B: Editionen, Bd. 21). Köln – Weimar – Wien, 2009; + Index. Slavonic-Greek and Greek-Slavonic. Version 1-09 (2009). <http://www.boehlau.at/download/159520/978-3-412-20605-5_Bonus.pdf> (22.11.2023).

SJS: Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hlavní redaktor Josef Kurz. Praha: Academia, 1966–1982; T. 4. Hlavní redaktorka Zoe Hauptová,

Praha: Academia, 1997. T. 5 Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hlavní redaktoři Zoe Hauptová, Vaclav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Academia, 2010-2016. <http://gorazd.org/?q=en/node/21> (22.11.2023).

Veder 2012: The Scete Patericon. Introduction, maps and indices by William. R. Veder. Patericon Sceticum. Greek text. Latin translations of the 6th c. English translation of the Slavonic textus receptus (ed. Johannes G. Van der Tak, William R Veder). Скитский патерик. Славянский перевод в принятом тексте и в реконструкции глаголического архетипа. Издал Уильям Р. Федер. (Pegasus Oost-Europese Studies 12-14). Amsterdam: Pegasus, 2012.

Weiher 1987: Weiher, E. Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts. Herausgegeben von Eckhard Weiher unter Mitarbeit von Felix Keller und Heinz Miklas. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 25). Freiburg i. Br.: Weiher, 1987.

Бруни 2010: Бруни, А. М. Византийская традиция и старославянский перевод Слов Григория Назианзина. Том I. (Россия и Християнский Восток. Библиотека; Вып. 9) Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2010 [Bruni, A. M. Vizantijskaja tradicija i staroslavjanskij perevod Slov Grigorija Nazianzina. Tom I. (Rossija i Hristijanskij Vostok. Biblioteka; Vyp. 9) Moskva: Institut vseobŝej istorii RAN, 2010].

Бруни 2020: Бруни, А. М. Древнейшая славянская традиция Слова XVI Григория Богослова: старославянские версии и проблемы их изучения. – Palaeobulgarica 44/1, 2020, 28-52 [Bruni, A. M. Drevnejšaja slavjanskaja tradicija Slova XVI Grigorija Bogoslova: staroslavjanskie versii i problemy ih izučenija. – Palaeobulgarica 44/1, 2020, 28-52].

Будилович 1871: Будилович А. Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова. По рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1871 [Budilovič A. Issledovanie jazyka drevneslavjanskogo perevoda XIII slov Grigorija Bogoslova. Po rukopisi Imperatorskoj publičnoj biblioteki XI veka. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1871].

Дидди 2001: Дидди, К. Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе. Москва: Индрик, 2001 [Diddi, K. Paterik

Rimskij. Dialogi Grigorija Velikogo v drevneslavjanskom perevode. Moskva: Indrik, 2001].

Димитров 2013: Димитров, К. Авва Доротей. Слова. Среднобългарски превод. Гръцко-български словоуказател. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013 [Dimitrov, K. Avva Dorotej. Slova. Srednobălgarski prevod. Grăcko-bălgarski slovoukazatel. Veliko Tărnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiĭ“, 2013].

Жикова 2017: Жикова, Ж. Учителното евангелие на Константин Преславски – текстологични и лексикални проблеми. Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2017 [Žikova, Ž. Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski – tekstologični i leksikalni problemi. Disertacija za prisăždane na naučnata i obrazovatelna stepen „doktor“. Sofia, 2017].

Жикова 2018: Жикова, Ж. Редки думи и хапакси в Учително евангелие от Константин Преславски. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии 103, 2018, 80-112 [Žikova, Ž. Redki dumi i hapaksi v Učitelno evangelie ot Konstantin Preslavski. – Godišnik na Sofijskija universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet po slavjanski filologii 103, 2018, 80-112].

Заимов, Капалдо 1982-1983: Заимов Й., Капалдо М. Супрасълски или Ретков сборник. Т. 1-2. София: БАН, 1982-1983 [Zaimov J., Kapaldo M. Suprasălski ili Retkov sbornik. T. 1-2. Sofia: BAN, 1982-1983].

Иванова 2003: Иванова, Кл. Житие на Антоний Велики. – В: Петканова, Д. (ред.) Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София: Абагар, 2003, 174-175 [Ivanova, Kl. Žitie na Antonij Veliki. – V: Petkanova, D. (red.) Starobălgarska literatura. Enciklopedičen rečnik. Sofia: Abagar, 2003, 174-175].

Илиева 2013: Илиева, Т. Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De Fide Orthodoxa“. София, 2013 [Ilieva, T. Terminologičnata leksika v Joan-Ekzarhovija prevod na „De Fide Orthodoxa“. Sofia, 2013].

Истрин 1930: Истрин, В. Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 3. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинград: Акад. Типография, 1930 [Istrin, V. Knigi vremennye i obraznye Georgija Mniha. Hronika Georgija Amartola v drevnem slavjanorusskom perevode. T. 3. Grečesko-slavjanskij i slavjansko-grečeskij slovari. Leningrad: Akad. Tipografija, 1930].

Йовчева, Тасева 2006: Йовчева, М., Тасева, Л. Езиковите образци на атонските редактори. – В: Давидов, А. (отг. ред.) Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. дфн. Иван Харалампиев по случай 60-годишния му юбилей. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 221-240 [Yovcheva, M., L. Taseva. Ezikovite obrazci na atonskite redaktori. – V: Davidov, A. (otg. red.) Bălgarska filologičeska medievistika. Sbornik naučni izsledvanija v čest na prof. dfn. Ivan Haralampiev po slučaj 60-godišnija mu jubilej. Veliko Tărnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 221-240.].

Костова 2000: Костова, Кр. Правопис и фонетика на преславските текстове. Велико Търново - София: ПИК / Pensoft, 2000 [Kostova, Kr. Pravopis i fonetika na preslavskite tekstove. Veliko Tărnovo - Sofia: PIK / Pensoft, 2000].

Котова 2022a: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28].

Котова 2022b: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие? – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie? – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Котова 2024: Котова, Д. Уводите и заключенията в *Учителното евангелие*: източници и инспирации – В: Тасева, Л., Рабус, А., Петров, И. П. (ред.) Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.). Доклади от Международната научна конференция в София, 25-27 април 2023 г. София: ИБЦТ, 2024, 37-77 [Kotova, D. Uvodite i zaključenijata v Učitelnoto evangelie: iztočnici i inspiracii – V: Taseva, L., Rabus, A., Petrov, I. P. (red.) Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i južnoslavjanskite prevodi na homiletični tekstove (IX-XIII v.). Dokladi ot Meždunarodnata naučna konferencija v Sofia, 25-27 april 2023 g. Sofia: IBCT, 2024, 37-77].

Крысько и др. 2011: Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь-февраль. Т. 2. Указатели. Исследования. Издание подготовили В. Б.

Крысько, Л. В. Прокопенко, В. Желязкова, И. М. Ладыженский, А. М. Пентковский, Москва: Азбуковник, 2000 [Slavjano-russkij Prolog po drevnejšim spiskam. Sinaksar′ (žitijnaja čast′ Prologa kratkoj redakcii) za sentjabr′-fevral′. T. 2. Ukazateli. Issledovanija. Izdanie podgotovili V. B. Krys′ko, L. V. Prokopenko, V. Željazkova, I. M. Ladyženskij, A. M. Pentkovskij, Moskva: Azbukovnik, 2000].

Крысько и др. 2015: Ильина книга (XI в.). Исследования. Указатели. Подготовили В. Б. Крысько, И. М. Ладыженский, Т. И. Межиковская. Под редакцией В. Б. Крысько. Москва: Азбуковник, 2015 [Il′ina kniga (XI v.). Issledovanija. Ukazateli. Podgotovili V. B. Krys′ko, I. M. Ladyženskij, T. I. Mežikovskaja. Pod redakciej V. B. Krys′ko. Moskva: Azbukovnik, 2015].

Крысько 2017: Крысько, В. Б. Учительное Евангелие Константина болгарского: Editio princeps. – Известия РАН. Серия литературы и языка 76/5, 2017, 52-62 [Krys′ko, V. B. Učitel′noe Evangelie Konstantina bolgarskogo: Editio princeps. – Izvestija RAN. Serija literatury i jazyka 76/5, 2017, 52-62].

Люсен 1995: Люсен, И. Греческо-старославянский конкорданс к древнейшим спискам славянского перевода евангелий (Acta Universitatis Upsalensis. Studia Slavica Upsalensia 36). Upsala: Norstedts Tryckeri, 1995 [Ljusen, I. Grečesko-staroslavjanskij konkordans k drevnejšim spiskam slavjanskogo perevoda evangelij (Acta Universitatis Upsalensis. Studia Slavica Upsalensia 36). Upsala: Norstedts Tryckeri, 1995].

Максимович 2010: Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Составил Кирилл А. Максимович. Научный редактор Людвиг Бургманн. (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 27). Frankfurt am Mein: Löwenklau-Gesellschaft e.V., 2010 [Vizantijskaja Sintagma 14 titulov bez tolkovanij v drevnebolgarskom perevode. Slavjano-grečeskij, grečesko-slavjanskij i obratnyj (slavjanskij) slovoukazateli. Sostavil Kirill A. Maksimovič. Naučnyj redaktor Ljudvig Burgmann. (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 27). Frankfurt am Mein: Löwenklau-Gesellschaft e.V., 2010].

Милтенов 2006: Милтенов, Я. Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София: Авалон, 2006 [Miltenov, Ja. Dialozite na Psevdo-Kesarij v slavjanskata răkopisna tradicija. Sofia: Avalon, 2006].

Митов 2022: Митов, Г. Византийските новозаветни катени и Учителното евангелие на Константин Преславски: от катената към хомилията. Предварителни наблюдения – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-42 [Mitov, G. Vizantijskite novozavetni kateni i Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski: ot katenata kăm homilijata. Predvaritelni nabljudenija – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-42].

Мушинская и др. 2009: Изборник 1076 года. Второе издание, переработанное и дополненное. Т. 2. Издание подготовили М. С. Мушинская, Е. А. Мишина, В. С. Голышенко. Москва: Индрик, 2009 [Izbornik 1076 goda. Vtoroe izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. T. 2. Izdanie podgotovili M. S. Mušinskaja, E. A. Mišina, V. S. Golyšenko. Moskva: Indrik, 2009].

Пенкова 2008: Пенкова, П. Речник-индекс на Синайския евхологий. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2008 [Penkova, P. Rečnik-indeks na Sinajskija evhologij. Sofia: Akademično izdatelstvo „Marin Drinov“, 2008].

Петков 2014: Петков, П. Славянските преводи на Житие на св. Антоний Велики от св. Атанасий Александрийски – В: Трети международен конгрес по българистика, 23-26 май 2013 г., София. Кръгла маса „Кирилометодиевистика“, София: УИ „Св. Климент Охридски, 2014, 126-140 [Petkov, P. Slavjanskite prevodi na Žitie na sv. Antonij Veliki ot sv. Atanasij Aleksandrijski – V: Treti meždunaroden kongres po bălgaristika, 23-26 maj 2013 g., Sofia. Krăgla masa „Kirilometodievistika“, Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski, 2014, 126-140].

Петков, Христова-Шомова 2020: Петков, П. Христова-Шомова, И. Драготин апостол. Български ръкопис от XII-XIII в. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020 [Petkov, P. Hristova-Šomova, I. Dragotin apostol. Bălgarski răkopis ot XII-XIII v. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2020].

Петров 2021: Петров, И. П. Два термина за духовни видения в Житието на св. Антоний Велики и старобългарските му преводи.– Palaeobulgarica 45/1, 2021, 93-110 [Petrov, I. P. Dva termina za duhovni videnija v Žitieto na sv. Antonij Veliki i starobălgarskite mu prevodi.– Palaeobulgarica 45/1, 2021, 93-110].

Петров 2023: Петров, И. П. Към преводаческите съответствия на гр. διάνοια в южнославянските преводи на Житието на св. Антоний

Велики и старобългарската книжнина – Кирило-Методиевски студии 33, 2023, 247-270 [Petrov, I. P. Kăm prevodačeskite săotvetstvija na gr. diánoia v južnoslavjanskite prevodi na Žitieto na sv. Antonij Veliki i starobălgarskata knižnina – Kirilo-Metodievski studii 33, 2023, 247-270].

Погорелов 1910: Погорелов, В. Чудовская псалтырь XI века. Отрывок Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. (Памятники старославянского языка 3, вып. 1). Санкт-Петербург: Отделение русского языка и словесности Имп. Акад. наук, 1910 [Pogorelov, V. Čudovskaja psaltyr′ XI veka. Otryvok Tolkovanija Feodorita Kirrskogo na Psaltyr′ v drevnebolgarskom perevode. (Pamjatniki staroslavjanskogo jazyka 3, vyp. 1). Sankt-Peterburg: Otdelenie russkogo jazyka i slovesnosti Imp. Akad. nauk, 1910].

Славова 2013: Славова, Т. Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013 [Slavova, T. Poslanieto na patriarh Fotij do knjaz Boris-Mihail. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2013].

Славова 2021: Славова, Т. Маркери от преводаческата практика на Константин Преславски в сборника с тринадесет слова на Григорий Богослов. – В: Славова, Т. и др. (съст.) Шьствоуіѫ нъінѣ по слѣдоу оучителю. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, 128-142 [Slavova, T. Markeri ot prevodačeskata praktika na Konstantin Preslavski v sbornika s trinadeset slova na Grigorij Bogoslov. – V: Slavova, T. i dr. (săst.) Šьstvoują nyně po slědou oučitelju. Sbornik v čest na prof. d.f.n. Anna-Marija Totomanova. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2021, 128-142].

Тасева 2010: Тасева, Л. Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 54). Freiburg i. Br.: Weiher, 2010 [Taseva, L. Triodnite sinaksari v srednovekovnata slavjanska knižnina. Tekstologično izsledvane. Izdanie na Zakheevija prevod. Slovoukazateli (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 54). Freiburg i. Br.: Weiher, 2010].

Тасева 2017: Тасева, Л. Античността в българския и сръбския превод на календарните стихове на Христофор Митиленски. – В: Средновековните Балкани: контакти и обмен. (Studia bacanica 32). София: Тендрил, 2017, 259-276 [Taseva, L. Antičnostta v bălgarskija

i srăbskija prevod na kalendarnite stihove na Hristofor Mitilenski. – V: Srednovekovnite Balkani: kontakti i obmen. (Studia bacanica 32). Sofia: Tendril, 2017, 259-276].

Тасева 2022а: Тасева, Л. Хронотопът на старобългарските композита с нн- ‘един’. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 51-80 [Taseva, L. Hronotopăt na starobălgarskite kompozita s in- ‘edin’. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 51-80].

Тасева 2022б: Тасева, Л. Преводната парадигма на двукоренните думи с нн- ‘един’. – Palaeobulgarica 46/4, 2022, 51-78 [Taseva, L. Prevodnata paradigma na dvukorennite dumi s in- ‘edin’. – Palaeobulgarica 46/4, 2022, 51-78].

Тасева 2023: Тасева, Л. Гръцката дума *μοναρχία* и нейните производни в средновековни славянски преводи. – Балкани 12, 2023, 24-39 [Taseva, L. Grăckata duma monarkhía i nejnite proizvodni v srednovekovni slavjanski prevodi. – Balkani 12, 2023, 24-39].

Тасева 2024*:* Тасева, Л. Лицата на добродетелта: преводните съответствия на гр. ἀρετή в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Chisacof, L., Nicolae, S. Vătășescu, C. (coord.) Zamfirei Mihail Omagiu (под печат) [Taseva, L. Licata na dobrodetelta: prevodnite săotvetstvija na gr. aretē v Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – V: Chisacof, L., Nicolae, S. Vătășescu, C. (coord.) Zamfirei Mihail Omagiu (pod pečat)].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlnoto opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012].

Тотоманова, Христов 2019: Тотоманова, А., Христов, И. (ред.) Терминологичен речник на Йоан Екзарх. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019 [Totomanova, A., Hristov, I. (red.) Terminologičen rečnik na Joan Ekzarh. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2019] <http://histdict.uni-sofia.bg/trmdict/trm_search/> (22.10.2023).

Тотоманова и др. 2022: Тотоманова, А.-М., Христов, И., Славова, Т., Ганева, Г., Тотоманова-Панева, М., Пенкова, П. Атанасий Александрийски.

Първо слово против арианите. Том 1. Издание на текста. Том 2. Изследвания. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022 [Totomanova, A.-M., Hristov, I., Slavova, T., Ganeva, G., Totomanova-Paneva, M., Penkova, P. Atanasij Aleksandrijski. Părvo slovo protiv arianite. Tom 1. Izdanie na teksta. Tom 2. Izsledvanija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022].

Христова-Шомова 2004: Христова-Шомова, И. Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. Т. 1: Изследване на библейския текст. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004 [Hristova-Šomova, I. Služebnijat Apostol v slavjanskata răkopisna tradicija. T. 1: Izsledvane na biblejskija tekst. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2004].

Христова-Шомова 2018: Христова-Шомова, И. Драготин миней. Български ръкопис от XII в. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018 [Hristova-Šomova, I. Dragotin minej. Bălgarski răkopis ot XII v. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2018].

Янева и др. 2015: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 3. Гръцки извори. Гръцки текст и изследване: П. Янева. Славянски текст, прегледан и сверен допълнително: А. Минчева, Цв. Ралева, Ц. Досева, П. Янева. София: Издателство на БАН, 2015 [Simeonov sbornik (po Svetoslavovija prepis ot 1073 g.). T. 3. Grăcki izvori. Grăcki tekst i izsledvane: P. Janeva. Slavjanski tekst, pregledan i sveren dopălnitelno: A. Minčeva, Cv. Raleva, C. Doseva, P. Janeva. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 2015].

The Equivalents of the Greek Term ἀγών in Constantine of Preslav's *Didactic Gospel* and Other Medieval South Slavonic Translations

Abstract: This paper aims to systematize the different translation approaches used to convey the gr. ἀγών 'contest, struggle, suffering, feat'. The semantic development in the Greek culture and literature is also examined. The translation choices are analysed in the context of the medieval Bulgarian literature, both from the early period and the later period, focusing on the ways in which the Greek lexeme is transmitted and conceptualised in the ascetic writings, where it was used to express one of the key concepts – that of the monk as a fighter. The aim is to trace the connotations that are retained or lost in the receiving literary tradition.

Keywords: ascetic literature; Greek-Old Church Slavonic translations; translation equivalents; diachronic lexicology; spiritual terminology.

Ivan P. Petrov, PhD
Department of Slavonic Studies
University of Vienna
ivan.petrov@univie.ac.at

Учителното евангелие в славянската ръкописна и литургическа традиция

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.11

Учительное Евангелие и его литургическое использование

Кристиан Ханник
Университет Вюрцбург

Абстракт: В этом сообщении я стараюсь изъяснить литургическое использование *Учительного Евангелия*, которое было составлено в качестве дополнения к краткому апракосу, но только с чтениями евангелия для недель подвижного года. Четыре рукописи, представляющие полную сохранившую традицию, показывают ясные отклонения в связи с указаниями к литургическому употреблению. Не подлежит сомнению что в самом древнем списке, ГИМ Син. 262, нет почти никаких литургических заметок; поэтому мы можем заключить что литургическое использование *Учительного Евангелия* во время его создания не стояло на первом плане. В позднейших рукописях сербской редакции, литургические заметки умножаются и являются более ясные, хотя не совпадают всегда между собой. Эту проблему нужно еще исследовать в сравнении с рукописями краткого апракоса южнославянской традиции от XIII-го – XIV-го вв. Нужно еще обратить внимание на совпадения с наименованиями недель в пасхальном цикле в сербских рукописях *Учительного Евангелия* и в Типиконе Великой Церкви в Константинополе.

Ключевые слова: краткий апракос; наименования литургических празников; Типик Великой церкви; славянская гомилетическая традиция; *Учительное евангелие*.

Критическое издание *Учительного Евангелия* (*УЕ*) Константина Преславского, труд Марии Тиховой, дало толчок новым исследованиям и повлекло за собой целую волну публикаций, посвящённых этому тексту, уникальному в своём роде в древнеболгарской

письменности. Издание Марии Тиховой вышло в свет в 2012 г. в серии Monumenta linguae slavicae dialecti veteris[1], издаваемой Экхардом Вейером. Покойный фрайбургский славист (1939–2021), ученик Рудольфа Айтцетмюллера, славно потрудился на ниве публикаций сочинений старославянской письменности. Одной из отличительных черт объёмной работы Марии Тиховой является идентификация греческих источников комментированного Евангелия Константина Преславского – именно этот вопрос находился в центре внимания специалистов, изучавших наследие данного староболгарского автора IX–X веков. Один из первых учёных, исследовавший сочинение Константина Преславского, в ту пору ещё архимандрит, а в будущем – архиепископ Антоний (Вадковский, 1846–1912)[2], ещё в 1885 г. заметил, что большинство гомилий Константина представляет собой адаптацию греческих патристических текстов, сохранившихся в катенах, т. е. в извлечениях из проповеднической и экзегетической письменности[3].

Учительное Евангелие не получило широкого распространения. Известны только четыре его списки. Самая древняя из них, ГИМ Син. 262 (далее *Син.*), легла в основу критического издания Марии Тиховой. По общему мнению, она возникла во второй половине XII века. Опираясь на весьма подробный палеографический анализ, представленный в издании М. Тиховой, Елена Уханова, сотрудница Исторического Музея г. Москвы, высказывает мнение, что эта рукопись – киевского происхождения и должна датироваться последней четвертью XI –началом XII века[4]. При щательном анализе почерков разных переписчиков и языка кодекса Крысько и Мольков предлагают датировку создания рукописи Син. 262 в середине XII века[5]. Манускрипт принадлежит к старорусской редакции и был написан в том же скриптории, что и рукопись *Диалектики* Иоанна Дамаскина в переводе Иоанна Экзарха (ГИМ Син. 108), опубликованная Линдой Садник в Monumenta linguae slavicae в 1967 г.[6] В этом же скриптории была создана и ещё одна рукопись

[1] Тихова 2012.
[2] Цыпин 2001.
[3] Антоний, арх. 1885.
[4] Уханова 2012: LXIX.
[5] Крысько, Мольков 2017: 354.
[6] Sadnik 1967.

Государственного исторического музея, относящаяся к собранию Чудовского монастыря (№ 12) и содержащая трактат Ипполита Римского *De Christo et Antichristo*, а также его *Толкование о пророке Данииле*[7]. Рукопись *Учительного Евангелия* из Синодального собрания была подробно описана Горским и Невоструевым в каталоге Синодальной Библиотеки в Москве в 1859 году[8].

Другие три рукописи *Учительного Евангелия* принадлежат к сербской редакции и имеют более позднее происхождение – XIII и XIV вв. Наиболее древней является рукопись РНБ Гильфердинг 32 (далее *Гильф.*), возникшая в 1286 году во время правления сербского краля Стефана Уроша II. Ватрослав Ягич привлёк к этой рукописи внимание, издав несколько гомилий из неё в загребском журнале *Starine* в 1873 году[9]. Переписчик Драгоман, работавший по заказу архиепископа Иакова, называет в своём колофоне, в числе прочего, переписанное им сочинение пооучениѥ сказаѥноѥ з҃лоустомь и инѣми с҃тыми оучителы ѿ с҃тго ѥу҃лиа[10]. Таким образом, Константин Преславский здесь не упоминается.

Третья рукопись *Учительного Евангелия* – Codex slavicus 12 (далее *Вен.*) – XIV века из Австрийской Национальной Библиотеки, принадлежавший раньше Хиландарскому монастырю[11]. Данный манускрипт относится к сербской редакции и был исследован Александром Васильевичем Михайловым в 1895 г.[12]

К четвёртой рукописи *Учительного Евангелия* до сего времени проявляли наименьшее внимание, однако, к счастью, она полностью принята в расчёт в критическом издании Марии Тиховой. Речь идёт о рукописи 385 Хиландарского монастыря (далее *Хил.*) с колофоном 1344 г., из которого видно, что она была написана для использования в Хиландарском монастыре. Этот манускрипт принадлежит к сербской редакции, как и две предыдущие рукописи. Рукопись 385 Хиландарского монастыря была описана Димитрием Богдановичем в превосходном каталоге хиландарских кириллических рукописей,

---

[7] Уханова 2012: LXXI.

[8] Сводный каталог 1981: 153-155, № 129; Geerard 1983: n° 1872.

[9] Jagić 1873.

[10] Тихова 2012: XIX.

[11] Birkfellner 1975: 126-131.

[12] Михайлов 1895.

опубликованном им в 1978 году[13]. В соответствии с текстом колофона Пооучениѥ Ꙁлатооустѡво недєлѩм, Богданович использует заглавие *Златоуст недељни*, которое употребляется и в предметном индексе и может ввести в заблуждение: *Златоуст*, как известно, обозначает собрание гомилий Иоанна Златоуста в полном виде, а не извлечения из катен. Имя Константина Презвитера, упоминаемое Богдановичем в кратком описании имён авторов, отличных от Иоанна Златоуста, обозначает тот же текст, гомилию № 42, что и в издании Тиховой.

Это напоминание известных фактов о четырёх рукописях *Учительного Евангелия*, подробно рассмотренных во введении к изданию Тиховой, было необходимым, поскольку ниже я буду опираться на данные из каждой рукописи, чтобы показать различия, позволяющие понять, как *Учительное Евангелие* использовалось в качестве гомилетического сборника в церковных службах и какое место оно занимает в истории византийско-славянской проповеднической письменности.

В дальнейшем я буду пользоваться литургическими понятиями «неделя» и «седмица» соответственно в значении «воскресенье» и «неделя», как это принято в церковнославянской терминологии.

Ещё Александр Михайлов, а за ним в недавнее время и Элеонора Галлуччи[14] обратили внимание на непоследовательность в нумерации гомилий *Учительного Евангелия*. Михайлов откровенно назвал такое положение дел путаницей.[15] Действительно, опираясь на критический аппарат издания Марии Тиховой, можно заметить, что нумерация и ссылки к литургическом местам использования 51 гомилии в четырёх рукописях сильно разнятся между собой. Это касается и заглавий, и введения к каждой гомилии, предшествующего тексту евангельского чтения, если таковой предваряет толкование, составляющее содержания гомилии.

Но необходимо обратить внимание и на другие структурные особенности. С недели Фоминой, то есть с недели после Пасхи, которая считается второй по Пасхе как в сегодняшних литургических книгах, так и в рукописи Син. 262, и до седьмой недели святых отцов Никейского собора музыкальный литургический глас

[13] Богдановић 1975: 151-152.

[14] Галлуччи 2001: 3-4; см. тоже Burns 1977: 48-49.

[15] Михайлов 1895: 94-96; *УЕ* XXI; Галлуччи 2001: 3-4.

главных песнопений каждой недели, то есть стихир вечерни и канона на утрени, меняется от недели к неделе строго по порядку, с первого до шестого гласа, подтверждая тем самым нумерацию и структурный порядок в соответствии с содержанием праздничного цикла, т. е. со структурой Триоди Цветной (= Pentekostarion). Несомненно, мы не сделаем ошибки, если примем эту нумерацию как первоначальную в истории текста Пентикостария.

Мы не станем здесь подробно выяснять вопрос о различных нумерациях, ибо эта работа уже проделана Элеонорой Галлуччи. Подчеркнём только, что существуют две, а в некоторых случаях и три системы нумерации, отражённые в разных рукописях *Учительного Евангелия*. Первая система нумерации гомилий от 1 до 51, за несколькими исключениями, имеется только в Хиландарской рукописи не представляет никакой проблемы, поскольку и текст, и подразделение ясны.

Вторая нумерация уже более проблематична, поскольку речь здесь идёт о системе нумерации по циклам чтений разных евангелий, начиная с Пасхи: сперва читается евангелие от Иоанна, потом – от Матфея, далее – от Луки, евангелие же от Марка читается только в будние дни, а не в недели. Можно указать здесь на ссылки и таблицы, составленные Анатолием Алексеевым, «Библия в богослужении – византийско-славянский лекционарий»[16]. Каждый, кто знаком с еженедельной практикой византийского обряда, хорошо знает, какие трудности возникают иногда при сопоставлении указаний об использовании библейских книг, евангелия и апостола, т. е. книг, используемых в алтаре, и книг, содержащих песнопения, т. е. певческих книг.

Возле непоследовательности в нумерации гомилий в упомянутых двух системах, третья нумерация встречается редко – например, в 30-й гомилии за третью неделю цикла Луки (*УЕ* 136с3) с чтением Лк 7:11-16 (воскресение сына вдовы в Наине) на 22-ую неделю по Пятидесятнице. В рукописи Гильфердинга этот цикл упоминается в связи с 22-й неделей Луки; в рукописях Синодального собрания 262 и Хиландарского монастыря дана ссылка только на 3-ю неделю Луки; в Венской рукописи нет указания на цикл вовсе.

[16] Алексеев 2008: 19-205.

Другая проблема возникает в связи с заглавиями гомилий и касается наименования недель и отдельных литургических праздников – наименований совершенно обычных, помогающих понять отношения между содержанием библейских чтений и песнопений, с одной стороны, и структурой литургического года, с другой. Не вдаваясь в объяснения причин этих трудностей, подчеркнём лишь, что ссылка на нумерацию седмиц в пределах литургического года не всегда является точной и однозначной, чем и объясняются наименования библейских чтений по их содержанию.

Разница в нумерации недель встречается прямо в начале *Учительного Евангелия* в части пасхального цикла, т. е. цикла с Пасхи по Пятидесятнице. Эти недели носят хорошо известные названия, отражающие содержание тех чтений из евангелия от Иоанна, которые предусмотрены на ту или иную неделю; тематика этих чтений является определяющей и для песнопений вечерни и утрени. Эти указания на библейское содержание евангельских чтений отсутствуют в наиболее древней рукописи *Учительного Евангелия* Син. 262, но представлены в рукописях сербской редакции.

Начало гомилии за вторую неделю пасхального цикла, т. е. в неделю Фомину, в Синодальной рукописи утеряно. В своём издании Мария Тихова взяла поэтому соответствующий текст из рукописи Венской Библиотеки 12, чтобы заполнить этот пропуск[17], и привела в аппарате варианты из других рукописей сербской редакции. Заглавие второй недели пасхального цикла в рукописи Гильф. 32 вполне ясно и не нуждается в объяснениях, поскольку соответствует сегодняшней практике: вь нѣ҃ ѳоминоу· на антипасхоу[18].

Следующая неделя, неделя жен мироносиц, в списках *Син.* и *Хил.* обозначается как третья, а в рукописи Гильф. 32 – как вторая, где она носит заглавие ѡ иѡсифѣ и ѡ мироносицахь[19]. Тоже в календарях Триоди как гимнографические собрания встречается такое колебание в нумерации воскресних дней после Пасхи в зависимости от того, Пасха или Неделя апостола Фомы считается первой.

Можно в этой связи сослаться на *Типикон Великой Церкви* по Иерусалимской рукописи Святого Креста № 40 X века: «Κυριακὴ

[17] Тихова 2012: 16.

[18] Тихова 2012: 22.

[19] Тихова 2012: 29, 10b2 и критический аппарат к 10b1-5.

γ΄ μνήμη τῶν δικαίων Ἰωσὴφ τοῦ ἀπὸ Ἀριμαθαίας καὶ Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς καὶ τῶν λοιπῶν μαθητριῶν τοῦ κυρίου.»[20] Четвёртая неделя пасхального цикла, которая в рукописи Гильфердинга считается третьей, посвящена теме расслабленного в Овчей купели (ἐπὶ τῇ προβατικῇ κολυμβήθρᾳ). Заглавие в этой рукописи таково: ꙗ҆ѵ҆ленїе ѡ ρаслабленѣмь[21].

Пятая неделя, которая в *Син.* не получила отдельного наименования, в рукописях сербской редакции носит название ѡ сама́рѧнѣ́ны[22]. Аналогична ситуация с шестой неделей, в которую читается чтение от Иоанна 9:1-38: в рукописи Синодального собрания и она не получила наименования, в рукописях же сербской редакции читаем: ѡ слѣпцѣ[23]. В типиконе Великой Церкви недели четвёртая, пятая и шестая также не получили собственного наименования.

Седьмая неделя прерывает ряд повествований о чудесах, освещённых в евангелии от Иоанна. Относительно этой недели, чье место между Вознесением Господним и Пятидесятницей, мы читаем в *Типиконе Великой Церкви* X века следующее: «μνήμην ἐπιτελοῦμεν τῶν τιη΄ ἁγίων πατέρων τῶν ἐν τῇ Νικαέων μητροπόλει»[24]. Возникновение этого праздника, как и других праздников вселенских соборов, подробно исследовано ассумпционистом Северианом Салавиллом в 1925 году[25], а также освещено с привлечением материалов из гимнографии в новой книге Николая Эгендера «Pâques et les grandes fêtes byzantines» 2020 года[26]. Первым собором, получившим литургическое ознаменование, был Халкидонский собор 451 года, и произошло это в 518 году при императоре Юстине I[27]. Подчеркнём, что ни одна из рукописей *Учительного Евангелия* не даёт никакого указания на литургическое содержание в седьмую неделю пасхального цикла. Для 7-го воскресенья после Пасхи четыре рукописи *УЕ* расходятся в деталях рубрики: *Син.* сѣказа́ннїе

[20] Mateos 1963, 2: 114.
[21] Тихова 2012: 37, критический аппарат к 14a20-b1.
[22] Тихова 2012: 49, критический аппарат к 20a18-21.
[23] Тихова 2012: 73, критический аппарат к 31d8-11.
[24] Mateos 1963, 2: 130.
[25] Salaville 1925.
[26] Egender 2020: 344-351.
[27] Mateos 1963, 2: 134, 160.

·ѕ̄· єв҃нгєлиꙗ· ѿ иоанa, *Вен.* сѣкаzанїе ієвн҃лиє· ѿ нѡ̑а ·ѕ̄·, а *Гильф.* и *Хил.* вь н҃ѣ ·ѕ̄· по пасцѣ (*УЕ* 42b15)[28].

С недели Всех святых начинаются чтения евангелия от Матфея. В современном типиконе эта неделя завершает пасхальный цикл и, соответственно, Пентикостарий. Рукописи *Учительного Евангелия* носят в эту неделю заглавие: сѣкаzанїе ·а̄· єв҃нгліе ѿ мѳ̑, при чем ·а̄· отсутствует в *Гильф.* и *Хил.* (*УЕ* 53b3). Рукописи Гильфердинга и Хиландарского монастыря добавляют: вь н҃ѣлю всѣхь с҃тынхь. В песнопениях данной недели употребляется, главным образом, 8 глас, что подтверждает завершение пасхального цикла.

Нумерация последующих недель с чтениями евангелия от Матфея начинается после Пятидесятницы (*УЕ* 57b4). Однако такая нумерация встречается лишь в сербских списках *Учительного Евангелия*, в рукописи же Син. 262 нумерация иная: в ней уже упомянутая система нумерации используется до 25 недели, т. е. до 17 недели цикла евангелия от Матфея.

Неделя 26 и 27, завершающие цикл чтений евангелия от Матфея, обрамляют праздник Воздвижения креста 14 сентября. Здесь обычное литургическое указание входит в состав заглавия всех списков *Учительного Евангелия*, включая *Син.*: н҃ѣ прѣдъ въздвиженїемь крьста[29], и далее: н҃ѣ по вз҃ѣ кр҃та[30]. После этой недели начинается цикл чтений евангелия от Луки, его открывает гомилия 28 *Учительного Евангелия.*

Литургические рубрики снова встречаются в связи с праздником Рождества Христова и гомилией 38. В рукописях читаем обычные названия: н҃ѣ прѣ҃ѣ рожьствъмь хр҃вмь (во всех без Венской)[31], а затем: н҃ѣ по рожд҃ствѣ хр҃вѣ[32]. Эти две недели упоминаются в том же виде и в типиконе Великой Церкви: «Κυριακὴ πρὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως, κυριακὴ μετὰ τὴν γέννησιν».[33]

На праздник Богоявления 6 января формулировка в разных рукописях *Учительного Евангелия* различна. Сначала следует за-

[28] Тихова 2012: 93 и критический аппарат к 41b15-18.
[29] Тихова 2012: 251, 126a12-14 и критический аппарат к 126a12-16.
[30] Тихова 2012: 257, 129a3 и критический аппарат к 129a3-6.
[31] Тихова 2012: 340, 170c5 и критический аппарат к 170c5-8.
[32] Тихова 2012: 363, 182b6 и критический аппарат к 182b6-9.
[33] Mateos 1963, 2: 162; смотри *УЕ* 188d13.

метить, что специфическое упоминание недели пред Богоявлением отсутствует. Как уже заметила Элеонора Галлуччи, этот факт объяснён в *Типиконе Великой Церкви*. В рубрике в конце статьи о неделе по рождестве Христове в обычной формулировке «δεῖ δὲ εἰδέναι»[34] – «подобает ведати» – подчёркивается, что чтения евангелия – а следовательно, и соответствующие гомилии – зависят от дат календаря, а именно от того, приходится ли между 25 декабря и 6 января одна неделя или целых две. Ситуация, при которой между этими двумя праздниками случается всего одна неделя, не так редка: например, именно так было в начале 2023 года: Рождество Христово, отмечавшееся 25 декабря 2022 года, пришлось на неделю, праздник же Богоявления, совершаемый 6 января, выпал на пятницу. Единственная неделя между этими праздниками пришлась на 1 января. Таково объяснение мнимому пропуску в *Учительном Евангелии.*

Можно подивиться тому, что эта структурная черта, не учитывающая всех возможностей календаря, не вошла в рукописи *Учительного Евангелия*. Как представляется, первоначальная редакция этого памятника староболгарской письменности, вероятно, отражена в рукописи Син. 262 и позже подверглась переработке – возможно, потому что в литургической практике это собрание гомилий осталась на периферии. Оно было вытеснено в XII веке в Византии Патриаршим гомилиарием, известном под разными названиями и распространившемся в славянском переводе в XIV веке, а затем ещё больше – в XV и XVI веках в сербской, среднеболгарской и русской редакциях.

Нельзя упустить из виду, что *Учительное Евангелие* было составлено в качестве дополнения или добавления к евангельскому лекционарию, так называемому краткому апракосу, пусть и с изменениями в составе. Краткое евангелие-апракос содержит чтения не только для недель, но и для суббот, как это видно из старославянских рукописей этого памятника – например, из *Саввиной книги* или из *Ассеманиевого евангелия*. Структура, то есть распределение чтений в *Учительном Евангелии* полностью соответствует структуре типа краткого апракоса, пусть и в сокращённом виде (из-за отсутствия чтений для суббот). Добавим, что *Учительное Евангелие*

[34] Hannick 1981: 269-276.

Константина Преславского, памятник древнеболгарской письменности IX века, доказывает неосновательность или сомнительность тезиса Алексея Пентковского о первичности составления тетраевангелия по отношению к апракосу[35].

На основе анализа заглавий 51 гомилии *Учительного Евангелия* становится возможным назвать несколько черт, характеризующих сборник гомилий, а также различие между четырьмя сохранившимися рукописями в отношении литургического употребления этого знаменитого памятника древнеболгарской культуры IX века. Вопрос источников гомилий, взятых из катен, мы оставили незатронутым, поскольку его компетентно и подробно исследовали в недавних статьях Добриела Котова, Иван Петров и Георги Митов[36].

Анализ заглавий гомилий мог показаться утомительным. Однако он позволил сделать некоторые предварительные выводы. Прежде всего, стало очевидно, что три рукописи сербской редакции, относящиеся к более поздней эпохе, чем рукопись Син. 262, были лучше приспособлены к литургической практике, чем сама древняя рукопись. Ссылки на *Типикон Великой Церкви* в данном контексте не случайны: они подчёркивают стремление приспособить сборник гомилий к литургическим структурам.

Критическое издание *Учительного Евангелия*, подготовленное Марией Тиховой, проливает свет на достижения книжников древнеболгарской церковной культуры в начаьный период её развития. Тщательное исследование рукописной традиции на основе критического аппарата, включённого в это издание, позволяет проследить этапы усвоения византийской литургической жизни и практики среди южных славян.

Литература

Birkfellner 1975: Birkfellner, G. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung 23). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.

35 Пентковский 1998.

36 Котова 2022; Petrov 2022; Митов 2022.

Burns 1977: Burns, I. The Numbering of the Johannine Saturdays and Sundays in Early Greek and Slavonic Gospel Lectionaries. – Palaeobulgarica 1/2, 1977, 43-55.

Egender 2020: Egender, N. Pâques. Grandes fêtes byzantines. Bruyères-le-Châtel: Nouvelle Cité, 2020.

Geerard 1983: Geerard, M. Clavis patrum graecorum. I. Patres Antenicaeni. Turnhout: Brepols, 1983.

Hannick 1981: Hannick, Ch. Maximos Holobolos in der kirchenslavischen homiletischen Literatur (Wiener byzantinistische Studien 14). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

Jagić 1873: Jagić, V. Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa. 4. Nedjeljna propoviedanja Konstantina prezvitera bugarskoga po starosrpskom rukopisu XIII vijeka. – Starine 5, 1873, 28-42.

Mateos 1963: Mateos, J. Le typicon de la Grande Église. Ms. Sainte Croix n° 40, Xe siècle. T. 2: Le cycle des fêtes mobiles (Orientalia christiana analecta 166). Roma: Pont. Inst. Orientalium Studiorum, 1963.

Petrov 2022: Petrov, I. P. The Greek sources of Učitel'noe Evangelie revisited: Sermon 20. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-28.

Sadnik 1967: Sadnik, L. Des Johannes von Damaskus Ἔκθεσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 5). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.

Salaville 1925: Salaville, S. La fête du concile de Nicée et les fêtes des conciles dans le rit byzantin. – Echos d' Orient 24, 1925, 445-470.

Алексеев 2008: Алексеев, А. Библия в богослужении. Византийско-славянской лекционарий. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2008 [Alekseev 2008: Alekseev, A. Biblija v bogosluženii. Vizantijsko-slavjanskoj lekcionarij. Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2008].

Антоний 1885: архим. Антоний (Вадковский). Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин, епископ болгарский и его Учительное евангелие. Казань: Типогр. Императорского университета, 1895 [arhim. Antonij (Vadkovskij). Iz istorii drevnebolgarskoj cerkovnoj propovedi. Konstantin, episkop bolgarskij i ego Učitel′noe evangelie. Kazan′: Tipogr. Imperatorskogo universiteta, 1895].

Богдановић 1978: Богдановић, Д. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд: Српска академија наука и уметности, 1978 [Bogdanović, D. Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1978].

Галлуччи 2001: Галлуччи, Э. Учительное Евангелие Константина Преславского (IX–X в.) и последовательность воскресных евангельских чтений церковного года. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20 [Gallučči, È. Učitel′noe Evangelie Konstantina Preslavskogo (IX–X v.) i posledovatel′nost′ voskresnyh evangel′skih čtenij cerkovnogo goda. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20].

Котова 2022: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие? – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie? – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Крысько, Мольков 2017: Крысько, В., Мольков, Г. Языковые особенности Учительного Евангелия Константина Преславскаго и его древнейшего списка. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395 [Krys′ko, V., Mol′kov, G. Jazykovye osobennosti Učitel′nogo Evangelija Konstantina Preslavskago i ego drevnejšego spiska. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395].

Малинин 1878: Малинин, В. Исследование Златоструя по рукописи XII века имп. Публичной Библиотеки. Киев: s.e., 1878 [Malinin, V. Issledovanie Zlatostruja po rukopisi XII veka imp. Publičnoj Biblioteki. Kiev: s.e., 1878].

Митов 2022: Митов, Г. Византийските новозаветни катени и Учителното евангелие на Константин Преславски: от катената към хомилията. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-41 [Mitov, G. Vizantijskite novozavetni kateni i Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski: ot katenata kăm homilijata. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-41].

Михайлов 1895: Михайлов, А. К вопросу об Учительном Евангелии Константина епископа болгарского. – Древности. Труды Славянской комиссии Имп. Московского археологического общества 1, 1895, 76-133 [Mihajlov, A. K voprosu ob Učitel′nom Evangelii Konstantina episkopa bolgarskogo. – Drevnosti. Trudy Slavjanskoj komissii Imp. Moskovskogo arheologičeskogo obščestva 1, 1895, 76-133].

Пентковский 1998: Пентковский, А. М. Лекционарии и четвероевангелия в византийской и славянской литургических традициях. – В: Алексеев, А., Пичхадзе, А. и др. (изд.) Евангелие от Иоанна в славянской традиции (Novum Testamentum palaeoslovenice 1). Приложение 1. Санкт-Петербург: Российское библейское общество, 1998, 3-54 [Pentkovskij, A. M. Lekcionarii i četveroevangelija v vizantijskoj i slavjanskoj liturgičeskih tradicijah. – V: Alekseev, A., Pičhadze, A. i dr. (izd.) Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii (Novum Testamentum palaeoslovenice 1). Priloženie 1. Sankt-Peterburg: Rossijskoe biblejskoe obščestvo, 1998, 3-54].

Сводный каталог 1984: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI-XIII вв. Москва: Наука, 1984 [Svodnyj katalog slavjano-russkih rukopisnyh knig, hranjaščihsja v SSSR XI-XIII vv. Moskva: Nauka, 1984].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlnoto opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012].

Цыпин 2001: Цыпин, Вл. Антоний (Вадковский). Православная энциклопедия. Т. 2. Москва: Церковно-научный центр РПЦ «Православная энциклопедия», 2001, 621-623 [Cypin, Vl. Antonij (Vadkovskij). Pravoslavnaja ènciklopedija. T. 2. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr RPC «Pravoslavnaja ènciklopedija», 2001, 621-623].

The *Didactic Gospel* (*Učitel'noe Evangelie*) and its Liturgical Use

Abstract: The paper deals with the liturgical use of the *Didactic Gospel* that was compiled to complement the short evangeliary (*kratkij aprakos*) but was restricted to the readings for the sundays of the movable cycle. The four manuscripts that have come down to us differ significantly as to the indications of the liturgical use. It is obvious that the oldest manuscript, Moscow GIM Sin. 262, contains practically no liturgical indications. This could mean that the liturgical use of the *Didactic Gospel* was not the main reason for its compilation. The later Serbian manuscripts contain a larger number of liturgical indications that are also more precise, but they differ amongst each other. This problem should be studied in more depth, comparing the indications in the *Didactic Gospel* with those in South Slavonic manuscripts of the short evangeliary from the 13th and 14th c. Attention should also be paid to the coincidence in the names of the sundays of the movable cycle between the Serbian manuscripts of the *Didactic Gospel* and the Typikon of the Great Church of Constantinople.

Keywords: short evangeliary (*kratkij aprakos*); liturgical names for the feasts; Typikon of the Great Church.

Prof. Dr. Christian Hannick
Universität Würzburg
Deutschland

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.12

Беседа III от *Учителното евангелие* на Константин Преславски в състава на среднобългарски Триоден панигирик от XIV в.*

Цветомира Данова
Кирило-Методиевски научен център
Българска академия на науките

Резюме: Настоящата статия въвежда в научно обръщение неизвестен препис на III беседа от *Учителното евангелие*, поместен в ръкопис № 540 от сбирката на П. Н. Тиханов в Руската национална библиотека в Санкт Петербург. Ръкописът е Триоден панигирик от XIV в. Анализът на новооткрития среднобългарски препис показва, че той предава с минимални разлики старобългарския текст на III беседа, като най-голяма е близостта му с най-ранния препис на *Учителното евангелие* в руския кодекс *Син. 262* от XI-XII век.

Ключови думи: Константин Преславски; *Учително евангелие*; Триоден панигирик; ръкопис Тиханов 540.

Старобългарският текст на *Учителното евангелие* от Константин Преславски (нататък *УЕ*) е запазен в едва четири пълни преписа[1]. През последните години текстовата традиция на сбирката се допълва с новооткрити преписи на отделни беседи, поместени в различни по тип кодекси[2]. Настоящата статия въвежда в научно обращение

* Статията е разработена в рамките на проект „Дигитален справочник на кирило-методиевското научно наследство“ на Кирило-Методиевския научен център при БАН с финансиране по проекта BG05M2OP001-1.001-0001 за изграждане и развитие на Центъра за върхови постижения „Наследство БГ“.

[1] В течение на век и половина са осъществени частични издания на различни беседи от *УЕ* (Jagić 1873, архим. Антоний 1885; Михайлов 1894; Vaillant 1967), а пълното бе публикувано преди десетилетие от М. Тихова (2012).

[2] Виж Турилов 2012: 185; Спасова 2004; Спасова 2014; Спасова 2015; Спасова 2016.

още един неизвестен досега среднобългарски препис на Трета беседа от *УЕ* и представя някои основни резултати от проучването му.

В рамките на изготвянето на справочника *Bibliotheca Homiletica Balcano-Slavica*[3] при новото описание и уточняване на състава на кодекс № 540 от сбирката на П. Н. Тиханов (нататък *Тих540*)[4], която се съхранява в Руската национална библиотека в Санкт Петербург, Климентина Иванова идентифицира слово № 29 от ръкописа като Трета беседа от *Учителното Евангелие* на Константин Преславски. То е поместено с името на Йоан Златоуст и е предназначено за Неделя на мироносиците: Троице пр҃таа помаⷢ҇н начинаѫщоу ми… (л. 199б-201а)[5]. *Тих540* е Триоден панигирик от XIV в. с постен и цветен дял. Правописът му е български – двуеров и двуюсов. Съдържа слова от Неделя на блудния син до Петдесетница. Съставът му представя един по-особен тип Панигирик, който се отличава от най-разпространените през втората половина на XIV в. атонско-търновски новоизводни триодни панигирици. *Тих540* е от типа, който авторите на подготвяния справочник *Bibliotheca Homiletica Balcano-Slavica* определят като Своден триоден панигирик[6]. В този тип триодни панигирици се смесват текстове от различни епохи. Поместени са творби (византийски или славянски), преведени или възникнали в началния период на старобългарската книжнина, определяни с термина *староизводни*, като наред с тях са включени и преводи или редакции, възникнали през XIV в., определяни като *новоизводни*. В *Тих540* преобладават *староизводните* текстове[7]. Сред тях трябва да се отбележат няколко творби, свързани с историята на старобългарската книжовност. Това са Словото за Възнесение Господне от Йоан Екзарх (№ 35)[8], а също и три слова от Цар-Симеоновия *Златоструй* от X в. – за Неделя на блудния син (№ 2)[9], за Велики петък (№ 21)[10]

---

[3] За целите, методологията и терминологията на бъдещия *справочник Bibliotheca Homiletica Balcano-Slavica* вж. Иванова, Данова 2019.

[4] Иванова, Данова 2022. Предишните описания на ръкописа: Димитрова 1990: 99-24; Христова, Загребин, Енин, Шварц 2009: 180-186.

[5] Вж. Иванова, Данова 2022: 234.

[6] За сводните триодни панигирици вж. Иванова, Данова 2019: 28; 33-34; Иванова, Данова 2022: 207-208.

[7] По-подробно за състава на *Тих540* вж. Иванова, Данова 2022: 208-214.

[8] С начало: Веселитⷭ҇е нб҃са и раⷣуⷭ҇и земле…, л. 224а-226б.

[9] С начало: Присно (оу)бо чл҃колюбїе б҃жїе [про]повѣдаⷮ҇и…, л. 1а-7а.

[10] С начало: Потрѣбно ⷭ҇е въ се врѣмѧ и длъгь іѡвовь вьздати…, л. 159а-163а.

и за Неделя на слепия (№ 33)[11]. Към тези текстове трябва да се прибави и намерената в *Тих540* от М. Спасова Втора беседа от *УЕ*, която е поместена като слово № 27 – Гл҃авь оубо е҆҃ѵ҃л҃н҃ пр҃ѣа҃ и сѣ прнр҆ѣ… (л. 192а-194а), предназначено за Томина неделя[12]. Обектът на тази статия, новооткритата Трета беседа от *УЕ*, в състава на *Тих540* е поместена като второ слово за Неделята на мироносиците. В първото описание на *Тих540*[13] то присъства под № 27 с името на Йоан Златоуст, а във второто описание[14] вероятно погрешно е сметнато за част от предходното първо слово за мироносиците и не е отбелязано.

Освен в *Тих540* Трета беседа от *УЕ* е поместена и в друг Триоден панигирик, цветен, от XV в.[15], също своден, дело на известния молдовски книжовник Гавриил Урик, който сега се пази в колекцията на Н. Лихачов, фонд 238 към Санктпетербургския институт за История на Руската АН, Оп. 1. № 364 (нататък *Лих364*)[16]. Трета беседа в *Лих364* с начало Трҗцѣ пр҃таа помаган, научнаѫщѧ мн… (л. 292а-294а) също е предназначена за Неделя на мироносиците. Двата ръкописа – *Тих540* и *Лих364*, към момента са единствени от познатите ни сводни триодни панигирици с подобен състав[17]. Общите им слова – както старо-, така и новоизводни са 15, а текстовете им са от една редакция. Три от тях, между които и Трета беседа от *УЕ*, се срещат само в тези два кодекса[18]. Тъй като пълният текст на Трета беседа по *Лих364* не ми е достъпен в момента, преписът не е включен в настоящото изследване. Разполагам само с наслова, началните и финалните фрази, които напълно съвпадат с тези от *Тих540*[19].

Основна задача на настоящото проучване е да се изясни мястото на *Тих540* в текстовата история на Трета беседа от *УЕ*. За тази цел *Тих540* е сравнен с текста на четирите пълни преписа на *УЕ*

[11] С начало: Мнѡгаа и разлнчна сѫ҇ ст҃хъ кннгъ оученїа…, л. 211а-221б.

[12] Спасова 2015.

[13] Димитрова 1990.

[14] Христова и др. 2009: 180-186.

[15] Иванова, Данова 2022: 234.

[16] Описание у Бегунов 2005: 332-339; Паскаль 2016: 34, № 17.

[17] Иванова, Данова 2019: 33-34.

[18] Иванова, Данова 2022: 211-212.

[19] Сърдечно благодаря на проф. Кл. Иванова за предоставените данни. Единственото разночетене в малкото текст, с който разполагам, се намира във финалната фраза: сеѫ҇ заповѣдн да дръжнм сѧ. сеѫ҇ заповѣда (да *Тих540*) земныѭ наслаждьше сѧ бг҃ъ… *Лих364*, л. 294а.

по изданието на М. Тихова[20]: Синодален (ГИМ, Син. 262), кр. XI – нач. XII в.[21] или средата на XII в.[22] (нататък *С*); Гилфердингов (РНБ, Гильф. 32), 1286 г. (нататък *Г*); Виенски (ÖNB, Cod. Sl. 12), XIV в. (нататък *В*); Хилендарски (Хил. 385), XIV в. (нататък *Х*)[23].

Разликите в насловите на *Тих540* и *СГВХ* са в номерацията на неделните дни и в евангелското четиво:

Тих540: иже въ с҃ты҆ ѡ҆ц҃а н҃ше҃, і҆ѡ҃ ꙁлаꙋ҃стааго, сл҃о ѿ і҆ѡ҆н҆ва е҆ѵ҃лїа. в н҃е мꙋ҆рѡносицъ. бл҃ви ѡ҆:~

С: Иоана Ꙁлатооустааго· сказъ· еванг҃лиꙗ· ѿ маръка· ꙁа ·г҃· еванг҃лие ⁘ ѿ иоана ⁘

Г: тогожде ꙁлаꙋ҃стааго сказаниѥ ѥꙋ҃лиꙗ вь не҃ ·в҃· ѡ иѡсифѣ и ѡ мироно҆сицахь: ѿ м҃ ⁘

В: тогоже ꙁлаꙋ҃стаго иѡ҃а · сказанїѥ · ѥ҃вигл҃иꙗ ѿ ма҃ꙗ·

Х: не҃ ·г҃· по па҃ · їѡа҃ ꙁлаꙋ҃стаго· сказаниѥ ѥꙋ҃лиꙗ· ѿ їѡа҃ ⁘

В типиците, привлечени в изследването, Неделята на мироносиците е отбелязана като трета[24]. В евангелските ръкописи начините

[20] По изданието на М. Тихова (Тихова 2012).

[21] Уханова 2012.

[22] Крысько, Мольков 2017.

[23] По Тихова 2012: 29-37. В статията текстът от *УЕ* се цитира по Синодалния препис (*С*), издаден от М. Тихова (Тихова 2012).

[24] Срв. Патмоски препис на Типика на Великата константинополска църква: Κυριακῇ γ΄. Μνήμη τῶν ἁγίων Ἰωσὴφ τοῦ ἀπὸ Ἀριμαθαίας καὶ Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς, καὶ τῶν λοιπῶν μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τοῦ Κυρίου. … Εὐαγγέλιον κατὰ Μάρκον κεφ. σκζ΄. Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἐλθὼν Ἰωσὴφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας. (Дмитриевский 1895: 142); Йерусалимски препис на Типика на Великата константинополска църква: Κυριακῇ γ΄, μνήμη τῶν δικαίων Ἰωσὴφ τοῦ ἀπὸ Ἀριμαθαίας καὶ Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς καὶ τῶν λοιπῶν μαθητριῶν τοῦ Κυρίου. … Εὐαγγέλιον κατὰ Μάρκον κεφ. σκζ΄. Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἐλθὼν Ἰωσὴφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας, τέλος· ἐφοβοῦντο γάρ. (Mateos 1962: 114-115); *Студийско-Алексеевски устав*: не(д) ·г҃· мѵроносицѧм(ъ) … еѵа(г)· ѿ ма(р)· Въ он (в)· приде иосифъ ѿ ар⁘ (Пентковский 2001: 264-265); първи български превод на Йерусалимския типик (за него вж. Пентковский 2004: 163-164): вь н҃е ·г҃· по па҃· пам҃ѧ ст҃хь мѵроносиць жень· и іѡсифа праведнаго ... Єѵ҃лиѥ ѿ ма҃ … Єѵ҃лиѥ· ѿ ма҃ вь вр҃ ѡ҃ приш҃е іѡсифь… (по ЦИАИ 201, л. 219-220); втори български превод на Йерусалимския типик (вж. за него Пентковский 2004: 167-168): н҃е. г҃ мѵроносиць. н҃е .г҃. по пасцѣ. с҃ты҆ жень мѵроносиць, и іѡсифа праве҃наго ... еѵ҃лїе, ѿ м҃а Въ вр҃ѣ ѡ҃, прїиде іѡ҃сн… (по ЦИАИ 44, т.нар. *Черепишки типик*, л. 561, 563, срв. и Димитров 2014); първи сръбски превод на Йерусалимския устав, т.нар. *Никодимов типик* (за него вж. Пентковский 2004: 165-166): н҃е. г҃. по п҃а. сты҃. мироносиць жень. и иѡсифа праведнаго. … ѥѵ҃ ѿ ма҃. вь ѡ҃ прн҃и иѡсифь (по Типик 2004, л. 158б, 159а); втори сръбски превод на Йерусалимския устав, т. нар. *Романов типик* (за него вж. Пентковский 2004: 166-167): Недеља трећа св. Мироносица, л. 235а (по Мирковић 1956: 58). В Евергетидския типик има липса,

за номериране и описание на неделите от Великден до Петдесетница са различни[25] и са отразени в разглежданите тук наслови[26]. В зависимост от това, дали Неделята на Възкресение Христово се брои за първа или не, Неделята на мироносиците е или втора, или трета след Пасха. Означението на неделите освен цифрово може да е и словесно, чрез наименованието им[27]. Първоначалният начин за номериране на неделите от Великден до Петдесетница във византийските лекционарии приема Пасха за I неделя[28], т.е. Неделята на мироносиците е трета (·г҃·). Този начин за номериране на неделите в пасхалния цикъл е и по-разпространеният в ранните (до XIV в.) славянски евангелски календари[29]. Такава номерация на Неделята на мироносиците, т.е. трета (·г҃·), е засвидетелствана в насловите на *С* и *Х*. В препис *Г* неделята е номерирана по втората система[30], според която Пасха не се брои за първа неделя, т.е. Неделята на мироносиците е втора (·в҃·) и е означена едновременно и словесно чрез посвещението за съответния ден (вь нє҃ ·в҃· ѡ нѡсифѣ и ѡ мироно҆сицахь). В *Тих540* неделята е отбелязана чрез посвещението за деня (в н҃є мѹ҆рѡносицъ). Ако се съди по единственото запазено цифрово означение на неделите в *Тих540* – Шеста неделя на слепия (в нє҃ ѕ҃ о слѣпѣ, л. 211а)[31], то Неделята на мироносиците в среднобългарския препис се брои за трета. Без означение на неделята – нито цифрово, нито с наименование, е препис *В* на *УЕ*. Наименованието на неделята в *Тих540* и *Г* с посочване на обекта на посвещението (в н҃є мѹ҆рѡносицъ *Тих540*; ѡ нѡсифѣ и ѡ мироно҆сицахь *Г*), следва, макар и с различна пълнота,

---

която обхваща почти цялата Неделя на Мироносиците (до Събота), но тъй като Неделя на Разслабения е отбелязана като четвърта – Κυριακὴ δ΄ τοῦ Παραλύτου (Дмитриевский 1895: 572; Jordan 2005: 566), Неделята на мироносиците се брои за трета.

[25] За гръцките евангелски лекционари вж. Burns 1977, специално за Неделя на мироносиците вж. и Gregory 1900: 345. За отбелязването на неделните дни в ранните славянски евангелски лекционари и въобще в ранните (до XIV в.) славянски евангелски календари вж. Burns 1977 и Дограмаджиева 1998, а специално за Неделя на мироносиците – Дограмаджиева 1998: 6-7.

[26] Различните начини за номериране и описание на неделите след Пасха са добре засвидетелствани и в преписите на Закхеевия превод на триодните синаксари на Никифор Калист Ксантопулос (Тасева 2010: 402-497).

[27] По-подробно виж Burns 1977: 49; Дограмаджиева 1998: 5-8.

[28] Burns 1977: 49.

[29] Дограмаджиева 1998: 4.

[30] Burns 1977: 48; Дограмаджиева 1998: 4.

[31] Иванова, Данова 2022: 236.

наименованията в гръцките и славянските евангелски ръкописи[32] и типици[33].

В разглежданите наслови евангелското четиво се приписва или на Марк, или на Матей, или на Йоан. За жените мироносици и Йосиф Ариматейски, и за свързаните с тях събития, пишат и четиримата евангелисти – срв. Мт 27:57-28:10; Мк 15:43-16:8; Лк 23:50-24:10; Йн 19:38-20:18. По съдържание Трета беседа от *УЕ* отговаря на евангелския текст Мт 27:57-28:10[34]. Част от основния ѝ текст е изграден върху Мт 28:1 – Въ вечеръ же соботъны. свитаѭщи въ пръвѫѭ соботѫ...[35]. В гръцките[36] и славянските[37] евангелия като четиво за Неделя на мироносиците обаче е указан текстът от Марк 15:43–16:8. В типиците, привлечени в изследването, четивото също е от Евангелието на Марк[38]. Единствено в Черепишкия типик е посочено Евангелието от Матей, но всъщност текстът отново е от Марк (...еѵ҃лїе, ѿ м҃а Въ вр҃ѣ ѡ҃, прїиде іѡ҃сн ЦИАИ 44, л. 563)[39]. За целия цикъл след Пасха се използват четива от евангелието на Йоан. Изключенията, между които и Неделя на мироносиците, са малко[40]. В наслова на *С Трета беседа* се представя като текст върху четиво от Марк (сказъ· еванг҃лиꙗ· ѿ маръка), каквито са и предписанията за празника. Допълнението еванг҃лие·:· ѿ иоана·:· след номерацията на неделята (·г҃·) вероятно е следствие от зависимостта между цикъл и евангелист даже и в случаите, при които конкретното четиво не съвпада с евангелиста на цикъла[41]. Вероятно поради същата зависимост в насловите на *Х* и *Тих540* е указано евангелието от Йоан (…сказаниѥ ѥѵ҃лиꙗ· ѿ їѡа҃ *Х*; …сл҃о ѿ ꙇѡ҃нва ѥ҆ѵ҃лїа… *Тих540*). В насловите на *В* и *Г* указанието за Евангелието от Матей (…сказанїѥ · ѥ҃вниглиꙗ ѿ ма҃ꙗ· *В*; …ѿ м҃ *Г*)

[32] Дограмаджиева 1998: 6-7.

[33] Вж. бел. 24.

[34] Галлуччи 2001: 12.

[35] Текстът на Мт 28:1 е цитиран тук по Алексеев и др. 2005: 158.

[36] По Gregory 1900: 345.

[37] По Дограмаджиева 2000: 19; Алексеев 2008: 194.

[38] Вж. бел. 24.

[39] Вж. бел. 24.

[40] Дограмаджиева 2000: 10, 19.

[41] Дограмаджиева 2000: 10. Срв. например в Асеманиевото евангелие: н҃е в҃ в нѭ҃ бъ҃не҃ ·:· памѧ҃ носіфоу іже ѿ ·:· аріма҃ѳеꙗ· и магдалънни и прочи҃ оучен҃нимъ и оученица҃ гн҃ѣм·:· … ева҃ ѿ ио҃ гл҃а (л. 11c-d), но текстът е от Мк 15:43-47; 16:1-2 (Vajs, Kurz 1955: 22), а също и Савината книга: н҃е· в҃· въ нюже творимѣ· памѧ҃· носифоу· и никодимоу· моуроносиць· еѵ҃· ѿ иѡ҃ана· (л. 24а), като текстът също е от Мк 15:43-47; 16:1 (Князевская и др. 1999: 136).

почива или върху съдържанието на самата *Трета беседа*, или отразява типикарски указания, които посочват четиво от Матей, както е в случая с Черепишкия типик, макар в него указанието да не отговаря на четивото. В насловите варианти има и жанровото определение: съказъ (*С*), съказанниѥ (*ВГХ*) и слово (*Тих540*). В *Тих540* съказъ и съказанниѥ са заменени със слово, което е типичният жанр за един Панигирик.

Извън наслова анализът на Третата беседа по *Тих540* даде следните резултати.

Среднобългарският препис предава доста точно старобългарския текст на Трета беседа. По-голямата част от ексцерпираните разночетения при сравнението на *Тих540* и четирите преписа на *УЕ* са правописно-фонетични и граматични варианти:

Тих540	*СГВХ*
нѫ	нъ
д҃шѫ	д҃ша
прїндостѣ	прндєстє
положншѫ	положнша
дръзнѫ	дьрзнꙋвъ
въсѣ	вьсѣхъ
реклъ є҃	рѣшѧ
мннѫвшѫ	мнноꙋвъшєѥ
текшє	тѣкостє
а҆г҃гла съшє҃шаго	анг҃ль съшьдъшааго и др.

Лексикалните разночетения са малко, като доста голяма част от тях са словообразувателни и повечето са представени в следващата таблица:

гръцки текст[42]	*Тих540*	*СГВХ*
om.	даж҃ъ	подаждь
om.	казаемы҆	съказаѥмъıнхъ
ἐξέδωκε	прѣда҃с	въдасть
om.	нераденїе	неродьство
μιμησώμεθα	оу҆по҃бнм сѧ	Подобнмъ сѧ
πληθυντικῶς	оу҆множено҃	мъножьно
τῆς βουλῆς	съвѣтн҃и	съвѣтьннкъ
ἑτέρου	ѻ҆ного	нного
om.	съмыслъно̀	хъıтро
ἕως	донде҃ж	дондеже
om.	възе҃	вьсьде
ἐξελθοῦσαι	ѻ҆тндошѫ	нзлѣзъшн
ὁμώνυμος	дроугаа	тьзница *СГ*, н тьгннць! *В*, н тьгынж҃е! *Х* и др.

Повечето текстологически варианти показват, че в *Тих540* се появяват някои разлики като липси, добавки, транспозиции или преосмисляния спрямо пълните преписи на *УЕ*. Те също са малко на брой и повечето са представени в следващата таблица:

Тихова 2012	*гръцки текст*	*Тих540*	*СГВХ*
11a14-17	ἀλλὰ καὶ τὸ ἐν τῷ μνημείῳ αὐτοῦ τῷ καινῷ	нж҃ и еже въ гробѣ своѥ҃ новѣ	нъ ѥже и въ гробѣ новѣмь своѥмь
11a21-11b3	τὸ εἰς καινὸν αὐτὸν μνημεῖον ταφῆναι	е҆же въ новѣ гробѣ погребеноу быти	ѥже въ новѣ гробѣ погребеноу емꙋ быти
11d19-21	αὐτὸς γὰρ εἶπε ὅτι “*ἐγώ εἰμι*.”	сам бо ре҃ а҆зъ е҆смъ҃. нж҃ напр҃ѣ лежѫщаа възвратн҃ сѧ	самъ бо рече· ꙗко азъ ѥсмь ⁘

[42] Използваният в изследването гръцки текст ми е предоставен от колегите от проект „Словното богатство на Учителното евангелие на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, за което сърдечно им благодаря.

12a1-6	Τὸ δὲ "*ὀψὲ σαββάτων*," οὐ τὴν ἑσπέραν τὴν μετὰ τὴν ἐν σαββάτῳ δύσιν τοῦ ἡλίου δηλοῖ·	ѥ҆же ре҃ ї҃ѡа́нъ҆ въ вечеръ сѫбоҭ. не вѣ́ръ а҆вла҃ѣ҆ ѥ҆же въ сѫбоҭ҃ѫ҃ покаꙁаа҆хѫ҃ жены сла҃ице.	Λ ѥже вечеръ сѹ҆ботъ· не вечеръ ꙗвлꙗѥть· ѥже въ соуботоу по ꙁахождєннн слъньца
12b21-12c1	ἡμῖν σύνηθες	ꙋ҆быѵан на҃	намъ объѵан
12c15-16	τὸ βράδιον	om.	поꙁдьньство
13a13-16	τὸν τόπον εἶδον ὅπου ἔκειτο ὁ Κύριος, καὶ προσταχθεῖσαι	om.	мѣсто вндѣсте ндеже лежа гѣ. н повелѣнѣ бъıвъшн
13d18-21	om.	въсн҃ оу҆́бо ꙁаповѣдѥ҆ въсн҃ пр҃р҃цн н҃ вѣ҃ ꙁаконъ внса҃.	в сею бо ꙁаповѣдню. вьса҃ проѵаꙗ ꙁаповѣдн внса҃ть

Съпоставителният анализ също така показа, че среднобългарският препис най-често съответства на най-ранния препис на *УЕ – С*.

Тихова 2012	*Tux540*	*СГВХ*
10d 11-12	ѿ = *СВХ*	om. *Г*
11a20	сѥ҆ = *СВХ*	н сє *Г*
11d10-11	оу҆́бѡ = *СВХ*	нбо *Г*
13c21	ма҃ = *СХГ*	ме н *В*
12a4	ѥ҆же = *СГ*	а ѥже *ВХ*
12a20	ѿ сѫбоҭ = *СГ*	ѿ соуботы *ВХ*
12b2	нѥ́ла҃ = *СГ*	недѣль *В*, недєль *Х*
13c19	хр҃аннтн = *СВХ*	схр҃аннтн *Г* и др.

В немалко случаи *Тих540* съвпада само със *С*:

Тихова 2012	*Тих540 = Син*[43]	*ВГХ*
10d2	съ҃	om. *ВГХ*
10d8-9	ѿ незнаѥ́мыи	ѿ знаѥмыихь *ВГХ*
10d15	паче	om. *ВГХ*
11c8-10	ѻ҆бразѣ (образъ *С*) бѣ, веледш҃їа (вельдш҃ьꙗ *С*) и҆ любве	ѡбразь бо вьшьдь ꙗко и любве (*В*), ѡбразь бо вьш҃ь ꙗко и любве (*Г*), ѡбразь бо вьш҃ь ꙗко и любве (*Х*)
11c18	сѫща̀	om. *ВХГ*
11d2-6	мы҃ ж҃ лѣностиѫ и҆ скѫпостїѫ ѻ҆дръжими. нѝ а҆л҄чнаго	дрьжими, альчоущаго *В*, дрьжїми, альчоущаго *Х*, дрьжимыи *Г*
12a4-5	въ сѫботѫ҃	om. *ВХГ*
12b12-13	ли҃ въ вечеръ сѫботы	om. *ВХГ*
12d7-9	на конецъ скон҃ныѫ	на коньце се кончаныѥ *В*, на кн҃ць сеѥ кончаниѥ *Г*, на конць се кончаниѥ *Х*
12d9-11	н҃елѧ, мат҄ѳеи ꙗ҆влѣѫи (ꙗвлꙗꙗ *С*)	om. *ВХГ*
13b11-13	и҆м҄же и҆ званѣ бывши	имьже завалено бывьше *В*, имьже завалѥно бывьшеѥ *Г*, имже завалено бывше *Х*
13d9-11	и҆ въсеѫ съвѣстїѫ своеѫ	om. *ВХГ* и др.

Много малко са разночетенията в *Тих540*, които нямат съвпадение със *С*, а с останалите преписи на *УЕ*:

Тихова 2012	*Тих540*	*СГВХ*
10b16-18	прилежнѫ разоумѣти = *ВГ*	прилежаньноу. разоумѣти *С*, разоумноу разоумѣти *Х*
10b20-10c1	є҆ѵ҃лїе = *ВГХ*	еванг҃лиѥмь симь *С*

[43] Не се отбелязват правописните разночетения между *Тих540* и *С*.

11a6	проси̑ = *ВГХ*	проснти *С*
11a8	не ѿстѫпи = *Х*	не отъстоупи же *СВГ*
11a21-11b1	е҆же въ новмѣ = *Г*	въ новѣ *СВХ*
13b5	съ нб҃съ = *ВГ*	съ нб҃се *СХ*
13b20-21	ѿ гроба = *ВГХ*	нз гроба *С*

В Трета беседа са употребени два по-точни и цялостни библейски цитата – Мт 28:1 и Лк 10:27. Цитатът от Евангелието на Матей, върху който, както бе отбелязано, е изградена част от беседата, не е цитиран цялостно в текста. Началната фраза на стиха (вечеръ сѫбо҃т *Тих540*) е цитирана четири пъти, а втората му част (свитаѫщъ въ е҆дннѫ сѫботѫ *Тих540*) веднъж:

Nestle-Aland: Ὀψὲ δὲ σαββάτων, τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων

Тих540, *л. 200б*: 1.1 вечеръ сѫбо҃т … 1.2 ве҃черъ сѫботѫ̀ (вечеръ соуботъ *СГ*, соуботы *ВХ*) … 1.3 ве҃ч сѫботъ (вечеръ соуботы *С*, соуботь *ВГХ*) … 1.4 ве҃ч сѫбѡ҃т (соуботы *ВГХ*) …

Тих540, *л. 200б*: свитаѫщъ въ е҆дннѫ (въ ѥдннъ *СВХ*, вь ѥдниоу *Г*) сѫботѫ (ѿ соуботъ *СГ*, ѿ соуботы *ВХ*)

Алексеев и др. 2005: Въ[1] вечеръ же[2] соботъны[3]. свитаѭщи въ пръвѫѭ соботѫ[4].
[[1] Въ липсва в Fl Vk^{f} [2] же липсва в множество ръкописи[44] [3] сѫботъ Kr Lc сѫботѫ Th [4] ѥдниои отъ сѫботъ Cd, въ ѥдннѫ отъ сѫботъ Pg *A B OB*, ѥдниомоу отъ сѫботы Th][45].

Библейският цитат от Мт 28:1 в Трета беседа, макар и несъществено, се различава от по-широко разпространения славянски превод. Вариантите от първата и втората част на цитата и в *Тих540*, и в *СВГХ* имат частични съвпадения с отделни евангелски преписи.

Върху втория библейски цитат – Лк 10:27, се изгражда заключението на Трета беседа, за което засега няма идентифициран гръцки текст[46]. Това е емблематичен библейски текст, който с известни вариации се среща в различни книги на Стария и Новия завет[47].

[44] Вж. Алексеев и др. 2005: 158.

[45] За сиглите на евангелските преписи вж. Алексеев и др. 2005: 9-10.

[46] За библейските цитати в оригиналните части на *УЕ* вж. Митов 2022: 36.

[47] Срв. също Лев 19:18; Втор 6:5; Мт 22:37-38; Мк 12:30-31.

В Трета беседа, като изключим разместванията на подчертаните в примера по-долу изрази, библейският текст е най-близо до Евангелието според Лука. Цитатът от Лк 10:27 е сравнен с текста на някои издадени славянски евангелски ръкописи[48]:

> Nestle-Aland: ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεόν σου ἐξ ὅλης [τῆς] καρδίας σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ἰσχύϊ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου, καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν.
>
> *Тих540*, *л. 201а*: възлюбиши (въжлюбити! *С*) г҃а б҃а своего[1]. въсѐѫ д҃шеѫ своеѫ[2]. и҆ въсеѫ съвѣстїѫ своеѫ[3] (om. *ВГХ*). и҆ въсе҃ крѣпостиѫ своеѫ[4] [5], и҆ въс҃ѣ ср҃цемъ (add. своимь[6] *СВГХ*)[7]. и҆ и҆скрънѣго[8] своего ꙗ҆ко са҃ сѧ (самь себе *Г*).
>
> Констатират се следните разночетения: [1] твоего *Арх Бан Добр Добрш Ник* [2] твоеѭ *Ник от. Добр* [3] и вьсѣмь (о҆ всего *Асем Лонд Ник* ізо всеⷢ *ЧудНЗ*) помышлениѥмь (помъишленнѣ *Асем Лонд Ник ЧудНЗ* помъишлѥнниимь *Остр*) твоимь (твоего *Асем* своимъ *Врач Остр*) *Арх Асем Бан Зогр Врач Добр Добрш Лонд Мар Ник Остр Сав ЧудНЗ* [4] твоеѭ *Добр Добрш Сав* [5] и ѡть все крѣпости твоеи *Ник* [6] твоимь *Арх Остр* [7] оть (ізо *ЧудНЗ*) вьсего (въ [сѣмь] *Врач*) срьдьца твоего (своего *Ник* своимь *Врач*) *Асем Бан Добр Добрш Зогр Лонд Мар Ник ЧудНЗ* [8] і подроуга *Зогр* и ближьнѩаго *Бан Добрш Остр Сав*

Както се вижда, има отделни съвпадения на *Тих540* и *СВГХ* с различни евангелски ръкописи: и҆ въс҃ѣ ср҃цемъ = *Остр Сав*; и҆ и҆скрънѣго своего = *Асем Арх Лонд Мар ЧудНЗ*. Единствено лексемата съвѣстъ за διάνοια, запазена в *Тих540* и в *С*, не се открива в привлечените до момента в изследването евангелски преписи[49]. Но върху текста само на два цитата не могат да се направят някакви по-конкретни заключения за рецепцията на библейския текст в

[48] Ето техен списък: *Арх – Архангелско изборно евангелие* от 1092 г. (по Жуковская, Миронова 1997); *Асем – Асеманиево кратко изборно евангелие* от XI в. (по Vajs, Kurz 1955); *Бан – Банишко четириевангелие* от XIII в. (по Дограмаджиева, Райков 1981); *Врач – Врачанско евангелие* XIII в. (по Цонев 1914); *Добр – Добромирово четириевангелие* от XII в. (по Велчева 1975); *Добрш – Добрейшово четириевангелие* от XIII в. (по Цонев 1906); *Зогр – Зографско четириевангелие* от X в. (по Jagić 1879); *Лонд – Лондонско четириевангелие* от 1356 г. (по Popova, Miklas 2017); *Мар – Мариинско четириевангелие* от X в. (по Jagić 1883); *Ник – Николско четириевангелие* от XIV в. (по Даничић 1864); *Остр – Остромирово кратко изборно евангелие* от 1056–1057 г. (по Востоков 1843); *Сав – Савино кратко изборно евангелие* от X–XI в. (*Савина книга*) (по Князевская, Коробенко, Дограмаджиева 1999); *ЧудНЗ – Чудовски Нов завет* на митрополит Алексей от 1355 г. (по Леонтий 1892).

[49] За старобългарския превод на лексемата διάνοια в *УЕ* и в старобългарските класически паметници виж Petrov 2022.

Трета беседа на *УЕ* и в различните ѝ преписи. Въз основа на ограничения материал не може да се прецени дали частичните съвпадения в някои от преписите на Трета беседа с различни библейски ръкописи означават непременно съзнателна намеса от страна на преписвачите. Като цяло цитираният в Трета беседа и съхранен в преписите ѝ библейски текст е предаден по-свободно, но е в рамките на ръкописната традиция на славянския превод на Новия завет.

В заключение, въз основа на анализа на текста на Трета беседа на *УЕ* по неизвестния досега среднобългарски препис – *Tux540*, могат да се изведат следните резултати.

Среднобългарският препис предава с минимални разлики старобългарския текст на беседата. Той стои най-близо до най-ранния препис на *УЕ* – Синодалния. Ексцерпираните разночетения по *Tux540* в по-голямата си част са правописно-фонетични и граматични варианти. Останалите разночетения – лексикални и текстологически, са малко и са по-скоро несистемни отклонения, може би възникнали и в различни етапи от преписването на текста, отколкото целенасочена редакторска намеса. Анализът на Трета беседа и резултатите от него са важни не само за проучването на текстологическата история на *УЕ*, но и за историята и състава на *Tux540* и триодни панигирици като цяло. Както беше отбелязано в *Tux540* преобладават *староизводните* текстове. Тяхната предварителна съпоставка с други *староизводни* ръкописи показва, че при повечето сравнявани слова от *Tux540* се откриват значителни различия с останалите преписи[50]. В това отношение текстът на Трета беседа от *УЕ* в *Tux540* се оказва един от малкото, които предават старобългарския текст доста точно. Тези наблюдения са поредно свидетелство за сложната и многообразна история на староизводните текстове и ръкописите, които ги съдържат.

Литература

Burns 1977: Burns, Y. The numbering of the Johannine Saturdays and Sundays in early Greek and Slavonic gospel lectionaries. – Palaeobulgarica 2/2, 1977, 43-55.

Gregory 1900: Gregory, C. Textkritik des Neuen Testamentes. T. I. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1900.

[50] Иванова, Данова 2022: 212.

Jagić 1873: Jagić, V. Nedjeljna propoviedanja Konstantina prezvitera bugarskoga po starosrpskom rukopisu XIII vieka. – Starine 5, 1873, 28-42.

Jagić 1879: Jagić, V. Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Characteribus cyrillicis transcriptum notis criticis prolegomenis appendicibus auctum. Berolini: apud Weidmannos, 1879.

Jagić 1883: Jagić, V. Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus characteribus cyrillicis transcriptum. Berolini: apud Weidmannos, 1883.

Jordan 2005: Jordan, R. The Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis. March – August. The Movable Cycle (Belfast Byzantine Texts and Translations 6.6). Belfast: Belfast Byzantine Enterprises, 2005.

Mateos 1963: Mateos, J. Le Typikon de la Grande Église. Ms. Saint-Croix n. 40, Xe siècle. T. II. Le cycle des fêtes mobiles (Orientalia Christiana Analecta 166). Roma: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1963.

Nestle, Aland 1993: Nestle, E., K. Aland et al.: Novum testamentum graece. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1993.

Petrov 2022: Petrov, I. The Greek Term διάνοια in Učitel'noe Evangelie and the Classical Old Church Slavonic Texts. – Linguistique balkanique 61/1, 2022, 49-67.

Popova, Miklas 2017: Popova, T., Miklas, H. Das Tetraevangelium des Zaren Ivan Aleksandăr. Edition und Untersuchung. Wien: Verlag Holzhausen, 2017.

Vaillant 1967: Vaillant, A. Une homélie de Constantin le Prêtre. – Byzantinoslavica 28, 1967, 68-81.

Vajs, Kurz 1955: Vajs, J., Kurz, J. Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus. 2. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1955.

Алексеев и др. 2005: Алексеев, А., Азарова, И., Алексеева, Е., Бабицкая, М., Ванеева, Е., Пичхадзе, А., Ромодановская, В., Ткачева, Т.

Евангелие от Матфея в славянской традиции. Санкт-Петербург: Российское библейское общество, 2005 [Alekseev, A., Azarova, I., Alekseeva, E., Babickaja, M., Vaneeva, E., Pičhadze, A., Romodanovskaja, V., Tkačeva, T. Evangelie ot Matfeja v slavjanskoj tradicii. Sankt-Peterburg: Rossijskoe biblejskoe obŝestvo, 2005].

Алексеев 2008: Алексеев, А. Библия в богослужении. Византийско-славянский лекционарий. Санкт-Петербург: Нестор - История, 2008 [Alekseev, A. Biblija v bogosluženii. Vizantijsko-slavjanskij lekcionarij. Sankt-Peterburg: Nestor - Istorija, 2008].

Антоний 1885: архим. Антоний (Вадковский). Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин, епископ болгарский и его Учительное Евангелие. Казань: Типография Императорского Университета, 1885 [arhim. Antonij (Vadkovskij). Iz istorii drevnebolgarskoj cerkovnoj propovedi. Konstantin, episkop bolgarskij i ego Učitel′noe Evangelie. Kazan′: Tipografija Imperatorskogo Universiteta, 1885].

Бегунов 2005: Бегунов, Ю. Творческое наследие Григория Цамблака. Велико Тырново: ПИК, 2005 [Begunov, Ju. Tvorčeskoe nasledie Grigorija Camblaka. Veliko Tyrnovo: PIK, 2005].

Велчева 1975: Велчева, Б. Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII в. София: Издателство на БАН, 1975 [Velčeva, B. Dobromirovo evangelie. Bălgarski pametnik ot načaloto na XII v. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1975].

Востоков 1843: Востоков, А. Остромирово Евангелие 1056-57 года. С приложением греческого текста Евангелий и с грамматическими объяснениями. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1843 [Vostokov, A. Ostromirovo Evangelie 1056-57 goda. S priloženiem grečeskogo teksta Evangelij i s grammatičeskimi ob″jasnenijami. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1843].

Галлуччи 2001: Галлуччи, Э. Учительное Евангелие Константина Преславского (IX-X в.) и последовательность воскресных евангельских чтений церковного года. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20 [Gallučči, È. Učitel′noe Evangelie Konstantina Preslavskogo (IX-X v.) i posledovatel′nost′ voskresnyh evangel′skih čtenij cerkovnogo goda. – Palaeobulgarica 25/1, 2001, 3-20].

Даничић 1864: Даничић, Ђ. Никољско јеванђеље. Београд: Државна штампарија, 1864 [Daničić, Đ. Nikoljsko jevanđelje. Beograd: Državna štamparija, 1864].

Димитров 2014: Димитров, Д. Черепишкият типик (ЦИАИ 44) от XIV век в контекста на среднобългарската традиция на църковните устави. София, 2014 (дисертация) [Dimitrov, D. Čerepiškijat tipik (CIAI 44) ot XIV vek v konteksta na srednobălgarskata tradicija na cărkovnite ustavi. Sofia, 2014 (disertacija)].

Димитрова 1990: Димитрова М. Из историята на триодните панегирици през XIV в. Сборник Тиханов 540. – Старобългарска литература 23-24, 1990, 99-24 [Dimitrova M. Iz istorijata na triodnite panegirici prez XIV v. Sbornik Tihanov 540. – Starobălgarska literatura 23-24, 1990, 99-24].

Дмитриевский 1895: Дмитриевский, А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. I. Τυπικά. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895 [Dmitrievskij, A. Opisanie liturgičeskih rukopisej, hranjaŝihsja v bibliotekah pravoslavnogo Vostoka. I. Tupiká. Kiev: Tipografija G.T. Korčak-Novickogo, 1895].

Дограмаджиева 1998: Дограмаджиева, Е. Озаглавяването на неделните дни в ранните славянски евангелски календари. – Palaeobulgarica 22/2, 1998, 3-13 [Dogramadžieva, E. Ozaglavjavaneto na nedelnite dni v rannite slavjanski evangelski kalendari. – Palaeobulgarica 22/2, 1998, 3-13].

Дограмаджиева 2000: Дограмаджиева, Е. Синаксарните четива в ранните славянски евангелски ръкописи. – Palaeobulgarica 24/1, 2000, 3-40 [Dogramadžieva, E. Sinaksarnite četiva v rannite slavjanski evangelski răkopisi. – Palaeobulgarica 24/1, 2000, 3-40].

Дограмаджиева, Райков 1981: Дограмаджиева, Е., Райков, Б. Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. София: БАН – Институт за български език, 1981 [Dogramadžieva, E., Rajkov, B. Baniško evangelie. Srednobălgarski pametnik ot XIII vek. Sofia: BAN – Institut za bălgarski ezik, 1981].

Жуковская, Миронова 1997: Жуковская, Л., Миронова, Т. Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования, древнерусский текст, сло-

воуказатели. Москва: Скрипторий, 1997 [Žukovskaja, L., Mironova, T. Arhangel′skoe Evangelie 1092 goda. Issledovanija, drevnerusskij tekst, slovoukazateli. Moskva: Skriptorij, 1997].

Иванова, Данова 2019: Иванова, Кл., Данова, Ц. Опит за систематизиране на риторичната традиция в южнославянските календарни сборници (Според съдържанието на балканските триодни панигирици). – Palaeobulgarica 43/2, 2019, 23-46 [Ivanova, Kl., Danova, C. Opit za sistematizirane na ritoričnata tradicija v južnoslavjanskite kalendarni sbornici (Spored sădăržanieto na balkanskite triodni panigirici). – Palaeobulgarica 43/2, 2019, 23-46].

Иванова, Данова 2022: Иванова Кл., Данова Ц. За среднобългарския Триоден панигирик от сбирката на П. Н. Тиханов № 540. – В: Левшина, Ж. (науч. ред.). Шестнадцатые Загребинские чтения: сборник статей по итогам международной научной конференции (Санкт-Петербург, 6-7 октября 2021 года). Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2022, 204-242 [Ivanova Kl., Danova C. Za srednobălgarskija Trioden panigirik ot sbirkata na P. N. Tihanov № 540. – V: Levšina, Ž. (nauč. red.). Šestnadcatye Zagrebinskie čtenija: sbornik statej po itogam meždunarodnoj naučnoj konferencii (Sankt-Peterburg, 6-7 oktjabrja 2021 goda). Sankt-Peterburg: Rossijskaja nacional′naja biblioteka, 2022, 204-242].

Князевская и др. 1999: Князевская, О., Коробенко, Л., Дограмаджиева, Е. Саввина книга. Древнеславянская рукопись XI, XI-XII и конца XIII века. Москва: Индрик, 1999 [Knjazevskaja, O., Korobenko, L., Dogramadžieva, E. Savvina kniga. Drevneslavjanskaja rukopis′ XI, XI–XII i konca XIII veka. Moskva: Indrik, 1999].

Крысько, Мольков 2017: Крысько, В., Мольков, Г. Языковые особенности Учительного Евангелия Константина Преславского и его древнейшего списка. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395 [Krys′ko, V., Mol′kov, G. Jazykovye osobennosti Učitel′nogo Evangelija Konstantina Preslavskogo i ego drevnejšego spiska. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395].

Леонтий 1892: Леонтий, митрополит Московский. Новый Завет Господа нашего Иисуса Христа. Труд святителя Алексия, митрополита московского и всея Руси. Фототипическое издание. Москва:

Университетская типография, 1892 [Leontij, mitropolit Moskovskij. Novyj Zavet Gospoda našego Iisusa Hrista. Trud svjatitelja Aleksija, mitropolita moskovskogo i vseja Rusi. Fototipičeskoe izdanie. Moskva: Universitetskaja tipografija, 1892].

Митов 2022: Митов, Г. Византийските новозаветни катени и Учителното евангелие на Костантин Преславски: от катената към хомилията (Предварителни наблюдения). – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-41 [Mitov, G. Vizantijskite novozavetni kateni i Učitelnoto evangelie na Kostantin Preslavski: ot katenata kăm homilijata (Predvaritelni nabljudenija). – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-41].

Мирковић 1956: Мирковић, Л. Романов типик. – В: Зборник Матице Српске за друштвене науке 13-14, 1956, 47-59 [Mirković, L. Romanov tipik. – V: Zbornik Matice Srpske za društvene nauke 13-14, 1956, 47-59].

Михайлов 1894: Михайлов, А. К вопросу об Учительном Евангелии Константина, епископа Болгарского. Москва: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1894 [Mihajlov, A. K voprosu ob Učitel′nom Evangelii Konstantina, episkopa Bolgarskogo. Moskva: Tipografija È. Lissnera i Ju. Romana, 1894].

Паскаль 2016: Паскаль А. Новые данные о рукописном наследии Гавриила Урика в славяно-молдавской книжности первой половины XV в. – В: Иванова, Е. (сост.) Румянцевские чтения: материалы междунар. научно-практической конф. Российской государственной библиотеки (12-13 апреля 2016). Ч. 2. Москва: Пашков дом, 2016 [Paskal′ A. Novye dannye o rukopisnom nasledii Gavriila Urika v slavjano-moldavskoj knižnosti pervoj poloviny XV v. – V: Ivanova, E. (sost.) Rumjancevskie čtenija: materialy meždunar. naučno-praktičeskoj konf. Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki (12-13 aprelja 2016). Č. 2. Moskva: Paškov dom, 2016].

Пентковский 2001: Пентковский, А. Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2001 [Pentkovskij, A. Tipikon patriarha Aleksija Studita v Vizantii i na Rusi. Moskva: Izdatel′stvo Moskovskoj Patriarhii, 2001].

Пентковский 2004: Пентковский, А. Иерусалимский устав и его славянские переводы в XIV столетии. – В: Тасева, Л., Йовчева, М.,

Фос, К., Пентковская, Т. (ред.) Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция, София, 26–28 юни 2003. София: ГорексПрес, 2004, 153-171 [Pentkovskij, A. Ierusalimskij ustav i ego slavjanskie perevody v XIV stoletii. – V: Taseva, L., Jovčeva, M., Fos, K., Pentkovskaja, T. (red.) Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite. Dokladi ot meždunarodnata konferencija, Sofia, 26–28 juni 2003. Sofia: GoreksPres, 2004, 153-171].

Спасова 2004: Спасова, М. Руски препис от ранния превод на поучението за блудния син и проблемът за състава на Учителното евангелие на Константин Преславски – В: Ананьева, Н., Карцева, З. (ред.) МГУ, Филологический факультет. Славянский вестник. Выпуск 2. К 70-летию от В.П. Гудкова. Москва: Макс-Пресс, 2004, 339-359 [Spasova, M. Ruski prepis ot rannija prevod na poučenieto za bludnija sin i problemăt za săstava na Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski Preslavski – V: Anan′eva, N., Karceva, Z. (red.) MGU, Filologičeskij fakul′tet. Slavjanskij vestnik. Vypusk 2. K 70-letiju ot V.P. Gudkova. Moskva: Maks-Press, 2004, 339-359].

Спасова 2014: Спасова, М. Неизвестен препис на беседа 45 и беседа 47 от старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. – Старобългарска литература 49-50, 2014, 169-187 [Spasova, M. Neizvesten prepis na beseda 45 i beseda 47 ot starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. – Starobălgarska literatura 49-50, 2014, 169-187].

Спасова 2015: Спасова, М. Българският препис на беседа 2 от Учително евангелие на Константин Преславски. – В: Дидди, К. (отв. ред.) ΠΟΛΥΙΣΤΩΡ. Scripta slavica Mario Capaldo dicata. Москва - Рим: Индрик, 2015, 266-281 [Spasova, M. Bălgarskijat prepis na beseda 2 ot Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. – V: Diddi, K. (otv. red.) POLYISTŌR. Scripta slavica Mario Capaldo dicata. Moskva - Rim: Indrik, 2015, 266-281].

Спасова 2016: Спасова, М. Беседа 1 от Учителното евангелие на Константин Преславски в славянската ръкописна традиция. – В: Янакиева, Ц. (отг. ред.) In honorem. 3. Quadrivium. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Веселин Панайотов. Шумен: Фабер, 2016, 177-193 [Spasova, M. Beseda 1 ot Učitelnoto

evangelie na Konstantin Preslavski v slavjanskata răkopisna tradicija. – V: Janakieva, C. (otg. red.) In honorem. 3. Quadrivium. Jubileen sbornik v čest na 60-godišninata na prof. d-r Veselin Panayotov. Šumen: Faber, 2016, 177-193].

Тасева 2010: Тасева, Л. Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 54). Freiburg: Weiher, 2010 [Taseva, L. Triodnite sinaksari v srednovekovnata slavjanska knižnina. Tekstologično izsledvane. Izdanie na Zakheevija prevod. Slovoukazateli (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 54). Freiburg: Weiher, 2010].

Типик 2004: Типик архиепископа Никодима. Књига прва. Фототипија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду. Београд: Чигоја штампа, 2004 [Tipik arhiepiskopa Nikodima. Knjiga prva. Fototipija izgorelog rukopisa Narodne biblioteke u Beogradu. Beograd: Čigoja štampa, 2004].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262) (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlno opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262) (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Турилов 2012: Турилов, А. Роль сербской традиции в сохранении древнейших памятников славянской литературы. – В: Турилов, А. Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики. Москва: Знак, 2012, 182-191 [Turilov, A. Rol′ serbskoj tradicii v sohranenii drevnejših pamjatnikov slavjanskoj literatury. – V: Turilov, A. Mežslavjanskie kul′turnye svjazi èpohi Srednevekov′ja i istočnikovedenie istorii i kul′tury slavjan. Ètjudy i harakteristiki. Moskva: Znak, 2012, 182-191].

Уханова 2012: Уханова, Е. Палеографические и кодикологические особенности древнейшего списка Учительного Евангелия Константина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его созда-

ния. – В: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски... (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012, LVI-LXXVII [Uhanova, E. Paleografičeskie i kodikologičeskie osobennosti drevnejšego spiska Učitel′nogo Evangelija Konstantina Preslavskogo (GIM, Sin. 262) i istorija ego sozdanija – V: Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski... (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012, LVI-LXXVII].

Христова и др. 2009: Христова Б., Загребин В., Енин Г., Шварц Е. Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт-Петербург. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009 [Hristova B., Zagrebin V., Enin G., Švarc E. Slavjanskie rukopisi bolgarskogo proishoždenija v Rossijskoj nacional′noj biblioteke – Sankt-Peterburg. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2009].

Цонев 1906: Цонев, Б. Добрейшово четвероевангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. София: Държавна печатница, 1906 [Conev, B. Dobrejšovo četveroevangelie. Srednobălgarski pametnik ot XIII vek. Sofia: Dăržavna pečatnica, 1906].

Цонев 1914: Цонев, Б. Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век (Софийска народна библиотека № 19). София: Държавна печатница, 1914 [Conev, B. Vračansko evangelie. Srednobălgarski pametnik ot XIII vek (Sofijska narodna biblioteka № 19). Sofia: Dăržavna pečatnica, 1914].

Sermon III in Constantine of Preslav's *Učitelno evangelie* (*Didactic Gospel*) Contained in a Middle Bulgarian Triodion Panegyrikon from the XIV Century

Abstract: The purpose of this article is to introduce a hitherto unknown copy of Sermon III from the *Učitelno evangelie* contained in manuscript No. 540 from the P. N. Tikhanov Collection (MS Tikh. 540) in the Russian National Library, Saint Petersburg. The manuscript is a Triodion Panegyrikon from the fourteenth century. The analysis of the text shows that the newly discovered Middle Bulgarian copy conveys the Old Bulgarian text of Sermon III with

minimal differences and that it is most closely related to the earliest copy of the *Učitelno evangelie* in the Russian Codex *Sin. 262* from XI-XII century.

Keywords: Constantine of Preslav; *Učitelno evangelie* (*Didactic Gospel*); Triodion Panegyrikon; MS Tikhanov 540.

Assist. prof. Tsvetomira Danova, PhD
Cyrillo-Methodian Research Centre
Bulagrian Academy of Sciences
cvetomira_danova@abv.bg

Рецепция на хомилии в южнославянската книжнина до и след *Учителното евангелие*

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.13

The Relationship between the *Adhortatio ad poenitentiam* (Freising II) and Kliment of Ohrid's *Homily on a Martyr or Apostle*

Dieter Stern
University of Ghent

Резюме: Тази статия има за цел да разгледа още веднъж предполагаемата текстова връзка между *Adhortatio ad poenitentiam*, т.е. втория фрайзингски текст, и проповедта на Климент Охридски за мъчениците и апостолите. Твърди се, че този текст произлиза поне отчасти от Климентовата хомилия или от някакъв неидентифициран общ модел. Това предположение се основава на частични текстови паралели между двете творби. С изключение на Ягич (1905) учените приемат валидността на въпросните паралели, без да ги подлагат на принципна проверка. Задачата ни в тази статия е да преценим доколко паралелите са в състояние да подкрепят евентуални твърдения за обща текстова история на изследваните текстове. При това анализът не се ограничава в оценка на действителната близост на двата текста, а дава и по-широка оценка на възможната им взаимна връзка, като се вземат предвид аспектите на жанра и мисионерската практика.

Ключови думи: хомилии; пенитенциали; паметници от Фрайзинг; Климент Охридски; славянска мисия.

In a brief encyclopaedia entry from 2003, the Freising monuments are unequivocally claimed as evidence of Cyrillomethodian writing,[1] but in another encyclopaedic entry from the same year, they are argued to be Franconian-Carolingian, with no further input from the Slavic apostles and

[1] Тотоманова 2003: 536.

their disciples.[2] The first entry reflects older debates about the origins of the Freising monuments that moved between the extreme poles of Church Slavonic appropriation and Frankish independence. The second entry is more in line with the views commonly held among scholars nowadays.

Although the Carolingian origin is widely accepted now, the text-historical facts that once suggested possible Cyrillomethodian connections still remain, and to the best of my knowledge they have never received a treatment that allowed to dismiss them on formal grounds. This is particularly true of the second Freising monument, the so-called *Adhortatio ad poenitentiam* (further *Adhortatio*), and its relationship to a *Homily for a martyr or apostle* attributed to Kliment of Ohrid. In the following, we want to trace these similarities once again with an eye to addressing more general issues of textual affinity. How similar are the texts in question really and what is the nature of these similarities? Is there a measure of similarity that can help us realistically assess the significance of the observed parallels?

The parallels and an attempt to assess their significance

Vostokov first noticed the textual parallels that are the subject of this paper.[3] Undol'skij, who is to be honoured for rediscovering Kliment of Ohrid as an author of the early Slavic Church, already suspected that the Freising *Adhortatio* was based on the homily he had found in a 13th-century Russian-Slavonic manuscript.[4] With the discovery of the parallels, therefore, their explanation was also immediately in the air, without reflecting on whether the parallels even provide enough to support assumptions about direct textual relationships. A case of plagiarism was, so to speak, established from the outset without closer examination. It is important to note that, notwithstanding the parallels, the *Adhortatio* and the *Homily* are two quite different texts. If one takes the parallels seriously, two opposing explanatory options emerge: (a) the pro-Slovenian position, according to which the *Adhortatio* stands in the tradition of Frankish missionary texts allowing at best for one of the *Adhortatio's* predecessors to have been used by Kliment as a model text

[2] Добрев 2003: 311.
[3] Востоков 1827: 24.
[4] Ундольский 1867.

and source of inspiration for his homily, and (b) the Cyrillomethodian position, for which only Cyril, Method and their followers can stand at the beginning of all Slavic writing, so that the *Adhortatio* must necessarily go back to the *Homily*, if it does not even originate from the pen of Kliment himself.[5] A third, more doubtful or even agnostic position (c) is suggested by Jagić, who is already clearly resonant with the idea of topoi and reminiscences, but who in the end argues for an indirect relationship via an unknown original text from which the *Adhortatio* and the *Homily* made use of independently of each other.[6]

How similar is similar enough?

The entire debate so far on the dependencies between the *Adhortatio* and the *Homily* has tacitly assumed that the observed parallels are sufficient to justify not just the initial suspicion of a dependency. Although individual authors, first and foremost Jagić, critically addressed the nature of the similarities, hardly any attempt was made to systematically take stock of and evaluate the parallels in order to determine in the first place what kind of similarities are observed and what conclusions they basically allow.[7]

So what are the parallels? How extensive are they and what do they look like? Let us first visualise the parallels synoptically. The immaterial correspondences are highlighted by italics and substantial, truly literal correspondences are additionally highlighted by bold print:

I

Hom: independent material (extent: 59 words)

II

First parallel: The Fall of Man and Eternal Life

Adh: *Eccę bi detd nas ne segresil*, ***te v ueki gemu*** *be siti*, ***starosti ne prigemlióki***, nikoligese petsali ne imugi, ***ni slzna teleze imoki***, nu ú vuęki

[5] For the latter point of view, see Hamm 1966: 37. The reader is referred to Добрев 1990: 14-17 for a balanced overview of the variegated hypotheses about the relationship and patterns of mutual dependency that are believed to hold between both texts.

[6] Jagić 1905.

[7] A notable exception is Dobrev (1990), who approaches the issue at hand in a way quite different from ours, though.

gemu be siti. *Bonese* ***zavuistiu*** *bui Nepriiazninu uvignan* ***od szlauui bosigę****, potom* ***na narod zlovuezki strasti i petsali*** *biodo*, neimoki i b[o] zz[em] redu ***zemirt***.

Hom: Аще бо бы ю съхранилъ, **то въ вѣкы ѥмоу** было житиѥ бес печали и бе-смрьти, **старости не приѥмлюще, ни сльзьна дѣла имоуще**. Нъ **завистию** дьꙗволѥю ѿлоучи сѧ **ѿ славы бж҃иꙗ** невъздьржаниꙗ дѣлꙗ, ѿтолѣ нападоша **на родъ чл҃вчьскыи печали и ст҃рти** и **смьрть** преминующа житиѥ чл҃вчьско.

III

Adh: independent material (extent: 28 words)

Hom: independent material (extent: 299 words)

IV

Second parallel: The list of sins

Adh: ese ***sunt dela Sotonina***: *ese trebu tuorim, bratra oclevuetam*, ese ***tatua***, ese ***raszboi***, esze ***pulti ugongenige***, ese roti, choiseih [se] ne pazem, nu ge prestopam, ese ***nenauuizt***.

Hom: Си же **суть дѣла сотонина**: идоложьртвиꙗ, братоненавидѣниꙗ, клеветы, гнѣводържаниꙗ, зависть, ꙗрость, **ненависть, татьбы, разбои**, пиꙗньство, обьꙗданиѥ, **плъти оугожениѥ**, обидѣниꙗ, пѣ^си бѣсовьскы^х, плѧсаниꙗ, хоулениꙗ, срамословьꙗ, вълшвениꙗ, дѣтогоубьꙗ, блоужениꙗ, прѣлоубодѣꙗниꙗ, гърдость, лъжа, клѧтвопреступлѥниѥ, и ѥже клѧти сѧ б҃жиимь именьмь.

V

Hom: independent material (extent: 39 words)

VI

Third parallel: These things are abominable to God

Adh: *Nizce teh* ***del mirze*** ne pred bosima ozima.

Hom: Чьто бо ѥсть **мьръзчѣѥ** тацѣхъ **дѣлъ** въ чл҃вцѣхъ, имиже на сѧ гнѣва божиꙗ привлачимъ.

VII

Hom: independent material (extent: 379 words)

VIII

Fourth parallel: Martyrs are people like us

Adh: Mosete potomu, zinzi, uvideti i zami razumeti, ese bese priuuæ *zlouuezi* u liza tazie, ***acose i mui*** gezim, tere [dela] *Nepriiaznina* ***uznenauvidesse***, a ***bosiu*** [bosia] ***uzliubise***.

Hom: и тъ бо чл҃вкъ же бѣ, **ꙗкоже и мы.** нъ вьсѧкоу ꙁлобоу **въꙁненавидѣ,** а бл҃дтъ **бж҃ию** и мл҃сть **въꙁлюби.**

IX

Adh independent material (extent: 283 words)

Hom: independent material (extent: 23 words)

An inventory of the parallels shows first of all that strict sequentiality of the parallel blocks is observed throughout. This is a clear indication of a parallel course of the argument. Of course, this in itself is no proof that both texts must go back to an identical archetype. Argumentations that are often repeated by the same people in front of changing audiences undoubtedly tend towards norm-like standardisation. That it was part of a missionary's profession to repeat the same thoughts and chains of argumentation over and over again in the context of conversion and instruction should be beyond doubt. Moreover, individual aspects of sermon design were subject to normative guidelines. Thus, the reference to the Fall of Man at the very beginning of both texts is by no means an outgrowth of creative genius, but rather prescribed in the *Ordo poenitentiae* of the *Pontificale romanum* of the Carolingian period:

> "His praemissis surgant Poenitentes; tunc faciat eis Pontifex sermonem ostendens, qualiter Adam pro peccatis eiectus est de paradiso et multa mala deinde in eum coniecta sunt et qualiter illius exemplo ipsi de ecclesia ad tempus eiiciendi sunt."[8]

> These [words] having been said, the penitents rise; then the bishop is to preach a sermon in which he sets forth the manner in which Adam was expelled from Paradise for his sins, and how from thenceforth many evils were laid upon him, and in what manner they themselves, after his example, were to be cast out of the Church for a certain time.

Next, we observe that although literal matches are regularly distributed across the parallel pieces, they rarely involve more than two-three lexical units. Jagić's assessment can therefore be fully agreed to that the parallels are, on the whole, of a rather immaterial nature. Moreover, the literal similarities

[8] Vat. lat. 4744, quoted from Schmitz 1883: 76; cf. also Vondrák 1903: 9-10.

are seldom of a sufficiently specific kind to support the assumption of a concrete model text as a common template. The greater part of the literal matches gives the impression of common verbal clichés. Rarely does an exceptional formulation stand out. Lexically, or idiomatically, the only conspicuous features are: *slьzьno tělo* and perhaps *plъti ugoždenije*. The impression remains of rehearsed argumentation, which not only strings together the same thoughts in the logically determined order, but also falls back on familiar formulas used again and again. In principle, it is even conceivable that in such a semi-oral, semi-scriptural practice, even more eccentric formulations were passed on as quasi-lexicalised knowledge.

Both texts follow the opening called for in the ritual of repentance with a reference to the fall of Adam and the loss of paradise with a list of sins. This undoubtedly corresponds to normative requirements for penitential sermons. The length of the list in the *Homily* is considerably longer than in the *Adhortatio*. The reason for this should be sought in the different purposes of the two texts. The *Adhortatio* is functionally closely connected with the confessional formula which immediately follows it in the manuscript and which was to be repeated aloud by the penitents. The confessional formula, however, contains in turn a fairly detailed register of sins, so that the prefaced sermon on repentance could dispense with an extensive list of its own. This is not the case with the *Homily*, which was not part of a penitential ritual.

Notwithstanding the difference in length, the shared items of both lists agree, with the exception of *nenauuizt-nenavistь*, in their order of enumeration. Vondrák recognised in this the strongest indication of a direct textual relationship between the two texts.[9] This argument could prove very strong indeed where it is not possible to explain the matching sequence in any other way. The sins in question are: (1) Idolatry (*Adh trebu tvorim*, Hom *idoložьrtvija*), (2) Fraternal hatred and blasphemy/ slander (*Adh bratra oclevetam*, Hom *bratonenaviděnija, klevety*), (3) theft (*Adh tatua*, Hom *tatьba*), in both texts immediately followed by (4) murder (*Adh razsboi*, Hom *razboi*), (5) carnality (*Adh pulti ugongenige*, Hom *plъti ugoždenije*), (6) perjury (*Adh roti, choise ih nepazem nu ge prestopam*, Hom *klętvoprestuplenije*). Vondrák also emphasises that brotherly hatred or slander as a specific sin is unknown to the Old High German and Latin penitentials, so that not only the specific order but

[9] Vondrák 1903: 11-2.

also the specific selection of sins would suggest a direct relationship.[10] First of all, it should be noted that the *Adhortatio* and the *Homily* do not exactly agree on the point of brotherly slander. The *Adhortatio* speaks of brotherly slander, but the *Homily* speaks of brotherly hatred, followed by slander without reference to the brother. This in turn could point to a transmission error, which in turn would probably give an even stronger indication of a direct textual relationship. In fact, in the original version there might have been an equivalent for 'fratricide', which as *fratricidium* does figure regularly in Latin registers of sins, but the version of the *Adhortatio* would have inadvertently omitted the second component of the presumably periphrastic paraphrase. The author of the version of the *Homily* would then have noticed the omission and, at his own discretion, would have corrected it with 'brotherly hatred', which also does not seem to be a familiar item in registers of sin, but is nevertheless familiar from later Church Slavonic literature in other contexts.[11] A dependence of the *Homily* on the *Adhortatio* would then have to be strongly assumed.

Original *fratricidium* would also make the positioning of the offence in second place on the list understandable, provided one assumes that both lists were ordered according to the severity of the offences. However, the arrangement of 'theft' before 'robbery-murder' in both testimonies speaks against the assumption of an arrangement according to the severity of the offences.[12] But precisely this sequence of crimes (theft-robbery-murder) is found repeatedly in registers of sins, as if it were a fixed word combination.[13]

---

[10] However, slander between brothers is highlighted in the Bible as a particularly serious form of slander. Cf. Psalm 50.20: "Thou sittest and speakest against thy brother; thou slanderest thine own mother's son." Likewise James 4.11: "Speak not evil one of another, brethren. He that speaketh evil of his brother, and judgeth his brother, speaketh evil of the law, and judgeth the law." But to the best of our knowledge, this does not seem to be reflected in the registers of sins in known penitentials and formulas of confession.

[11] Of course, it is easier to assume that *bratra ocleuetam* arose by omission of *-nenaviděnija* from *bratonenaviděnija, klevety*, which in this case would have to be regarded as primary. But even then, the original version would contain under the heading of 'hatred of brothers' an offence that is completely unknown in registers of sins elsewhere.

[12] Accordingly, this order is the reverse of the decalogue. The list of prohibitions of the decalogue implies indeed a descending order from grave to venial, with 'Thou shalt not commit adultery!' intervening between 'Thou shalt not kill!' and 'Thou shalt not steal!'

[13] First and foremost in Alcuin's *De virtutibus et vitiis*, excerpts of which are also included in the Munich codex with the Freising monuments, in the section 'Avaritia', where it says: *furta, latrocinia, homicidia* (Clm 6426: 67r), with Slavic *razboi* corresponding to Latin *latrocinia*, but also implying *homicidia*. In the Pontifical of Poitiers we find accordingly *in furtis, in rapinis, in homicidiis* (9v). Similarly, in the *Sermo II de quadragesima* of Rather of Verona, also recorded in the Munich Codex: *furtum etiam plerumque, latrocinia, homicidia* {...} (Clm 6426: 5r).

Vondrák's argument is ultimately based on the assumption that the order in a register of sins is ultimately free and arbitrary. However, this may be doubted, even though individual registers of sin can vary greatly among themselves. Thus, it can generally be assumed that grave sins are more likely than venial sins to open a register of sins, and that registers of sins observe a descending order from grave to venial, perhaps not always strictly observed, or else follow a sub-classification, such as the division into sins of action vs. sins of thought. This specification by itself would be sufficient to cast doubt on Vondrák's tacit assumption of the randomness of the relative order of sins. Consequently, correspondences between individual registers of sins would already result from simple general patterns of order, without there having to be a direct dependency. Notwithstanding these general considerations, it would be desirable to be able to point out a Latin or Old High German list that happens to coincide with our Slavic lists in approximately the same way as both Slavic lists match among themselves. At least the order of the more detailed list of sins of the *Homily* can be mapped to some extent onto the list of sins in the Epistle to the Galatians (5.19-21), as it was also adopted in chapter 82 of the *Admonitio generalis* issued by Charlemagne in 789:[14]

> *Item cum omni diligentia cunctis praedicandum est, pro quibus criminibus deputentur cum diabulo in aeternum supplicium. Legimus enim apostolo dicente: 'Manifesta sunt autem opera carnis, quae sunt fornicatio, immunditia, luxuria,* ***idolorum servitus*** [(1) ese trebu tvorim, (1) ндоложьртвнꙗ], *veneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates,* ***irae*** [(4) гнѣводържаннꙗ], *rixae, dissensiones, haeresis, sectae, invidiae,* ***homicidia*** [(4) raszboi, (9) ꙗзбои], ***ebrietates*** [(10) пнꙗньство], ***commessationes*** [(11) обьꙗданнє], *et his similia*.[15]
>
> It must also be preached to all with great diligence, for which offences they will be condemned to eternal punishment in union with the devil. For we read as the apostle says: "But the works of the flesh are manifest, which are: Fornication, uncleanness, licentiousness, idolatry, sorcery, enmity, contentions, jealousy, hostilities, wrath, quarrels, dissensions, heresy, divisions, envy, murders, drunkenness, gluttony, and such like."

[14] Cf. also the bilingual Latin-Old High German register of sins in the Weissenburg Catechism, based on the Epistle to the Galatians (Steinmeyer 1916: 30). Dobrev (Добрев 1990: 18) already referred in a somewhat similar line of argument to the Weissenburg Catechism and to a later adaptation of the text of the *Admonitio generalis* from Ansegis' collection of capitularia completed in 827.

[15] MGH Legum II, Capitularia I, 1883: 61; cf. also Дидди 2018: 74.

We see a similar ordering with otherwise divergent positions in another register of sins, or rather an inventory specification of the arch sin (*vitium principale*) of greed (*avaritia*) in Alcuin's *De virtutibus et vitiis*. This work not only enjoyed great authority in the Franconian mission area, it is also found in excerpts, including the section on greed, in the Munich Codex containing the Freising monuments:

> *Avaricia est nimia diviciarum adquirendi, habendi vel tenendi cupiditas. {...} Cuius genera sunt:* ***inuidiae*** [*Hom* 5: ꙁавнсть], ***furta*** [*Adh* 3: tatua; *Hom* 8: татьбы], ***latrocinia*** [*Adh* 4: raszboi; *Hom* 9: ꙗꙁбон], *homicidia,* ***mendatia*** [*Hom* 23: лъжа], ***periuria*** [*Adh* 6: roti, choiseih ne pazem, nu ge prestopam; *Hom* 24: клѧтвопрєстꙋплєннѥ], *rapinę, uiolentię, inquietudo, iniusta iudicia, contemptus veritatis, futurę beatutidinis oblivio, obduratio cordis.*[16]
>
> Greed is the desire to acquire, have and hold wealth in excess. {...} Its types are: Envy, theft, armed robbery, murder, lying, perjury, stealing, violence, unrest, unjust judgement, contempt for truth, forgetfulness of future bliss, hardening of the heart.

In particular, the immediate sequence of *razboi, pijanьstvo, obьjadanije*, which the *Homily* shares with the *Admonitio*, can hardly be seen as a coincidence, given the general wealth of variants of registers of sins. But also the fact that two very prominent lists of sins, which must have been generally known in the mission area at the time in question, coincide in the order of the shared items with the list of the *Homily*, should cause us to think. If Vondrák's proof of relationship, which basically capitalizes on the ordering of sins, is to be valid for the relationship between the *Adhortatio* and the *Homily*, then it must also hold for the relationship between the Slavonic lists on the one hand and the *Admonitio generalis* as well as Alcuin's treatise on the other. It is true that the strength of the relationship between *Adhortatio* and *Homily*, which share six items in identical order, must be appreciated against the backdrop of a sum total of only seven items in the *Adhortatio*. But then, if all four lists (*Adh*, *Hom*, *Admonitio* and Alcuin) are correlated, it turns out that all items shared between these lists appear also in the same order in all these lists. Accordingly, both Slavic lists would be interpretable as derivatives of the two Latin lists, each with its own ingredients and omissions, much in the same way as the list of the *Adhortatio* could be derived from the

[16] Clm 6426, 67r; cf. Migne 1863 [PL 101]: col. 634, cap. XXX.

list of the *Homily* or vice versa. After all, it looks like sharing five or six items in the same order with any other register of sin appears less striking than on first consideration. Vondrák's argument may therefore weigh much less heavily than it might seem at first glance.

Also in the placement of idolatry in the first position, the *Adhortatio* and the *Homily* show a coincidence that is certainly not accidental.[17] The leading position of idolatry in the *Adhortatio* must be understood in the context of missionary practice, whereas it becomes superfluous in later lists of sins aimed at audiences already established in the faith. Thus, the list of the homily would in turn suggest an origin in mission, though it is clearly not a missionary text. Precedence should therefore be given to the *Adhortatio* for selecting idolatry as a leading item, in the first place. The initial position of idolatry can also be traced in Latin lists of sins, namely in Leidradus Lugdunensis' *De sacramento batismi* (beginning of the 9th century), where the list is headed with the words 'these are the works of the devil' in a way highly reminiscent of our two Slavic lists:

> ***Opera enim diaboli sunt: ritus profanus qui idolis exhibebatur***; deinde homicidium, furtum, rapina, fraus, periurium, inimicitiae, discordiae, irae, rixae, dissensiones, et cetera huiusmodi.[18]
>
> For the works of the devil are: a worldly rite offered to idols; thence murder, theft, robbery, deceit, perjury, enmities, discord, wraths, quarrels, dissensions, and others of this kind.

In the end, it seems that the matching order of the two Slavic registers of sins, as of other lists of sins in general, merely proves the compilative approach of their authors, who seem to have recompiled whole fragments and sequences of various lists of sins that they happened to remember. A continued search for further Latin parallels will show whether in the end there is still room for the assumption of a direct dependence of both Slavic lists.[19] For the time being, we do not

[17] One reviewer suggested the Ten Commandments of Genesis (repeated in Deuteronomium) as the ultimate source, and it is true enough that the decalogue starts with idolatry. Though, for the rest the decalogue shows hardly any correspondences with respect to either the order or the selection of items, so that we rest in doubt about the decalogue having had any direct influence on the composition of the registers of both the *Adhortatio* and the *Homily*.

[18] Leidradus Lugdunensis, *De sacramento batismi*, cap. 3 'De abrenuntiatione Satanae: vel quae sint opera ejus et pompae (Migne 1851 [PL 99]: col. 859); cf. also Liu 2021: ann. 34.

[19] Of course, Old Slavonic registers of sins must not be neglected, entirely, though there cannot be any question of their having served as sources for the texts under consideration here. By

want to completely deny Vondrák's conclusion. We perceive for both Slavic lists vestiges of a common model, for which for the time being no exact Latin or Old High German source can be identified. But what does this say more in the matter of textual affinity than that both authors were familiar with similar Slavic lists of sins that circulated throughout the missionary territory from Moravia to Carinthia in the context of the Bavarian Slavic mission. Ultimately, lists of sins must not be regarded as integral, organic textual components. Rather, they are inserted into texts as needed and lead quite an independent life beyond the text. On the question of textual relationship, specifically borrowing, they thus actually say quite little. Vondrák's argument of the non-random series cannot be completely refuted for the time being. But at least a way to assail it is emerging. This alone should be enough to downgrade its value even at the current stage of research into the matter.

In order to be able to confirm an actual textual relationship, Jagić demanded more than "a few reminiscences", as he called the parallel passages.[20] We agree with him that the individual formulations and word combinations could have been taken from the most diverse sources, but in his dissection of the textual parallels into their individual parts, he no longer seems to perceive the larger context. He treats what he calls reminiscences as if they were randomly and disorderly scattered throughout the text, which is not the case. Rather, we recognise an accumulation of reminiscences in a quite similar, orderly framework, so that the first intuitive impression of having two versions of the same text in front of one's eyes does not seem to be taken out of the air at all, even if it is difficult to pin down the intuitive impression in individual cases. Even if one cannot dismiss the parallelism of the arrangement, the similarity is too indeterminate to assume a written relationship with its typically self-same mode of reproduction. Perhaps this is the decisive criterion for proving an oral, or memory-based textual relationship: an arrangement of thoughts and arguments, down to the syntactic level, in approximately the same sequence, without any significant literal correspondences.

---

and large, the better-known Slavonic lists of sins as found in the Euchologium sinaiticum, but also the less well-known lists that have recently attracted scholarly attention (cf. Vepřek 2010; Mikulka 2015), have little enough in common with the lists of the *Adhortatio* and the *Homily*, certainly not in terms of order and selection of items.

[20] Jagić 1905: 412.

However, both texts also contain more specific literal similarities, even if in both cases these are only short combinations of two words, which at first glance look more like specific terminological formations than genuine textual parallels. The first is the equation *Adh pulti ugongenige = Hom plъti ugoždenije*. This collocation looks like a nominal compound and could prove to be a standard ingredient of lists of sins in general, so that the parallelism would mean little. Its concept-forming potential moves it into the realm of lexical phenomena and thus gives it the rank of an admittedly weakly attested lexeme.

We can possibly attribute a higher significance to the second literal parallel, even if the homily does not correspond exactly with the *Adhortatio* due to a scribal error of a presumably later date. In the case of the equation *Adh slzna telese = Hom slьzьna děla*,[21] there seems to be no concept-forming, potentially lexicalisable word compound, unlike in the case of *plъti ugoždenije*. At first glance, the combination looks original and would seem to have an unmistakable poetic potential. The assumption of a direct relationship suggests itself, even if it does not need to have a written basis. An examination of common sources on Church Slavonic lexicography confirms the unusual nature of the word combination. It is first and foremost attested in two other homilies of Kliment, namely the *Homily on the Holy Trinity* and the *Homily on the Apostle Mark*.[22] In addition, it is also attested in the Zlatostruj in a probably pseudepigraphic homily attributed to John Chrysostom. The formulation is different, but the context is quite similar: и ѿтолѣ бы҆ тѣло наше сльзно и старости повин'но.[23] Not only is there the unusual collocation of the body of tears, but also the reference to old age: *Hom* старости не приѥмлюще, ни сльзьна дѣла имоуще. Moreover, we are dealing again with a paraphrase of the Fall of Man. The biblical text on the Fall of Man does not offer a corresponding passage, so that one must assume a creative contribution of the author's own. Unlike in the case of the homily, Kliment's authorship

[21] We assume a line of transmission in which *děla* derives via **těla* from original **tělese*. In theory, the confusion of *tělese* and *dělese* could also originate from the phonetic confusion of voiced and unvoiced plosives, as it is commonly attested in the Freising monuments and which we assume to be a general feature of the Slavic as used by Franconian missionaries. It should, however, be noted that the later Church Slavonic transmission also knows the variant *slьzьno tělo*, which is difficult to reconcile with the idea of a Franconian phonetic feature.

[22] Добрев 1990: 20, Милтенов 2021: 39.

[23] Турилов, Фомина 2000: 113.

of the pseudepigraphical text of Chrysostom is now considered certain.[24] Furthermore, the pseudepigraphical text shows another parallel to the homily. In clear unison with the sequence татьбы, ꙗзбои, пиѩньство of the homily, it says there: инако се моучеть {...} татиѥ, а дроуго ꙗко ꙗзбоиници и пиѩнице. One might still object that Kliment need not be the author of the image of the body of tears, and that he drew it from a confessional homily generally known among the missionaries in the Bavarian mission area in the style of the *Adhortatio* for his own works. In fact, if we now attribute the homily to him as another authentic work, Kliment shows himself to be an author who readily reused what he had once used, thus plagiarising himself to a certain extent. It is likely that he applied this procedure not only to his own works. This consideration, however, does not lead past the insight that Kliment and the *Adhortatio* are nonetheless closely connected. Even if the *Adhortatio* is not the work of Kliment, it draws from the same sources as Kliment and may ultimately belong to the same period. The nature of this close relationship, however, remains open in the end.

Conclusion

But how can we systematise the observed similarities? I propose a hierarchical approach. Thus, syntactic equivalence ranks above semantic equivalence, i.e. material correspondence of the text structures (sentences, clauses) above a mere parallelism of the sequence of argumentation and thoughts. At the sentence level, it is correspondingly true that an exact interlinear arrangement of the material within sentences ranks above sentences that can somehow be related to each other, but internally exhibit very divergent solutions of lexical and syntactic design. This is about the difference between copy and paraphrase. In both cases, we assume a common model text that, in the case of paraphrase, cannot necessarily be represented stemmatically. If we descend one level further to word groups or word compounds, the following applies: the equivalence of random, free, creative compounds ranks above the equivalence of elements with conceptual, i.e. lexical, potential. In addition, weakly used phrases rank above common, stereotypical collocations.

[24] Турилов, Фомина 2000: 110.

If we now apply this hierarchy to the relationship of the *Adhortatio* to the *Homily*, we first note syntactic equivalence, although the parallel sequences of sentences are admittedly rather short. So there is more to it than consistent patterns of argumentation that can be attributed to general missionary practice and tell us nothing about the actual textual history. On the next level of interlinearity vs. paraphrase, the items in question already lean clearly towards the more indeterminate camp of paraphrase. Exact interlinear correspondence is the exception. The parallels are therefore not to be classified as copies. The transmission path is therefore rather not in written form. With the few matching collocations, it is clear that only one collocation can be classified as creative and original. It additionally fulfils the criterion of rarity. This is the only point where a significant proximity between the two texts can no longer be denied. Since a connection to Kliment of Ohrid cannot be dismissed out of hand in this context, the question of an intertextual loan relationship between the *Adhortatio* and the Cyrillomethodian tradition must ultimately be answered in the affirmative, even if the nature of this relationship remains open. In the case of the *Adhortatio*, however, Kliment's authorship seems less likely to us, since we must assume that the Bavarian mission had developed its own Slavophone homiletic practice long before Kliment's arrival in the mission area and was not likely to have been dependent on borrowing texts from more recent competing mission projects. Conversely, however, Kliment, as a newcomer to the mission field, found himself in the situation of having to compile a repertoire of homiletical texts for successful missionary work within a short time. In this situation, it seems only natural to make use of what is already available and to familiarise oneself with the Slavic homiletic practice of the already established Bavarian mission. In this context, it should also not be forgotten that the parallel elements are more likely to have their origin in a sermon of repentance than in a generic homily of martyrdom. In the sermon of repentance they are normative, but in the homily of martyrdom they appear as an original design element.

References

Hamm 1966: Hamm, J. Adhortatio ad poenitentiam. – Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti 344, Odjel za filologiju 14, 1966, 37-62.

Jagić 1905: Jagić, V. Meine Zusätze zum Studium der Werke des slavischen Klemens, II. Hat Bischof Klemens für eine seiner Homilien den Text des Freisinger Denkmals vor Augen gehabt? – Archiv für slavische Philologie 27, 1905, 395-412.

Liu 2021: Liu, Y. Baptismal renunciation and the moral reform of Charlemagne's Christian Empire. – Traditio 76, 2021, 117-155.

MGH: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II, Capitularia Regum Francorum, tomus I, ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883.

Migne 1851: Migne, J.-P. Sancti Paulini Patriarchae Aquilensis opera omnia {…}, accedit Theodori Archiepiscopi Cantuariensis Pœnitentiale {…}, intermiscentur {…} Leidradi Lugdunensis episcopi {…}. Vol. 2. [Patrologiae cursus completus, series latina, 99] Paris: s.e., 1851.

Migne 1863: Migne, J.-P. B. Flacci Albini seu Alcuini, abbatis et Caroli Magni imperatoris magistri opera omnia. Vol. 2. [Patrologiae cursus completus, series latina, 101] Paris: s.e., 1863.

Mikulka 2015: Mikulka, T. Ke genezi církevněslovanské Modlitby ke svaté Trojici. – Slavia 84, 2015, 372-396.

Schmitz 1883: Schmitz, H. J. Die Bußbücher und die Bußdisciplin, nach handschriftlichen Quellen dargestellt. Mainz: Franz Kirchheim, 1883.

Steinmeyer 1916: Steinmeyer, E. v. Die kleineren althochdeutschen Sprachdenkmäler. Berlin: Weidmann, 1916.

Vepřek 2010: Vepřek, M. K staroslověnské 'terminologii' hříchů. – Bohemica Olomucensia 2/3, 2010, 44-51.

Vondrák 1903: Vondrák, V. Studie s oboru církevněslovanského písemnictví. Praha: Nakl. České akademie věd a umění, 1903.

Востоков 1827: Востоков, А. Х. Грамматические объяснения на три статьи Фрейзингенской рукописи. – In: Кеппен, П. И. (изд.) Собрание словенских памятников, находящихся вне России. Т. 1. Памятники собранные в Германии. Санкт-Петербург: Типография Императорского воспитательного дома, 1827, 21-86 [Vostokov, A. H. Grammatičeskie ob″jasnenija na tri stat′i Frejzingenskoj rukopisi. – In: Keppen, P. I. (izd.) Sobranie slovenskih pamjatnikov, nahodjaŝihsja vne Rossii. T. 1. Pamjatniki sobrannye v Germanii. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskogo vospitatel′nogo doma, 1827, 21-86].

Дидди 2018: Дидди, К. «Славянские книги» и папское благословение: о чем рассказывают (и о чем умалчивают) Пространные Жития Константина-Кирилла и Мефодия. – Старобългарска литература 57-58, 2018, 61-84 [Diddi, K. «Slavjanskie knigi» i papskoe blagoslovenie: o čem rasskazyvajut (i o čem umalčivajut) Prostrannye Žitija Konstantina-Kirilla i Mefodija. – Starob″lgarska literatura 57-58, 2018, 61-84].

Добрев 1990: Добрев, И. Текстологични проблеми на Климентовото творчество. – Старобългарска литература 22, 1990, 14-33 [Dobrev, I. Tekstologični problemi na Klimentovoto tvorčestvo. – Starobălgarska literatura 22, 1990, 14-33].

Добрев 2003: Добрев, И. Фрайзингенски молитви. – In: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 4. София: БАН, 2003, 306-315 [Dobrev, I. Frajzingenski molitvi. – In: Kirilo-Metodievska enciklopedija. T. 4. Sofia: BAN, 2003, 306-315].

Милтенов 2021: Милтенов, Я. Слова от колекцията Златоструй с неизвестен гръцки източник. София: БАН, 2021 [Miltenov, Ya. Slova ot kolekcijata Zlatostruj s neizvesten grăcki iztočnik. Sofia: BAN, 2021].

Тотоманова 2003: Тотоманова, А. Фрайзингенски (фрайзингски) откъслеци. – In: Петканова, Д. (ed.) Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново: Абагар, 2003, 536-537 [Totomanova, A. Frajzingenski (frajzingski) otkăsleci. – In: Petkanova, D. (ed.) Starobălgarska literatura. Enciklopedičen rečnik. Veliko Tărnovo: Abagar, 2003, 536-537].

Турилов, Фомина 2000: Турилов, А. А., Фомина, М. С. Слово Иоанна Златоуста «О святой троици и о твари, и о суде божьем». – Древняя Русь. Вопросы медиевистики 2, 2000, 110-118 [Turilov, A. A.,

Fomina, M. S. Slovo Ioanna Zlatousta «O svjatoj troici i o tvari, i o sude bož′em». – Drevnjaja Rus′. Voprosy medievistiki 2, 2000, 110-118].

Ундольский 1867: Ундольский, В. М. Об открытии и издании творений Климента, епископа словенска. – Беседы в Обществе любителей российской словесности 1, Отд. 1, 1867, 31-38 [Undol′skij, V. M. Ob otkrytii i izdanii tvorenij Klimenta, episkopa slovenska. – Besedy v Obŝestve ljubitelej rossijskoj slovesnosti 1, Otd. 1, 1867, 31-38].

The Relationship between the *Adhortatio ad poenitentiam* (Freising II) and Kliment of Ohrid's *Homily on a Martyr or Apostle*

Abstract: This contribution is meant to once again take a closer look at the purported textual relationship between the *Adhortatio ad poenitentiam*, i.e. the second Freising text and Kliment of Ohrid's homily for martyrs and apostles. It has been argued that the second Freising text derives at least in part from this homily or from some unidentified common model. This assumption is based on partial textual parallels between both texts. With the exception of Jagić (1905), the validity of the parallels in question has been intuitively taken for granted without ever subjecting them to a scrutiny on principled grounds. Our task in this paper is to assess how far the parallels are capable to support any claims of a shared textual history of the texts under investigation. In doing so, we shall not restrict ourselves to give an estimate of the actual closeness of both texts, but we shall also provide a broader assessment of their possible mutual relationship taking into account aspects of genre and missionary practice.

Keywords: homilies; penitentials; Freising monuments; Kliment Ohridski; Slavic mission.

Prof. Dieter Stern, PhD
Department of Languages and Cultures
Subdivision for East European Languages and Cultures
University of Ghent
Dieter.Stern@ugent.be

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.14

Към славянската рецепция на византийските катени извън състава на *Учително евангелие*

Томаш Микулка
Карлов университет, Прага

Резюме: В статията се показва, че освен *Учителното евангелие*, от византийските евангелски катени зависят и други старобългарски съчинения. В няколкото намерени славянски преписа задълбочено се анализира проповедта за Рождество на Йоан Кръстител. Преводът е богат и разнообразен, съобразен с целевия език. Лексиката е много древна, което се подкрепя от редки думи (нноѵѧдъ) и заемки от гръцки (продромъ). Могат да бъдат реконструирани някои архаични употреби като глаголната форма сѧтъ и фонетично свързаната със славянския Запад розьство. Три хомилии от *Клоцовия сборник* (за Цветница, за Велики четвъртък и за Велики петък) показват сходни езикови характеристики, без те да съвпадат изцяло. Преводът на изследваните слова в статията може да бъде датиран към края на IX в., може би дори по-рано от *Учителното евангелие*. В приложението се публикуват два текста от трудно достъпни ръкописи.

Ключови думи: византийски катени; рецепция; превод от гръцки; *Учително евангелие*.

1. Рецепцията на византийските катени в Учителното евангелие и извън неговия състав

Учителното евангелие (нататък *УЕ*), сборник от 51 слова за неделните евангелски четива, е един от най-интересните паметници на ранната славянска литература. Съставянето му се датира точно в края на IX в. Този паметник може да бъде анализиран от гледна

точка както на славянското творчество, така и на византийските оригинали. От самото начало на изследванията върху *УЕ* е известно, че част от текста му е преводна и се основава на византийските катени към евангелията[1]. В тях са събрани откъси от съчиненията на най-авторитетните и най-добрите църковни автори, като Йоан Златоуст, Кирил Александрийски и други[2]. Още първите изследователи установяват връзката на тълкувателните части на словата в *УЕ* с текстове от издадените през XIX в. от Крамер византийски катени. В същото време те отбелязват обаче по-добрите съответствия на някои места не с основния текст на изданието, а с вариантите и допълненията в суплементите към него. Тъй като Крамер, облягайки се на един единствен ръкопис, издава само една от многобройните катени към Евангелията от Матей, Йоан и Лука, напоследък усилията бяха насочени към прецизиране на използваните от Константин Преславски източници[3]. Бе уточнено, че гръцкият оригинал възхожда към основните катени от тип А към трите Евангелия, които предоставят базовия коментар. Той влиза с промени в пълните катени от този тип, публикувани от Крамер. Двата ръкописа, използвани в неговия критически апарат, са представители на разширените форми на основния катенен коментар от тип А. Постигнатите резултати дават възможност също така и за оценка на влиянието на оригиналните произведения на експерпираните в катените автори при съставянето на *УЕ*[4].

Нашето изследване ще се съсредоточи върху рецепцията на византийски евангелски катени извън състава на *УЕ*. В тази статия ще се спрем на няколко славянски текста, които се основават на същите византийски катени като *УЕ*, но не са сред неговите петдесет и едно слова. В търсенето (макар и не изчерпателно) на такива текстове се ръководихме от следните критерии: 1) словата не са обезателно коментари на неделните четива, така че могат да бъдат проповеди на важни християнски празници с променлива или фиксирана дата; 2)

[1] Вж. архим. Антоний 1895: 137-271; Горский, Невоструев 1859: 409-464.

[2] Тихова 2012: XXIX. Чешкият православен богослов отец Павел Милко, смята, че появата на жанра катена може да се свърже с прилагането на 19 канон на Пето-шестия събор. Превод на канона е достъпен онлайн на адрес: <https://bg-patriarshia.bg/universe-sum#5> (8.6.2023).

[3] Котова 2022a; Котова 2022b; Petrov 2022.

[4] Котова 2022a; Котова 2023.

наличието на означение „отъ ѥвангѥльского съказаниꙗ“, намиращо се в заглавията на проповедите в *УЕ*[5] и препращащо към евангелските катени[6]. В таблицата са обобщени резултатите от нашето търсене:

	текст	BHBS	ръкопис/издание
1	*Слово за Рождество на Йоан Предтеча* (23.6.)	с. 554, № 10	*ЯЗ* 94a-97a
2	*Слово на Сретение Господне* (2.2.)	с. 461, № 6	*Цет 50*, 5a-7a КлО 2: 256-258
3	Цитат в *Хомилията за Рождество Христово* (25.12.)	с. 385, № 9	МЧМ кол. 2304, ред 8-15
4	*Слово на Рождество Христово* (Йоан Екзарх, 25.12.)	с. 384, № 7	МЧМ кол. 2329-2340
5	*Слово на Богоявление* (6.1.)	с. 420, № 1 (без приведения гр. паралел)	*Хил 443*, 187b-198a; в МЧМ липсва

Няма да се спираме по-подробно на словата под номера 4 и 5, тъй като паралелът им не е част от катена, а се намира в пълния текст на ексцерпирани в катените хомилии[7] и следователно не съответства на обекта на нашето изследване. Текстът под номер 3 е фрагментарен. Затова ще се спрем само на текстовете под номера 1 и 2, за които все още не е открит паралел.

[5] Съчетанието съказаниѥ ѥвангѥльскоѥ се среща още в Пролога на самото *УЕ* (2a12) или съказаниѥ свѧтаго ѥвангѥлиꙗ (3d10, 4b8 и др.) за ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον.

[6] В гръцкия език думата ἑρμηνεία се използва не само за самото „тълкуване“, но и метонимично за „коментар“ като „набор от тълкувания“ (Lampe 549). Действително, в ръкописния материал откриваме записи като ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ N εὐαγγέλιον „коментар на Евангелието според N“. Срв. напр.: Parisinus gr. 701, f. 4a: ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΟ ΚΑΤΑ ΜΑΤΘΑΙΟΝ ΑΓΙΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ, което добре съответства на славянското съказаниѥ ѥвангѥльскоѥ.

[7] Гръцки паралел на слово № 4 се намира в Тълкувания на Йоан Златоуст към Евангелие на Матей (In Mt VI; PG 57: 61-72). Открихме че слово № 5 е превод от същото тълкувание (In Mt X; PG 57: 183-192).

2. Разпространение на изследваните текстове на славянска почва и търсене на гръцкия им паралел

Двете слова, с които се занимаваме, имат ограничено разпространение в славянската ръкописна традиция и не се срещат в източнославянска среда. Техните преписи са много редки и наброяват само по няколко копия. Известно е също, че те са се използвали като извор на дълги цитати в други славянски хомилии.

1) *Слово на Рождество на Йоан Предтеча* в своята пълна версия (BHBS 554, № 10) е превод на византийски катенен коментар към Лука 1:57-80, текстът е изведен от Оригеновите съчинения и съхранен в *ЯЗ*. Почти цялата втора половина от това слово е взета и включена в компилативна хомилия с начало прнснотекын нстоуннкь бж҃тва (BHBS 555, № 12б). Понеже нейният текст не е издаден и преписите са труднодостъпни, в Приложение 1 обнародваме преводната му част.

инципит	BHBS	ръкописи и издания	гръцки паралел
ѡ ѥлнсавеѳн же рече ѥу҃лнсть	554, № 10	*ЯЗ* 94a-97a; Димитрова 2011: 181-184	Cramer 1841: 16.12-19.6, славословието е оригинално
прнснотекын нстоуннкь бж҃тва	555, № 12б	*Пл* 252a-255b; *П* 308b-313a	Cramer 1841: 17.33-19.6 (~ 47 %)

2) *Слово на Сретение Господне* (BHBS 461, № 6б) е, според нашето мнение, превод на византийски катенен коментар към Лука 2, и по-точно върху пасажа, посветен на Симеон и Анна. Словото е съхранено в единствен препис в ръкопис Цетине 50. Преписът е обнародван по-долу в Приложение 2. Освен преводната част словото съдържа и оригинално заключение. Това слово е изцяло интегрирано в компилативна хомилия с инципита се пакы свѣтло праз҃ньство наста (BHBS 460, № 6а).

Като последен пример ще приведем една версия на Йоан-Екзарховото *Слово на Сретение* (BHBS 460, № 5б), която в началото съдържа (по случайност?) няколко уводни реда от гореспоменатия превод на византийската катена (BHBS 461, № 6б).

инципит	BHBS	ръкописи и издания	гръцки паралел
ѥѵ҃лнстоу рекшоу нспльнише се д҃нниѥ	461, № 6б	*Цет 50*, 5b-7a	Cramer 1841: 22.29-23.7; 23.15-24; 23.32-25.17; 26.1-8, оригинален край
се пакы свѣтло праз҃ньство наста	460, № 6а	КлО 2: 256-258 (част от *Словото на Сретение*, приписвано на Климент Охридски)	въведение оригинално, Cramer 1841: 22.29-23.7; 23.15-24; 23.32-25.17; 26.1-8, край оригинален
ѥѵ҃лнстоу рекшоу нспльнише се д҃нниѥ	№ 460, 5б	*ЯЗ* 97b; Димитрова 2011: 184; като въведение към *Словото на Йоан Екзарх*	Cramer 1841: 22.29-33 (~ 5%)

По-нататък ще се разгледаме по-подробно само на *Словото на Рождество на Йоан Предтеча*.

3. Наблюдения върху *Слово за Рождество на Йоан Предтеча*

3.1. *Уточнения към гръцкия паралел*

Като вече показахме, гръцкия паралел към тази хомилия намерихме в издадената от Крамер византийска катена към Лука. В този раздел искаме да сравним по-подробно славянския текст по *ЯЗ*, *Пл* и *П* с намерения гръцки оригинал, включително разночетенията, отпечатани в Суплемента. Подбираме само примери, които не пораждат съмнения. Съответствията са маркирани с получер шрифт, различията с курсив.

- Някои четения в хомилията имат паралел само в Крамеровия основен текст:

Хомилията по изд. на Ягичев Златоуст	Cramer 1841	Supplementum
а (+ **еже** *Пл П*) есть на поуть мирень сказаѥть да рⷱ҇еть (вар. **се** *Пл П*) *ЯЗ* 97а 184,5-6	**τὸ δὲ εἰς ὁδὸν εἰρήνης δηλοῖ ἵνα φησὶ** 18,32	om. 420

- Други четения съответстват по-добре на вариантите от Суплемента:

Хомилията по изд. на Ягичев Златоуст	Cramer 1841	Supplementum
велие что неп'щоуѥть вьси ЯЗ 95а 182,6	λογίζονται πάντες 17,1	**μέγα τι** λογίζονται πάντες 420
еже бываеть **испльненыѥмъ всѣми ст҃ыми его заповѣдьми** не тькм҃ вь мало врѣмѧ нь вь всѫ д҃ни живота нашего ЯЗ 96а 183,11	ὅπερ οὐ γίνεται διά τινα καιρὸν, ἀλλὰ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν 18,1-3	ὅπερ γίνεται **διὰ τῆς ἐκπληρώσεως πασῶν τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἐντολῶν**, οὐ πρὸς ὀλίγον μόνον καιρὸν ἀλλὰ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν 420

- За трета група четения в славянския превод не се откриват паралели в основния текст на Крамер, а липсват и варианти в Суплемента:

Хомилията по изд. на Ягичев Златоуст	Cramer 1841	Supplementum
понеже не можаше сказати имѧ его *ЯЗ* 94b 181,25	ἐπειδὴ διὰ νεύματος οὐκ ἠδύνατο τοῦτο δηλῶσαι. πῶς γὰρ; 16,25	без разночетене
да сказаⷮе (вар. **сказаен** Пл П) прѣвѣчнааго б҃а (вар. **х҃а** *Пл П*) *ЯЗ* 97а 184,11	ἵνα ὁ τὸν *ὑπερκόσμιον* **μηνύων Χριστόν** 19,4	без разночетене

В заключение на този анализ може да се каже, че основният гръцки текст, публикуван от Крамер, не е пряк източник на пропо-

ведта. Всъщност използваният оригинал стои на границата между основния текст на Крамер и текста в Суплемента, а някои четения се различават и от двете версии, което може да се дължи не само на използване на различен източник, но и на по-свободно преводаческо решение или преписваческа грешка.

3.2. *Някои лексикални особености*

В лексикален план интерес представляват многобройните архаизми, като благодѣть (*ЯЗ* 94b 181,28) или ѥтеръ (*ЯЗ* 96a 183,3), чиято поява е концентрирана в по-древните славянски паметници. Интересна е употребата на думата неразоумъ (*ЯЗ* 97a 184,2) за гр. ἀγνωσία със значение ‘невежество (в резултат на греха и отделянето от Бога)’. В Пражкия речник[8] лексемата е засвидетелствана в същия смисъл в нелекционарен стих от 1Кор 15:34 по *Christ*, *Slepč*, *Šiš*[9] и още в *Беседите* на Григорий Двоеслов за лат. ignavia ‘глупост, тъпота’. Ако погледнем в Гръцко-старославянския индекс към същия речник[10], ще открием, че еквиваленти на гр. ἀγνωσία са невѣждьствиѥ 1Петр 2:15 по *Hilf* и *Šiš*, неразоумиѥ *Supr* и неразоумъ на споменатото място от 1Кор 15:34 по *Christ*, *Slepč*, *Šiš*. Много е трудно да се разграничат точно семантичните нюанси на тези думи и на многобройните им гръцки еквиваленти (напр. ἄγνοια, ἀπόνοια, ἀγνωμοσύνη), които могат да включват обикновено и предизвикано от греха ‘незнание’, ‘глупост и тъпота’ или дори мистично ‘незнание’ или философска ‘непознаваемост’[11]. В нашия случай заслужава да се отбележи, че между анализираната хомилия и нелекционарния стих 1Кор 15:34 има не само лексикално, но и семантично съответствие.

За архаизъм се смята и думата иноѵѧдъ (*ЯЗ* 97a 184,1), гр. μονογενής ‘единороден’, отнасяща се до Божия Син. Пражкият речник показва, че сведенията се намират в *Ev*, *Psalt*, *Cloz* (*Ἐβουλόμην)* и *Supr*[12]. Чрез подробен анализ на най-старите евангелия и четве-

---

[8] SJS II: 400.

[9] Използват се възприетите от Пражкия речник съкращения на паметниците (вж. SJS I: LXXI-LXXIII).

[10] ŘSI I: 252.

[11] Срв. Lampe 1961: 21, 22, 203.

[12] SJS I: 775.

роевангелия К. Хоралек стига до заключението, че в най-стария славянски превод е използвана думата иноѧдъ, която по-късно е заменена с ѥдиноѧдъ или ѥдинородьнъ[13]. Извън каноничните паметници тази лексема е запазена в *Словото на Рождество Христово* чьто се знамениѥ прѣрѣканию (*ЯЗ* 38b 125,28) и има няколко десетки появи в множество текстове от различни жанрове, преведени предимно през IX-XI в., но съхранени в по-късни преписи[14]. Така разглежданият текст съдържа лексема, съответстваща на най-стария езиков пласт в старобългарските паметници.

Епитетът продромъ (*ЯЗ* 94b 181,22; *ЯЗ* 97a 184,8) 'предтеча' се отнася за Йоан Кръстител и е заемка от гръцкото πρόδρομος. В Пражкия речник са документирани появи в *Молитва против дявола* и *Беседи* на Григорий Двоеслов[15], т.е. в древни паметници, свързани със западнославянската среда. Случаите, цитирани у Миклошич[16], Срезневски[17] и в СРЯ[18], се отнасят до назоваването на манастири и следователно не се вписват в нашия контекст. Освен тези речникови свидетелства са ни известни още 6 появи от хомилетиката: 1) в превода на словата на Григорий Назиански от XIV в.[19]; 2) в проповедта за *Отсичане на главата на Йоан Кръстител* в *Германовия сборник* (*Герм* 264b7; Мирчева 2006: 226); 3) три появи са засвидетелствани в проповедите за *Кръщение Господне* и за *Зачатие на Йоан Кръстител*[20], които принадлежат към цикъл от много стари слова, датиращи вероятно от края на IX в.[21]; 4) в заглавието на проповедта за *Намиране на главата на*

[13] Horálek 1954: 108.

[14] Вж. списъка им у Тасева 2022: 59-60.

[15] SJS III: 349.

[16] Miklosich 694.

[17] Срезневски II: 1524.

[18] СРЯ 20: 123.

[19] СДРЯ IX: 45

[20] Mikulka 2021: 385.

[21] Цикълът включва според нашето досегашно знание девет хомилии: 1) *Слово на Зачатие на Йоан Предтеча*, нач. понеже оубо прѣблагыи богъ и чловѣколюбьць, BHBS 554, № 11; 2) *Слово за ангелите*, нач. начьнъше бесѣдовати о бозѣ, BHBS 288, № 9; 3) *Слово за Рождество Христово*, нач. понеже множицеѭ, BHBS 387, № 12; 4) *Слово за Кръщение Господне*, нач. приидѣте въздрадоуимъ сѧ господеви, BHBS 426, № 12; 5) *Слово за Сретение Господне*, нач. господь богъ нашь исоусъ христосъ вьсѩко промъишлѩѩ и съматрѩѩ, BHBS 457, № 1; 6) *Слово за Благовещение*, нач. начѧтъкъ словесъ господьнь истина, BHBS 500, № 9; 7) *Слово за Възнесение Господне*, нач. вьсѩко съпасениѥ чловѣча рода съматрѩѩ, Димитрова 1990: 119; 8) *Слово за Петдесетница*, нач. рьцѣмъ же оубо о свѧтѣмь доусѣ дъишѫщиимь,

Йоан Кръстител в ръкопис *Пл* 104[22]. Следователно появата на тази лексема в изследваната хомилия е признак за голяма старинност.

Думата ꙗꙁьньство (*ЯЗ* 96а 183,13) предава гр. γέννησις ‘раждане’. Тази лексема и сродната ѝ ꙗꙁьньствиѥ са засвидетелствани в Пражкия речник за гр. διαφορά и διαστολή ‘разлика’[23]. Правилно е обаче да се очаква на това място еквивалентът рождьство. Затова смятаме, че засвидетелстваната форма вероятно е повредена и е възникнала от първоначалната форма *роꙁьство. Същата коруптела се среща в *Ягичевия Златоуст* в проповедта за *Рождество Господне* с начало чьто се ꙁнамениѥ прѣрѣканию (*ЯЗ* 39а 126,4)[24]. Тази форма съдържа западнославянски рефлекс на група *dj. В рамките на Пражкия речник формата роꙁьство е засвидетелствана само в *Мариинското евангелие* (Мт 14:6), а също и *Епифаниевата хомилия* в *Клоцовия сборник* и *Пражките глаголически фрагменти*, които имат западен произход[25]. Според А. Вайян в протографа на Епифаниевата хомилия могат да се преброят до 4 появи на роꙁьство и една поява на пороꙁьство[26]. Тази необикновена форма се среща дори в съчинения, създадени от Кирило-Методиевите ученици вече на българската почва, напр. в акростиха на химните от Климент Охридски. В този контекст формата роꙁьство се смята като панонизъм, реминисценция със стилистични конотации[27].

Интересна е употребата на глагола иꙁити (*ЯЗ* 95b 182,16) като еквивалент на гръцкото ἀνατέλλειν ‘произхождам от племе, раждам’. Това съответствие не е регистрирано в картотеките на SJS. Напро-

---

Спасова 2014а и 2014b; 9) *Слово за Неделя на всички свети*, нач. свѣтьла и радостьна ѥстъ о вьсѣхъ свѧтыихъ бесѣда, Иванова 2012: 22. Повече аргументи за единството на корпуса, както и подробен анализ на избрани три хомилии са предмет на нашата дисертация (Mikulka 2021). В синтезиран вид резултатите ще бъдат публикувани в списание Slavia (срв. Mikulka 2023).

[22] BHBS 475: № 2.

[23] SJS III: 600.

[24] тѣмже не вънспръвне и то **ꙗꙁьньство** повѣстиѫ сказаеть сѧ (ЯЗ 96а 183,13) – тѣмже и вышнемоу **рождьство** повѣствоуетъ сказает сѧ (Герм 111а15-17, Мирчева 2006: 475) – тѣмже ни горнѧа его **роса** повѣстию сказаетсѧ (МЧМ 25.12., col. 2313) – Ὅθεν οὔτε ἡ ἄνω αὐτοῦ γέννησις εἰς ἐξήγησιν ἔρχεται.

[25] SJS III: 648.

[26] Vaillant 1958: 18.

[27] Jovčeva 2014: 250. Повече за западославянския пласт в лексиката на преводите на Константин Преславски вж. Славова 2022: 117, 139.

тив, знаем, че този необичаен превод, използван в смисъл ‘да изляза, да се появя (за небесни обекти)’ вместо паримейното въсиꙗти, е засвидетелстван в описания в бел. 21 цикъл от 9 хомилии[28].

В два случая дори може да се смята, че в протографа е присъствала древната глаголна форма сѧтъ:

а) ꙁахариꙗ посѣщень-**е-сть** г҃леть бывьше ѿ него кь людемъ (*ЯЗ* 95а 182,8) ὁ Ζαχαρίας ἐπισκοπὴν **λέγει** γεγονέναι παρ᾽ αὐτοῦ πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ. Причината за реконструкцията на *сѧтъ е, че логичното съответствие на гр. ἐπισκοπή в Асс. (не са ни известни други гръцки варианти) е посѣщениѥ, а не глаголното словосъчетание посѣщенъ ѥстъ. Глаголът г҃леть след посѣщень-е-сть би могло да действа като пояснителна, синонимна глоса към по-рядко употребяваното *сѧтъ.

б) а есть на поуть мирень скаꙁаѥть да **ре҃ть** житиꙗ нашего стопы исправить... (*ЯЗ* 97а 184,6), вар. а еже ѥ҃ на поуть мир҄нь скаꙁаѥ҃т да се житїа нашего стопы исправить... (*Пл* 255b14-16; *П* 313а1) τὸ δὲ «εἰς ὁδὸν εἰρήνης» δηλοῖ, ἵνα, **φησὶ**, τὰ τοῦ βίου ἡμῶν διαβήματα κατευθύνῃ... Сравнението на старобългарския с гръцкия текст показва, че подчиненото изречение за цел ἵνα… κατευθύνῃ съдържа глагол в активен залог с обект τὰ τοῦ βίου ἡμῶν διαβήματα. Ръкописът *ЯЗ* съхранява тази конструкция на активен глагол да… исправить с обект житиꙗ нашего стопы и вметната дума ре҃ть като превод на глагола φησὶ. Четенето се в *Пл* и *П* първично изглежда като възвратната частица сѧ. В случая обаче съчетанието житиꙗ нашего стопы би играло роля на подлог и би искало глагол в мн. ч., т.е. да сѧ исправѧтъ, какъвто в ръкописите липсва. И старобългарската писмена традиция, и четенето в гръцкия оригинал дават основание тук също да се реконструира глаголът *сѧтъ като превод на φησὶ. В *ЯЗ* той е заменен с по-разпространения глагол реѵетъ а в *Пл* и *П* е оставил следи в коруптелното се.

В обобщение може да се каже, че в лексикален план тази хомилия е доста архаична (срв. иноѵѧдъ, продромъ). Появата на коруптелно раꙁьньство вместо очакваното рождьство може дори да показва връзка със западнославянска среда, ако приемем предлаганата реконструкция *роꙁьство. Засега не може да се отговори със сигурност дали тази връзка се дължи на мястото на превода или на стилистичния му характер.

[28] Mikulka 2021: 380.

3.3. *Синтактични характеристики*

Посесивността се изразява в изследваното слово с помощта на притежателни прилагателни, родителен или дателен падеж. Кратките форми мн, тн, сн напълно отсъстват. Към общо 49 израза за притежание в старославянския текст на хомилията гръцкият паралел е известен в 47 случая, един случай остава неясен (*ЯЗ* 96b 183,19). Така от тези 46 гръцко-старобългарски двойки могат да се отделят 12 стандартни местоименни форми за изразяване на притежание (ѥго, нхъ, свон...), а останалите 34 случая могат да се използват за характеристика на преводаческата техника. Гръцкият генитив е преведен 12 пъти със стб. генитив, 2 пъти с дателен падеж и 20 пъти с притежателно прилагателно. По този начин се наблюдава подчертано предпочитание към притежателното прилагателно (почти 2/3 от случаите)[29] и към адноминалния генитив (1/3 от случаите). Изборът на дателен падеж може да се смята за мотивиран и в двата случая от семантиката на изречението. Първата употреба на дателен падеж е в изречение: чесо ради по ѡбрѣзании име **котѡромоуждо ѡтроуѧти** нарицати законь повелѣ (*ЯЗ* 94b 181,18) διὰ τί μετὰ τὴν περιτομὴν τὸ ὄνομα **ἑκάστου παιδὸς** τίθεσθαι ὁ νόμος προσέταττεν. Включването на дателен падеж може да е било мотивирано от валентността на глагола нарицати[30]. В израза ц҃рь **ц҃рствоуѫщимь** (*ЯЗ* 95b 182,17) ὁ βασιλεὺς **τῶν βασιλευόντων** дативът се използва в градационна функция според класификацията на А. Минчева[31].

В областта на падежния синтаксис заслужава да се отбележи обвързването на глагола причѧстити с **безпредложен местен падеж**, който има архаичен характер и отстъпва с времето на предложните употреби: людехь се б҃жихь причестити (*ЯЗ* 94b 181,20) εἰς λαὸν θεοῦ χρηματίσαι, причещают сѧ веселии (*ЯЗ* 95b 182,24) κοινωνοὶ γίνονται τῆς εὐφροσύνης. Интересно е да се отбележи, че в славянския превод е избрано безпредложно съчетание, въпреки че гръц-

[29] От морфологична гледна точка е интересно честото присъствие на притежателни имена, произведени чрез суфикса -jь: (аврамль *ЯЗ* 96a 183,2; отьчь *ЯЗ* 95b 182,17, 96b 183,30). Предпочитание към притежателни прилагателни именно с този суфикс е забелязано в тълковния превод на Книгата на пророк Иезекиил, възникнал в България (Тасева 1997: 29).

[30] Вж. SJS II: 307.

[31] Минчева 1964: 65.

кият текст съдържа предложна фраза[32]. Това показва, че тази рекция е жива в езика на преводача.

Творителният падеж е широко използван. В изследваното слово има два случая на предикативен инструментал: име **иѡаномь** нарещи продрома (*ЯЗ* 94b 181,22) **Ἰωάννην** εἶπε κληθῆναι τὸν πρόδρομον; понеже иного гласовасте о имени ꙁахариꙗ же и елисавьѳи **иѡаномь** нарекьша (*ЯЗ* 94b 181,27) ὅτε Ζαχαρίας καὶ ἡ Ἐλισάβετ περὶ τοῦ ὀνόματος εἰπόντες. Логическият извършител на пасивното действие също се изразява чрез инструментал: повелины б҃мь (*ЯЗ* 94b 181,19) τὴν **ἐκ θεοῦ** προσταχθεῖσαν λαβεῖν σφραγίδα; **д҃хомь б҃жиимь** движима (*ЯЗ* 94b 181,23) **ὑπὸ πνεύματος** ἁγίου κινουμένη. В известен смисъл една нестандартна употреба на инструментала е настъпила в изречението: еже бываеть испльненыѥмъ **всѣми ст҃ыми его ꙁаповѣдьми** (*ЯЗ* 96a 183,11) ὅπερ γίνεται διὰ τῆς ἐκπληρώσεως **πασῶν τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἐντολῶν**[33]. Тук по-скоро бихме очаквали родителен падеж.

Заслужава да се отбележи също, че, както и в *Клоцовия сборник*[34], **родителният падеж след отрицание** не се използва последователно: не чюхомь бо **сьвѣть** врагь наши҃ (*ЯЗ* 96a 183,7) οὐ γὰρ ἠσθάνθημεν **τῆς ἐπιβουλῆς** τῶν ἐχθρῶν.

При глаголите *dicendi* непрякото допълнение се изразява чрез предложната конструкция къ + дателен падеж, дори когато гръцкият паралел не съдържа предлог: рече ꙗко **кь слышѫщоу** (*ЯЗ* 96a 183,13) **πρὸς ἀκούοντά** φησι; г҃лати **кь не раꙁоумѣѫщоу ѡтроучѫтоу** (*ЯЗ* 96a 183,14) λέγειν **τῷ μὴ νοοῦντι παιδίῳ**. Предпочитанието към предложната рекция е засвидетелствано и в хомилиите от *Клоцовия сборник*[35].

Що се отнася до употребата на глаголни форми, заслужава да се спомене фактическото отсъствие на супина, напр. в цитата Лк 1:76 прѣдидеши рече прѣ҆ лицемъ г҃нимь оуготѡвати поути его (*ЯЗ* 96b 183,20). Трябва да се припомни обаче, че дори и библейските преводи на това място не е запазен супинът оуготоватъ.

По-нататък е интересно, че в подчиненото изречение за следствие съюзът е последван от условно, а не от изявително наклоне-

[32] Бауэр 1963: 279.

[33] Cramer II: 420, supplement Bodl B Laud gr. 33.

[34] Bláhová 1973: 34.

[35] Bláhová 1973: 30.

ние: да бн вѣрєнь быль (*ЯЗ* 95a 182,7) което добре изразява модалността на действието на гърцката конструкция ὥστε + inf. в изходния текст ὥστε ἀξιόπιστον εἶναι τὸν τῷ Χριστῷ μαρτυρῆσαι μέλλοντα. Това средство вероятно може да се смята за архаично[36].

3.4. *Бележки към преводаческата техника*

Що се отнася до техниката на превод, ще отбележим гръцките конструкции с определителен член. Анализът на евангелските текстове от тази гледна точка е разработен от Л. Пацнерова[37], на хомилетичните текстове от Е. Блахова[38], а на преводната агиография от А. Димитрова[39]. В изследваните текстове гръцките инфинитивни и предложни конструкции с определителен член никога не се превеждат с корелат иже. Относителното местоимение иже отбелязва началото на библейски цитат, набляга или подчертава конкретната дума преди самия коментар: а ѥже ѥсть (!) створнтн м҃лостъ сь ѡ҃цн нашнмн (*ЯЗ* 95b 182,21) τὸ ποιῆσαι δὲ ἔλεος μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν.

Гръцкият инфинитив с член е предаден подходящо от преводача по няколко начина.

1) Финален инфинитив за определение/обстоятелство се превежда с инфинитив: датн намь бєзь страха нз҆ рѫкы врагь нашннхь (*ЯЗ* 96a 183,4) [ὅρκον ὅν ὤμοσεν...] τοῦ δοῦναι ἡμῖν ἀφόβως ἐκ χειρός κτλ., вж. Лк 1:73-74. В библейския цитат от Лк 1:57 в началото на проповедта има конструкция с инфинитива нсплънн сѧ врѣмѧ роднтн ‘настана време да роди’ за гр. τοῦ τεκεῖν (*ЯЗ* 94b 181,13), а в следващото изречение преводачът го изпуска вероятно по стилистически причини, за да не повтаря (*ЯЗ* 94b 181,16, срв. Cramer 1841: 420, p. 3).

2) Инфинитивната конструкция в адвербиална функция се има два типа съответвствия:

а) ако не е последвана от допълнение, се използва подходяща предложна фраза с девербативно съществително: н ѡ прог҃ланн ѥго (*ЯЗ* 95a 182,5) за ἐν τῷ λαλῆσαι αὐτόν;

---

[36] Минчева 1983: 141.

[37] Пацнерова 1964.

[38] Bláhová 1973.

[39] Димитрова 2012.

б) ако гръцкият инфинитив е разширен с допълнение, се разгръща подчинено обстоятелствено изречение (за време, причина и т.н.): егда напнса нмѧ (*ЯЗ* 94b 181,29) μετὰ τὸ γράψαι αὐτὸν τὸ ὄνομα; понеже нꙋ҃ вн҃ма с҃мрть нь вꙋчьна образъ же нмать см҃ртьнын (*ЯЗ* 97a 184,3) διὰ τὸ μὴ εἶναι αἰσθητὸν θάνατον, ἀλλ᾽ αἰώνιον, εἰκόνα δὲ ἔχειν θανάτου.

Във всички случаи стб. еквивалент е подбран много добре и с усет към възможностите на славянския синтаксис[40].

Наблюдава се тенденция да се избягват сложните номинални конструкции, които се заменят с хипотактични средства. Гръцката предложна фраза с определителен член се превежда по следните начини:

1) С предложна фраза без местоименен корелат нже: прорнцаıе напнсанниа прывѣе же о х҃ѣ... послѣдьже w нѡ҃нѣ (*ЯЗ* 95a 182,2-3) προφητεύων τὰ ἀναγεγραμμένα, πρῶτον μὲν τὰ παρὰ (sic! pro περὶ) τοῦ Χριστοῦ... ὕστερον δὲ καὶ περὶ τοῦ Ἰωάννου. Този начин на превод е използван и в *Клоцовия сборник* в хомилиите *Ѣк θаυмάτων* и *Епиф*[41].

2) С причастие на глагола бꙑтн и предложна фраза: ꙗюще бо бл҃годѣть с҃мр҃ть на на҃ (*ЯЗ* 95b 182,24) срещу ἐπαισθόμενοι γὰρ τῆς εἰς ἡμᾶς εὐεργεσίας; соуштеıе на земн (*ЯЗ* 96b 183,28) τοὺς ἐπὶ γῆς. Този похват също е засвидетелстван и в *Клоцовия сборник* в хомилиите *Ѣк θаυмάτων* и *Епиф*[42].

3) С прилагателно име: кромѣ злобы ꙗв҃ꙋскыıе да боудетъ (*ЯЗ* 97a 184,12) ἵνα ... ἔξω τῆς ἐν ἀνθρώποις κακίας ᾖ; вьсн пророщн соуть прорекли х҃воу тайн҃ (*ЯЗ* 95b 182,19) за πᾶσι γὰρ τοῖς προφηταῖς τὸ περὶ τοῦ Χριστοῦ κατήγγελται μυστήριον. В *Клоцовия сборник* това е обичаен похват.

4) С помощта на подчиненото относително изречение: нже соуть w авраамѣ (*ЯЗ* 95b 182,23) за τοὺς περὶ τὸν Ἀβραάμ. Този подход не е документиран в *Клоцовия сборник*, но е широко разпространен в евангелията[43], а също в корпуса от проповеди, споменат в бел. 21[44].

---

[40] Тези подходи вече са засвидетелствани в превода на Евангелието. Вж. Kurz 1937–1938: 277-305.

[41] Bláhová 1973: 39-40.

[42] Bláhová 1973: 39-40.

[43] Bláhová 1973: 41.

[44] Mikulka 2021: 381.

Наблюдава се стремеж да се разхлабят връзките в изразите чрез вербализиране на конструкциите и трансформирането им с помощта на хипотактични средства. Например предложна фраза с отглаголно съществително е предадена с подчинено обстоятелствено изречение за време: єгда приде прѣчⷭ҇таꙗ д҃ва (*ЯЗ* 96b 183,18) за ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ τῆς παναγίας παρθένου.

Интерес представлява преводаческото решение за предаване на гръцката фраза за мислимо следствие ὥστε + конструкция винителен падеж с инфинитив, в която субектът е разширен: ταῦτα δὲ πάντα προκατεσκευάζοντο πόρρωθεν, ὥστε ἀξιόπιστον εἶναι τὸν τῷ Χριστῷ μαρτυρῆσαι μέλλοντα „всичко това беше подготвено отдавна, така че / та да би бил / да може да бъде правдоподобен [онзи], който щеше да свидетелства за Христос“ – си же всѣ изⷣалече се приготовахѫ да би вѣрень быль иже хотѣше хⷭ҇оу свѣдѣтель быти (*ЯЗ* 95a 182,7-8). Преводачът се придържа плътно до гръцкото изречение, като дори запазва модалността на следствието. Конструкцията винителен падеж с инфинитив е преведена също съвсем точно – финитен глагол с подлог в именителен падеж, който всъщност е цялото подчинено подложно изречение, въведено с иже. В случая преводачът избира да предаде субстантивираното гръцко причастие τὸν μέλλοντα не със същата граматична категория, а да го развие в подчинено подложно изречение.

Към тези синтактични трансформации трябва да причислим и стремежа да се премахнат усложнените пасивни конструкции, да се изясни текстът като се предпочетат конструкции с глагол в деятелен залог: вьси пророци соуть прорекли х҃воу таинѫ (*ЯЗ* 95b 182,19) за πᾶσι γὰρ τοῖς προφηταῖς τὸ περὶ τοῦ Χριστοῦ κατήγγελται μυστήριον. Подобни решения са засвидетелствани в три хомилии от *Клоцовия сборник – Ἐκ θαυμάτων*, *Ἐβουλόμην* и *Атан*[45].

Заключение

Извършеният анализ показа, че *УЕ* не е единственият паметник, съдържащ части от византийски евангелски катени. Очевидно тяхното влияние върху ранната славянска литература е било по-ши-

[45] Bláhová 1973: 42

роко. Паралелни гръцки текстове на *Слово на Рождество на Йоан Предтеча* и *Слово на Сретение Господне* бяха намерени в издадената от Крамер катена към Евангелието от Лука, но преводите не съвпадат изцяло с основния текст на изданието.

Подробното изследвание на *Словото на Рождество на Йоан Предтеча* показва, че преводът е твърде старинен. Към това заключение води не само анализът на лексикалните и синтактичните особености, но и техниката на превода.

В лексикално отношение може да се подчертае присъствието на архаизми (благодѣть, ѥтеръ, иноѵѧдъ) и непреведени гърцизми (продромъ), а реконструкцията на първични *сѧтъ и *розьство свързва хомилията със западнославянска среда.

В синтактичен план трябва да се споменат множество архаични черти като безпредложен местен падеж, колебание в използването на родителен падеж след отрицание. От гледна точка на преводаческата техника може да се обобщи, че авторът се старае да превежда точно, като обаче свободно използва широк набор от средства. По отношение на преводаческите решения при гръцките конструкции с определителен член се забелязва стремеж към избягване на стегнатите гръцки конструкции (често номинални) и предпочитане на по-свободни глаголни изрази.

Сравнението с резултатите от езиковия анализ на най-старите стб. хомилии води към заключението, че изследваното *Слово на Рождество на Йоан Предтеча* стои най-близо до трите хомилии от *Клоцовия сборник* (*Ἐκ θαυμάτων*, *Ἐβουλόμην* и *Атан*), макар че не съвпада с тях изцяло. Най-голяма разлика се вижда в използването на подчинено относително изречение като превод на гр. конструкции с член. Този подход се среща предимно в евангелията.

Науката ще трябва да обърне внимание върху връзката между изследваните хомилии и *Учителното евангелие*. За това ще бъде полезен гръцко-старобългарският индекс на *УЕ*. Остава да се провери значението на колокацията на *Словото на Рождество на Йоан Предтеча* и на *Сретение Господне* в *Ягичевия Златоуст*. От строго календарна гледна точка (24 юни и 2 февруари) тяхното съседство е странно, дори обърнато. Но те се съединяват в този ред по Евангелието на Лука. Предлагаме да се изследват два отворени въпроса: 1) дали тук не откриваме свидетелство за древен превод

на катени за важни християнски празници; 2) какво е отношението между тях и *Учителното евангелие*, както по преводачески подходи, така и по начин на конструиране на текста.

Извори

Ἐβουλόμην	*Хомилия на Велики четвъртък* от *Клоцовия сборник*
Ἐκ θαυμάτων	*Хомилия на Цветница* от *Клоцовия сборник*
Атан	*Атанасиева хомилия на Велики петък* от *Клоцовия сборник*
Герм	*Германов сборник*, минеен и триоден панигирик, 1358–1359 г. (Румъния, Патриаршеска библиотека на Румънската православна църква, Букурещ, сигн. Sl. 1; цитираме според изданието на Мирчева 2006)
Епиф	*Хомилия за слизането на Христа в ада* на Епифаний Кипърски от *Клоцовия сборник*
П	Сборник със слова, 1638 г. (Сърбия, Библиотека на Сръбската Патриаршия в Белград, сигн. 272)[46]
Пл	Смесен минеен панигирик, 1575–1585 г. (Черна Гора, манастир „Св. Троица“ при Плевля, сигн. 104)[47]
Хил 443	Чети-миней за януари, 1626 г. (Атон, Библиотека на Хилендарския манастир, сигн. 443)[48]
Цет 50	Староизводен панигирик, т.н. *Милешевски панигирик*, XIII в. (Черна Гора, манастир Цетине, сигн. 50)[49]
ЯЗ	Староизводен панигирик триоден и минеен, т.нар. *Ягичев Златоуст*, XIII/XIV в. (Русия, РНБ, Санкт Петербург, сигн. Q.п.I.56 + Франция, BNF, Париж, сигн. Slav. 65). Цитира се по изданието на Димитрова 2011. За уточнение на четенията са използвани снимки от сайта <https://nlr.ru/

[46] За предоставените снимки на този ръкопис благодарим на Лиляна Пузович и Владан Трич, ръководител на археографски отдел, Народна библиотека на Сърбия, Белград.

[47] За предоставените снимки на този ръкопис благодарим на Лиляна Пузович и Владан Трич.

[48] За предоставените снимки на този ръкопис благодарим на монасите на Хилендарската обител и на Мери Алън Джонсън („Паша“) от Хилендарската изследователска библиотека в Кълъмбъс, Охайо, САЩ.

[49] За предоставените снимки на този ръкопис благодарим на Климентина Иванова.

manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=43400A99-601A-4DB8-BD6C-AC270CDA53E3> (17.4.2023).

Литература

Bláhová 1973: Bláhová, E. Nejstarší staroslověnské homilie (Syntax a lexikon). Praha: ČSAV, 1973.

Cramer 1841: Cramer, J. A. Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum. T. 2. In evangelia s. Lucae et s. Joannis. Oxonii: Tipographia academica, 1841. <https://archive.org/details/bub_gb_pNCaRfGIsK0C/page/n3/mode/2up> (5.6.2023).

Horálek 1954: Horálek, K. Evangeliáře a čtveroevangelia. Praha: SPN, 1954.

Jovčeva 2014: Jovčeva, M. Slavic Liturgy in Great Moravia and its Hymnographic Components. – In: The Cyril and Methodius Mission and Europe. 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia. Brno: The Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2014.

Kurz 1937–1938: Kurz, J. K otázce členu v jazycích slovanských se zvláštním zřetelem k staroslovenštině (1. část). – Byzantinoslavica 7, 1937–1938, 212-340. <https://www.digitalniknihovna.cz/knav/uuid/uuid:4fdff663-4029-11e1-8339-001143e3f55c> (16.6.2023).

Kurz 1939–1946: Kurz, J. K otázce členu v jazycích slovanských se zvláštním zřetelem k staroslovenštině (2. část). – Byzantinoslavica 8, 1939-1946, 172-288. <https://www.digitalniknihovna.cz/knav/uuid/uuid:509319c3-4029-11e1-1418-001143e3f55c> (16.6.2023).

Lampe: Lampe, G. W. H. A Patristic Greek Lexicon. Oxford: Clarendon Press, 1961.

Miklosich: Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae: Braumueller, 1862–1865.

Mikulka 2021: Mikulka, T. Tři starobylé staroslověnské homilie. Disertační práce. FF UK Praha, 2021. <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/151568> (8.6.2023).

Mikulka 2023: Mikulka, T. Textological, Linguistic and Theological Features of Newly Identified Corpus of Old Church Slavonic Homilies. – Slavia 92/5, 2023, 610-624.

Parinello 2016: Massimo il Confessore, Mistagogia. Ed. a cura di Rosa Maria Parinello. (Letture cristiane del primo millenio 55). Milano: Paoline, 2016.

Petrov 2022: Petrov, I. P. The Greek Sources of Učiteľnoe Evangelie Revisited: Sermon 20. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-28.

ŘSI: Řecko-staroslověnský index. Hl. red. E. Bláhová. Praha 2014.

SJS I-V: Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hl. red. Josef Kurz, Praha: Acadamia, 1966–1982; T. 4. Hl. red. Zoe Hauptová. Praha: Academia, 1997; T. 5. Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hl. red. Zoe Hauptová, václav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Acadamia, 2010–2016. <http://gorazd.org/?q=en/node/21>.

Vaillant 1958: Vaillant, A. L'homélie d'Épiphane sur l'ensevelissement du *Christ* : texte vieux-slave, texte grec et traduction française. (Radovi Staroslavenskog instituta 3). Zagreb: Staroslavenski institut, 1958.

Антоний 1895: архим. Антоний (Вадковский). Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования. Издание второе. Санкт Петербург: Типография А. Л. Катанскаго, 1895 [arhim. Antonij (Vadkovskij). Iz istorii hristianskoj propovedi. Očerki i issledovanija. Izdanie vtoroe. Sankt Peterburg: Tipografija A. L. Katanskago, 1895].

Бауэр 1963: Бауэр, Я. Беспредложный локатив в старославянском языке. – В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага: ČSAV, 1963, 263-285 [Bauèr, Ja. Bespredložnyj lokativ v staroslavjanskom jazyke. – V: Issledovanija po sintaksisu staroslavjanskogo jazyka. Praga: ČSAV, 1963, 263-285].

Горский, Невоструев 1859: Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святых отцев. 2. Писания догматические и духовно-нравственные. Москва: Синодальная типография, 1859 [Gorskij, A., Nevostruev, K. Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj sinodal′noj biblioteki. Otdel 2. Pisanija svjatyh otcev. 2. Pisanija dogmatičeskie i duhovno-nravstvennye. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1859].

Димитрова 1990: Димитрова, М. Из историята на триодните панегирици. Сборник Тиханов 540. – Старобългарска литература 23-24,

1990, 99-124 [Dimitrova, M. Iz istorijata na triodnite panegirici. Sbornik Tihanov 540. – Starobălgarska literatura 23-24, 1990, 99-124].

Димитрова 2011: Димитрова, М. „Ягичев Златоуст“. Средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV век. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2011 [Dimitrova, M. „Jagičev Zlatoust“. Srednovekoven bălgarski pametnik săs slova i poučenija ot načaloto na XIV vek. Sofia: Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2011].

Димитрова 2012: Димитрова, А. Синтактична структура на преводната агиография. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012 [Dimitrova, A. Sintaktična struktura na prevodnata agiografija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2012].

Иванова 2012: Иванова, К. За календарните триодни сборници, писани в Хилендарския манастир. – Palaeobulgarica 36/3, 2012, 11-28 [Ivanova, K. Za kalendarnite triodni sbornici, pisani v Hilendarskija manastir. – Palaeobulgarica 36/3, 2012, 11-28].

КлО 2: Климент Охридски: Събрани съчинения. Т. 2. Гл. ред. Б. Ангелов. София: БАН, 1977 [Kliment Ohridski: Săbrani săčinenija. T. 2. Gl. red. B. Angelov. Sofia: BAN, 1977].

Котова 2022a: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28].

Котова 2022b: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие? – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie? – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Котова 2023: Византийските източници на Учителното евангелие на Константин Преславски. – Старобългарска литература 67-68, 2023, 13-46 [Vizantijskite iztočnici na Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – Starobălgarska literatura 67-68, 2023, 13-46].

Минчева 1964: Минчева, А. Развой на дателния притежателен падеж в българския език. София: БАН, 1964 [Minčeva, A. Razvoj na datelnija pritežatelen padež v bălgarskija ezik. Sofia: BAN, 1964].

Минчева 1983: Минчева, А. Архаизми и нови черти в езика на преславската книжнина. – Славянска филология 19, 1983, 138-146 [Minčeva, A. Arhaizmi i novi čerti v ezika na preslavskata knižnina. – Slavjanska filologija 19, 1983, 138-146].

Мирчева 2006: Мирчева, Е. Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2006 [Mirčeva, E. Germanov sbornik ot 1358/1359 g. Izsledvane i izdanie na teksta. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trajanov“, 2006].

Митов 2022: Митов, Г. Византийските новозаветни катени и Учителното евангелие на Константин Преславски: от катената към хомилията (Предварителни наблюдения). – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-41 [Vizantijskite novozavetni kateni i Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski: ot katenata kăm homilijata (Predvaritelni nabljudenija). – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-41].

МЧМ: Великие минеи четьи, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Декабрь, дни 25-31. Москва: Синодальная типография, 1912 [Velikie minei četʹi, sobrannye vserossijskim mitropolitom Makariem. Dekabrʹ, dni 25-31. Moskva: Sinodalʹnaja tipografija, 1912].

Пацнерова 1964: Пацнерова, Л. Синтаксис инфинитива в старославянских евангельских кодексах с точки зрения техники перевода. – Slavia 33, 1964, 534-557 [Pacnerova, L. Sintaksis infinitiva v staroslavjanskih evangelʹskih kodeksah s točki zrenija tehniki perevoda. – Slavia 33, 1964, 534-557].

СДРЯ: Словарь древнерусского языка (X-XIV вв.). Т. 1-12: а – съѡтъхѡдьнъ. Гл. ред. Аванесов, Р. И. Москва: Русский язык, 1988-2019 [Slovarʹ drevnerusskogo jazyka (XI-XIV vv.). T. 1-12: a – sʺotʺhodʹnʺ. Gl. red. Avanesov, R. I. Moskva: Russkij jazyk, 1988-2019].

Славова 2022: Славова, Т. Наблюдения върху граматиката и лексиката на Първо слово против арианите – В: Тотоманова и др. Атанасий Александрийски. Първо слово против арианите. Т. 2: Изследвания. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022, 78-142 [Slavova, T. Nabljudenija vărhu gramatikata i leksikata na Părvo slovo protiv arianite – V: Totomanova i dr. Atanasij Aleksandrijski. Părvo slovo protiv arianite. T. 2: Izsledvanija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022, 78-142].

Спасова 2014а: Спасова, М. Слово за светия Дух на Петдесетница от Псевдо-Григорий Богослов в южнославянската и в източ-

нославянската ръкописна традиция. – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново: Фабер, 2014, 253-271 [Spasova, M. Slovo za svetija Duh na Petdesetnica ot Psevdo-Grigorij Bogoslov v južnoslavjanskata i v iztočnoslavjanskata răkopisna tradicija. – V: Srednovekovnijat čovek i negovijat svjat. Sbornik v čest na 70-ta godišnina].

Спасова 2014b: Спасова, М. Слово за светия Дух на Петдесетница – компилация или съставителство? – Във: Филология и текстология. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уйлям Федер. Шумен: Научен център „Преславска книжовна школа“, 2014, 141-160 [Spasova, M. Slovo za svetija Duh na Petdesetnica – kompilacija ili săstavitelstvo? – Văv: Filologija i tekstologija. Jubileen sbornik v čest na 70-godišninata na prof. Ujljam Feder. Šumen: Naučen centăr „Preslavska knižovna škola“, 2014, 141-160].

Спасова 2017: Спасова, М. Нови щрихи към текстовата история на старобългарския превод на Слово за отсичане на главата на Йоан Кръстител. – Palaeobulgarica 41/3, 2017, 19-62 [Spasova, M. Novi štrihi kăm tekstovata istorija na starobălgarskija prevod na Slovo za otsičane na glavata na Joan Krăstitel. – Palaeobulgarica 41/3, 2017, 19-62].

Срезневски I-III: Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1-3. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1893-1903 [Sreznevskij, I. I. Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka. T. 1-3. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1893-1903].

СРЯ: Словарь русского языка XI-XVII вв. Москва: Наука, 1975- [Slovarʹ russkogo jazyka XI-XVII vv. Moskva: Nauka, 1975-.].

Тасева 1997: Тасева, Л. Книгата на пророк Иезекиил в средновековната българска и хърватска книжнина. – Palaeobulgarica 21/3, 1997, 12-30 [Knigata na prorok Iezekiil v srednovekovnata bălgarska i hărvatska knižnina. – Palaeobulgarica 21/3, 1997, 12-30].

Тасева 2022: Тасева, Л. Хронотопът на старобългарските композита с нн- ‘един’. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 51-80 [Taseva, L. Hronotopăt na starobălgarskite kompozita s in- ‘edin’. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 51-80].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлно описание от Елена Уханова на най-ста-

рия ръкопис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlno opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija răkopis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Приложение 1

Преводната част в *Слово на Рождество на Йоан Предтеча* (BHBS 555, № 12б)

Основен текст – *Пл*; варианти – *П*
Гръцки паралел – Cramer II: 17.33-19.6

(255a) и|[5]ꙁь роукы врагь нашиⷯ иꙁбавльшиⷨ се не чюхѡⷨ бо| съвѣта врагь нашиⷯ нь вънеꙁаапоу ни въсхытн| прѣставль ѿ онѣⷯ на жрⷣбы и на честь свою| тѣмˢже и намь дѡⷭ҇нть слоужнть (слоужнти *П*) емоу прⷣпѡ| бїемь и правдою прⷣѣ нимь въсе дⷭ҇ни живѡта|[10] нашего еже бываѥть испльнѥнїемь въсѣми| стⷭ҇ыми его ꙁаповѣдˢми не тъкмо въ мало врⷨѣ| нъ въсе дⷭ҇ни живѡта нашего что же рⷱ҇е ꙗко и| къ слышещоу и ты отроче прⷪ҇рѡкь вышнꙗго на| рⷱ҇еши се иꙁлиха бо се бѣ гⷭ҇лати къ нѥ раꙁоумѣю|[15]щоу отрочети дⷭ҇отоаше непщевати ꙗко е|да оубо ꙗкоже и дивно рожⷣьство имѣ іѡаннⷭ҇ь| арˢхагⷭ҇глоу се проповѣдавˢшоу а и самомоу въꙁыгра|вˢшоу въ чрѣвѣ егда прїиде прѣⷭ҇чтаа дⷭ҇ва къ елї|савеѳи такожⷣе же рожⷣьшоу се дивно ꙗвлѥнїе и|[20]мѣ скорѣе емоу ѿⷭ҇ць прорⷱ҇е гⷭ҇лѥ придеши бѡ| рⷱ҇е прⷣѣ лицемь гⷭ҇нимь оуготовати поути его понѥже вⷣѣаше ꙗко прⷪ҇ркь сы ꙗко по малѣ врѣмени| не имать имѣти его оу себѣ питаѥма рⷱ҇е бѡ е|ⷭ҇улїсть ꙗко боудеть отроче въ поустынꙗⷯ до дⷭ҇не (255b) ꙗвлѥнїа своего къ іⷭ҇илю раꙁоумѣвˢ же рⷱ҇е сⷭ҇псенїа (раꙁоумˢ же сⷭ҇псенїа *П*)| моего (его *П*) дати чⷭ҇лкѡⷨ хⷭ҇вь иже раꙁоумь сⷭ҇псенїе иⷨ (сⷭ҇псенїемь *П*)| боудеть хотещиⷨ раꙁоумѣти сⷭ҇псенїе его| ꙗко рⷱ҇е въ ѿпоущенїе грѣхѡⷨ боудеⷮ тако помⷭ҇ло|[5]вавˢшоу бⷭ҇оу соущеѥ на ꙁемли| ибѡ въ истиноу| млⷭ҇рдїемь млⷭ҇ти бⷭ҇а нⷭ҇шего помиловани быхѡⷨ| не ꙁа дѣла бо ꙗже сътворихѡⷨ мы нь ѡⷭ҇чемь млⷭ҇рдїеⷨ| посѣтиль ѥⷭ҇ наⷭ҇ съвыше и съ нⷭ҇бсе въсїавь наⷨ (*от. П*) сⷭ҇лнце пра|ведное единочеды сⷭ҇нь бⷭ҇жіи бⷭ҇ь нашь и тмоу мѣ|[10]нить нераꙁоумь а сѣнь съмрьтноую грѣⷯ понѥⷤ| нѣⷭ҇ видима съмрьть нь вѣчна ѡбраꙁь же имать съ|мрьтны ꙗкоже бо видима съмрьть ѿлоученїе| имать дⷭ҇ши тако и грѣхь ѿлоученїе стⷭ҇го дⷭ҇ха| а еже ѥⷭ҇ на поуть мирˢнь скаꙁаѥⷮ да се житїа на|[15]шего стопы исправить (исправеть *П*) и наставить на оученїе и| проповѣдь свою хⷭ҇с бо ѥⷭ҇ поуть мирˢныи понѥже по въꙁрастоу тѣлѥсноу дⷭ҇ховные блⷣгти дⷭ҇оинь

бы|ваше продромь сего ради ѓе е҃ѵ҃аїсть отроче же| растѣаше и крѣплѣаше҃ дх҃омь въ поустынѣ҃ бѣ|[20] до ѣавлєнїа своего і҃нлю да скаꙁаен прѣвѣчнаго| х҃а кромѣ злобы ѵ҃лчьскые боудеть и злобоу wблн|чае съ дрꙁновенїемь нꙁвѣст҃нь свѣтель ѣавнт се (ѣавн се *П*)| свѣтел҃ствоче w х҃ѣ б҃ѣ нашемь емоу҃ слава съ| wц҃емь и съ ст҃ы҃ дх҃ѡ҃ нн҃ѣ и ѓно и въ вѣкы.

Приложение 2

Слово на Сретение Господне (BHBS 462, 6б)

Славянски текст – *Цет 50*, 5b-7a
Гръцки паралел – Cramer II: 22.29-23.7; 23.15-24; 23.32-25.17; 26.1-8

(5b) чт҃еіє .и҃. на срѣтенніе г҃ніе| ѡ҃ скаꙁаннѣ іе҃ѵ҃лска о҃че| е҃ѵ҃лнстоу рекшоу нсплы|[20]ннше се д҃ннїе wчщенн|ѣ ію добрѣ прнѓече по| ꙁаконоу по нстннѣ бо| не трѣбоваше ст҃аѣ б҃ца| ждатн д҃ннн wчщенн|[25]ѣ нже бѣѣхоу .м҃. м҃ѵ҃|жьскоу полоу рожьшоу се| ѓено бо іесть вь ꙁаконѣ| жена ѓе аще wсѣменнт҃ се (5c) и родить моужьскь по|ль .м҃. д҃ннн боудеть| неѵнста прѣч҃таѣ же| б҃ца не wсѣмен҃шн се нь|[5] ѡ҃ ст҃го д҃ха прнюм҃шн| нꙁбѣжа бытн неч҃та и| по самомоу ꙁаконоу и| по скрьвеномоу ꙁнаме|ннію а іже іесть ѓеѵено|[10] w снмеѡнѣ ѣако бѣ ѵаі€| оутѣшенніа нꙁ҃лю се і€|сть когда бн wбрѣль и|ꙁ҃ль оутѣшенніе вѣрою| іего своводоу wбрѣтаі€|[15] ѡ҃ рнм҃скаго строюєннѣ| ѡ҃ ннопламен҃наго ц҃рт҃ва| нродова а іже іесть н҃нѣ| ѡ҃поущаюшн рабь твон| вл҃ко w пльт҃сцѣмь жн|[20]тнн г҃люеть по г҃лоу твоіе|моу с мнромь ꙁа ѡ҃вѣть| нже бѣ прнюль а понюже| вь тмѣ и не въ рaꙁоумѣ| бѣѣхоу іеꙁыцн демоно|[25]мь слоужеще свѣть же| нмь бы҃ х҃сь ѡ҃крнвь нсті|ноу соущаго б҃а себе же са|мого и ѡ҃ца и ст҃го д҃ха (5d) сего ра҃ ѓе свѣть вь ѡ҃крьве|ннніе іеꙁыкь бы҃ же слава| х҃сь нꙁ҃лвн и по томь нн|м҃же родн се ѡ҃ ннхь по пль|[5]тн прославнль іесть и м҃н|гы ѡ҃ ннхь ты вѣровав҃ше| вь нь а іже іесть на паде|ннніе и на вьстанніе бытн| г҃н многомь вь нꙁ҃лн не|[10]пщоую ѣако не ннѣмь на па|дающемь а дроугнмь вь|стающемь не wвѣмь бо па|данніе подаіеть а дроугнм|мь вьстанніе падающнм҃ се|[15] ѡ҃ стоѣаннѣ на нюм҃же н|ньгда стоѣахоу падають| ѣавѣ бо іесть ѣако ннкьгда| же не стонть невѣрны нь| п҃рно ннꙁь се влаунть та|[20]кожде достонть раꙁоумѣ|вати ѣако нже не стонть| на гр҃сѣ покаѣаннюемь па|дает҃ се и оумнраіеть ѡ҃| нюго и к томоу не жнве|[25]ть вь прав҃дѣ и вьстаіеть| х҃вою вѣрою падѣте оу|бо ѓе злаѣ да вьстаноуть| бол҃шаѣ аще бо се не паде(6a)ть любодѣѣанніе не вьста|неть унстота аще се не| скроушнть несмысль| нь мысль вь н҃ не процвь|[5]теть тако оубо іесть ѓе|ноіе

на падениѥ и на вь|станиѥ многомь на ꙁна|мениѥ же прѣроуно вь| истиноу ꙁнамениѥ раꙁоу|[10]мѣваѥмь вь с҃тыхь кни|гахь животворещии| кр҃ть положи бо р҃е ꙁмию| моиси на ꙁнамении сии|рѣчь на кр҃тѣ понѥже оу|[15]бо не поучивають преще се| ѡ вьч҃лвчении б҃жии ини| г҃люще ꙗко приѥль ѥсть| пльть а дроуꙁии ꙗко ниі| нь привидѣниѥмь ѥте|[20]ромь ѥсть телесноѥ смо|трѥниѥ сврьшиль а ини| прьст'но а дроуꙁии нб҃но| тѣло и ѡви прѣвѣч'нь| соущь а дроуꙁии ѿ д҃вы|[25] пр҃чтыѥ мариѥ начет'кь| имоущь сего ради вь ꙁна|мениѥ прѣроуноѥ ѡроу|жиѥ же г҃лѥть слово искоу(6b)сител'ноѥ испытите|л'ноѥ помышлѥниѥм'| прориче т' же оубо симеѡ|нь и ѡ с҃тѣи самои б҃ци|[5] марии ꙗко стоѥщи при| кр҃тѣ и видещии быва|ѥма и слышещи гл҃а оу|бииць тѣхь по гаврило|вѣ бо свѣдѣтел'ствѣ по|[10] недомысльнѣмь раꙁоу|мѣ б҃жиꙗго ꙁачетиꙗ| по ꙗвлѥнии великихь чюдесь боудеть на тво|ѥи д҃ши многа мльва|[15] а ѥже да се би ѿкрила ѿ| многь срц҃ь помышлѥні|ꙗ скаꙁаѥть ꙗко по с'бла|жнѥнии быв'шиимь оуче|никомь при кр҃тѣ хв҃ѣ|[20] и тои самои с҃тѣи б҃ци вь|скорѣ ѥтеро боудеть исцѣ|лениѥ ѿ г҃и иꙁвѣщаю|ще срц҃а ихь на вѣроу ѥго| тако бо видѣхомь и петра|[25] по хв҃оу вѣроу ѥмьшь се| ч҃лвуска оубо слабота ѡбли|чи се да се г҃ниꙗ крѣпость| ꙗвить ѡроужиѥ рече (6c) при кр҃тѣ хв҃ѣ тоугоу| с҃тыѥ б҃це неп'щевавше| ꙗко не би томоу тако по|страдати ѥже бо бѣꙗше|[5] ѥмоу абиѥ вьскр҃ноути| ꙗко велиѥ невѣр'но бѣ| а ѥже ѥсть да се би ѿкри|ла ѿ многь срц҃ь помыш|лѥниꙗ ꙗвѣ ч҃лвкомь|[10] боудеть кто и боудеть| любеи до смр'ти ꙗвлꙗ|ѥ любьвь вь нь кто же| боудеть прикрьвеноу вѣ|роу имѣѥ вь нь и сьбла|[15]ꙁна испльниль се ꙁа кр҃ть| кто же прѣдаѥи и наводе|и на кр҃ть и на смр'ть пр҃р|чица же ан'на ѡ нѥиже| свѣдѣтел'ствоуѥть ѥ҃у|[20]листь исповѣдаше се| б҃оу сиирѣчь хвалоу вь|ꙁдаꙗше с҃псениѥ виде|щи всемоу мироу и и|ꙁ҃лю приспѣв'шоу г҃лаше| же ѡ нѥмь ꙗко съ боуде|[25]ть иꙁбавитель сьъ (!) боу|деть с҃псь сьъ (!) намь ѡ|братить на радость оу(6d)ныниѥ вьꙁвратише же| се вь галилѣю вь градь сво|и наꙁареѳь аще бо и ви|ѳлеѥмь бѣ ихь градь нь|[5] и наꙁареѳь свои градь на|рицахоу ꙗко живоуще вь| нѥмь а понѥже не беспл'|т'нь нь вьпльщьше се сло|во б҃жиѥ ѥ҃у|листь вьводе|[10] р҃е растѣꙗше и крѣплꙗ|ше се и прочаа сего ради| се достоить ѡ пльти раꙁ҃у|мѣвати пльтьско бо ра|стеꙗше и крѣплꙗше се|[15] оудомь оутврьждающем'| се вьꙁрастомь испльнꙗ|ше же се моудрости и бл҃ті| не приѥмлѥ пр҃но бо испл'|нѥниѥ ꙗко б҃ь имѣꙗше|[20] нь б҃жию словоу телесны|мь вьꙁрастомь протеꙁа|ющи се по малоу моудрости| и бл҃гть ꙗвлꙗѥть ѥѥже| ны грѣшники да би испль|[25]ниль и достоины створи|ль сп҃обити се добрыими| дѣлы и оугаждающемь| ѥмоу сьмилити се и при(7a)чест'никомь быти всѣмь| с҃тымь и с ними хвалоу| ѥмоу вьꙁдаꙗти вькоупѣ| сь ѡ҃цемь и с҃тымь д҃хомь|[5] ꙗко томоу п҃обаѥть сл҃а| и ч҃ть вь в'се вѣкы ам҃нь.

On the Reception of the Byzantine Catenae among Slavs Outside the *Didactic Gospel*

Abstract: In this paper the research showed that apart from *Didactic Gospel* more writings depend on Byzantine catenae. Of the few Slavic texts found, the sermon on the Nativity of John the Baptist was thoroughly analysed. The translation is rich and varied, respecting the target Slavic language. The lexicon of the Homily is very ancient, which is supported by rare words (ннoчѧдъ) and loanings from Greek (продромъ). Some ancient forms could be reconstructed: сѧтъ and роꙁьство, phonetically related to the Slavic West. Three homilies from Clozianus codex (on Palm Sunday, on Maundy Thursday and on Good Friday) show similar linguistic characteristics. The translation could be dated in the late 9th century, perhaps even earlier than the *Didactic Gospel*.

Keywords: Byzantine catenae; reception; translation from Greek to Old Church Slavonic; *Didactic Gospel*.

Tomáš Mikulka, PhD
Catholic Theological Faculty
Charles University
Prague
kliment@op.cz

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.15

Два цялостни южнославянски превода на Златоустовия сборник *Андрианти*

Анета Димитрова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Сборникът с хомилии на Йоан Златоуст до жителите на Антиохия, известен като *Андрианти* (или *За статуите*, CPG 4330) има няколко славянски версии, чиито особености и отношения не са достатъчно изследвани. Настоящата статия се съсредоточава върху двата пълни южнославянски превода – П (смятан за преславски), запазен в руски преписи от XVI–XVII в., и неизследвания досега превод А по препис на Владислав Граматик РМ 3/6, 1473 г., за който има колофон, че е преведен на Атон от сръбски монах. Целта на проучването е да открои архаичните езикови черти на преславския превод П (лексика, морфология и синтаксис) и да го съпостави с А, с оглед на което се привличат и пет неиздадени гръцки преписа. В резултат на изследването може да се твърди, че П и А са два отделни цялостни превода на *Андрианти*те по различни гръцки версии, но преводачът на А вероятно е познавал по-ранния П и понякога го е използвал.

Ключови думи: Йоан Златоуст; CPG 4330; хомилии; преводи; гръцки версии.

Контекстът на написването на сборника с хомилии на Йоан Златоуст, известен като *Андрианти* (*Ad populum Antiochenum* или *De statuis*, CPG 4330), е добре документиран[1]. В началото на 387 г. жителите на Антиохия, втория по големина град в империята, се разбунтуват срещу новите данъци и в безредиците чупят статуи

[1] Van de Paverd 1991.

и изображения на император Теодосий (379–395). В очакване на сурови наказания през следващите месеци градът е притихнал от страх, епископът Флавиан (381–404) се е отправил към Константинопол, за да смекчи гнева на императора, а в негово отсъствие по време на Великия пост Йоан Златоуст произнася 24 проповеди, адресирани към населението на Антиохия[2]. Те не толкова засягат споменатите събития, колкото призовават хората към разкаяние, смирение и добродетел, и са образец на ораторското изкуство[3].

Хомилиите за статуите обикновено се разпространяват заедно като сборник от 21 или 22 слова, но някои от тях имат и независимо разпространение, а 20-о слово често не е част от сборника. Освен славянската традиция, поредицата има още средновековен арменски превод, а първо слово е запазено на латински и сирийски[4]. Гръцкият им оригинал няма критическо изследване и издание, а преписите са над 110, освен тях има много преписи на отделни хомилии или непълни[5].

Сборникът *Андрианти* (познат от ръкописите още като Андриатис, Адриантис и т.н.) има дълга и сравнително малко изследвана славянска рецепция, за която в науката има противоречиви мнения[6]. Още от средата на XIX в. е известно, че към преводаческата дейност на Преслав може да причислим още един сборник с ораторска проза[7], който се нарежда до *Златоструй*, *Паренесис* на Ефрем Сирин, словата на Григорий Назиански и други, но все

[2] За броя на хомилиите в поредицата вж. напр. Van de Paverd 1991; Valevicius 2000; Mitov 2022 и цитираната там литература.

[3] На езика на тази Златоустова поредица са посветени напр. Ameringer 1921; Burns 1930; Soffray 1939 и др.

[4] Geerard 1974: 499 (CPG 4330).

[5] Според Pinakes преписите са 233, но в това число има повтарящи се ръкописи и преписи на отделни слова, вж. <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/220/> (11.04.2024). За други ръкописи няма никакви допълнителни данни, затова броят на преписите с пълната колекция хомилии вероятно е по-малък. Номерацията на словата е според последното цялостно издание, PG 49: 15-222. То е препечатано от изданието от предходния век на Б. де Монфокон, повече вж. напр. у Van de Paverd 1991: XXII-XXIII; Mayer 2005: 75-76; PG 49: 7-8. За изданието са използвани девет парижки ръкописа и предходните издания, вж. PG 49: 15-16, бел. (a), към него има и малък критически апарат с разночетения, но без ясна информация кои са ръкописите.

[6] Мушинская 2003; Буланин 2014.

[7] В описа на А. Горски и К. Невоструев на ръкописите от Синодалната сбирка в Москва пълният превод на *Андриантите* по руския препис ГИМ Син. 104 (в описа под номер 125), XVI в., е определен като много архаичен (Горский, Невоструев 1859, 2: 111-119).

още остава необходимостта от сравнение с гръцките оригинали, текстологическо проучване, по-задълбочен езиков анализ, издание и т.н. Сред нерешените задачи на славистиката е и въпросът колко пълни превода на сборника има, а също и какви са отношенията между южнославянските и източнославянските ръкописи, съдържащи Златоустовите *Андрианти*.

Присъствието на сборника в славянски контекст е противоречиво най-вече защото хронологията на достигналите до нас славянски преписи не съответства на последователността на преводите и редакциите, а зависимостта между тях все още не е достатъчно изследвана. Допълнително объркване внася статията в „Православная энциклопедия“, в която се съобщава за три превода – старобългарска компилация от ексцерпти от X в., един пълен атонски превод от средата на XV в., запазен в ръкопис РМ 3/6 на Владислав Граматик от 1473 г. и в руски ръкописи от XVI в. (с уточнението, че отношенията между южнославянските и руските преписи не са изследвани), и една късна руска преработка (превод) на Евтимий Чудовски от XVII в.[8] Тази систематизация е подета от следващите изследователи[9], но както показва настоящото проучване, тя трябва да се ревизира. Стъпки към преосмислянето на последователността на славянските преводи на *Андриантите* предприема Д. Буланин, който припомня наблюденията на Горски и Невоструев и предполага, че е съществувал само един превод, цялостен преславски, от който произлизат всички останали версии[10]. Всъщност по-нататъшното вглеждане в текста на пълните преписи и привличането на допълнителни гръцки ръкописи доказва, че руските преписи от XVI в. и рилският ръкопис на Владислав Граматик съдържат два различни цялостни превода. По-долу ще представя общи наблюдения върху езика на пълния пре-

[8] Турилов 2001. Предположението, че руските преписи може да са наследници на атонския превод, е направено още от Кр. Ханик, който обаче също не е виждал самия препис на Владислав Граматик (Hannick 1981: 31-32).

[9] Мушинская 2003: 28; Баранкова 2012: 103. Г. Баранкова съобщава за още един независим староруски (и по-точно преславски, преработен на руска почва) превод на част от първо слово на *Андриантите*, запазен в руски препис от Руската Национална библиотека в Санкт Петербург, Соф. 1285, XV в. Изнесените езикови данни и заключенията, до които достига изследователката, причисляват архетипа на този вероятно силно преработен превод към североизточна България, макар че при сравненията си изхожда от неправилната предпоставка, че пълният превод в ръкопис ТСЛ 151, с който сравнява откъса, е правен на Атон през XV в., вж. Баранкова 2012: 124.

[10] Буланин 2014.

славски превод и аргументи за разграничаването му от пълния атонски превод, запазен в преписа на Владислав Граматик.

Най-ранните свидетелства за *Андриантите* в славянска среда са от старобългарската епоха – в *Изборника от 1076* г. на л. 85-101 присъства компилация от кратки извадки, която е била част от т.нар. Минеен изборник[11]. В малко по-късния *Троицки сборник* от XII–XIII в. (РГБ, ф. 304, Троицко-Сергиева Лавра, № 12, л. 158r-162v) компилацията е в по-пълен вид под заглавието разоуми пользьнии ѿ анъдриѩнтъ и ѿ прокъıнхъ ѥго д҃шепользьнъıнхъ оучении (нататък **И**). Според някои изследователи извадките са ексцерпирани и превеждани от гръцкия оригинал, а в *Изборника от 1076* г. те са включени след преработка и съкращения[12]. Според Д. Буланин обаче те са заети от пълен преславски превод, след което са силно трансформирани за нуждите на флорилегия[13]. Тази компилация, подробно изследвана и сравнявана с пълния превод от М. Мушинская и Д. Буланин, които достигат до различни изводи, тук няма да бъде обект на анализ.

Пълният преславски превод се пази в източнославянски преписи от XVI–XVII в. (нататък **П**). В тях сборникът *Андрианти* се състои от 21 хомилии и понякога след тях се добавят седем други слова. Засега може да се посочат следните преписи[14]:

1. БАН, Санкт Петербург, Русия, Текущи постъпления, № 341, 1594 г.

2. Държавна публична научно-техническа библиотека, Сибирско отделение на Руската АН, Новосибирск, сбирка на М. Н. Тихомиров, № 6, XVI в. (нататък Тих. 6)

3. РГБ, Москва, ф. 304.I, сбирка на Троицко-Сергиевата лавра, № 151, 1597 г. (нататък ТСЛ 151)

---

[11] Вж. по-новото издание на *Изборника от 1076* в Изборник 2009: I, 433-465 и реконструкцията на У. Федер като гл. 7 от *Княжия изборник* – Федер 2008: II, 112-125. За Минейния изборник вж. напр. Буланин 1991: 125-127 и особено Буланин 2014.

[12] Напр. Мушинская 2003: 28, Мушинская 2006: 6. В тези публикации има повече информация за преписите и редакциите на компилацията, както и допълнителна библиография.

[13] Буланин 2014: 490.

[14] Признателна съм за помощта на Явор Милтенов, който ми предостави своите записки и материали и помогна да допълня този списък, който едва ли е изчерпателен. Засега са ми достъпни само шест от изброените ръкописи (в списъка номера 1, 2, 3, 12, 13, 14), сравнението между тях и текстологическото им изследване предстои.

4. РГБ, Москва, ф. 242, сбирка на Г. М. Прянишников, № 127, XVI в.

5. БАН, Санкт Петербург, Русия, Архангелска сбирка, Д. 207, кр. XVI в.[15]

6. ГИМ, Москва, Музейна сбирка, № 4058, кр. XVI в.

7. ГИМ, Москва, Синодална сбирка, № 104 (125), XVI в.

8. Петрозаводски архиерейски дом, № 12 (162), XVI в.[16]

9. ГИМ, Москва, сбирка на граф А. С. Уваров, № 744/2, XVII в.

10. РГБ, Москва, Русия, сбирка на старообрядческата община към Рогожкото гробище, ф. 247, № 14, XVII в.

11. РГБ, Москва, Русия, сбирка на старообрядческата община към Рогожкото гробище, ф. 247, № 15, последна четвърт на XVII в.

12. РГБ, Москва, Русия, сбирка на Е. Е. Егоров, ф. 98, № 242, 1636 г.

13. РГБ, Москва, Русия, сбирка на Е. Е. Егоров, ф. 98, № 285, XVII в.

14. РНБ, Санкт Петербург, Русия, сбирка на Соловецкия манастир, ф. 717, № 23/23, първа четвърт на XVII в.

15. БАН, Санкт Петербург, Русия, Архангелска сбирка, Д. 268, посл. четв. XVII в.[17]

Встрани от ръкописната традиция на превод **П** стои другият цялостен южнославянски превод, запазен в препис на Владислав Граматик, ръкопис от сбирката на Рилския манастир РМ 3/6 от 1473 г. Той съдържа словата от 1 до 22 и още девет хомилии[18]. След края на *Андриантите* на л. 337v-338r книжовникът е добавил дълга летописна бележка, според която преводът е направен във Ватопедския манастир на Атон от сръбския монах Антоний, ученик на стареца Генадий, за Никита, архидякон на Студеничкия митрополит Васи-

[15] Викторов 1890: 76, № 33.

[16] Викторов 1890: 288, № 12, днес неизвестно местонахождение, срв. Юхименко 2001: 478.

[17] Викторов 1890: 76, № 34.

[18] Спространов 1902: 52-56; Христова 1996: 49-63. Около средата на XVII в. ръкописът е преподвързан с пергамент от стар глаголически ръкопис и така до нас са достигнали няколко фрагмента от X-XI в., известни като Рилски глаголически листове, съдържащи слова на Ефрем Сирин, вж. напр. Гошев 1956: 12-13.

лий (нх҆же ѿ гръчьскаго писанїа на сръбскыи єзыкь прѣтвори. чъстнѣи и изреднѣи по истинѣ въ иноцѣ҃, дивныи кѵр антонїе)[19]. В досегашните изследвания връзката на този превод от втората половина на XIV в. (нататък **А**) с руските ръкописи остава непроучена. Известни са следните преписи:

1. Рилски манастир, България, РМ 3/6, 1473 г.

2. Манастир „Св. Троица“, Плевля, Черна гора, № 97, XV в.[20]

3. РНБ, Санкт Петербург, Русия, сбирка на Гилфердинг, ф. 182, Гильф. 38, посл. третина XVI в.

Картината на пълните преводи на *Андриантите* се усложнява от още една версия. Ръкопис ГИМ Син. 104 е черновата, върху която преди 1680 г. руският книжовник Евтимий Чудовски редактира основно и всъщност препревежда сборника с привличане на гръцки източници (превод **Ч**, в класификацията на „Православная энциклопедия“ това е третият превод). Неговата късна руска версия, която се среща в ръкописи след XVII в., остава извън вниманието ми, но от единствения кадър на ГИМ Син. 104, л. 7v-8r, достъпен на сайта на Държавния исторически музей в Москва, се вижда колко всеобхватна може да бъде една такава преработка, макар и върху основата на по-стария превод[21].

Наблюденията на А. Горски и К. Невоструев върху „древността на превода“ на долния пласт на ГИМ Син. 104, подкрепени от богат списък с архаична лексика, не са последвани в науката от по-задълбочени езикови изследвания[22]. В тази посока е тезата на Буланин, че **П** е първият и единствен превод, от който произлиза старобългарската компилация **И**, но неговият анализ е по-скоро текстологически, отколкото езиков (вж. бел. 13 по-горе). Въпреки

[19] Колофонът е издаван неколкократно, последно у Христова, Караджова, Узунова 2003: 1, 79-80. За идентификацията на преводача като Антоние Багаш (Пагаси), един от възстановителите на манастира Св. Павел на Атон и монах във Ватопед до 80-те години на XIV в., вж. напр. Суботић 1983: 225-227. Благодаря на Нина Гагова за споделената информация по този въпрос.

[20] Мошин 1958: 255. Вж. и Турилов 2001, където се твърди, че по състав съвпада с Рилския препис. Ръкописът не ми е достъпен.

[21] Вж. <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177544?page=430&sort=100&fund_ier=647760263&index=21486> (1.05.2023). Друг препис на този превод е напр. РГБ, ф. 304, Троицко-Сергиева Лавра, № 152, XVII в., съответстващата част е на л. 3v-4r.

[22] Горский, Невоструев 1859: 113-118.

че преславският произход на **П** изглежда убедително доказан, от него няма преки следи в южнославянската традиция и той се появява едва през XVI в. в Русия. Езиковият му анализ и сравнението му с атонския превод **А** са най-важните критерии за установяване на времето и мястото на неговото възникване.

Сборникът е с устойчив състав и ред на хомилиите (с изключение на последните хомилии, за което ще стане дума по-долу), ето защо може да се предположи, че е преведен на старобългарски език последователно, вероятно от един преводач – същият процес е протекъл и при атонския превод на монаха Антоний през XIV в., както свидетелства Владислав Граматик. Поради значителния му обем за нуждите на настоящото предварително проучване е обхванатa извадка от материала – първата половина от 1 слово (около 5 листа) и по няколко листа сондаж от началото и края на останалите слова (около 1/6 от общия обем на текста), докато анализът на целия сборник в съпоставка с гръцкия текст ще бъде предмет на бъдещо по-голямо изследване. Примерите от **П** се цитират по ръкопис Тих. 6, примерите от **А** се цитират по преписа на Владислав Граматик РМ 3/6[23], гръцкият текст е приведен според изданието в Patrologia graeca, т. 49. Гръцката традиция все още няма критическо издание и изследване, затова се привличат няколко контролни преписа от IX-XI в.:

1. Манастир „Св. Екатерина“, Синай, Sin. gr. 375, IX в. – **S**
2. Апостолическа библиотека, Ватикана, Vat. gr. 554, X в. – **V**
3. Баварска държавна библиотека, Мюнхен, Mon. gr. 349, XI в. – **M**
4. Национална библиотека на Франция, Париж, Paris. gr. 784, XI в. – **P**
5. Патриаршеска библиотека „Св. Сава“, Йерусалим, Sab. 155, XI в. – **J**

По-долу ще добавя някои езикови особености към тези, споменати в описа на Горски и Невоструев, и ще обърна внимание именно на отношенията между двата пълни превода (**П** и **А**) и гръцките им образци. Без съмнение преводът, запазен в руските преписи от XVI в., е възникнал в старобългарската епоха. Един от най-често

[23] Благодаря на братството на Рилския манастир и на дигиталния архив „Българска ръкописна книга“ при Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ за възможността да работя с дигитални копия от този ръкопис.

използваните критерии за датиране и локализиране на преводи, запазени в по-късни преписи, е лексиката, въпреки че надеждността на изброяването на т.нар. преславизми е обект на научни дебати в последните години[24]. От особено значение обаче са „маркираните“ лексеми – такива, които имат ограничено разпространение, типични са за паметници, възникнали в североизточна България през X-XI в., и не са присъщи на по-късните преводи[25]. Сред най-ярките лексикални маркери, които руските учени посочват в описа си, са напр. въѕвнть (‘печалба’ κέρδος), гонєѕнѫтн (‘избавя се’ ἀπαλλάττομαι), дѫбъ (‘дърво’ δένδρον), капнцıє (‘статуя’ ἀνδριάς, но и обраѕъ), огньноıє родьство (‘геена’ γέεννα), поганъын (‘елин, езичник’ Ἕλληνες), пѣготнвъ (‘прокажен’ λεπρός), чнстнтєль (‘свещенник’ ἱερεύς), съюзите нєбонъ (‘понеже’ καὶ γάρ), цѣ н (‘макар че’ καίτοι) и много други. Към техния дълъг списък може да се добавят още клевретъ (‘другар’ σύνδουλος, ὁμόδουλος), обръдѣтн (‘засрамвам се’, букв. ‘почервенявам’ ἐρυθριάω), прокльтн (в ръкописите прокльтн ‘покълна, поникна’ προκόψαι), пѣстоуньць (‘възпитател’ παιδαγωγός), стрьво (‘труп’ πτῶμα), оудобнѕнь (‘удобство’ εὐκολία), оушндь (‘беглец’ δραπέτης), ѣроу (‘дано’ εἴθε), цѣцıа (‘поради’ διά), съ (‘хайде’ φέρε), тн (‘и’) и др. Такава лексика се среща в целия сборник, архаичните и редките думи от старобългарския превод са запазени в преписите, но някои от тях са били вече чужди на руските кописти от XVI в. Неразбирането е довело до преписвачески грешки или преосмисляния, които свидетелстват за дълга ръкописна традиция. Като пример за това може да се приведе изписването сє, сїа на частицата съ (‘хайде’ φέρε), добровольıє, доброволенніе вм. добровонніе (εὐωδία, μύρον ‘благоухание’), рєченніе вм. ретенніе (ἅμιλλα ‘съперничество’), нна вм. на (ἵα ‘теменужки’), пѣванніе вм. пъванніе (θάρσος ‘дързост’), ннакн вм. н пакн (πολλήν, *v.l.* πάλιν ‘отново’) и др., напр.: слово 10 прїнмешн єго доброволїа. доброволенїе (*v.l.* доброволне) бѡ есть

[24] Вж. напр. Станков 2018; Милтенов 2020; Милтенов 2024.

[25] Я. Милтенов формулира тази дефиниция по следния начин: „фиксирани в относително тесен кръг книжовни паметници с ясен източнобългарски произход и поради това имащи стойността на диференциращ признак, спомагащ за локализиране и хронологизиране“ (Милтенов 2020: 68). Не всички от изброените тук думи са сред споменатите в статията на Я. Милтенов, но според речниците те са засвидетелствани в паметници като *13 слова на Григорий Богослов*, *Златоструй*, *Шестоднев*, *Диалози* на Псевдо-Кесарий, *Лествица*, *Синайски патерик*, *Изборник 1073*, *Супрасълски сборник* и т.н. Пълен и по-задълбочен лексикален анализ на целия сборник *Андрианти* би бил възможен при наличието на издание и пълен речник-индекс.

д҃хвное алчѧи вм. *добровонїе – καὶ μετέλαβες αὐτοῦ εὐθέως τῆς εὐωδίας· μύρον γάρ ἐστιν ὁ νηστεύων πνευματικὸν. Прави впечатление обаче, че се избягва употребата на тьма (‘безброй’ μυρίοι, почти винаги бесчисльнъ) и дѣлꙗ (вместо това ради). Трудно е да се каже дали някои старобългарски черти не са били редактирани впоследствие при разпространението в източнославянска среда, но цитираните примери показват, че са съхранени много архаични четения и вероятно първоначалният превод е добре запазен.

Различен тип грешка са случаите на смесване на носовките, които сочат към среднобългарски протограф. В изследваните части от сборника се откриват поне няколко примера при една и съща дума, юꙁа (срв. ѫꙁа ‘окови’) вм. ѧꙁа νόσημα ‘болест’, напр. слово 1 (л. 494а) юꙁа простынѧ не имѣющи νόσημα συγγνώμην οὐκ ἔχον. След преосмислянето грешката е останала незабелязана, а другаде думата ѧꙁа многократно е изписана правилно.

Освен лексикалните особености се забелязват и морфологични черти, характерни за ранния старобългарски език, които в по-късната епоха търпят развитие. Те се открояват особено добре при съпоставка с атонския превод **А**. Например редовна е употребата на несклоняеми прилагателни като оудобь, обиль, прѣпльнь (наред с техни склоняеми форми оудобьнъ, обильнъ, испльньнъ и т.н.) и на притежателни прилагателни с -*jь- (напр. в слово 1 о повиновенїи рабїи περὶ τῆς τῶν οἰκετῶν ὑποταγῆς, ѡ павли попеченїи τῆς τοῦ Παύλου κηδεμονίας, и много други). Често се пази формата на анафоричното местоимение във вин. п., м. р. и (в **А** навсякъде его), форми на съществителни от непродуктивните склонения (напр. домꙋ того по ŭ-основи и др.), на форми в ед. ч. на събирателното съществително братиꙗ (напр. слово 10 съ братьею стоите своею, срв. в **А** съ братїами стасте вашими – ὅτε μετὰ τῶν ἀδελφῶν ἑστήκατε τῶν ὑμετέρων), както и на преславската форма на глагола вѣдѣти в 1 л. ед. ч. вѣдѣ. Последователна е употребата на дв. ч. както при имената, така и при глаголите (напр. слово 1 т҆щама роукама κεναῖς χερσί, но мр҃твеца оубо въставлѧста и бѣсы иꙁ҆гониста и смр҃тїю владѣꙗста. тѣлаⷤ болѧща не исцѣлиста ἀλλὰ νεκροὺς μὲν ἤγειρον, καὶ δαίμονας ἀπήλαυνον, καὶ θανάτου μετὰ περιουσίας ἐκράτουν, σῶμα δὲ ἓν ἠσθενηκὸς οὐ διώρθωσαν и др.). За 1 л. мн. ч. и 3 л. ед. ч. редовно се предпочитат повелителни форми в превод на гръцки конюнктив

или императив (напр. слово 1 ре҃мы εἴπωμεν (вм. рьцѣмъ), слово 11 сътворимъ ποιησώμεθα, слово 12 к цр҃кви теце҃ καὶ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τρέχωμεν, слово 15 и никтѡже без времене сꙋще мни ре҃ное καὶ μηδεὶς ἄκαιρον εἶναι νομιζέτω τὸ λεχθέν), докато в превод **А** навсякъде се употребяват да-форми на глаголите.

В областта на синтаксиса (падежни употреби, инфинитивни и причастни конструкции и др.) може да се отбележат няколко особености. Последователно се използва генитив при отрицание (напр. слово 1 роукꙋ (род. п., дв. ч.) скоро ни на комь҃ полагаи χεῖρας ταχέως μηδενὶ ἐπιτίθει, ничесоже ни мала ни велика приплѡждаа добра οὐδὲν οὔτε μέγα οὔτε μικρὸν καρπωσαμένους καλόν, слово 17 нѣсть года оуч҃нїю, но гѡ҃ мл҃тва҃ οὐκ ἔστι καιρὸς διδασκαλίας, ἀλλὰ καιρὸς εὐχῶν, и много други, за сравнение превод **А** следва гръцкия текст и предпочита акузатив). Има примери за безпредложен локатив (напр. слово 1 в цитат ни прїѡбщаи сѧ гресѣ҃ тоужди҃ (1Тим 5: 22), слово 11 того ради и жидове калѣ и лаинахъ привѧзани διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἰουδαῖοι τῷ πηλῷ καὶ τῇ πλινθείᾳ προδεδεμένοι), докато случаите на приименен датив са по-редки от очакваното (напр. года оуч҃нїю καιρὸς διδασκαλίας, гѡ҃ мл҃тва҃ καιρὸς εὐχῶν, веще҃ искоусъ τῶν πραγμάτων ἡ πείρα, плѡдъ правъдѣ καρπὸν δικαιοσύνης), вместо това значително преобладават притежателните прилагателни имена (напр. слово 9 аще и не тѣлесны҃ приходомъ, но любовною силою εἰ καὶ μὴ σώματος παρουσίᾳ, ἀλλ' ἀγάπης δυνάμει, слово 18 алчебнꙋю долгость τῆς νηστείας τὸ μῆκος, и т.н.).

Обичайна е употребата на *dativus absolutus*, както и на *dativus cum infinitivo* (напр. слово 8 или оуправив'шем сѧ ити. или неоуправив'шем сѧ мꙋчити ἢ κατορθώσαντας ἀπελθεῖν, ἢ μὴ κατορθώσαντας κολάζεσθαι, срв. в **А** *acc. c. inf.* или исправльше ѿтити. или неисправльше моучити се). Гръцкият определителен член се предава в **П** с разнообразни средства, като най-често се пренебрегва. Несклоняемото относително местоимение иже / ѥже се използва в тази функция при членувания инфинитив и се конкурира с отглаголни съществителни, докато в атонския превод **А** това е основното средство за предаване на определителния член (напр. слово 1 еже преминовати τὸ παρατρέχειν, на смиренїе и пооубожанїе и еже не дꙋти сѧ εἰς τὸ μετριάζειν καὶ ταπεινοφρονεῖν, καὶ τὸ μὴ φυσᾶσθαι, силы на глаголанїе τῆς ἐν τῷ λέγειν δυνάμεως, срв. **А** о еже гл҃ати силы). След управлява-

щи глаголи за речева и мисловна дейност (много често мьнѣтн, но не само) гръцкият инфинитив се предава в преславския превод **П** почти винаги с причастие (напр. слово 7 стѹжающе сѧ мнн҃ ἐνοχλεῖν δοκοῦμεν; мннмн есмы ѿстѹпающе δοκῶμεν ἀφίστασθαι; но еда оубѡ мннт сѧ. комѹ ва҃ оутѣшенїе нмѣтн ἆρα μὴ δοκεῖ τισιν ὑμῶν παράκλησιν ἔχειν; слово 14 сїю повѣдаше сѹщѹ внн ѹ нскѹснѹю ταύτην ἔλεγεν αἰτίαν εἶναι τῶν πειρασμῶν, и много други)[26].

Като цяло, преводът **П** е четивен и донякъде стандартен и неутрален. Често не следва гръцкия източник дума по дума дори и да предава значението му точно, има разлики в словореда и в избора на езикови средства. В редки случаи се забелязват неподходящи преводачески решения, които би трябвало да се отнесат към грешки в първоначалния превод или към друг гръцки вариант, който не е засвидетелстван в наличните гръцки преписи, напр.: слово 1 волнтн αἴρεσθαι ‘издигам се’ (вм. *αἱρεῖσθαι ‘избирам’, срв. **А** възнмати се); слово 3 тоѵїю νόμον ‘закон’ (вм. *μόνον ‘само’, срв. **А** ꙁаконь); слово 6 клѧтвѹ мнѣ мз҃а трѹдовъ ἀρκῶν ἐμοὶ μισθὸς τῶν πόνων ‘стига ми наградата за мъките’ (ἀρκῶν ‘достатъчно’ вм. *ὅρκον ‘клетва’, срв. **А** доволна мнѣ мъꙁда троудовь); слово 10 ѿ болѧщїнхъ τῶν ἠριστηκότων ‘обядвалите’ (вм. *ἠῤῥωστηκότων ‘болните’, срв. **А** нже обѣдовавшнхь); слово 10 вашѹ любовь оутѣшающе τὴν ὑμετέραν ἀγάπην παρακαλοῦντες ‘призоваващи за вашата любов’ (παρακαλέω ‘призовавам; утешавам’, срв. **А** вашоую любовь молеще); слово 12 домы раꙁъграбнтн τὰς οὐσίας δημεύεσθαι ‘да се конфискува имущество’ (οὐσίας вм. *οἰκίας ‘къщи’, срв. **А** нмѣнїа расхытнтн се) и др. Възможно е тези примери да се умножат при цялостна ексцерпция на всички хомилии, но успоредно с това трябва да се привличат и четенията от различни гръцки преписи, които биха могли да обяснят някои отклонения в превода.

Към текстовата история на **П** е важно да се отбележи още един факт. Хомилия 15 от *Андриантите* в същия превод е включена във втората част на пространната редакция на сборника *Златоструй* като слово L 124[27]. Сравнението между двете слова (от *Андрианти-*

[26] Употребата на декларативно причастие, при която преводът се отклонява от инфинитива в гръцкия оригинал, е характерна и за други преславски текстове, срв. например данните за първия превод на *Житието на св. Антоний Велики* у Димитрова 2012: 55-56.

[27] Вж. Thomson 1982: 29; Милтенов 2013: 65, бел. 122.

те по препис Тих. 6, от *Златоструя* по ръкописа от РГБ, ф. 173/1, Московска Духовна академия № 43, 1474 г., л. 587r-594v, който е по-ранен от запазените преписи на **П**) показва, че преписите са много близки и едва ли някой от тях е бил редактиран допълнително, след като пътищата им са се разделили. Имат общ пропуск, който вероятно възхожда към първоначалния превод или към общия им архетип, срв. PG 49: 154 ἔνθα φόβος ἐστιν, οὐκ ἔστι φθόνος (в превод **А** тази фраза присъства, РМ 3/6, f. 220r ндеже страхь ѥ҃, ꙁавнстн нѣ҃). В преписа на *Златоструя* има пропуск от хомойотелеутон с приблизителна дължина колкото един ред от двуколонен ръкопис (срв. в Тих. 6 домꙋ воина вынꙋ [въорꙋжена, нн тать стѣнꙋ] по҃коповаꙗн)[28].

Качествата на преславския превод **П** изпъкват най-вече в съпоставка с другия пълен превод, този от сборника на Владислав Граматик от 1473 г. (**А**). Колофонът в ръкопис РМ 3/6 на пръв поглед решава въпроса за произхода на атонския превод, а изложените по-горе аргументи убедително доказват, че **П** предхожда, а не може да е продължение на **А** (каквото е предположението на Ханик, Турилов и Мушинская, вж. бел. 8 и 9 по-горе). От друга страна, Д. Буланин въз основа само на заглавията и началата на хомилиите предполага, че разликата между двата превода е основно лексикална и **А** е преработка на първоначалния превод **П**[29]. Изследването обаче показва, че разликите между тях са на всички езикови равнища. Някои паралели между двата превода може да се видят във вече цитираните примери.

Лексикалните разлики засягат почти всяка дума, например само в първата страница на слово 1 (по Тих. 6, който е в две колони, съответно 28 и 35 реда) между двата превода има 70 лексикални разлики. Това са както синоними (пълни или контекстуални), така и словообразувателни варианти, напр. **П** гѫсли – **А** цѣвьница λύρα,

[28] Фр. Томсън предполага, че присъствието на това слово от *Андриантите* в пространния *Златоструй* е късна интерполация, тъй като това е единственият случай на включване на предишен готов превод в *Златоструя*, срв. Thomson 1982: 29. Я. Милтенов обаче смята, че заемането на словото от готовия превод на *Андриантите* е станало в първоначалния етап на формиране на дългата редакция на *Златоструя* и е белег за близостта им, вж. напр. Милтенов 2013: 212. По мое мнение относителната близост между преписите на словото в двата сборника показва, че не ги дели дълга преписваческа традиция, но е трудно да се заключи дали заемането е станало по-близо до времето на архетипа на превода (X в.), или до достигналите до нас преписи (XV в.).

[29] Буланин 2014: 490-491.

П браньскъ – **А** ратьнъ πολεμικός, **П** бесчиньнъ – **А** безмѣстьнъ ἄτοπος, **П** оуспѣхъ – **А** польѕа ὠφέλεια, **П** потрѣбьнъ – **А** ноуждьнъ ἀναγκαῖος, **П** сырище – **А** стомахъ στόμαχος, **П** цвѣтовьноѥ свѣтѣниѥ – **А** роужи (над реда с червено мастило шипци) ῥοδωνιά, **П** добровониѥ – **А** благоѫханиѥ εὐωδία, **П** мьнитъ сѧ – **А** непьщоуѥтъ сѧ δοκεῖ, **П** рѣчь – **А** бесѣда διάλεξις, **П** слово – **А** речениѥ ῥῆσις, **П** сласть – **А** сладость ἡδονή, **П** послоушаѫщеи – **А** послоушатели ἀκροαταί, **П** любомѫдрьство – **А** любомѫдриѥ φιλοσοφία, и много други, направените сондажи в останалите слова показват сходна картина. В редица съответствия може да се забележат синонимни двойки от обичайно определяните като преславски и непреславски лексеми[30], като атонският превод очаквано предпочита непреславския вариант, напр. **П** страна – **А** ѩзыкъ ἔθνος, **П** алчьба – **А** постъ νηστεία, **П** не мощьно – **А** нѣстъ възможьно ἀδύνατον, **П** пронъиривъ – **А** лѫкавъ πονηρός, **П** прѣминовати – **А** мимотѣцати παρατρέχειν, **П** пастоухъ – **А** пастъирь ποιμήν, **П** ти – **А** и καί, и т.н., но това далеч не е единствената характеристика на лексикалните отношения между двата превода, тъй като се срещат и съвпадащи лексеми, и размяна на вариантите между тях.

В морфо-синтактично отношение **А** е много типичен за периода, преводът е изключително буквален, често поморфемен, напр.: принеси φέρε ‘хайде’, ѥдинорабьнъ ὁμόδουλος ‘другар’, събьраниѥ (РМ 3/6 152v над съ- с червено мастило словїе) σύλλογος ‘събрание’, неоумѫчениѥ ἀκολασία ‘безчинство’ и т.н. Както беше отбелязано по-горе, в **А** гръцкият определителен член редовно се превежда с иже / ѥже както при субстантивирани инфинитивни и предложни конструкции, така и при членувани местоимения и прилагателни имена дори когато определеността може да се изрази със славянски средства, напр. слово 1 иже своихь τῶν οἰκείων (**П** своихъ), иже иныхь съгрѣшенїи τῶν ἑτέροις πεπλημμελημένων (**П** еже соуть инїи съгрѣшали), иже д҃ха τοῦ πνεύματος (**П** д҃ховныи), о еже г҃лати силы τῆς ἐν τῷ λέγειν δυνάμεως (**П** силы на глаголанїе) и т.н. В много случаи се следва падежната употреба на оригинала (напр. винителен вм. дателен с инфинитив, винителен вм. родителен при отрицание), декларативен инфинитив вм. причастие, да-форми на глаголите вм. синтетичен императив за 1 л. мн. ч. и 3 л. ед. ч. (да глаголѥмъ, да вънимаѥмъ, да сътворимъ).

[30] Вж. напр. Славова 1989.

Разликите между двата превода са толкова много и разнообразни, че ако преводачът на **А** е познавал по-стария превод **П**, то съзнателно се е отдалечавал от него и е превеждал наново. Но най-силният аргумент, че става дума за два отделни превода, са гръцките източници. Сравнението с изданието в Patrologia graeca, в което разночетенията са спорадични, не дава ясна представа за качествата на славянските преводи (вж. бел. 5 по-горе). Привличането на гръцки преписи от IX-XI в. само отчасти осигурява по-надеждна основа за сравнение. Въпреки това, наличните данни доказват, че двата пълни славянски превода са следвали различни гръцки образци.

На първо място, те се различават по състав. Преславският превод има 21 слова, докато в атонския те са 22. До 18-о слово редът им съвпада, но в последните три слова (в **А** съответно четири) разликите между двата превода до голяма степен съответстват на разминаванията в гръцката традиция, отразени както в изданията, така и в изследванията върху сборника[31]. Според PG в поредицата има 21 хомилии, като Монфокон неоснователно е изключил хомилията, с която другаде поредицата завършва (PG 49: 231-240 *Ad illuminandos catechesis 2*, CPG 4464, по-натам *22), а е включил хомилия 20 (PG 49: 197-212), която обикновено се среща отделно. В превод **П** словата след слово 18, номерирани като 19, 20 и 21, отговарят съответно на хомилия 19, 21 и *22 в PG; в превод **А** под номер 19, 20, 21 и 22 словата отговарят на гръцките хомилии 20, 19, 21, *22. С други думи, **П** и **А** съвпадат до слово 18 и в последните си три слова (в PG хомилии 1-18 и 19, 21, *22). Гръцката хомилия 20 е преведена само в **А** и е включена след слово 18. Като се вземе предвид точността на атонския превод във всяко друго отношение, може да се предположи, че и в състава и реда на словата в сборника сръбският преводач Антоний е следвал гръцкия си източник.

Примерите, в които разликите между **П** и **А** са подкрепени от различни гръцки преписи, са десетки, напр.[32]: слово 1 **П** дръжа M, P κατέχουσα – **А** обливающи PG, S, V καταχέουσα; **П** ø M, P ø – **А** а иже въ срѣдоу прѣдложеннаго PG, S, V τὸ δὲ εἰς μέσον προβεβλημένον; слово 4 **П** ꙁлое потѧꙁанїе S, M, V, J κακηγορίαν – **А** клеветоу PG, P

[31] Вж. предговора на Б. де Монфокон в PG 49: 13-14, както и Van de Paverd 1991: XXII-XXIII.

[32] Вж. по-горе списък на сиглите на използваните гръцки ръкописи.

κατηγορίαν; слово 6 **П** ѡбрѧщꙋ оуправнвшаꙗ сѧ PG, S, M, J εὕρω τοὺς κατωρθωκότας – **А** обрещоу исправльшїихь и неисправльшїихь P, V *add.* καὶ τοὺς μὴ κατωρθωκότας; слово 7 **П** да что сътворю P καὶ τί ποιήσω – **А** и что постраждоу PG, S, M, V, J Καὶ τί πάθω; слово 9 **П** ваша S, P, M, V, J ὑμετέρων – **А** нашихь PG ἡμετέρων; слово 11 **П** в печаль впадши S, P, V, J βληθεῖσα – **А** оуꙗзвивши се малод҃шїем PG, M πλησθεῖσα; слово 16 **П** ни сꙋда прїематн PG, S, P, V, M οὐ γὰρ δικάζεσθαι – **А** ни же оучити се, J διδάσκεσθαι (срв. 1Cor 6: 1 κρίνεσθαι, не е точен цитат), и т.н. Другаде и двата славянски превода съдържат еднакво четене, различаващо се от издадения гръцки текст, напр. слово 1 **П** и **А** естъ слышати, PG, S ἀκούσατε, M, P, V ἐστὶν ἀκοῦσαι; слово 11 **П** и **А** ѡзлобити сѧ, PG, M, V, J ἐσκοτῶσθαι, S, P κεκακῶσθαι.

Приведените примери ясно показват, че двата южнославянски превода отговарят на различни източници и значително по-рядко се обединяват в четенията си срещу познатите гръцки варианти. Обикновено атонският превод **А** е много по-пълен и точен, но и в него се откриват някои пропуски и отклонения, напр.: слово 7 **П** иже в ветхи҃ въспитани – всички гръцки οἱ ἐν τῇ Παλαιᾷ τραφέντες, срв. **А** иже въ древнїем написанныи (*γραφέντες вм. τραφέντες?); пак там **П** ни мѣднаа врата разбиша сѧ – всички гръцки οὔτε αἱ χαλκαῖ πύλαι (συν)εκλάσθησαν, срв. **А** ни же иже мѣднаа врата затворише се (*ἐκλείσθησαν вм. ἐκλάσθησαν?), забелязват се и няколко пропуснати фрази (вкл. от хомойотелеутон), които се пазят в **П** и в гръцки. Разночетенията спрямо гръцките преписи обаче са сравнително безразборни, те илюстрират наличието на множество варианти в текста, но не позволяват да се разграничат отчетливи редакции в гръцката традиция. На този етап не е възможно да се посочи на кои гръцки ръкописи съответства най-добре всеки от преводите. Превод **П** показва известна близост с вариантите на гръцките преписи S и P, докато **А** нерядко се придържа към четенията на преписи M и V, но това не е последователно.

Разграничаването на двата южнославянски превода **П** и **А** донякъде отговаря на въпроса за отношенията помежду им. И двата превода имат различни пропуски (те са повече в **П**, отколкото в **А**), което е аргумент за тяхната независимост един от друг, напр.: слово 4 **П** аще бѡ не нынѣ ѡбновим. аще бѡ не нынѣ сѣемъ, егда печаль и алчьба, **А** аще бо не н҃нꙗ прослъзимь, егда скръбь и пость ἐὰν

γὰρ μὴ νῦν νεώσωμεν, ἐὰν μὴ νῦν σπείρωμεν, ἐὰν μὴ νῦν δακρύσωμεν, ὅτε θλίψις καὶ νηστεία, и други. Преди всичко, може да се изключи зависимост на **П** от **А** – преславският превод е по-ранен (макар и запазен в по-късни преписи) и показва по-архаични езикови черти, а в няколко случая **П** е по-пълен и точен. Що се отнася до обратната зависимост, на атонския превод **А** от по-ранния **П**, техните отношения може да се формулират по следния начин: **А** не зависи текстологически от **П** (т.е. **А** е без забелязаните пропуски и грешки на **П** и има една допълнителна хомилия). Въпреки всички разлики между тях обаче, може да се приведат аргументи, че сръбският монах Антоний е познавал и използвал преславския превод.

Доказателство за това са цели изречения, които съвпадат дословно в двата превода, напр.: слово 12 **П** и чаꙗнїемъ мꙋчихо҃м сѧ точїю, па҃ч же не мꙋчихом сѧ но наказахо҃м сѧ и оуньши быхо҃м б҃ꙋ ср҃дце оумен'шꙋ цѣсаре, срв. **А** и чаанїемь моучихѡм се тъчїю. паче же не моучихом се, нъ наказахѡм се и лоуч'ши быхѡмь, б҃оу ср҃дце ц҃рево оумег'чившоу – καὶ τῇ προσδοκίᾳ τῶν δεινῶν ἐκολάσθημεν μόνον· μᾶλλον δὲ οὐκ ἐκολάσθημεν, ἀλλὰ καὶ ἐπαιδεύθημεν καὶ βελτίους γεγόναμεν, τοῦ Θεοῦ τὴν καρδίαν τοῦ βασιλέως μαλάξαντος. Такива примери има и другаде в текста и те едва ли са плод на случайността. Практиката да се прави нов превод с познаване на стария е известна и от други случаи, особено след XIV в.[33]

В заключение, отношенията между славянските версии на Златоустовия сборник *Андрианти* може да се представят по следния схематичен начин: **И** (фрагментарен, преславски, X в.), **П** (пълен, преславски, X в.[34]), (**П** >) **А** (пълен, атонски / сръбски, XIV в.), **П** > **Ч** (пълен, руски, XVII в.). Това, че първият пълен превод на *Андриантите* **П** не е известен по южнославянски преписи, не е изолиран случай в историята на средновековната българска литература. Такава е съдбата и на много други преводи, излезли от скрипториите на Първата българска държава.

[33] Вж. напр. Милтенова 2006: 315-319. Черновата на превода на Евтимий Чудовски на *Андриантите* (**Ч**) е ярък пример за такава практика, вж. по-горе бел. 21.

[34] Според мен хипотезата на Буланин 2014: 490 за произхода на **И** от **П** не е окончателно доказана.

Литература

Ameringer 1921: Ameringer, T. The Stylistic Influence of the Second Sophistic on the Panegyrical Semons of St. John Chrysostom. A Study in Greek Rhetoric. Washington, DC: Catholic University of America, 1921.

Burns 1930: Burns, M. Saint John Chrysostom's Homilies on the Statues: A study on their qualities and form (Patristic Studies 22). Washington, DC: Catholic University of America, 1930.

Geerard 1974: Clavis patrum graecorum. T. 2. Ab Athanasio ad Chrysostomum. Cura et studio M. Geerard. Turnhout: Brepols, 1974.

Hannick 1981: Hannick, C. Maximos Holobolos in der kirchenslavischen homiletischen Literatur. (Wiener byzantinistische Studien 14). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

Mayer 2005: Mayer, W. The Homilies of St John Chrysostom – Provenance. Reshaping the Foundations. (Orientalia Christiana Analecta 273). Roma: Pontificio istituto orientale, 2005.

Mitov 2022: Mitov, G. The Antiochene Riot of the Statues and the Role of the Christian Monk and the Pagan Philosopher: A Case Study. [Unpublished] Essay 2. Bachelor of Theology and Religious Studies. Katholieke Universiteit Leuven, 2022.

Soffray 1939: Soffray, M. Recherches sur la syntaxe de Saint Jean Chrysostome d'après les «Homélies sur les statues» (Collection d'Études Anciennes). Paris: Les belles lettres, 1939.

Thomson 1982: Thomson, Fr. Chrysostomica palaeoslavica. A Preliminary Study of the Sources of the Chrysorrhoas (Zlatostruy) Collection. – Cyrillomethodianum 6, 1982, 1-65.

Valevicius 2000: Valevicius, A. Les 24 homélies De statuis de Jean Chrysostome. Recherches nouvelles. – Revue des Études Augustiniennes 46, 2000, 83-91.

Van de Paverd 1991: Van de Paverd, F. St. John Chrysostom, The Homilies on the Statues. An Introduction. (Orientalia christiana analecta 239). Roma: Pont. institutum studiorum orientalium, 1991.

Баранкова 2012: Баранкова, Г. Отрывок из неизвестного перевода Андриант Иоанна Златоуста в Софийском сборнике XV в. – В: Милтенова, А. (ред.) Преоткриване: Супрасълски сборник,

старобългарски паметник от X век. София: Изток-Запад, 2012, 101-125 [Barankova, G. Otryvok iz neizvestnogo perevoda Andriant Ioanna Zlatousta v Sofijskom sbornike XV v. – V: Miltenova, A. (red.) Preotkrivane: Suprasălski sbornik, starobălgarski pametnik ot X vek. Sofia: Iztok-Zapad, 2012, 101-125].

Буланин 1991: Буланин, Д. Античные традиции в древнерусской литературе XI-XIV вв. (Slavistische Beiträge 278). München: Otto Sagner, 1991. [Bulanin, D. Antičnye tradicii v drevnerusskoj literature XI-XIV vv. (Slavistische Beiträge 278). München: Otto Sagner, 1991].

Буланин 2014: Буланин, Д. Текстологические и библиографические арабески. Приложение V. Андрианты в старшем славянском переводе. – В: Буланин (отв. ред.). Каталог памятников древнерусской письменности XI-XIV вв. (Рукописные книги). (Studiorum slavicorum orbis 7). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014, 489-510 [Bulanin, D. Tekstologičeskie i bibliografičeskie arabeski. Priloženie V. Andrianty v staršem slavjanskom perevode. – V: Bulanin (otv. red.). Katalog pamjatnikov drevnerusskoj pis'mennosti XI-XIV vv. (Rukopisnye knigi). (Studiorum slavicorum orbis 7). Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2014, 489-510].

Викторов 1890: Викторов, А. Описи рукописных собраний в книгохранилищах Северной России. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1890 [Viktorov, A. Opisi rukopisnyh sobranij v knigohranilišah Severnoj Rossii. Izdanie Arheografičeskoj komissii. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1890].

Горский, Невоструев 1859: Горский А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. 2. Писания святых отцев. Москва: Синодальная типография, 1859, 111-119 [Gorskij A., Nevostruev, K. Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj sinodal′noj biblioteki. 2. Pisanija svjatyh otcev. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1859, 111-119].

Гошев 1956: Гошев, И. Рилски глаголически листове. София: Българска академия на науките, 1956 [Gošev, I. Rilski glagoličeski listove. Sofia: Bălgarska akademija na naukite, 1956].

Димитрова 2012: Димитрова, А. Синтактична структура на преводната агиография. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012

[Dimitrova, A. Sintaktična struktura na prevodnata agiografija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2012].

Изборник 2009: Изборник 1076 года. Второе издание, переработанное и дополненное. Издание подготовили М. С. Мушинская, Е. А. Мишина, В. С. Голышенко. Под редакцией А. М. Молдована. Т. 1-2. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009 [Izbornik 1076 goda. Vtoroe izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. Izdanie podgotovili M. S. Mušinskaja, E. A. Mišina, V. S. Golyšenko. Pod redakciej A. M. Moldovana. T. 1-2. Moskva: Rukopisnye pamjatniki Drevnej Rusi, 2009].

Милтенов 2013: Милтенов, Я. Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. София: Авалон, 2013 [Miltenov, Ya. Zlatostruj: starobălgarski homiletičen svod, săzdaden po iniciativa na bălgarskija car Simeon. Sofia: Avalon, 2013].

Милтенов 2020: Милтенов, Я. Преславските лексикални маркери. 1. Опит за въведение. – Palaeobulgarica 44/2, 2020, 54-79 [Miltenov, Ya. Preslavskite leksikalni markeri. 1. Opit za văvedenie. – Palaeobulgarica 44/2, 2020, 54-79].

Милтенов 2024: Милтенов, Я. Преславските лексикални маркери. София: Авалон, 2024 (под печат) [Miltenov, Ya. Preslavskite leksikalni markeri. Sofia: Avalon, 2024 (in print)].

Милтенова 2006: Милтенова, А. Многократните преводи и редакции в състава на монашеските флорилегии (по материал от сборник № 382 от Хилендарския манастир). – В: Тасева, Л., Марти, Р., Йовчева, М., Пентковская, Т. (ред.) Многократните преводи в Южнославянското средновековие. София: ГорексПрес, 2006, 309-332 [Miltenova, A. Mnogokratnite prevodi i redakcii v săstava na monašeskite florilegii (po material ot sbornik № 382 ot Hilendarskija manastir). – V: Taseva, L., Marti, R., Jovčeva, M., Pentkovskaja, T. (red.) Mnogokratnite prevodi v Južnoslavjanskoto srednovekovie. Sofia: GoreksPres, 2006, 309-332].

Мошин 1958: Мошин, В. Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљевља. – Историјски записи 1-2, 1958, 235-260 [Mošin, V. Ćirilski rukopisi manastira Sv. Trojice kod Pljevlja. – Istorijski zapisi 1-2, 1958, 235-260] <https://istorijskizapisi.me/artwork/the-new-issue-of-istorijski-zapisi-1-2-1958-is-published-ecrits-historiques/> (14.05.2023).

Мушинская 2003: Мушинская, М. Адрианты Иоанна Златоуста в южнославянских и русских памятниках. – В: Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2002-2003). Москва: Древлехранилище, 2003, 27-71 [Mušinskaja, M. Adrianty Ioanna Zlatousta v južnoslavjanskih i russkih pamjatnikah. – V: Lingvističeskoe istočnikovedenie i istorija russkogo jazyka (2002-2003). Moskva: Drevlehranilišče, 2003, 27-71].

Мушинская 2006: Мушинская, М. Текстология выборки из Андриант Иоанна Златоуста в Изборнике 1076 года и родственных списков. – Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2004-2005). Москва: Древлехранилище, 2006, 5-28 [Mušinskaja, M. Tekstologija vyborki iz Andriant Ioanna Zlatousta v Izbornike 1076 goda i rodstvennyh spiskov. – Lingvističeskoe istočnikovedenie i istorija russkogo jazyka (2004-2005). Moskva: Drevlehranilišče, 2006, 5-28].

Славова 1989: Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: Динеков, П. (отг. ред.) Кирило-Методиевски студии 6. София: Българска академия на науките, 1989, 15-129 [Slavova, T. Preslavska redakcija na Kirilo-Metodievija starobălgarski evangelski prevod. – V: Dinekov, P. (otg. red.) Kirilo-Metodievski studii 6. Sofia: Bălgarska akademija na naukite, 1989, 15-129].

Спространов 1902: Спространов, Е. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. София: Държавна печатница, 1902 [Sprostranov, E. Opis na răkopisite v bibliotekata pri Rilskija manastir. Sofia: Dăržavna pečatnica, 1902].

Станков 2018: Станков, Р. Проблема „преславской“ и „кирилло-мефодиевской“ лексики в древнеболгарском переводе Хроники Георгия Амартола. – Преславска книжовна школа 18, 2018, 121-155 [Stankov, R. Problema „preslavskoj“ i „kirillo-mefodievskoj“ leksiki v drevnebolgarskom perevode Hroniki Georgija Amartola. – Preslavska knižovna škola 18, 2018, 121-155].

Суботић 1983: Суботић, Г. Обнова манастира Светог Павла. – Зборник радова Византолошког института 22, 1983, 207-254 [Subotić, G. Obnova manastira Svetog Pavla. – Zbornik radova Vizantološkog instituta 22, 1983, 207-254].

Турилов 2001: Турилов, А. Андрианты. – В: Православная энциклопедия. Т. 2. Москва: Церковно-научный центр „Православная Эн-

циклопедия“, 2001, с. 410 [Turilov, A. Andrianty. – V: Pravoslavnaja ènciklopedija. T. 2. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr „Pravoslavnaja Ènciklopedija“, 2001, s. 410]. (електронен вариант от 2008 <https://www.pravenc.ru/text/115376.html> 19.05.2023).

Федер 2008: Федер, У. Кънѧжии изборьникъ за възпитание на канартикина. Т. 1-2. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2008 [Veder, U. Kănežii izborьnikъ za văzpitanie na kanartikina. T. 1-2. Veliko Tărnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2008].

Христова, Караджова, Узунова 2003: Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. Бележки на българските книжовници X-XVIII век. Т. 1-2. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003 [Hristova, B., Karadžova, D., Uzunova, E. Beležki na bălgarskite knižovnici X-XVIII vek. T. 1-2. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2003].

Христова 1996: Христова, Б. Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново: ПИК, 1996 [Hristova, B. Opis na răkopisite na Vladislav Gramatik. Veliko Tărnovo: PIK, 1996].

Юхименко 2001: Юхименко, Е. Рукописно-книжное собрание Выго-Лексинского общежительства. – Труды Отдела древнерусской литературы 52, 2001, 448-497 [Juhimenko, E. Rukopisno-knižnoe sobranie Vygo-Leksinskogo obščežitel′stva. – Trudy Otdela drevnerusskoj literatury 52, 2001, 448-497].

Two Complete South-Slavic Translations of John Chrysostom's Series *De statuis*

Abstract: John Chrysostom's homiletic series *De statuis* (CPG 4330), addressed to the people of Antioch, is known in several Slavic versions whose linguistic features and relationships have not been sufficiently explored. The present article discusses the two complete South Slavic translations – **P** (presumably from Preslav), which is preserved in Russian manuscripts from the 16th-17th centuries, and the hitherto unexplored version A in a manuscript written by Vladislav Gramatik RM 3/6, 1473, which was translated by a Serbian monk on Mount Athos, according to the colophon. The aim of the study is to highlight some archaic linguistic features of the Preslav translation P (vocabulary, morphology, and syntax) and to compare it with translation **A** with the help of five unpublished Greek copies. As a result of the study, it can be argued that **P** and **A** are two separate complete translations of *De statuis* corresponding to different Greek versions. However, the Serbian translator of A probably knew the earlier translation P and was occasionally influenced by it.

Keywords: John Chrysostom; CPG 4330; homilies; translations; Greek versions.

Assoc. prof. Aneta Dimitrova, PhD
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
anetagd@uni-sofia.bg

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.16

Двата превода на *Словото за Въведение Богородично* от Герман Константинополски (BHG 1103)

Искра Христова-Шомова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: *Словото за Въведение Богородично* от Герман Константинополски (BHG 1103) с начало Θυμηδίας μὲν πᾶσα θειοτάτη πανήγυρις има ранен старобългарски превод, запазен в староизводни календарни сборници. Преводът не е пълен, липсват части от гръцкия текст. Този превод има източнославянска редакция, в която са въведени промени в текста, понякога съществени, но не са допълнени липсващите части. Същото слово има среднобългарски превод на пълния текст. В статията е направена съпоставка между старобългарския текст (по ръкопис Зограф 94), неговата източнославянска редакция (по ръкопис от Троицко-Сергиевата лавра № 669) и среднобългарския превод (по *Мардариевия панигирик*, ръкопис от Рилския манастир № 4/5). Въпреки че на места има допуснати преводачески грешки, и двата превода показват добро познаване на гръцкия език и богат речник на преводачите.

Ключови думи: хомилия; превод; старобългарски текст; славянски ръкописи; Въведение Богородично.

Словото за Въведение Богородично от Герман Константинополски (BHG 1103; CPG 8007)[1] с начало Θυμηδίας μὲν πᾶσα θειοτάτη πανήγυρις е вероятно най-разпространяваната хомилия за този празник сред православните славяни, както южни, така и източни.

Словото е похвално и много тържествено, без поучителни части. То се отличава с натрупване на риторични фигури, с множес-

[1] BHG 3: 151; CPG 3: 505.

тво възклицания. Авторът използва изобилно фразите с анафора, като ги оформя по различни начини. Служи си както с обичайния синтактичен паралелизъм, така и с обширни пасажи с множество подчинени определителни изречения, въведени с едни и същи относителни местоимения. От тези тип са дванайсет хайретизма: обръщения към Богородица, в които тя е наречена с някакво название, съпътствано от няколко епитета, например: *радвай се, духовна и божествена роса*; *радвай се, прекрасен и словесен божествен рай*; *радвай се, изграден от светлина, чист и свят палат за Царя на всички*; *радвай се, нов Сион и божествен Йерусалим*; *радвай се, божествен и свят престол*; *радвай се, божествена и сенчеста планина*. Докато първата, също много тържествена част, е посветена конкретно на празника Въведение, което се подчертава от повтореното 10 пъти в анафора σήμερον, *днес*, както и от конструкциите с начало δεῦρο – *хайде*, с което се акцентира върху пътя, който девицата изминава, за да стигне до храма, финалната част с хайретизмите е изградена като обща прослава на Мария като Божия майка и спасителка на човешкия род. Най-накрая авторът се обръща с молба към Закрилницата да помага на воините, които бранят града, и да ги увенчае с победа. Изглежда, че *Словото* е свързано с някакви конкретни военни действия и с отбраната на Константинопол. Ще припомня предположението, че първият кондак (кукулият) на Акатиста на Богородица (Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ, Въ҃бранѣнꙋю воєводѣ – *На бранителката предводителка*) е написан от същия патриарх Герман по повод победата над арабите на 24 март 719 г.[2]

Поради сложните синтактични конструкции това слово не е лесно за превод, но е преведено още в старобългарската епоха. Открива се в редица староизводни минейни панигирици: Загреб IIIс24, Дечани 94, Зограф 94, ръкопис от Народната библиотека на Сърбия № 59[3]. Този най-ранен превод не е пълен, от 12-те хайретизма в старобългарския текст са включени само седем. Той има и една източнославянска редакция. Намира се в староруски сборници от XV в. нататък с указание в наслова Сѵ̑тго Єѵѳфнмнѣ ннока. В ръкопис от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра № 669 словото

[2] Wellesz 1956: 144, 152.

[3] Иванова 2008: 308.

е поместено на л. 304r-309r с наслов С҃тго Єѹфимиѩ иноκаагѡ, а в полето е добавено от друга ръка (изглежда български почерк) Тръновска (вж. поместената тук снимка). Поради това е имало предположение, че *Словото* е дело на българския Патриарх Евтимий. Още Радченко опровергава тази хипотеза, като посочва неговия автор (Герман Константинополски) и публикацията му в т. 98 на Patrologia Graeca, но допуска възможността Патриарх Евтимий да е преводач на *Словото*[4]. Калужняцки отхвърля това предположение[5]. Не ми е известно на кой Евтимий се приписва това слово в староруската традиция, но преводът е старобългарският, обаче с въведени редакционни промени, на места значителни. В повечето случаи изглежда, че тези промени не са правени въз основа на сверка с гръцки, а се основават само на представите на редактора за книжовния език и богословската терминология, защото често те не водят към сближаване с гръцкия оригинал, а редактираният текст дори повече се отдалечава от гръцкия. При това редактиране не са попълнени пропуснатите места и липсват същите пасажи, които липсват и в старобългарския текст.

Словото има и втори, среднобългарски превод, който се пази в новоизводни панигирични сборници: Панигирик на Мардарий Рилски от Рилския манастир № 4/5, сборник от Музея на Сръбската православна църква № 140, ръкопис от ГИМ, Музейна сбирка № 3483, Загреб IIIb20, Хилендар 441, Хилендар 496, Хилендар 649, ръкописи от Руската национална иблиотека, сбирка на Гилфердинг № 53 и № 56 и др.[6] Този превод на хомилията е пълен и, както ще се види от съпоставката, е съществено различен от първия.

Ще дам няколко примера, които илюстрират преводаческия подход при двата превода, а също и редакторския подход в източнославянската версия. За южнославянската редакция на първия превод е използван Зографският сборник № 94, Чети миней за ноември-декември от последната четвърт на XIV в. *Словото* е на л. 44v-51r. (източник: фотокопия от Зографската електронна библиотека, поместена в Библиотека Филологии на Софийския университет). За източнославянската редакция е използван ръкопис от

[4] Радченко 1898: 36.

[5] Калужняцки 2011: 35.

[6] Иванова 2008: 308.

Троицко-Сергиевата лавра № 669, Чети миней за ноември и за част от май от началото на XV в. *Словото* е на л. 304r-309r. (източник: фотокопия от сайта на Троицко-Сергиевата лавра). За втория превод е използван *Мардариевият панигирик* (*РМ 4/5*) от 1483 г. *Словото* е на л. 197r-202r. (източник: фотокопия от Дигиталния архив „Българска ръкописна книга“). Гръцкият текст е цитиран по публикацията в Patrologia Graeca, t. 98 (PG 1860), col. 292-309.

Начало на *Словото*:

Гръцки текст. Θυμηδίας μὲν πᾶσα θειοτάτη πανήγυρις ἑκάστοτε τελουμένη τοὺς θιασώτας ἐμπιπλᾶσι πνευματικῶς ἐκ θησαυρῶν καὶ θεοῤῥύτων πηγῶν. Μεῖζον δὲ καὶ ὑπὲρ ἁπάσας λαμπροφορεῖται τελεταρχικῶς ψυχαγωγοῦσα ἡ ἀρτιύμνητος, ὅτῳ καὶ ὑπεραναβαινούσης τῆς ἐξαρχούσης Θεόπαιδος. Καὶ γὰρ αὐτῆς ἱερουργικωτάτη περίεισιν ἐτήσιος πανδαισία, ἧς τοὺς δαιτυμόνας ἀπεροκάκους εἶναι δέον. col. 292. – *Божественият празник на веселието, който извършват поклонниците, винаги ги насища с духовна храна от съкровищниците и божествените извори. А повече и преди всичко засиява водещата душите със съвършено владичество, възпяваната сега божествена девица, надминала предшествениците си. Защото нейното свещенодействие е молитвен пир, на участниците в който подобава да бъдат извън всяко зло.*

Зограф 94. Веселїа оу҆бо въсѣкь бж҃тьвныи съборь пр҃но чьтемь. събравшїи сѧ начинаемь ѿ д҃ховны скро́вищь, и҆ б҃готочныи и҆сточникь. паче въсѣ съставить съврьшеннѣ оу҆вѣщаваѫ. хвалимь н҃нѣ пра́з҃никь ѡ҆троковицѫ б҃жїи. Дн҃е чьстно творимь и҆ ѡ҆билнѣ и҆ лѣтныи пи́рь є҆гоже пи́рѣномь подобаеть безь злобы быти. л. 44v.

ТСЛ 669. Веселиꙗ оубо всѧкъ бж҃твеныи сборникъ· присно чтомъ· собравшаꙗ сѧ насыщаѥ́ть· ѿ д҃хвныхъ съкровищь б҃готочныхъ источникъ· болма же и паче всѣхъ свѣтить· съвершенѣ оувѣщаꙗ хвалимыи н҃нѣ· єлма нынѣ и превъсходѧщи· въчинѧющи ѡтроковици б҃жии· небонъ чистѣ тоꙗ творимъıи ѡбильныи лѣтьныи пиръ· єгоже пирѧномъ бе-злобы быти подоба. л. 304r.

Мардариев панигирик. Веселїа оу҆́бо въсе бж҃твное трьжьство въсегда твореще ликосъставникы насыщаѥ҃ д҃ховно, ѿ скровищь б҃годъхновенны҆ изл҃итїи· веще же и паче въсѣ свѣтло носит се славимаа· Єлико и паче въсходещи властїю б҃гоѿроковицѫ ибѡ тоу҆ с҃щенничьское ѡбходить мольбно оучрѣж҃енїе· ємоу҆ причестникѡ҆ незлобивѡ҆ быти лѣпо. л. 197r.

Ще се спра на различните преводи на съществителното πανήγυρις. Първоначално то е преведено със съборъ, поправено в старорускатa версия на съборьнъкъ, а в среднобългарския превод – с трьжьство. Както се вижда от данните в Гръцко-църковнославянския речник, това е обичайното съответствие на πανήγυρις в новоизводните преводи, по-рядко се използва праздьньство[7], но не и съборъ, което е запазено за σύναξις. Но в старобългарските преводи и на други места съответствието на πανήγυρις е съборъ, например в *Словото за св. Василий Велики* от Григорий Богослов [8].

Много интересни са преводите на θιασώτης. Тази дума означава ‘участник в религиозно шествие (тиасот)’, а оттам и ‘ревностен последовател, поклонник’. Тя е типична за елинската културна и религиозна традиция, а това е един от множеството случаи на приспособяване на антични понятия за християнски текстове с известно преосмисляне. Първоначално тази специфична дума е преведена непретенциозно с израза събьравъшнє сѧ. Така се губи спецификата на термина, но по същество преводът отговаря на контекста. Във втория превод е използвана думата ѩнкосъставьньнкъ, което би трябвало да се разбира като *участник в множеството*. Същото съответствие е използвано и в новоизводния превод на *Канона за св. Йоан Дамаскин*[9], както и в *Канона за Успение на св. Йоан Богослов* (първа песен) в *Охридския миней* от 1435 г.[10] Но в Празничен миней от Рилския манастир РМ 2/10 от XV в., който също е новоизводен, на това място намираме друго съответствие: ѵньновьньнкъ[11]. А в превода на *Службата за св. Климент Охридски* (в стихира на великата вечерня) е използвано прилагателното съборьнъ[12], съответствие близко до първия превод.

Виждаме и два различни превода на πανδαισία – най-напред с пиръ, а след това – с ѡѵѵрѣжденнє, старинна дума, която е известна от най-ранния превод на Евангелието като съответствие на δοχή и от превода на Паримейника като съответствие на ξενισμός – *гос-*

[7] Христов 2019: 619.
[8] Будилович 1875: 31; Срезневский 3: 647.
[9] Христова-Шомова 2021: 502.
[10] Христова-Шомова 2020: 70.
[11] Христова-Шомова 2020: 70.
[12] Христова-Шомова 2016а: 408.

топриемство[13]. Двете думи, пиръ и оучрѣждениѥ (или чрѣждениѥ), се използват като синоними още от старобългарските паметници[14]. По-интересно тук е съответствието на δαιτυμόνας – *участниците в трапезата*. В старобългарския превод е използвана думата пирѣне – *пируващите*. Същото съответствие е използвано и в старобългарския превод на *Словата* на Григорий Богослов (*Четвърто слово* / Oratio 38/ за Рождество Христово): азъ слово ѥже о сихъ прѣдъложѫ добрънмъ вамъ пирѧнем (150γ)[15]. В среднобългарския превод намираме думата причѧстьникъ, която съответства точно на контекста.

За да възпее девицата и нейната хубост, Герман използва богато цветна и светлинна символика. Ето един пример:

> Гръцки текст. Συνδράμωμεν τῇ δρέψει τῶν περισπουδάστων ἀνθέων τοῦ οἰκείου τῆς Θεομήτορος λειμῶνος, εὐμυρίσωμεν ὡς ἐκ καλύκων ῥοδόχρουν αὐτῆς καλλονήν col. 292. – *да се стечем, за да наберем най-желаните цветя от ливадата на Божията майка, да вдъхнем като от пъпки розоцветната й хубост.*
>
> *Зограф 94*. Притецѣмь на ѡбыманїе. спѣшимы и҆ цвѣть б҃гом҃тре цвѣты добровонны ꙗ҆ко шипокь добросладостныи҆ и҆ оу҆крашеныи҆ тоѫ добротѫ. л. 44v.
>
> *ТСЛ 669*. Притецѣмъ на ѡбоуиманиѥ҆ спѣшимыхь цвѣтовь· своѥ҆го богом҃тре цвѣтилника· ѡ добровон'нымъ аки шарныхъ тоꙗ добротоу въсходѧщю. л. 304v.
>
> *Мардариев панигирик*. Сътецѣмь се прїети подвижнъıми цвѣты соущаго б҃жїе м҃тре раꙗ· бл҃говонно҆ ѿ красные и шипкокрасные ѥе красоты. л. 197r.

Ще обърна внимание на двата превода на λειμών. В *Зограф 94* намираме цвѣтъı, а в староруския текст – цвѣтильникъ. В среднобългарския превод съответствието е раи, което не е характерно. В Гръцко-църковнославянския речник като съответствия на λειμών са дадени врьтъ, лѫгъ, травьникъ и цвѣтьникъ[16]. В речниците не намерих посочено друго място, където с раи да се превежда λειμών, при всички нюанси на значението на тази дума тя винаги съответства на παράδεισος. Тук трябва да се отбележи и замяната на шипъкъ *роза*

[13] Рибарова, Хауптова 1998: 193.
[14] SJS 3: 38; 4: 735, 893.
[15] Будилович 1875: 112; Срезневский 2: 934; Бруни 2010: 273.
[16] Христов 2019: 502.

(обичайното съответствие на ῥόδον) с шаръ в староруския ръкопис. Не ми е известен друг пример за използване на шаръ в значение на *роза* или по-общо на *цвете*.

Ще разгледам и един от хайретизмите, който илюстрира добре стила на автора, както и подхода на преводачите.

Гръцки текст. Χαίροις, ἡ νοητικὴν θείαν δρόσον ἡμῖν ἐπιστάζουσα φωτεινὴ νεφέλη, ἡ τῇ τῶν ἁγίων ἁγίᾳ σήμερον ὑπεισδύσει τοῖς ἐν σκιᾷ θανάτου κατεχομένοις παμφαίνοντα ἥλιον ἐξανατείλασα· πηγὴ ἡ θεόβρυτος, ἀφ᾽ ἧς οἱ τῆς θεογνωσίας ποταμοὶ τὸ διειδέστατον καὶ ἀγλαοφανὲς τῆς ὀρθοδοξίας ὕδωρ διαῤῥέοντες, ἴλην τὴν τῶν αἱρέσεων ἐκμειοῦσιν – *Радвай се, светли облаче, който ни оросява с духовната божествена роса чрез входа в Светая светих, пресветло слънце за седящите в смъртна сянка, божествен извор, от който се изливат сладките реки на богопознанието и светозарната вода на православието, които отмиват пълчищата на заблудите*. col. 305.

Зограф 94. Рⷣун сѧ прѣꙋ҆ѡ҆наа ѥ҆же разꙋмнѫѧ ѝ бж҃тьвнѫѧ росѫ намь ѝспѣщаѫщи свѣтлын ѡ҆блаꙋе. ѥ҆же въ с҃таа с҃тхь въходѡмь твоимь. сѣдаѫїимь въ тьмѣ ѝ сѣнн съмрьтнѣн, въсѫдꙋ сїаѫщее слн҃це. ѝстоꙋнвшїа ѝстоꙋнникь православнымь. ѿ негоже бл҃говндныѫ рѣкы прозрачнѫѧ ѝ свѣтовндн҃ѫѧ водѫ правовѣрїа ѝспоущаѫще, безбожнѫѧ же вещь потаплѣѫще. л. 50r.

ТСЛ 669. Рⷣун сѧ ѥ҆же разꙋмноꙋю н бж҃твеноꙋю росоу намъ поущающи· свѣтлын wблаꙋе· ѥ҆же въ с҃тхъ с҃таꙗ входомъ· сѣдѧщимъ въ сѣнн см҃рьтнѣн· всюдѣ снꙗющаго слнца нспоустнв҆ши нстоꙋнїкъ бг҃оврѧщинн· ѿ негоже вѣдѣныꙗ рѣкы· прнзрачнꙋю (!) н свѣтловндноꙋю правовѣрнꙗ водоу нспоущающи· вещь крнвовѣрноꙋю wхоꙋжа҆ющи. л. 308r.

Мардариев панигирик. Рⷣун се мыслькнꙋю бж҃твнꙋю росꙋ намь каплющи свѣтлын ѡ҆блаꙋе· спсенїе с҃таа дн҃ь въходомь въ сѣнн съмрьтнѣн сѣдещимь, въсесвѣтлое намь сльнце въсїавшн· нстоꙋнникь бг҃олнтныи ѿ нѥгоже бг҃оразꙋмїа рѣкы сладкꙋю н свѣтозарнꙋю православїа водꙋ тоуещꙋ тнмѣнїе е҆ресе҆ прѣсꙋаѥ. л. 201r.

Както и при другите цитирани пасажи, двата превода се различават съществено. Ще се спра на някои от преводните съответствия. При превода на глагола ἐπιστάζω, който означава както *капя*, така и *изливам*, първият преводач е използвал глагола нспоускатн (с вариант поускатн в източнославянската редакция), което съответства на второто значение на глагола. В среднобългарския превод

стои глаголът капати, подбран според първото значение на гръцкия глагол. Това съответствие е по-формално, а и по-неточно, защото може да се предположи, че идеята на автора е по-скоро за поток от божествена роса, а не за капки.

По-нататък наблюдаваме различен подход при превода на израза παμφαίνοντα ἥλιον. Първият преводач е използвал разширен превод: вьсѫдоу сиꙗѭщеѥ слъньце, за да предаде по-точно смисъла на гръцката фраза: *слънце, което сияе навсякъде*. Вторият преводач е възпроизвел структурата на гръцкия израз и по-скоро е калкирал първата дума: вьсесвѣтьлоѥ слъньце. Първият превод е по-изразителен, но вторият е по-стегнат.

Специфичен е изразът πηγὴ ἡ θεόβρυτος, който може да се преведе като *извор за божествено питие*. При неговия превод в Зограф 94 намираме и҆стоуникь православныимь, което не отговаря точно на гръцкия текст. Може би това е вторична поправка. В староруския препис тук стои истоунїкъ б҃говрѧщии, а в среднобългарския превод – истоуникь б҃голитныи. Значението на двата израза е подобно и на съвременен език може да се предаде описателно с *извор, изливан божествено* или *извор, изливан от Бога*. Глаголът вьрѣти в старобългарски означава както *кипя*, така и *бликам, тека изобилно*. Ето един характерен пример от превода на *Шесто слово* (Oratio 6) на Григорий Богослов: Алъчьномъ же сѫщемъ небо даꙗше кръмлѫ· камы же жѧждѫщиимь вьрѧꙗше (тук превежда глагола πηγάζω)[17]. И досега се казва за буйно течаща вода в река или в море, че ври. Това значение намираме в староруския текст, докато в среднобългарския превод е използвано прилагателно от глагола лиꙗти – *изливам*. И в двата случая е възпроизведена гръцката фраза, което е било възможно благодарение на гъвкавата способност на старобългарския книжовен език да се съчетават свободно глаголни и именни корени, но е трудно да се направи със средствата на съвременния език.

Изразът διειδέστατον καὶ ἀγλαοφανὲς τῆς ὀρθοδοξίας ὕδωρ е преведен отначало с прозьраунѫѭ и свѣтовиднѫѭ водѫ правовѣрꙗ (в староруския текст погрешно стои призраунꙋю), а в среднобългарския превод – със сладъкѫѭ и свѣтозарнѫѭ православиꙗ водѫ. Освен обичайните

[17] Будилович 1871: 110; 1875: 185; Срезневский 1: 321.

съответствия за ὀρθοδοξία: правовѣрниѥ в старобългарските преводи и православниѥ в новоизводните текстове, тук виждаме и стриктно спазване на гръцкия словоред в по-късния превод, докато в старобългарския е променено мястото на несъгласуваното определение, което прави текста по-четивен. Освен това има и два доста различни превода на прилагателното διειδέστατος, превъзходна степен от διειδής, което означава *прозрачен*. Точно така е преведено то в старобългарския превод, докато в среднобългарския намираме прилагателното сладъкъ, което вероятно се дължи на друг гръцки вариант.

По-нататък в този хайретизъм можем да наблюдаваме интересна ситуация. И в двата превода при предаването на думата ἴλη е допусната грешка, но грешките са различни. Гръцкото съществително означава ‘група, отряд’, но изглежда е било непознато и за двамата преводачи. В старобългарския превод то е разбрано като ὕλη ‘вещество’, и е преведено с вещь. В среднобългарския превод е разбрано като ἰλύς ‘кал, тиня’, и е преведено с тимѣниѥ, което се открива и на други места като съответствие именно на ἰλύς[18].

Следващата дума, на чийто превод ще се спра, е αἵρεσις. В старобългарския текст формата за родителен падеж множествено число αἱρέσεων е преведена с прилагателното безбожьнъ и така съответствието на ἴλην τὴν τῶν αἱρέσεων – *пълчищата на заблудите*, е безбожьнаꙗ вещь. В източнославянската редакция също е използвано прилагателно, но не безбожьнъ, а кривовѣрьнъ, там изразът е вещь кривовѣрьнаꙗ. В среднобългарския превод намираме непреведеното съществително ересь и изразът е тимѣниѥ ересемъ – *тинята на ересите*. Трябва да отбележа, че αἵρεσις е една от думите с най-многобройни съответствия, които съм срещала (вероятно заради широкия спектър на нейните значения), въпреки че от най-ранните паметници, а и по-късно, се използва и непреведената дума ересь. В Кирило-Методиевия превод на Апостола, в Гал 5:20, съответствието на αἵρεσιν е ереси. В преславската редакция е използван израз от две думи: изволениꙗ излиха, а в атонската редакция се връщат към първото съответствие: ереси[19]. В Лев 22:18 значението на αἵρεσις е *избор, желание* и съответно е преведено с изволениѥ: иже аще принесе҃т даръ свои по въсемꙋ исповѣданїю ихъ или по изволенїю ихъ (цит.

[18] Бончев 2012: 225.

[19] Христова-Шомова 2016b: 272.

по Григ. 1/М 1684, л. 91r[20]), гр. ὃς ἂν προσενέγκῃ τὰ δῶρα αὐτοῦ κατὰ πᾶσαν ὁμολογίαν αὐτῶν ἢ κατὰ πᾶσαν αἵρεσιν αὐτῶν. В *Небеса* на Йоан Екзарх се откриват няколко съответствия в зависимост от контекста: ересь, изборъ, волениѥ, изволениѥ[21]. В старобългарския превод на *Канона за св. Стефан* (трета песен)[22] се намират други съответствия: стоꙗниѥ и противлениѥ. Но единственото известно ми място, където са използвани прилагателните безбожьнъ и кривовѣрьнъ, е старобългарският превод на това слово и неговата източнославянска редакция.

Ще приведа и един от хайретизмите, които липсват в старобългарския превод и се намират само в среднобългарския.

Гръцки текст. Χαίροις, ὁ τερπνότατος καὶ λογικὸς Θεοῦ παράδεισος, σήμερον πρὸς ἀνατολὰς τῆς αὐτοῦ θελήσεως φυτευόμενος δεξιᾷ παντοκράτορι, καὶ αὐτῷ τὸ εὐανθὲς κρίνον καὶ ἀμάραντον ῥόδον κυπρίζουσα, τοῖς πρὸς δυσμὰς θανάτου λοιμικὴν ψυχοφθόρον τε πικρίαν ἐκπιοῦσιν, ἐν ᾧ τὸ ζωοπάροχον ξύλον τῆς πρὸς ἀληθείας ἐπίγνωσιν ἐξανθεῖ, ἐξ οὗ οἱ γευσάμενοι ἀθανατίζονται. col. 305. – *Радвай се, найпрекрасен и духовен божествен рай, засаден днес на изток, отдясно на Вседържителя, по негово желание, украсен с разцъфнал крин и с неувяхваща роза, надвиващ смъртната пагуба и душетленната горчилка на запада, в който процъфтява животворното дърво, водещо към истинния разум, така че тези, които вкусват от него, стават безсмъртни.*

Мардариев панигирик. Радуи се красныи и словесныи и бж҃вьныи раю· дн҃ь на въстоцѣ того хотѣнїе насаждаемь ѡдеснꙋю въседръжителꙗ· и тои бл҃гопроцвитанныи цвѣтьць процъвтьши· и къ западꙋ съмрьтнꙋю єзꙋ д҃шетлѣннꙋю же горесть исцѣждающи· въ нїеиже живодателное дрѣво къ истинномꙋ разоумꙋ процвитаеть· ѿ нїего въкꙋшающеи бесъмрьтны бываю҃т. л. 201r.

[20] В този ръкопис е представена преславската редакция на старобългарския (Методиевия) библейски превод (вж. Алексеев 1988: 134-135). Дигитални копия на ръкопис № 1 от сбирката на Виктор Григорович са достъпни на сайта на Руската държавна библиотека в Москва на адрес: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/87/f-87-1/> (посетен на 24.11.2023).

[21] Илиева 2013: 375.

[22] Този канон няма публикации по южнославянски преписи. За първата му редакция, в която съответствието е стоꙗниѥ, са използвани *Скопският миней* (НБКМ 522, XIII в., л. 169r) и Драгановият миней (*Зограф 54*, XIII в., л. 117r), а за втората редакция, в която съответствието е противлениѥ, е използван Синайският миней (*Sinait. Slav. 25*, XIV в., л. 140v). И трите ръкописа са български празнични минеи.

Ще обърна внимание на израза с етимологична фигура бл҃го-процвитанныи цвѣтьць процъвтьши, който превежда τὸ εὐανθὲς κρίνον κυπρίζουσα. В гръцки има три различни думи със значение *цвят* и *цъфтеж*, а в превода техните съответствия са все от корен цвѣт-/цвьт-. Изглежда преводачът съзнателно е търсил този звукопис, защото като съответствие на κρίνον обикновено се използва кринъ[23]. Заслужава да се отбележи и съответствието благопроцвитаньнъıи на εὐανθός, което демонстрира добрия езиков усет на книжовника. Славянската дума е много по-дълга от гръцката, защото от глагола цвитати не може да се образува минало страдателно причастие и е необходим префигиран глагол, който да може да се използва и като преходен.

* * *

В заключение може да се каже, че двата превода на *Словото за Въведение Богородично* от Герман Константинополски показват два различни подхода към гръцкия текст. Първият превод съдържа съкратен вариант на *Словото*, нещо типично за ранните старобългарски преводи. Изследванията на Явор Милтенов и Анета Димитрова върху сборника *Златоструй* показаха, че в различните негови представители често се включват Златоустови слова в съкратен вид[24]. Преводът на места също е по-свободен, без стремеж непременно да бъде дума за дума, а има допуснати и грешки. Текстът показва богат речник на преводача и умело подбиране на съответствия според контекста. Забелязват се общи нестандартни преводни съответствия с някои от *Тринайсетте слова* на Григорий Богослов в старобългарски превод, което свидетелства за една и съща преводаческа школа, а може би дори и за общ преводач. Среднобългарският превод е по-стриктен: преведен е пълният гръцки текст, а на места преводните съответствия са по-точни или се придържат към утвърдената книжовна употреба, макар че и той не е лишен от грешки. Това също е типично: преводите от XIV в. обичайно са стриктни и коректни, изпълнени с внимателна рабо-

[23] Христов 2019: 488.

[24] Милтенов 2013: 73; Димитрова 2016: 146, 170, 224, 238, 302 и др.

та върху анализа на гръцкия текст. Употребата на старинни или народни думи също е характерна за тези преводи, чийто речник обичайно е много богат.

В източнославянската редакция на старобългарския превод не са допълнени липсващите части, но са въведени доста промени, на места съществени. Например съборьникъ вместо съборъ, болма же и паче вместо паче, цвѣтильникъ вместо цвѣты, шаръ вместо шиповьникъ, испоустив'ши вместо и҆стоучившїа, источнїкъ б҃говрѧщии вместо и҆стоучникь православныимь. Това показва активна редакторска работа върху текста, която изглежда не се основава на сверка с гръцкия текст, а по-скоро на представите на редакторите за книжовния език.

Литература

BHG: Halkin, F. Bibliotheca hagiographica graeca. Troisième édition. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.

CPG: Geerard M. Clavis Patrum Graecorum. T. 3, 1979.

PG 98: Migne, J.-P. Patrologiae cursus completus. Series Graeca. T. 98. Paris, 1860.

SJS 1-5: Slovník jazyka staroslovenského, T. 1-3. Hlavní redaktor Josef Kurz. Praha: Akademia, 1966–1982; T. 4. Hlavní redaktorka Zoe Hauptová, Praha: Akademia, 1997; T. 5 Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hlavní redaktoři Zoe Hauptová, Vaclav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Academia, 2010–2016. [дигитална версия GORAZD: The Old Church Slavonic Digital Hub <http://gorazd.org/?q=en/node/21>].

Wellesz 1956: Wellesz, E. The “Akathistos”. A Study in Byzantine Hymnography. – Dumbarton Oaks Papers, 1956, 143-174.

Алексеев 1988: Алексеев, А. А. Кирилло-мефодиевское переводческое наследие и его исторические судьбы. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. Москва: Наука, 1988, 127-138 [Alekseev, A. A. Kirillo-mefodievskoe perevodčeskoe nasledie i ego istoričeskie

sud′by. – V: Istorija, kul′tura, ètnografija i fol′klor slavjanskih narodov. H Meždunarodnyj s″ezd slavistov. Moskva: Nauka, 1988, 127-138].

Бончев 2012: Бончев, А. Речник на църковнославянския език. Т. 2. София: Национална библиотека „Св. Кв. Кирил и Методий“, 2012 [Bončev, A. Rečnik na cărkovnoslavjanskija ezik. T. 2. Sofia: Nacionalna biblioteka „Sv. Kv. Kiril i Metodij“, 2012].

Бруни 2010: Бруни А. М. Византийская традиция и старославянский перевод Слов Григория Назианзина. Том I. (Россия и Христианский Восток. Библиотека 9), Москва: Российская академия наук – Институт всеобщей истории, 2010 [Bruni A. M. Vizantijskaja tradicija i staroslavjanskij perevod Slov Grigorija Nazianzina. Tom I. (Rossija i Hristianskij Vostok. Biblioteka 9), Moskva: Rossijskaja akademija nauk – Institut vseobŝej istorii, 2010].

Будилович 1871: Будилович, А. Исследование языка XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, 1871 [Budilovič, A. Issledovanie jazyka XIII slov Grigorija Bogoslova po rukopisi Imperatorskoj publičnoj biblioteki XI veka. Sankt Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1871].

Будилович 1875: Будилович, А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, 1875 [Budilovič, A. XIII slov Grigorija Bogoslova v drevneslavjanskom perevode po rukopisi Imperatorskoj publičnoj biblioteki XI veka. Sankt Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1875].

Димитрова 2016: Димитрова, А. Златоструят в преводаческата дейност на старобългарските книжовници. София: Авалон, 2016 [Dimitrova, A. Zlatostrujat v prevodačeskata dejnost na starobălgarskite knižovnici. Sofia: Avalon, 2016].

Иванова 2008: Иванова, Кл. Bibliotheca hagiographica Balcano-Slavica. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2008 [Ivanova, Kl. Bibliotheca hagiographica Balcano-Slavica. Sofia: Akademično izdatelstvo „Marin Drinov“, 2008].

Илиева 2013: Илиева, Т. Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“. София: Печатница „Славейков“,

2013 [Ilieva, T. Terminologičnata leksika v Joan-Ekzarhovija prevod na „De fide orthodoxa“. Sofia: Pečatnica „Slavejkov“, 2013].

Калужняцки 2011: Калужняцки, Е. Съчинения на българския Патриарх Евтимий (1375–1393). С предисловие, послесловие и приложение от Д. Кенанов. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2011 [Kalužnjacki, E. Săčinenija na bălgarskija Patriarh Evtimij (1375–1393). S predislovie, posleslovie i priloženie ot D. Kenanov. Veliko Tărnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2011].

Милтенов 2013: Милтенов, Я. Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване. София. Авалон, 2013 [Miltenov, Ya. Zlatostruj: starobălgarski homiletičen svod, săzdaden po iniciativa na bălgarskija car Simeon. Tekstologičesko i izvorovedsko izsledvane. Sofia. Avalon, 2013].

Радченко 1898: Радченко, К. Ф. Отчет о занятиях рукописями в библиотеках и других ученых учреждениях Москвы и Петербурга в сентябре и октябре 1896 г. Киев. 1898 [Radčenko, K. F. Otčet o zanjatijah rukopisjami v bibliotekah i drugih učenyh učreždenijah Moskvy i Peterburga v sentjabre i oktjabre 1896 g. Kiev. 1898].

Рибарова, Хауптова 1998: Рибарова З., Хауптова, З. Григоровичев паримејник, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1999 [Ribarova Z., Hauptova, Z. Grigorovičev parimejnik, Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 1999].

Срезневский 1-3: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1-3. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1893–1903. Репринт: Москва, 1989 [Sreznevskij I. I. Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka. T. 1-3. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1893–1903. Reprint: Moskva, 1989].

Христов 2019: Гръцко-църковнославянски речник. Съставен от И. Христов въз основа на Речника на църковнославянския език от архимандрит д-р А. Бончев. Света гора: Зографски манастир, 2019 [Grăcko-cărkovnoslavjanski rečnik. Săstaven ot I. Hristov văz osnova na Rečnika na cărkovnoslavjanskija ezik ot arhimandrit d-r A. Bončev. Sveta gora: Zografski manastir, 2019].

Христова-Шомова 2016a: Христова-Шомова, И. Лексиката на преводната Служба за св. Климент Охридски и на Житието от Димитър Хоматиан. Особености на превода. – В: Песни за Климент. Служби за св. Климент Охридски, писани от X до XX в. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 401-415 [Hristova-Šomova, I. Leksikata na prevodnata Služba za sv. Kliment Ohridski i na Žitieto ot Dimităr Homatian. Osobenosti na prevoda. – V: Pesni za Kliment. Služби za sv. Kliment Ohridski, pisani ot X do XX v. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2016, 401-415].

Христова-Шомова 2016b: Христова-Шомова, И. Бог бе Слово. Етюди върху християнството, видяно през призмата на езика. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016 [Hristova-Šomova, I. Bog be Slovo. Etjudi vărhu hristijanstvoto, vidjano prez prizmata na ezika. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2016].

Христова-Шомова 2020: Христова-Шомова, И. Охридски миней. Първа част. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020 [Hristova-Šomova, I. Ohridski minej. Părva čast. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2020].

Христова-Шомова 2021: Христова-Шомова, И. К лексике среднеболгарских переводов: переводы греческих слов, называющих античные понятия. – В: Ладыженский, И. М., Пузина, М. А. (отв. ред.) Sub specie aeternitatis. Сборник научных статьей к 60-летию Вадима Борисовича Крысько. Москва: Азбуковник, 2021, 498-504 [Hristova-Šomova, I. K leksike srednebolgarskih perevodov: perevody grečeskih slov, nazyvajuštih antičnye ponjatija. – V: Ladyženskij, I. M., Puzina, M. A. (otv. red.) Sub specie aeternitatis. Sbornik naučnyh statʹej k 60-letiju Vadima Borisoviča Krysʹko. Moskva: Azbukovnik, 2021, 498-504].

Two Translations of the *Homily for the Presentation of the Holy Virgin Mary* by German of Constantinople (BHG 1103)

Abstract: The *Homily for the Presentation of the Blessed Virgin Mary* in the Temple by German of Constantinople (BHG 1103) with the incipit Θυμηδίας μὲν πᾶσα θειοτάτη πανήγυρις has an early Old Bulgarian translation, saved in Panegyrikoi of old recension. The translation is not complete, some parts of the Greek text were omitted. This translation has an East Slavic redaction, which contains changes of the text, sometimes significant, but the omitted parts of the text have not been added. The same homily has a Middle Bulgarian translation of the full text. The paper contains a comparison between the Old Bulgarian translation (on the base of manuscript Zographensis no. 94), its East Slavic redaction (on the base of manuscript kept in the Trinity Lavra of St. Sergius, no. 669) and the Middle Bulgarian translation (on the base of the *Panegyricon of Mardarius of Rila*, kept in the Rila Monastery, no. 4/5). Both translations are skillful, made by experienced translators who were fluent in Greek and had rich vocabularies, although they have made some mistakes.

Key words: homily; translation; Old Bulgarian text; Slavonic manuscripts; Presentation of the Holy Virgin Mary.

Prof. Iskra Hristova-Shomova, PhD, Dr. Sc.
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
iskrashomova@gmail.com

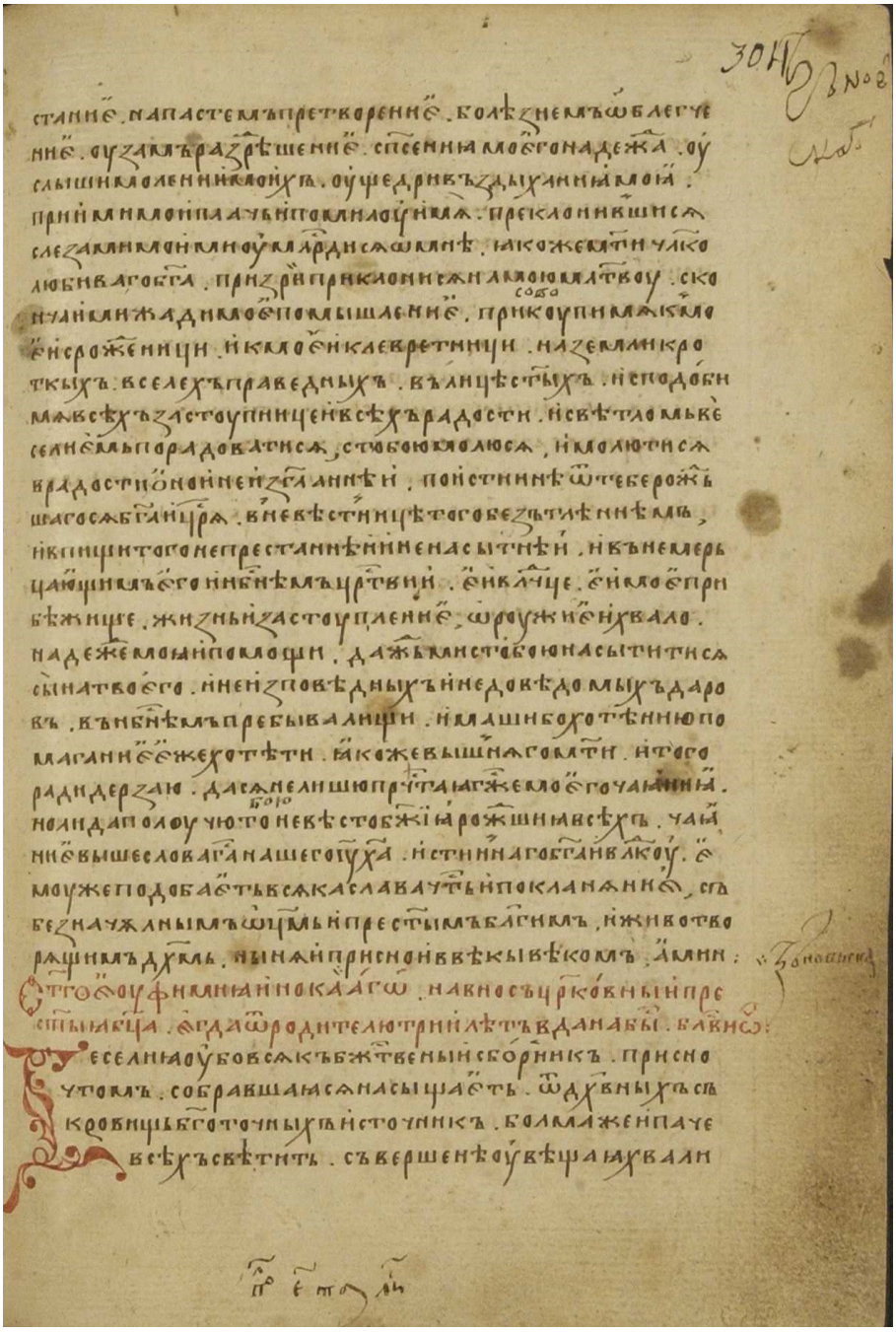

Ръкопис от Троицко-Сергиевата лавра № 669, л. 304г.

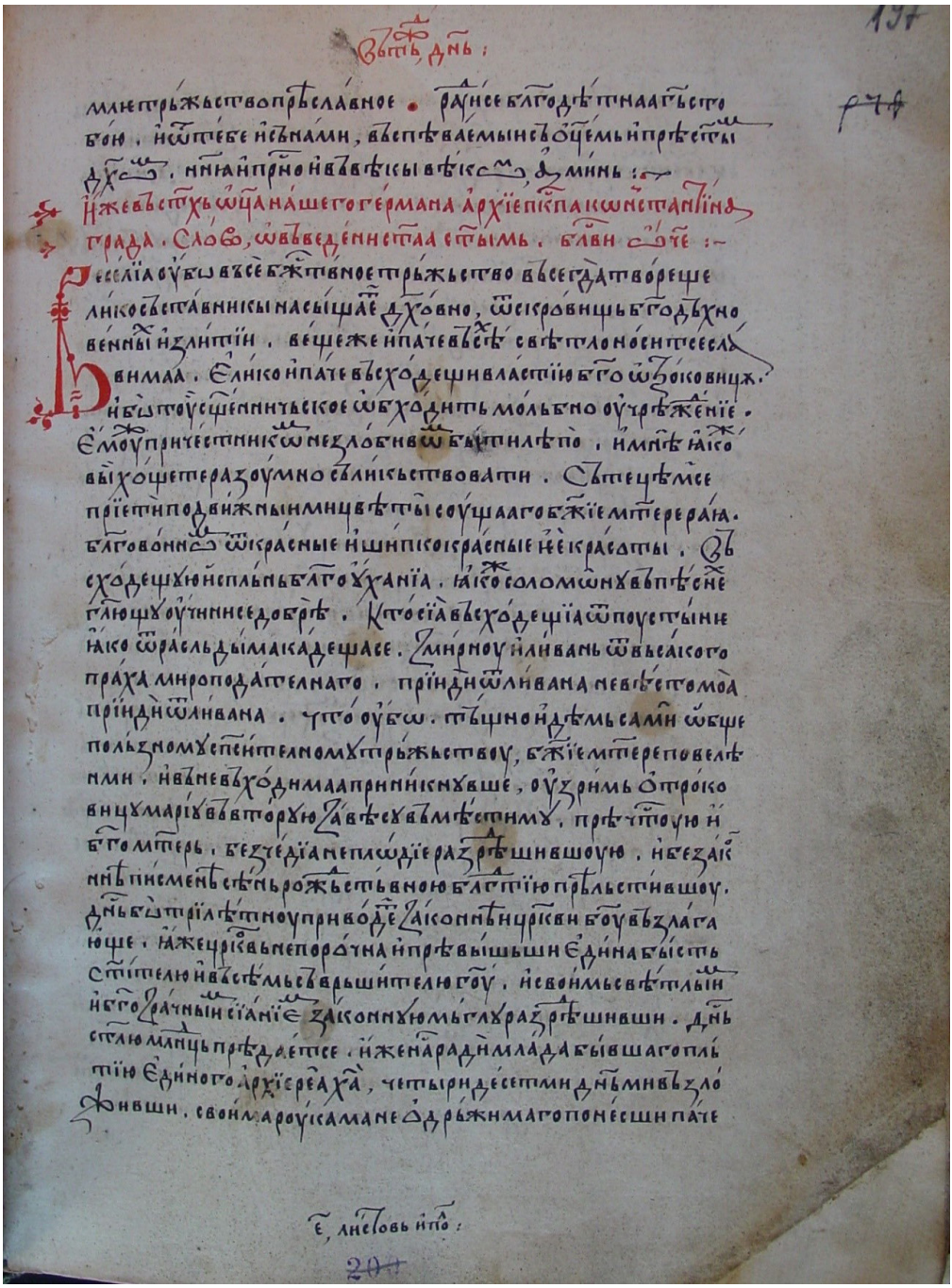

Мардариев панигирик, РМ 4/5, л. 197г.

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.17

Евангелските цитати в първата версия на *Пространното житие на св. Григорий Акрагантски* (BHG 707)

Преслава Георгиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: *Житието на св. Григорий Акрагантски* (BHG 707) е пространен агиографски текст от дометафрастов тип, чийто славянски превод е достигнал до нас в две основни версии. Настоящата статия разглежда евангелските цитати в първата славянска версия на житието. Основната цел е да се изясни въпросът до каква степен гръцкият първоизточник и съществуващата в славянска среда традиция на новозаветния текст оказват влияние върху превода на препратките от Светото писание в контекста на житието. Разглеждат се някои особености в предаването на евангелските цитати при преписването на текста, като се изясняват отношенията между представителите на тази версия на житието и се прави опит за групиране на преписите, които се включват в нея.

Ключови думи: библейски цитати; агиография; Евангелие; Григорий Акрагантски; текстология.

Въведение

Житието на св. Григорий Акрагантски (BHG 707) е пространно агиографско съчинение, възникнало на гръцки. Негов автор е Леонтий презвитер, назован в оглавлението на повечето гръцки и славянски преписи монах и игумен на манастира „Св. Сава“ в Рим. Данните, свързани с личностите на св. Григорий и на автора на неговото житие – Леонтий, са оскъдни, което позволява разнопосочни интерпретации относно времето на създаване на житийния текст. Според немския изследовател и издател на

гръцкото житие на Григорий Албрехт Бергер то възниква в периода ср. VIII – нач. IX в.[1] Някои от доводите за това датиране, които изследователят представя, са податки от финала на житието, от които личи познаване на т.нар. Константинов дар[2] – фалшифициран императорски декрет от времето на управлението на император Константин Велики, отнасящ се до предоставянето на политическата и църковната власт над западните земи на Римската империя в ръцете на папата. Доказано е, че този документ не е оригинален, като неговото съставяне се отнася не към IV в., а няколко века по-късно – VIII в. Това насочва изследователя към поставянето на долната граница на *Житието на св. Григорий Акрагантски* на почти век отстояние от времето, в което е живял светецът. Горната граница Бергер определя въз основа както на „резервираното отношение“[3] на автора на житието спрямо иконопочитанието, така и на факта, че Сицилия е завладяна от арабите през 828 г., с което настъпва промяна не само в политическата, но и в религиозната власт на острова, като тези условия не биха позволили създаването на текст за светец, произхождащ от тези земи.

Житието на св. Григорий Акрагантски от Леонтий презвитер се разпространява под датата 23 ноември. Това е и датата за отбелязване на паметта му в Студийско-Алексеевия устав (по славянски препис от XII в.)[4]. В гръцките синаксари фигурира кратко житие за светеца. То е преведено и влиза в състава на славянския Пролог, като обаче тук паметта на Григорий се отбелязва под датата 24 ноември, както е според Евергетидския[5] и Йерусалимския типик. Кратко житие е включено и в *Менология* на Василий II. Важно е да се отбележи, че на гръцка почва съществуват две пространни жития, посветени на св. Григорий Акрагантски – от Леонтий презвитер (BHG 707, нататък *ЖГрА*) и преработка на този текст през IX в. от Никита Пафлагон (BHG 708). През X в. версията на Пафлагон влиза в състава на *Менология* на Симеон Метафраст, като това е едно от малкото съчинения, които според изследователите византийският книжо-

[1] Berger 1995: 47-48.
[2] Пак там: 41-43.
[3] Пак там: 41-46.
[4] Пентковский 2001: 298.
[5] Дмитриевский 1895: 324.

вник включва без да редактира[6]. От тези два пространни агиографски текста славянски превод има само житието от Леонтий, чиито най-ранни преписи са от XIV в.

Върху славянската традиция на *ЖГрА* до момента липсва подробно изследване. Информация за текста се открива в „Bibliotheca hagiographica Balcano-slavica“ (нататък BHBS) от Климентина Иванова[7] и в данните на Петко Петков към изданието на ръкопис 2/23 от библиотеката на Рилския манастир[8], в който е поместен препис на житието. Двамата изследователи дават сведения за наличието на две версии на текста в славянска среда, като не уточняват дали става въпрос за различни преводи, или за редакции на един и същ превод. Преди тях извън описите единственото споменаване на житието се открива в публикация на Франсис Томсън от 1985 г.[9], където в бележка към основния текст той отбелязва необходимостта да се изследват славянските версии на това агиографско съчинение като част от групата на преводните итало-гръцки жития и отношението им с гръцката традиция на текста.

Като част от изследването на *ЖГрА* тук ще обърнем внимание на един аспект от отношенията между първата версия и гръцките ѝ източници – на превода на евангелските цитати. Ще бъде направен и кратък обзор на групирането на преписите от първата версия на *ЖГрА* въз основа на препратките от Евангелието

Библейските цитати в преводни текстове

Библейските цитати са един от основните похвати, използвани от средновековните книжовници при изграждането на образа на светеца и на сюжетно-композиционната структура на текста, като те присъстват в почти всеки жанр на средновековната литература. Обособяването им като отделен обект на проучване при работата по цялостното историко-лингвистично изследване на даден текст или ръкопис има две основни цели. От една страна, за изследователите на средновековните текстове е важно по какъв начин тези

[6] Berger 1995:129.
[7] Иванова 2008: 317-319.
[8] Петков 2011.
[9] Thomson 1985: 230 (бел. 41).

чужди в стилистично отношение елементи се вмъкват и функционират в съответния текст. Изясняването на този въпрос спомага за разкриването на аспекти от културно-историческия контекст на създаване на превода и дава информация за уменията на преводача. От друга страна, езиковият анализ на библейските цитати може да даде сведения за традицията на библейските книги, в която е обучен книжовникът, а оттам и за времето на създаване на превода. Изследователи като Рикардо Пикио[10] и Александър Наумов[11] акцентират върху ключовата роля на изследването на цитатите от Светото писание за хронотопното ситуиране на оригиналните и преводните средновековни текстове и за разкриване на закодираните в тях идеи и духовно познание. С въпросите за превода и редакциите на евангелския текст в славянска среда и за езика на старинния евангелски превод са се занимавали множество учени, сред които Анатолий Алексеев[12], Иван Добрев[13], Татяна Славова[14], Мария Спасова[15] и други. Проучването на езика и функцията на използваните библейски препратки в отделни старобългарски и среднобългарски текстове и ръкописни паметници е важен елемент от работата на изследователите на славянското ръкописно наследство[16].

Важно значение при работата върху библейските цитати в преводни текстове има тяхната *двойна опосредственост* спрямо първоизточника. Първото ниво на опосредственост е предаването на библейския текст от *автора на съчинението*, като често срещано е още на този етап да има голям процент неточности спрямо библейския текст. Вторият етап на опосредственост на библейските цитати се осъществява от *преводача на текста*, като тук броят точни цитати се редуцира още повече. Основен фактор за точното цитиране на библейските позовавания е доколко те са разпознати от преводача. С по-висока степен на близост до библейския текст са цитатите, които са въведени с

[10] Пикио 1993.
[11] Наумов 2020: 142-162.
[12] Алексеев 1999.
[13] Добрев 1979.
[14] Славова 1989 и 1990.
[15] Спасова 2003.
[16] вж. Vondrak 1896; Верещагин 1977; Moszyński 1980; Славова 1991; Самойлова 1997; Николов 1999; Христова 2013 и други.

уточняваща фраза. Тя най-често предшества цитата и може да включва споменаване на конкретна библейска книга или по-общо рефериране към Светото писание. Не по-малко важни фактори, влияещи върху степента на точност при предаване на препратките, са езикът приемник и неговите особености, нивото на образованост на преводача, библейската книга, от която е цитатът, и жанрът на текста.

Евангелските цитати в *Житието на св. Григорий Акрагантски*

В настоящото изследване са извлечени общо 25 евангелски цитата. За тяхната идентификация в славянския превод е използвано критическото издание на гръцкото житие от Албрехт Бергер[17]. За изясняване на отношението между гръцката традиция на евангелския текст и цитатите от гръцкия текст на житието са приведени съответствията им по изданието на Новия завет на Нестле-Аланд[18].

Цитатите от славянския превод на житието се дават по *HAZU IIIc24* (нататък *Hr*) – староизводен Чети-миней от XIV в. с ресавски правопис, в който се съхранява най-ранният южнославянски препис. Представят се значимите разночетения между преписите от първата версия, означени с въведените по-долу сигли на съответните ръкописи. Като основни източници за сравнението със славянската традиция на Евангелието са привлечени съответно – за Евангелията от Йоан и от Матей – изданията на А. Алексеев[19], за Евангелието от Марк – изданието на Г. Воскресенски[20]. Тъй като за Евангелието от Лука все още липсва текстологическо изследване, при сравнението са използвани следните издания – на *Мариинското* и на *Зографското тетраевангелия* от В. Ягич[21], на *Асеманиевото евангелие* от Й. Курц и Й. Вайс[22], на *Остромировото евангелие* от А. Востоков[23], на *Савината книга* от В. Щепкин[24]. При наличие на значими разминавания в славянския текст на Евангелието те се

[17] Berger 1995.
[18] Nestle, Aland 2012.
[19] Алексеев 1998; Алексеев 2005.
[20] Воскресенский 1894.
[21] Ягич 1883; Jagić 1879.
[22] Kurz, Vajs 1955.
[23] Востоков 1843.
[24] Щепкин 1903.

посочват в скоби, като се използват приетите в научната литература съкращения за славянските евангелски източници (напр. *Зографско евангелие – Zogr*, *Асеманиево евангелие – As*, *Ватикански палимпсест – Vt* и *Савина книга – SK*).

За целите на изследването са привлечени осем южнославянски преписа на първата версия на текста, създадени в периода XIV–XVII в. Ето кратки данни за тях:

Dč	ръкопис № 147, манастир Високи Дечани, XIV в., сръбска редакция, 1r-46r (липса в началото)
Dr	ръкопис № 1795/706, манастир Драгомирна, XV в., търновски молдавски правопис, 31r-86r
Hil441	ръкопис № 441, Хилендарски манастир, XVII в., ресавски правопис, 242v-313v
Hil460	ръкопис № 460, Хилендарски манастир, XV в., рашки правопис, 257r-358r
Hil473	ръкопис № 473 Хилендарски манастир, XIV в., рашки правопис, 60r-99v
Hr	ръкопис HAZU IIIc24, Хърватска академия на науките и изкуствата, XIV в., рашки правопис, 306r-338r
Lv	ръкопис MB 81, Лвовска национална научна библиотека, XIV в., 1r-79v

От този списък с преписи на първата версия на житието пет са отбелязани в BHBS[25]. Към тази група авторката посочва още два преписа – в ръкопис № 306 от XV в. от библиотеката на Румънската академия на науките и в кодекс № 98 от XVII в., съхраняван в манастира Св. Троица в Плевля. На този етап от изследването те обаче не са ни достъпни и не са включени в анализа. От направените до момента сравнения между представители на двете славянски версии личи, че първата версия намира по-точно съответствие с критическото издание на Бергер, докато при втората версия се наблюдават множество отклонения (значими липси и добавки без съответствие в критическия апарат). Заедно с това архаичните черти, които се откриват в представителите на първата версия (двой-

[25] Иванова 2008: 317-318.

ствено число при имената и глаголите, безпредложни падежни употреби, прабългаризми и др.), и големият обем на текста дадоха основание за ограничаването на обхвата на проучването до първата версия от славянската традиция на житието.

Класификация на цитатите

От извлечените общо 25 примера като точни цитати могат да бъдат определени пет. Поради своята краткост (никой от тях не обхваща цял стих), отсъствието на библейски реалии и високата честота на употреба част от тях могат да бъдат класифицирани като цитати клишета:

любен о҃ца или м҃трь паче мене, нѣ҃с мене до҃стоинь (Мт 10:37)

помоꙁи моѥмꙋ невѣрствию (Мк 9:24)

моужь грѣшень есмь (Лк 5:8)

В останалите 20 цитата в славянския превод се наблюдава парафраза, водеща до отдалечаване от текста на Светото писание както на нивото на лексиката, така и на морфо-синтактично равнище. Както по-горе беше отбелязано, двойната опосредстваност при предаването на библейския текст в преводните съчинения значително влияе върху броя точни цитати. Това ясно личи в изследването на цитатите от Евангелието в *ЖГрА*. В гръцкия му текст имаме общо 13 точни цитата (сравнението е спрямо изданието на евангелския текст на Нестле-Аланд), докато в славянския превод те са само пет (сравнението е спрямо изданията на евангелския текст от Матей, Марк и Йоан и спрямо най-ранните преписи на текста от Евангелие от Лука от класическия старобългарски корпус).

Възможен е и обратният процес, при който цитатът в гръцкия първоизточник е неточен, но въпреки това той бива идентифициран от преводача (или по-късно преписвача) и бива предаден точно в съответствие с традицията на библейските книги в езика приемник. В извлечените от *ЖГрА* евангелски цитати се откриват два примера, при които се забелязва редактиране на превода с цел предаване на цитата точно (те ще бъдат разгледани по-долу).

Картината на евангелските цитати в разглеждания текст ще бъде представена чрез примери и коментар към тях в следната по-

следователност: **а)** адаптация в гръцкия житиен текст, наследена в славянския превод (2 примера), **б)** точен цитат в гръцкия първоизточник, но отклоняващ се в славянския превод (2 примера), **в)** цитати, свидетелстващи за редактиране в хода на преписване на текста с цел постигане на по-голяма точност спрямо евангелския текст (2 примера) и **г)** сравнение на лексикални маркери от цитатите от житието със съответствията им в евангелския текст и с цитати в ранни старобългарски паметници (2 примера).

а) *Адаптация в гръцкия текст на житието, която е наследена и в славянския превод*:

Пример 1: Мк 2:3	
ЖГрА (гръцки текст)	*Евангелие (гръцки текст)*
ἐξήγαγεν καὶ αὐτὴ τὴν θυγατέρα αὐτῆς βασταζομένην καὶ **αἰρομένην ὑπὸ τεσσάρων**	Καὶ ἔρχονται φέροντες πρὸς αὐτὸν παραλυτικὸν **αἰρόμενον ὑπὸ τεσσάρων**.
ЖГрА (славянски превод)	*Евангелие (славянски превод)*
изнесе и та дьщерь свою. **носимоу четырми**	І придѫ къ немоу носѧште ослаблень жилами. **носимъ четъірьми**

В *Пример 1* в гръцкия текст на житието имаме приспособяване на цитата от Мк 2:3 към контекста. Адаптацията се изразява в промяната на рода на сегашното възвратно-страдателно причастие от αἰρόμεν**ον** (м.р., ед.ч., вин.п.) в αἰρομέν**ην** (ж.р., ед.ч., вин.п.). Цитатът от Марк се открива в епизода от житието, в който светецът извършва чудо, изцелявайки дъщерята на презвитера Савин. Отклонението на гръцкия текст на житието от евангелския текст е пренесено и в славянския превод, където отново имаме правилното в контекста съгласуване, като вместо сегашното страдателно причастие носимъ (м.р., ед.ч., вин.п.) имаме носимоу < носимѫ (ж.р.).

Пример 2: Йо 13:27	
ЖГрА (гръцки текст)	*Евангелие (гръцки текст)*
Ὃ βούλεσθε εἰς ἡμᾶς **ποιῆσαι, ἐν τάχει ποιήσατε.**	λέγει οὖν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ὃ **ποιεῖς ποίησον τάχιον.**
ЖГрА (славянски превод)	*Евангелие (славянски превод)*
еже хощете о҃ на **творнтн· скоро творнте**	г҃ла емоу҃ и҃с еже **творншн сътворн скоро**

Пример 2 отново представя адаптиране на цитата към контекста на житието. Докато в евангелския текст откриваме глагола ποιέω във 2 л., ед.ч., сег.вр., то в цитата от агиографския текст имаме аористния инфинитив ποιῆσαι. Друго разминаване на морфо-синтактично равнище личи в императивната форма ποίησον (аор. импер., 2 л., ед.ч.). За да се запази смисълът в контекста на житието, в което глаголната форма се отнася към мъчителите на светеца, е използвана формата във 2 л., мн.ч. – ποιήσατε. Не на последно място разминаване се наблюдава в словореда и в синонимната замяна на τάχιον с предложната конструкция ἐν τάχει (в старобългарски обаче и двете се превеждат с наречието скоро). Всяко от тези отклонения на цитата от Йо 13:27 в гръцкия текст на житието е пренесено и в славянския му превод.

б) Точен цитат в гръцкия текст на житието, но отклоняващ се в славянския превод:

Пример 3: Мк 9:20	
ЖГрА (гръцки текст)	*Евангелие (гръцки текст)*
βουλόμενος αὐτὸν ἀπασχολῆσαι τῆς εὐχῆς· καί **ἐκυλίετο ἀφρίζων**	καὶ πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς **ἐκυλίετο ἀφρίζων**.
ЖГрА (славянски превод)	*Евангелие (славянски превод)*
хотѣ ѥго сьблазнити ѿ мт҃вы. и **валѩше** (*Zg Dr Lv Hil460 Hil441* add. **сѧ**) и **пѣне** (*Lv Hil473 Hil460 Hil441 Dč* **пѣнѩѥ**) **се**	і падъ на зємн **валѣаше сѧ пѣны тѣштѧ**

Пример 3 представя случай на разминаване на славянския превод на житието и славянския евангелски текст при цитата от Мк 9:20, докато в гръцкото житие имаме точно цитиране. От краткостта на библейската препратка и това, че тя не е въведена, може да се предположи, че в този случай отклонението се дължи на това, че цитатът не е разпознат от преводача на житието и източникът е преведен отново, като е използван различен подход. Славянският евангелски текст на Мк 9:20 превежда ἐκυλίετο ἀφρίζων (имперф., 3 л., ед.ч., възвр.-страд. залог + сег. деят. прич., м.р., ед.ч., им.п.) описателно – ѵалѣаше сѧ пѣнъı тѣштѧ (имперфект, 3 л., ед.ч. + същ.им., ж.р., вин.пад., pluralia tantum + сег. деят. прич., м.р., ед.ч., им.пад.). Преводачът на житието обаче се придържа плътно към гръцкия текст и затова в славянския превод имаме имперфект, 3 л., ед.ч. + сег. деят. прич., м.р., ед.ч., им.пад. от глагола пѣнитн сѧ. Проверката в различни речници показа, че този глагол се употребява рядко. В *Slovník jazyka staroslověnského* (SJS)[26] примерите се изчерпват с единствено документиране в *Супрасълския сборник*, като там пѣнитн отново превежда ἀφρίζω. В речника на Фр. Миклошич[27] към примера от *Супрасълския сборник* (без да са представени извадки от самите текстове) са посочени други регистрации на този глагол – в ръкопис с постнически слова на Исак Сирин от XV в., в *ЖГрА* и в описа на Горски и Невоструев на ръкописите от Московската синодална библиотека. Според речника на Срезневски[28] пѣнитн сѧ е засвидетелстван още при Йоан Екзарх и в препис от XII–XIII в. на *Огласителните поучения* на Кирил Йерусалимски[29]. Справката с речниците дава възможност да поставим в общ контекст *ЖГрА* с ранни преводни съчинения и преписи, като това заедно с други архаични черти от текста позволява да се разглеждат възможностите за евентуално по-ранно датиране на превода (преди XIV в.). Наличието на глагол със същото значение в съвременните славянски езици обаче предполага вероятното му разпространение в езика на по-късен етап.

[26] SJS 3: 524.
[27] Miklosich 1865: 760.
[28] Срезневский 1902, 2: 1784.
[29] Към тях има отбелязана препратка към описа на Горски и Невоструев. Вероятно това е същият текст, към който насочва и Миклошич.

Пример 4: Лк 2:20	
ЖГрА (гръцки текст)	*Евангелие (гръцки текст)*
δοξάζοντες τὸν θεὸν ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἤκουσαν καὶ εἶδον εἰς τὸν ἄνθρωπον	καὶ ὑπέστρεψαν οἱ ποιμένες **δοξάζοντες** καὶ αἰνοῦντες **τὸν θεὸν ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἤκουσαν καὶ εἶδον**
ЖГрА (славянски превод)	*Евангелие (славянски превод)*
славеща б҃а. о всемь ѥже слышаста и видѣста	**І възвратиша сѧ пастъıри славѧште Б҃а. о вьсѣхъ еже видѣшѧ и слъıшашѧ** (*Zogr OE Vt SK As rev. ord.*).

В *Пример 4* отдалечаването на житието от славянския евангелски текст при цитата от Лк 2:20 се дължи както на адаптирането на цитата към агиографския контекст, така и на възможността на езика приемник да изразява граматически категории, които към момента на създаване на житието вече не са били налични в гръцки. В текста на Евангелието глаголите се съгласуват с име в множествено число и съответно глаголите са в множествено число. В изведения пример от агиографското съчинение обаче Григорий беседва с игумена и с дякона на манастира „Св. св. Сергий и Вакх“ в Константинопол. Въпреки че в гръцки няма как да се изрази това съгласуване на глаголните форми с двете лица, то преводачът на славянското житие на Григорий използва възможностите на езика приемник за изразяване на двойствено число и предава гръцките аористни форми в 3 л., мн.ч. със старобългарските форми за първи сигматичен аорист, 2 л., дв.ч.

в) Цитати, свидетелстващи за редактиране от страна на славянския преписвач с цел постигане на точност при предаването на библейския текст:

<table>
<tr><td colspan="2">Пример 5: Лк 14:26</td></tr>
<tr><td>ЖГрА (гръцки текст)</td><td>Евангелие (гръцки текст)</td></tr>
<tr><td>Ὅστις οὐκ ἀποτάσσεται πατρὸς καὶ μητρὸς καὶ ἀδελφοῖς καὶ τέκνοις, ἔτι δὲ καὶ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς, οὐ δύναταί μου εἶναι ἄξιος</td><td>καὶ οὐ μισεῖ τὸν πατέρα ἑαυτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τὰς ἀδελφὰς ἔτι τε καὶ τὴν ψυχὴν ἑαυτοῦ, οὐ δύναται εἶναί μου μαθητής.</td></tr>
<tr><td>ЖГрА (славянски превод)</td><td>Евангелие (славянски превод)</td></tr>
<tr><td>Hr Hil460 иже не ѿврьжет се о҃ца или мт҃рь, и братие и ч҃е, еще же и своѥ д҃ше (Hil460 д҃шꙋ свою), не может ми быти (Hil460 быти мои) ꙋченикь</td><td rowspan="2">и не възненавидитъ о҃тца своего и матере. и женъи и чѧдъ и братриѩ и сест҃ъ. еште же и д҃шѧ своеѩ. не можетъ мои оученикъ быти</td></tr>
<tr><td>Lv Hil473 Hil441 Dč ... не может ми быти достоинь
Zg Dr ... н҃ѣ мене до҃тоинь</td></tr>
</table>

Представеният пример свидетелства, че част от преписите от първата версия на житието се придържат към гръцкия текст на съчинението и предават точно прилагателното ἄξιος с достоинъ. Това обаче води до отдалечаване от евангелския текст. При два от славянските преписи (*Hr*, *Hil460*) имаме редактиране на текста в посока приближаване към първоизточника и предаване на цитата точно. При тях достоинъ е заменено с оученикъ, което съответства на μαθητής от гръцкия евангелски текст. Наличието на коригиране на текста в хода на преписване, срещащо се именно при цитата от Лк 14:26, може да се обясни с факта, че това е един от общо двата евангелски цитата от житието, при които има указание от автора, въвеждащо препратката.

Пример 6: Лк 1:38	
ЖГрА (гръцки текст)	*Евангелие (гръцки текст)*
Ἀμὴν λέγων, **γένοιτο *ἡμῖν* κατὰ τὸ ῥῆμά σου**, δέσποτα.	εἶπεν δὲ Μαριάμ· ἰδοὺ ἡ δούλη κυρίου· **γένοιτό *μοι* κατὰ τὸ ῥῆμά σου.**
ЖГрА (славянски превод)	*Евангелие (славянски превод)*
Hr Lv Hil473 Hil460 Hil441 Dč **боуди намь по г҃лоу твоемоу** влⷣко	рече же Марнѣ се раба Гн҃ѣ. **бѫди мьнѣ по г҃лоу твоемоу.**
Zg Dr **боуди мнѣ по г҃лоу твоемоу**	

Друг пример за редактиране на славянския превод на Житието на св. Григорий Акрагантски в хода на неговото преписване се открива в цитата от Лк 1:38. За да се впише в контекста на разказа, гръцкото житие, се отклонява от евангелския текст като заменя кратката форма на личното местоимение в 1 л., ед.ч., дат.пад. μοι с формата в 1 л., мн.ч., дат.пад. ἡμῖν. Почти всички преписи от първата версия отразяват превод, който се стреми да се придържа към текста на оригинала – ἡμῖν е преведено с намъ (1 л., мн.ч., дат.пад.). Два от савянските преписи обаче (*Zg* и *Dr*) съдържат разночетене, при което има замяна на намъ с мьнѣ (1 л., ед.ч., дат.пад.). Тази промяна води до несъгласуване в славянския текст на житието, но приближава библейския цитат до неговия източник.

г) Сравнение на лексикалните маркери в първата версия на житието и архаичния евангелски превод:

Пример 7: Мт 20:6	
ЖГрА (гръцки текст)	*Евангелие (гръцки текст)*
περὶ τὴν ἑνδεκάτην *ὥραν* μηδὲν ἄξιον ἐργασαμένους ἔσωσεν	**περὶ δὲ τὴν ἑνδεκάτην *ὥραν*** ἐξελθὼν εὗρεν ἄλλους ἑστῶτας
ЖГрА (славянски превод)	*Евангелие (славянски превод)*
вь едини на десети (*Zg Dr* десѧтыи / *Lv Hil473 Hil441 Hil460 Dč* десете) **ча҃.** ничтоже доⷭ҇тоина сьтворша сп҃се се	**вь единѫѭ же на десѧте годинѫ** ишедъ. обрѣте дроугыѩ стоѩштѧ праздъны.

Първият пример от тази група представя разминаване между житието и евангелския текст при предаването на съществителното ὥραν (< **ὥρα,** ἡ). Във всички преписи от първата версия имаме ѵасъ, докато в представителите на ранния евангелски превод стои годинѫ. Двата варианта за превод на съществителното ὥρα представляват лексикални синоними. Единственият представител на архаичната редакция на Евангелието, посочен от А. Алексеев[30] като съдържащ в този стих четенето ѵасъ, е *Мирославовото евангелие* от кр. на XII в. Подобен тип предпочитание на ѵасъ вм. годинѫ при предаването на библейски цитати обаче не е чуждо на ранните преводни текстове. В своя дисертационен труд върху *Учителното евангелие* на Константин Преславски[31] Ж. Жикова посочва, че евангелските цитати Йо 4:23 и Мт 14:15[32] засвидетелстват именно ѵасъ като превод на ὥρα, като това четене „не съвпада с нито едно от петте евангелия“[33]. Предпочитание на ѵасъ при превода на ὥρα е засвидетелствано на още няколко места в *Учителното евангелие***,** като при тях обаче четенето има подкрепа в един или повече представители на класическите старобългарски евангелия. Л. Мошински в своята статия върху евангелските цитати в *Супрасълския сборник*[34] посочва, че в цитата от Мт 20:9, който е много близък по съдържание с разглеждания тук Мт 20:6, четенето в сборника е ѵасъ, докато в старобългарския евангелски превод отново стои годинѫ. Същият пример за лексикално отклонение регистрира и Н. Николов в цитата от Мт 24:42, откриващ се в превода на *Огласителните слова* на Кирил Йерусалимски (препис от XII в.)[35]. Съпоставката с евангелските цитати от текстовете на *Учителното евангелие*, на *Супрасълския сборник* и на *Огласителните слова* на Кирил Йерусалимски показва, че макар житието да се отдалечава от евангелския текст, то показва близост до библейските препратки, откриващи се в ранни преводни текстове. Подобни сходства не са случайни и рядко срещани, като наличието им подчертава необходимостта от създаването на корпус на цитатите от Светото писание, извлечени от различни по жанр и

[30] Алексеев 2005: 106.

[31] Жикова 2017.

[32] Откриват се съответно в Беседа 5 и Беседа 16 – вж. Тихова 2012: 58 и 165.

[33] Жикова 2017: 238. Авторката сравнява цитатите от *Учителното евангелие* с евангелския текст в класически старобългарски паметници като *Мариинско евангелие*, *Зографско евангелие*, *Асеманиево евангелие*, *Савина книга*, *Ватикански палимпсест*.

[34] Moszyński 1980.

[35] Николов 1999: 118.

предназначение текстове. Такъв тип ресурс би допринесъл за разкриването на част от трудно установимите иначе връзки между текстове, автори, преводачи и школи.

Пример 8: Йо 1:18	
ЖГрА (гръцки текст)	*Евангелие (гръцки текст)*
καὶ αὐτὸς **ὁ μονογενὴς υἱὸς,** ὁ ὢν ἐν τοῖς κόλποις τοῦ πατρὸς, θεὸς ἀληθινὸς ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ	Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε· **μονογενὴς θεὸς** ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς ἐκεῖνος ἐξηγήσατο.
ЖГрА (славянски превод)	*Евангелие (славянски превод)*
ѥдинородыи (*Hil473 Hil441 Dč Lv* **инородыи**) **сн҃ь.** сы вь ѣдр҃а оуноуѣ (*Zg Dč* нѣдрѣ о҃у҃н / *Hil473 Hil441 Hil460 Dč Lv* ѣдрѣ о҃у҃н) нстинны ѿ б҃а нстининаго	Б҃а никтоже не видѣ никдеже. **иноуадъıн сн҃ъ.** съıн въ лонѣ о҃у҃и. тъ исповѣда

Към примерите за лексикални маркери, откриващи се в евангелските цитати от Житието на св. Григорий Акрагантски, можем да включим и двата варианта за предаване на прилагателното μονογενής (Йо 1:18). Преписи *Hil473*, *Hil441*, *Dč* и *Lv* отразяват по-архаичния словообразувателен модел с първа съставка нн- > иноуадъ, а преписи *Hr*, *Zg*, *Dr* и *Hil460* съдържат четенето ѥдиноуадъ. В своята статия, посветена на сложни думи, образувани с първа съставка нн-[36], Л. Тасева пояснява, че иноуадъ е най-често срещаният представител на този клас и се открива в текстове от почти всички жанрове, както и в преводи, създадени след XIV в. Въпреки това тя заключава, че засвидетелстването на композита, образувани с корен нн-, насочва към наличието на старинен пласт в текста. Ограничаването на противопоставянето между нн- и ѥдин- в рамките на евангелския цитат от *ЖГрА* обаче не би позволило да говорим за архични черти в превода, доколкото цитатите са силно зависими от изходния библейски текст и могат да се характеризират с известна доза консерватизъм спрямо текста, в който се вмъкват. Колебанието между иноуадъ и ѥдиноуадъ в преписите на житийния текст за св. Григорий обаче излиза извън полето на библейските препратки, защото се среща втори пример (отново при конкуриращи се иноуадъ и ѥдиноуадъ) в

[36] Тасева 2022.

сегмент от текста, в който няма цитиране. Това показва, че има основание да говорим за старинни черти не само в библейските цитати, а и извън тях – в самия превод[37].

Отношение между преписите от първа версия на *ЖГрА* спрямо разночетенията в евангелските цитати

Разночетенията между преписите от първата славянска версия на *ЖГрА*, които се откриват в евангелските цитати, дават информация и за отношенията между представителите на тази версия. От общо 25 извлечени и обработени евангелски цитата само при пет препратки имаме пълно съвпадение при всички преписи от първата версия. При други шест евангелски цитата *Zg* и *Dr* имат общо четене, което ги разграничава от другите преписи: при четири от тези цитати *Zg* и *Dr* се противопоставят на четенето, което откриваме в останалите шест преписа – напр. ἔκρυψας τὸ ἀργύριον τοῦ κυρίου σου (Мт 25:18) > скрꙑ сребро **гⷭ҃ꙋ своемꙋ** *Hr Lv Hil473 Dč Hil460 Hil441* (*група А*) – скрꙑ сребро **гⷭ҃на домꙋ своемꙋ** *Zg Dr* (*група Б*); при другите два примера *Zg* и *Dr* имат свое четене, но *група А* търпи допълнително разпадане – напр. ἐν τοῖς κόλποις τοῦ πατρὸς (Йо 1:18) > **вь нⷣрꙋ оу҃нхь** *Hr* – **вь нⷣрѣ оу҃н** *Lv Hil473 Dč Hil460 Hil441* (*група А*) – **въ нѣдрѣ оу҃н** *Zg Dr* (*група Б*). В останалите 14 евангелски цитата се откриват разночетения между преписите, но разделението между обособените по-горе две групи – *А* (*Hr*, *Lv*, *Hil473*, *Dč*, *Hil460* и *Hil441*) и *Б* (*Zg* и *Dr*) – не е така отчетливо. Най-често *група Б* се запазва (в 10 от цитатите), но четенето ѝ е споделено с част от преписите от *група А*. Само в четири примера при цитатите от Евангелието имаме разпадане на *група Б*, като при всеки от тях това се дължи на отклонение на *Zg* или на *Dr* спрямо всички други преписи. Тази устойчивост на *група Б* – при 21 от 25 примера четенията на *Zg* и *Dr* съвпадат, като при шест от тях имаме четене, характерно само за тези два преписа – още по-ясно откроява обособяването на *Zg* и *Dr* в отделна група.

Това начално разделение на преписите от първата версия на житието личи още по-ясно в резултатите, получени от изследването на старозаветните цитати, както и в разночетения, които се

[37] В част от преписите се регистрира наличие на прабългаризми и архаична лексика извън цитатите от Светото писание, които са целенасочено редактирани в други от преписите.

откриват извън библейските препратки. Тези резултати не са част от това изследване и ще бъдат изложени другаде.

Заключение

Изследването на извлечените 25 евангелски цитата от *Житието на св. Григорий Акрагантски* показва, че в най-голяма степен предаването им се влияе от гръцкия агиографски текст, към който възхожда преводът. Най-често това влияние води до отклонение, обусловено от неразпознаването на цитата като такъв и превеждането му с останалия текст (*Пример 3*) или от адаптиране на вмъкнатата библейска препратка към текста на съчинението с цел постигане на консистентност – най-често това се случва при създаването на текста на оригинала и се наследява при превода (*Примери 1 и 2*). Друг важен аспект от изследването на цитатите в преводни съчинения е по какъв начин асиметрията между граматичния строй на езика източник и на езика приемник влияе върху точното предаване на цитата. От представените по-горе примери може да се види, че влияние може да има и в двете посоки – от точен цитат в гръцки към неточен в славянския превод – например липсата на дв.ч. в гръцки и наличието му в старобългарски, което позволява да имаме точен цитат в източника, но неточен в превода (*Пример 4*), или от неточен цитат в гръцки към точен в старобългарския превод – например разночетенето ἐν τάχει (*ЖГрА*) – τάχιον (Нестле-Аланд), които в старобългарски се превеждат по един и същ начин – с наречието скоро (*Пример 2*).

Сравнението на лексикално равнище отразява четения, близки както до архаичния евангелски превод (*Пример 8* – нноуѧдъ), така и други, свидетелстващи за отдалечаване от него, но за близост с ранни старобългарски преводни съчинения (пѣннтн (сѧ) – *Пример 3*; ѵасъ < **ὥρα,** ἡ – *Пример 7*). От направеното сравнение на евангелските цитати между преписите от първата версия на житието личи отделянето на *Zg* и *Dr* в група със собствени четения в рамките на първата версия на житието. Това обособяване се забелязва и при старозаветните цитати, както и в други части от текста на житието. Следва да се завърши изследването на библейските цитати в цялостния текстологически анализ на славянския превод на агиографския текст за св. Григорий Акрагантски, както и да се изследват отношенията между първата и втората версия на житието.

Литература

Berger 1995: Berger, A. Leontios Presbyteros von Rom, Das Leben des heiligen Gregorios von Agrigent: kritische Ausgabe. Berlin: Akademie Verlag, 1995.

BHG: Halkin, F. Novum auctarium Bibliothecae hagiographicae Graecae. T. 1-3. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.

Jagić 1879: Jagić, V. Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Berlin: Apud Weimannos, 1879.

Kurz, Vajs 1955: Kurz, J. and Vajs, J. Evangeliarum Assemani: Codex vaticanus 3. slavicus glagoliticus. T. 2. Praha: Nakladatelstvi ceskoslovenske akademie ved, 1955.

Miklosich 1865: Miklosich, Fr. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum. Vindobonae: G. Braumüller, 1865.

Moszyński 1980: Moszyński, L. Cytaty ewangelijne w tekście kodeksu Supraskiego. – В: Заимов, Й. (отг. ред.) Проучвания върху Супрасълския сборник, старобългарски паметник от X век. София: БАН, 1980, 43-50.

Nestle, Aland 2012: Nestle, E., Aland, K. Novum Testamentum Graece. Stuttgart: Deutsche Bibelgeselschaft, 2012.

SJS: Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hlavní redaktor Josef Kurz. Praha: Academia, 1966–1982; T. 4. Hlavní redaktorka Zoe Hauptová, Praha: Academia, 1997. T. 5 Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hlavní redaktoři Zoe Hauptová, Vaclav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Academia, 2010-2016. <http://gorazd.org/?q=en/node/21>.

Thomson 1985: Thomson, Fr. Early Slavonic translations – An Italo-Greek connection? – Slavica Gandensia 12, 1985, 221-234.

Vondrak 1896: Vondrak, V. O mluvě Jana Exarcha bulharského; příspěvek k dějinám církevní slovanštiny. Praha: Bursík & Kohout, 1896.

Алексеев 1998: Алексеев, А. Евангелие от Иоанна в славянской традиции. (Novum testamentum palaeoslovenice, I). Санкт-Петербург: Росийское библейское общество, 1998 [Alekseev, A. Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii. (Novum testamentum palaeoslovenice, I). Sankt-Peterburg: Rosijskoe biblejskoe obščestvo, 1998].

Алексеев 1999: Алексеев, А. Текстология славянской библии. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999 [Alekseev, A. Tekstologija slavjanskoj biblii. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 1999].

Алексеев 2005: Алексеев, А. Евангелие от Матфея в славянской традиции. (Novum testamentum palaeoslovenice, II). Санкт-Петербург: Росийское библейское общество, 2005 [Alekseev, A. Evangelie ot Matfeja v slavjanskoj tradicii. (Novum testamentum palaeoslovenice, II). Sankt-Peterburg: Rosijskoe biblejskoe obščestvo, 2005.].

Верещагин 1977: Верещагин, Е. Ветхо- и новозаветные цитаты в Изборнике Святослава 1073. – В: Изборник Святослава 1073 г. Сборник статей. Москва: Наука, 1977, 127-138 [Vereščagin, E. Vetho- i novozavetnye citaty v Izbornike Svjatoslava 1073. – V: Izbornik Svjatoslava 1073 g. Sbornik statej. Moskva: Nauka, 1977, 127-138].

Воскресенский 1894: Воскресенский, Г. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей евангелия XI-XVI вв. Сергиев Посад: Типография А. И. Снегиревой, 1894 [Voskresenskij, G. Evangelie ot Marka po osnovnym spiskam četyreh redakcij rukopisnogo slavjanskogo evangel′skogo teksta s raznočtenijami iz sta vos′mi rukopisej evangelija XI-XVI vv. Sergiev Posad: Tipografija A. I. Snegirevoj, 1894].

Востоков 1843: Востоков, А. Остромирово евангелие 1056-57 года. С приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1843 [Vostokov, A. Ostromirovo evangelie 1056-57 goda. S priloženiem grečeskogo teksta evangelij i s grammatičeskimi ob″jasnenijami. Sankt-Peterburg: Tip. Imperatorskoj akademii nauk, 1843].

Дмитриевский 1895: Дмитриевский, А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1. Τυπικά. Ч.1: Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1895 [Dmitrievskij, A. Opisanie liturgičeskih rukopisej, hranjaŝihsja v bibliotekah pravoslavnogo Vostoka. T.1. Τυπικά. Č.1: Pamjatniki patriarših ustavov i ktitorskie monastyrskie Tipikony. Kiev: Tipografija G. T. Korčak-Novickago, 1895].

Добрев 1979: Добрев, И. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на българските богослужебни книги. – Български език

29/1, 1979, 9-21 [Dobrev, I. Tekstăt na Dobromirovoto evangelie i vtorata redakcija na bălgarskite bogoslužebni knigi. – Bălgarski ezik 29/1, 1979, 9-21].

Жикова 2017: Жикова, Ж. Учителното евангелие на Константин Преславски – текстологични и лексикални проблеми. Дисертация за присъждане на ОНС „доктор“. София, 2017 [Žikova, Ž. Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski – tekstologični i leksikalni problemi. Disertacija za prisăždane na ONS „doktor“. Sofia, 2017].

Иванова 2008: Иванова, К. Bibliotheca hagiographica Balcano-Slavica. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2008 [Ivanova, K. Bibliotheca hagiographica Balcano-Slavica. Sofia: Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2008].

Наумов 2020: Наумов, А. Идея - образ - текст. Исследования по церковнославянской литературе. Москва: Индрик, 2020 [Naumov, A. Ideja - obraz - tekst. Issledovanija po cerkovnoslavjanskoj literature. Moskva: Indrik, 2020].

Николов 1999: Николов, Н. Евангелските цитати в старобългарския пълен превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (с оглед на употребата на глаголните форми). – Трудове на Катедрата по история 3, 1999, 115-135 [Nikolov, N. Evangelskite citati v starobălgarskija pălen prevod na Oglasitelnite slova na sv. Kiril Jerusalimski (s ogled na upotrebata na glagolnite formi). – Trudove na Katedrata po istorija 3, 1999, 115-135].

Пентковский 2001: Пентковский, А. Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси. Москва: Издательство Московской патриархии, 2001 [Pentkovskij, A. Tipikon patriarha Aleksija Studita v Vizantii i na Rusi. Moskva: Izdatel′stvo Moskovskoj patriarhii, 2001].

Петков 2011: Петков, П. Ръкопис 2/23 от сбирката на Рилския манастир. Сборник с жития от края на XV век. София: Херон Прес, 2011 [Petkov, P. Răkopis 2/23 ot sbirkata na Rilskija manastir. Sbornik s žitija ot kraja na XV vek. Sofia: Heron Pres, 2011].

Пикио 1993: Пикио, Р. Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православното славянство. – В: Православното славянство и старобългарската литературна традиция. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993, 385-437 [Piccio, R. Funkcijata na biblejskite tematični ključove v literaturnija kod na pravoslavnoto slavjanstvo. – V: Pravoslavnoto slavjanstvo i starobălgarskata literaturna tradicija. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1993, 385-437].

Самойлова 1997: Самойлова, Н. Преславская лексика в евангельских цитатах Супрасльского сборника – Palaeobulgarica 21/1, 1997, 85-90 [Samojlova, N. Preslavskaja leksika v evangel′skih citatah Suprasl′skogo sbornika – Palaeobulgarica 21/1, 1997, 85-90].

Славова 1989: Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – Кирило-Методиевски студии 6, 1989, 15-129 [Slavova, T. Preslavska redakcija na Kirilo-Metodievija starobălgarski evangelski prevod. – Kirilo-Metodievski studii 6, 1989, 15-129].

Славова 1990: Славова, Т. Някои предварителни наблюдения върху редактирането на евангелския текст в Света гора. – Palaeobulgarica 14/1, 1990, 72-81 [Slavova, T. Njakoi predvaritelni nabljudenija vărhu redaktiraneto na evangelskija tekst v Sveta gora. – Palaeobulgarica 14/1, 1990, 72-81].

Славова 1991: Славова, Т. Евангелските и апостолските цитати в словата на Климент Охридски и преславската книжнина. – Кирило-Методиевски студии 8, 1991, 60-83 [Slavova, T. Evangelskite i apostolskite citati v slovata na Kliment Ohridski i preslavskata knižnina. – Kirilo-Metodievski studii 8, 1991, 60-83].

Спасова 2003: Спасова, М. Евангелските цитати в среднобългарското Учително евангелие и проблемът за редакциите на славянския превод на Евангелието. – В: Slavia Orthodoxa. Език и култура. Сборник в чест на проф. дфн Румяна Павлова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003, 367-379 [Spasova, M. Evangelskite citati v srednobălgarskoto Učitelno evangelie i problemăt za redakciite na slavjanskija prevod na Evangelieto. – V: Slavia Orthodoxa. Ezik i kultura. Sbornik v čest na prof. dfn Rumjana Pavlova. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2003, 367-379].

Срезневский 1893–1912: Срезневский, И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 1-3. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1893-1912 [Sreznevskij, I. Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis′mennym pamjatnikam. T. 1-3. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1893-1912].

Тасева 2022: Тасева, Л. Хронотопът на старобългарските композита с нн- ‘един’ – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 50-80 [Taseva, L. Hronotopăt

na starobălgarskite kompozita s in- ‘edin’ – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 50-80].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlno opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012].

Христова 2013: Христова, К. Евангелските цитати и парафрази в Протоевангелието на Яков. – Littera et Lingua 3-4, 2013 [Hristova, K. Evangelskite citati i parafrazi v Protoevangelieto na Jakov. – Littera et Lingua 3-4, 2013] <https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2013/3-4/hristovak> (15.10.2023).

Щепкин 1903: Щепкин, В. Саввина книга. Памятники старославянского языка. (Памятники старославянского языка). Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1903 [Ščepkin, V. Savvina kniga. Pamjatniki staroslavjanskogo jazyka. (Pamjatniki staroslavjanskogo jazyka). Sankt-Peterburg: Imperatorskaja akademija nauk, 1903].

Ягич 1883: Ягич, В. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями: Памятник глаголической письменности. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1883 [Jagič, V. Mariinskoe četveroevangelie s primečanijami i priloženijami: Pamjatnik glagoličeskoj pis′mennosti. Sankt-Peterburg: Imperatorskaja akademija nauk, 1883].

The Quotations from the Gospels in the First Slavic Version of the *Life of St. Gregory of Agrigento* (BHG 707)

Abstract: The *Life of St. Gregory of Agrigento* (BHG 707) is a long pre-metaphrastic hagiographic text whose Slavic translation is accessible to the present-day reader in two main versions. This article dwells on quotations from the Gospels in the first Slavic version of the life. Its principal objective is to establish the extent to which the Greek origin and the tradition related to the New Testament text in the Slavic context impacted the translation of references to the Scriptures. Certain specificities relating to the rendition of quotations from the Gospels in copies of the life are examined. The article further attempts to establish the relations between the copies constituting the first version of the life and presents a tentative grouping of copies subsumed under this first version.

Keywords: biblical quotations; hagiography; Gospels; Gregory of Agrigento; textual criticism.

Preslava Georgieva, PhD Student
Faculty of Slavic Studies
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
preslava_georgieva@abv.bg

Дигитални подходи към *Учителното евангелие* и други средновековни славянски текстове

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.18

Специализирани софтуерни инструменти за създаването на речниците към *Учителното евангелие*[*]

Мартин Русков
Миланski университет

Лора Тасева
Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките

Абстракт: При създаването на специализирани софтуерни инструменти за нуждите на двуезичните словоуказатели към *Учителното евангелие* на Константин Преславски трябваше да се решават две основни предизвикателства. Едното, общо за подобни текстове, е лексикално-граматичната асиметрия между езика на оригинала и този на превода. Другото, специфично за конкретното произведение, е свързано с изворовата база и изданията на текстовете на двата езика. В началото на тази статия се представят накратко по-важните обстоятелства, които, от една страна, определят лексикографската концепция за индексите, а от друга – допълнително моделират решенията в програмните продукти за тяхната изработка. След това фокусът е върху функционалностите на специално създадените програми и как те се вписват в цялостния процес по изработка на речниците. Той включва 8 стъпки, три от тях автоматизирани със специално създаден за целта софтуер, а именно: подготовка за успоредяване и лематизация; интегриране на междинните резултати; генериране на индексите. С конкретни примери се илюстрират решенията на лексикографските проблеми, които са общи за двуезичните речници (напр. езикова асиметрия между изходен и целеви текст) или специфични за творбата (напр. вариативност в изворите). Подходът, използван при разработката на софтуерните инструменти

[*] Статията е разработена в рамките на проект „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор КП-06-Н50/2 от 30.11.2020).

позволява след минимални допълнителни настройки те да бъдат използвани за изработка и на други двуезични словоуказатели.

Ключови думи: двуезична лексикография; софтуер за лексикални индекси; старобългарски преводи; асиметрия на изходен и целеви текст; компютърно-подпомогната филология.

Двуезичните словоуказатели към конкретни средновековни славянски преводи имат почти век и половина традиция, като през последните три десетилетия все по-активно в тяхното изработване участват компютърни технологии. Освен общите проблеми, свързани с лексикално-граматичната асиметрия между езика на оригинала и този на превода, всеки отделен текст поставя специфични изисквания и предизвикателства. Най-често те произтичат от изворовата база за гръцката и славянската традиция, от наличието или отсъствието на критични издания, от особеностите на преводаческия подход – от буквално предаване до свободно компилиране, а също и от лексикографската концепция на авторите на тези наръчници.

Накратко ще представим по-важните обстоятелства, свързани с *Учителното евангелие* (нататък *УЕ*) на Константин Преславски, които, от една страна, определят лексикографската концепция за индексите към този паметник, а от друга – допълнително моделират решенията в програмните продукти за тяхната изработка. Настоящата статия се фокусира върху функционалностите на тези специално създадени програми и как те се вписват в цялостния процес по изработка на речниците.

1. Изворова база

1.1. *Славянски източници*

При предварителното обсъждане на лексикографската концепция бе решено индексите да включат данните само от пълните преписи на творбата, защото те представят еднинна традиция[1]. Създадено

[1] Тихова 2004. Текстологичните наблюдения на М. Спасова върху словото с най-много преписи – първо – ясно показва, че несистемни и непоследователни редакторски намеси се наблюдават в преписите, които се разпространяват самостоятелно в различни типове сборници, а не в рамките на комплекта (Спасова 2016: 192). От проучванията на Турилов

най-вероятно през 892-893 г.[2] *Учителното евангелие* на Константин Преславски е запазено днес в четири пълни преписа: *S* – Синодален (ГИМ, Син. 262), посл. четв. XI – нач. XII в.[3] или XII в.[4]; *G* – Гилфердингов (РНБ, Гильф. 32), 1286 г.[5]; *W* – Виенски (ÖNB, Cod. Sl. 12), XIV в.[6]; *H* – Хилендарски (Хил. 385), XIV в.[7] Всички те са включени в изданието на М. Тихова, което възпроизвежда най-стария от тях – Синодалния, допълва механичната загуба в него по Виенския и дава разночетенията към основния източник по Виенския и останалите два преписа[8]. Както показват текстологическите наблюдения на Тихова[9] и бележките на Крысько[10], първоначалният превод не се съхранява в нито един от източниците без дефекти. Това предопредели една от особеностите на изготвяните речници и съответно на програмния продукт – отразяване не само на по-добрите, но и на всички допустими варианти – в преводните части с оглед на гръцкия текст, а в оригиналните откъси с оглед на контекстуалния смисъл.

1.2. *Гръцки източници*

За разлика от изворовата база за славянския текст, която е ограничена, достъпна и добре издадена, гръцката традиция е необятна. Още първите руски изследователи установяват, че основен източник за *УЕ* са византийски евангелски катени – компилации на екзегетични части от хомилии на Йоан Златоуст и други църковни отци[11]. Техният брой

1999; Спасова 2004, 2014, 2015, 2016; Иванова, Данова 2022 са известни самостоятелни преписи на следните слова: 1 (5 преписа), 2, 3, 14, 18, 27, 46, 48 и 49 (по един), 45 и 47 (по два), Азбучна молитва заедно с Пролог към Евангелието (1 препис). Азбучната молитва има и самостоятелно разпространение в 43 преписа, които са най-пълно систематизирани у Veder 1999: 16-17. Последните изследвания на творбата са на Dikova 2022 и Fuchsbauer 2023, където може да се проследи богатата литература, а също и на Роланд Марти в този сборник.

[2] Галлуччи 2001: 10-11; Спасова 2005: 86.

[3] Уханова 2012: LXIX.

[4] Крысько, Мольков 2017: 354.

[5] Сводный каталог 1984: 214; Тихова 2012: XVI-XX.

[6] Birkfellner 1975: 126-127.

[7] Богдановић 1978: 151-152.

[8] Корекции на някои четения и словораздели в изданието вж. у Крысько 2017.

[9] Тихова 2004.

[10] Крысько 2017: 58-59.

[11] Горский, Невоструев 1859: 423-424; архим. Антоний 1885: 40-50. Преглед на изследванията вж. у Котова 2022б, бел. 5 и Митов 2022: 32-33.

обаче е огромен[12], а отношенията между отделните текстови групи и преписи са доста сложни[13]. Също така още първите изследователи установяват, че издаденият от Cramer 1840-1841 г. текст на *catena integra* (заключителен етап от развоя на катена тип А) не отговаря винаги на славянския текст, а също и че използваният от него в суплементумите Бодлеански ръкопис Auct. T.1.4 предлага на много места по-добри паралели[14]. При работата си със значителен брой гръцки ръкописи, достъпни благодарение на дигиталните сбирки на големи библиотеки (Париж, Ватикана, Мюнхен и др.) или изследователски центрове (Институт за новозаветни текстови проучвания в Мюнстер), работещите по проекта филолози класици откриха и други преписи, които също добре съответстват на *УЕ*. Освен това Д. Котова, а след нея и И. П. Петров категорично доказаха, че Константин Преславски не се е задоволявал само с катенната извадка, а е използвал и първичните текстове от евангелски хомилии – отново главно от Йоан Златоуст[15].

Така гръцките източници за речниците се оказват два основни типа:

а) евангелски катени – използвани по достъпното, но остаряло и несъвършено издание на Крамер (данните от него се представят със сигла *C* в речниците), вкл. неговите суплементуми (сигла *Cs*), а също и по 42 ръкописа (пълен списък със съответните сигли ще бъде приложен към изданието на речниците);

б) хомилии на Йоан Златоуст, компилирани понякога по един сложен начин[16] (в речника със сигла *Ch*).

Всичко това създаде отлични предпоставки за максимално доближаване до използваните от преславския епископ гръцки източници, като същевременно увеличи значително обема на филологическата работа и усложни задачата на програмното обезпечаване. Към софтуерния пакет се добавиха изисквания да представи адекватно не само релевантните варианти с точна информация за техния източник, но и всички комплицирани случаи на частични разночетения при фразовите съответствия.

---

[12] Срв. съвременния каталог на ръкописи с евангелски катени на Parpulov 2021.

[13] Reuss 1941, 1957, 1966, 1984; Котова 2022а, 2022б и Petrov 2022.

[14] Най-пълен преглед на тези места вж. у Крысько 2017: 59-60.

[15] Котова 2022а, 2022б; Petrov 2022. За превръщането на катената отново в хомилия, т.е. проповед вж. Митов 2022; Котова 2022б.

[16] Вж. Котова 2022б.

2. Програмни предизвикателства и решения

След това сбито представяне на специфичните за *УЕ* филологически предизвикателства при изработката на индексите към него, ще обясним как те, а също и общите за всеки двуезичен речник към преведен текст проблеми бяха решени технологично. Процесът по създаване на речниците към *УЕ* включва няколко различни стъпки на компютърна обработка. На различните етапи от сканираното копие на изданието на славянския текст до форматираните за печат речници се използват наред с широко установени софтуерни продукти като MS Office и Transkribus и три специално изработени за целта програми. Наричаме ги *Extractor*, *Integrator* и *IndexGenerator*.

2.1. *Подход*

Трите програми са разработени на програмния език *Python*. С цел по-лесна инсталация и употреба конструирането на речниците се извършва в оперативната памет. За входните и изходните данни работим със стандартизираните файлови формати Office Open XML (международен стандарт ISO/IEC DIS 29500). Това позволява както съвместимост със софтуерните продукти, с които филолозите са свикнали да работят, така и прилагане на наложили се софтуерни модули[17], позволяващи употребата на готови стандартни функционалности за поддръжка на стилистично оформление като напр. необходимите фонтове според нуждата на старобългарската кирилица.

Трите специално разработени програми използват стандартен интерфейс на командния ред, което позволява удобната им употреба чрез функционалността drag&drop на графичните интерфейси на широко разпространените операционни системи.

Широко разпространена практика в корпусната лингвистика е използването на автоматичен лематизатор. За целите на проекта такъв тип автоматизация с декларирана прецизност около 90% за стари разновидности на гръцки и славянски[18] би имала смисъл като улесняващ инструмент за филологическия екип. Евентуалното улеснение би се изразявало в това програмата да предлага лема, която

[17] Вж. по-конкретно <https://pypi.org/project/python-docx/> и <https://pypi.org/project/openpyxl/> (20.09.2023).

[18] Вж. Straka, Straková & Hajič 2019.

да бъде одобрена или коригирана от филолозите. Този подход беше отхвърлен, защото културно-историческите разминавания на разглежданите тук ръкописи с относително малките корпуси използвани за тренирането на такива лематизатори предполагат по-ниска ефективност в нашия случай. За сметка на това беше приложен друг подход, в който веднъж направената лематизация на някоя словоупотреба се копира автоматично в другите прояви на словоупотребата.

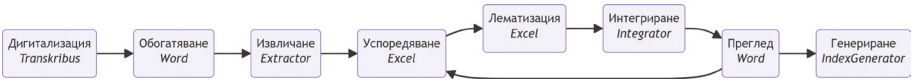

Фиг. 1: Цялостен процес на компютърна обработка и съответното програмно обезпечаване.

Цялостният процес на обработка (вж. Фиг. 1) следва общия подход на фон Валденфелс и Тасева[19] и включва следните стъпки: 1) дигитализация на сканираните страници на изданието с помощта на програмата *Transkribus*[20] и коригиране според оригинала (филологически екип); 2) обогатяване на текста на основния славянски източник чрез анотиране на съществени разночетения от останалите преписи с MS Word (филологически екип); 3) извличане на словоупотребите в табличен вид с *Extractor* (програма); 4) успоредяване, т.е. нанасяне срещу българските словоупотреби на гръцките им съответствия по основния източник, а при нужда и по допълнителни източници (филологически екип) 5) лематизация на славянските и гръцките словоупотреби в първоначалната таблица с MS Excel (филологическия екип); 6) интегриране на списъци с *Integrator* (програма); 7) проверка на тези списъци в MS Word и нанасяне на съответни корекции в MS Excel (филологически екип); 8) генериране на окончателните речници с *IndexGenerator* (програма).

По-нататък ще разгледаме взаимодействията между целевия софтуер при трите автоматизирани стъпки: извличане, интегриране и генериране.

[19] Вж. Von Waldenfels & Taseva 2012.

[20] <https://readcoop.eu/transkribus/> (15.09.2023). За целта Ахим Рабус обучи един модел за печатни издания на средновековни славянски текстове и го приложи към *Учителното евангелие*. Вж. статията на Achim Rabus в този сборник и Rabus 2019.

2.2. *Програмно обезпечаване*

В този раздел ще представим схематично начина на работа на всяка от трите програми. Докато *Extractor* има специфичната функция от изходния текст да създава междинните таблици за обработка, *Integrator* и *IndexGenerator* следват процес с обща логика, но генерират данни с различен формат. Форматът, генериран от *Integrator*, наричаме *списък*, и, както вече споменахме, той служи на екипа за проверка и корекции. Форматът, генериран от *IndexGenerator*, наричаме *индекс*. Той представлява окончателен словоуказател във вид, готов за печат. Както списъците, така и индексите се генерират като комплект от два отделни файла – съответно гръцко-славянски и славянско-гръцки речници.

2.2.1. *Подготовка за успоредяване и лематизация*

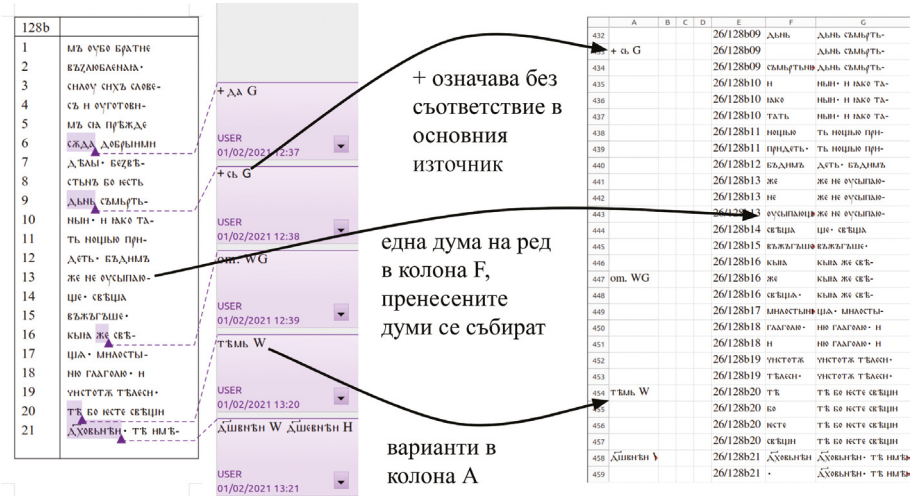

Фиг. 2: Базова трансформация, извършвана от *Extractor*.

Първата и най-проста от трите програми има за цел да приготви обогатения изходен текст за успоредяване и лематизация. Тази програма, която се казва *Extractor*, трансформира документите, съдържащи дигитализирания славянски текст с нужните анотации, в детайлна таблица, както е показано във Фиг. 2. В тази таблица в колона F се пренася всяка словоупотреба от основния текст. В колона E се нанася адресът, който указва къде е разположена тя,

а в колона G се представя целият ред от документа с цел бързи справки за контекста на словоупотребата. В колона A се разполагат анотациите от изходния документ, които указват разночетенията спрямо основния източник. Тези колони и други, които се попълват в последващите стъпки, са представени с конкретен пример във Фиг. 3.

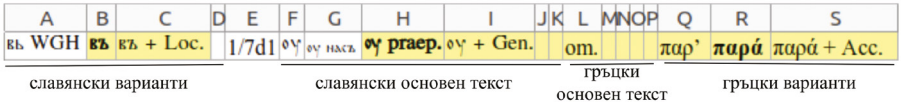

Фиг. 3: Колони в работната таблица.

След създаването на тази първоначална версия на таблицата, се продължава с нейното попълване от филологическия екип.

2.2.2. *Успоредяване и лематизация*

Попълването на таблицата става в два етапа – упоредяване и лематизация. На Фиг. 3 са показани групите от клетки за различните източници чрез подчертаване. Най-лявата колона за всяка група представя употребата, в получер шрифт (bold) е нейната нормализирана речникова форма – лемата, а вдясно от лемата се помества при нужда поредица от подлеми. При успоредяването се попълват гръцките употреби, съответстващи на славянските, а при лематизацията се изписват лемите и за двата езика. С илюстративна цел на Фиг. 3 в жълто са оцветени колоните, въвеждани ръчно от филолозите. За разлика от тази фигура, в следващите е показано оцветяването на фона в Excel, което филолозите използват в процеса на успоредяване, за да анотират качествени и количествени асиметрии.

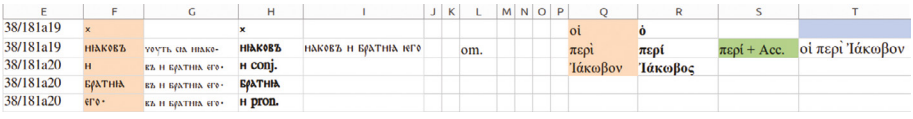

Фиг. 4: Анотация чрез оцветяване в колоните на работната таблица.

При успоредяването филолозите попълват в таблицата гръцките словоупотреби в колони L (основен текст по Крамер) и Q (ва-

рианти по суплементумите на Крамер и останалите гръцки източници). Понастоящем процесът използва три типа оцветяване, като програмата интерпретира позиционирането им, а самите цветове са по усмотрение на екипа филолози. При тази стъпка се оцветяват словоупотребите, съставящи фразата, която смислово трябва да бъде третирана като едно цяло (вж. Фиг. 4). Програмата припознава като фраза съчетанието на последователно оцветени редове. Когато има последователни фрази, те трябва да бъдат отбелязани или чрез оцветяване на словоупотребите в различни колони (измежду A, F, L или Q), или между фразите да бъде оставен празен ред.

При лематизацията филолозите попълват основните речникови форми в съответните колони. При необходимост се въвеждат подлеми. Оцветяването, показано на Фиг. 4, се използва, когато е необходимо да се обозначи качествената асиметрия в следните случаи:

- Ако към дадена дума, участваща във фраза, има първа подлема, която се отнася само до нея и няма отношение към другите съставящи фразата думи, въпросната подлема се оцветява (вж. оцветяването в колона S от Фиг. 4).

- Ако дадена словоупотреба участва в конструирането на фразата, но не е съществена от лексикографска гледна точка и съответно не е нужно фразата да се появява и при нея, се добавя оцветване на непопълнена позиция за втора подлема (виж колона T от Фиг. 4).

2.2.3. *Интегриране на междинните резултати*

Интегрирането на попълнената таблица се обезпечава от втората програма – *Integrator*. Тя се използва да синтезира въведената от филолозите информация, отнасяща се до успоредяването на оригиналния и преводния текст и лематизацията на техните словоупотреби. Целта ѝ е да генерира версия на речниците, която позволява проверка и отстраняване на евентуални неточности или грешки, допуснати при ръчната анотация.

При изграждането на речниците се търси симетрия, която да позволи използването на една и съща интерпретация на таблицата за двете езикови посоки. Това се прави с цел попълваната от фи-

лолозите таблица да съдържа необходимата информация както за гръцко-славянските, така и за славянско-гръцките речници.

E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
49/221c07	прилежанїа	ѥ прилежанїа	**прилежанїе**	оумьно прилежанїе			мемеримнемѣнѵ	**мериѵнѡ**	діѧноіа мемеримнемѣнѵ
49/221c09	оумнаѧ·	ѡ оумнаѧ· ѧ	**оумьнъ**				діѧноіаѵ	**діѧноіа**	

от славянски към гръцки

49/221c07-09	прилежанїа оумнаѧ·	прилежанїе	оумьно прилежанїе		мемеримнемѣнѵ діѧноіаѵ	мериѵнѡ & діѧноіа	діѧноіа мемеримнемѣнѵ
49/221c07-09	прилежанїа оумнаѧ·	оумьнъ	оумьно прилежанїе		мемеримнемѣнѵ діѧноіаѵ	мериѵнѡ & діѧноіа	діѧноіа мемеримнемѣнѵ

от гръцки към славянски

49/221c07-09	прилежанїа оумнаѧ·	прилежанїе & оумьнъ	оумьно прилежанїе		мемеримнемѣнѵ діѧноіаѵ	мериѵнѡ	діѧноіа мемеримнемѣнѵ
49/221c07-09	прилежанїа оумнаѧ·	прилежанїе & оумьнъ	оумьно прилежанїе		мемеримнемѣнѵ діѧноіаѵ	діѧноіа	діѧноіа мемеримнемѣнѵ

Фиг. 5: Пример за качествена асиметрия при съответствие на фрази.

Програмата извършва обработка в два етапа: адаптация и агрегация. Етапът на **адаптация** подготвя текста така, че цялата съществена информация за всяка дума се дописва в съответния ѝ ред. Това се случва във вътрешни междинни таблици, които са производни на таблицата, подготвена от филолозите. На Фиг. 5 е показана входната таблица отгоре, а отдолу съответните междинни таблици. Тази стъпка решава случаите на количествена и качествена асиметрия, като включва всички необходими данни в един ред и позволява на следващия етап, този на агрегация, да се работи локално само в рамките на обработвания ред. Резултатът на този първи етап се състои от две двойки несиметрични адаптации на таблицата за всяка езикова посока – една за текста, считан за основен, и една за вариантите спрямо него в допълнителните източници. На показания пример и в двата езика има фрази от по две думи, но между съставящите ги лексеми няма пряко съответствие, а това налага тяхното успоредяване като фрази. В случая няма варианти нито в гръцкия, нито в славянския текст и затова се създават само две междинни таблици, както са показани – една за славянски и една за гръцки. Благодарение на тях, от една страна, не се налага на филолозите да дублират информация в няколко реда в първоначалната таблица. От друга страна, така се постига целта на етапа – в следващата стъпка на агрегация да не се събира информация от различни редове.

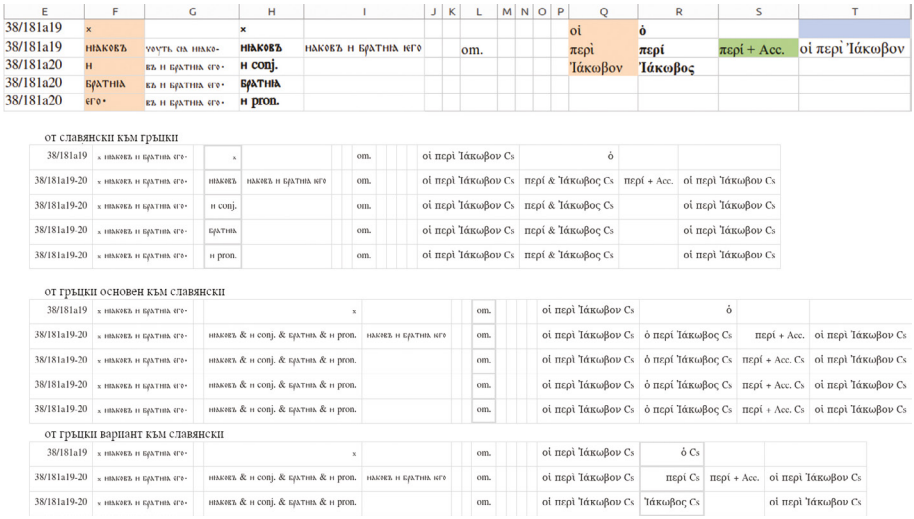

E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T
38/181a19	×		×									οἱ	ὁ		
38/181a19	нлковъ	чаутъ сѧ нлко-	нлковъ	нлковъ и братнѧ его			om.					περὶ	περί	περί + Acc.	οἱ περὶ Ἰάκωβον
38/181a20	и	въ и братнѧ его·	и conj.									Ἰάκωβον	Ἰάκωβος		
38/181a20	братнѧ	въ и братнѧ его·	братнѧ												
38/181a20	его·	въ и братнѧ его·	и pron.												

от славянски към гръцки

38/181a19	× нлковъ и братнѧ его·	×		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	ὁ			
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	нлковъ	нлковъ и братнѧ его	om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	περί & Ἰάκωβος Cs	περί + Acc.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	и conj.		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	περί & Ἰάκωβος Cs		οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	братнѧ		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	περί & Ἰάκωβος Cs		οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	и pron.		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	περί & Ἰάκωβος Cs		οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	

от гръцки основен към славянски

38/181a19	× нлковъ и братнѧ его·	×		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	ὁ			
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	нлковъ & и conj. & братнѧ & и pron.	нлковъ и братнѧ его	om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	ὁ περὶ Ἰάκωβος Cs	περί + Acc.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	нлковъ & и conj. & братнѧ & и pron.		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	ὁ περὶ Ἰάκωβος Cs	περί + Acc. Cs	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	нлковъ & и conj. & братнѧ & и pron.		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	ὁ περὶ Ἰάκωβος Cs	περί + Acc. Cs	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	нлковъ & и conj. & братнѧ & и pron.		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	ὁ περὶ Ἰάκωβος Cs	περί + Acc. Cs	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	

от гръцки вариант към славянски

38/181a19	× нлковъ и братнѧ его·	×		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	ὁ Cs		
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	нлковъ & и conj. & братнѧ & и pron.	нлковъ и братнѧ его	om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	περί Cs	περί + Acc.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs
38/181a19-20	× нлковъ и братнѧ его·	нлковъ & и conj. & братнѧ & и pron.		om.	οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs	Ἰάκωβος Cs		οἱ περὶ Ἰάκωβον Cs

Фиг. 6: Пример за количествена асиметрия с участие на словоупотреби с граматическа функция.

На Фиг. 6 е показана обработката на по-сложния пример от Фиг. 4, когато има количествена асиметрия, но във фразата участват и дума със собствена подлема (предлогът περί), и дума само с граматическа функция (членът οἱ). Оцветяването в колона S на подлемата περί + Acc. сигнализира, че тя се отнася само за употребата на този ред, а не за цялата фраза (за разлика от обичайния случай, когато подлемите са общи за фразата). Оцветяването в T на реда на лемата ὁ показва, че макар тя да е част от фразата, не е необходимо самата фраза да се явява като нейна подлема, а само да се отчете употребата на този член в речниковата статия за ὁ. За гръцки се виждат две междинни таблици – една за основния текст и една за вариантите. Тези таблици се интерпретират по различен начин, но в последващата стъпка на агрегация се вливат в общ речник[21].

[21] За допълнителни подробности относно решаването на количествената асиметрия в стъпката на адаптацията, вж. Ruskov, Taseva 2022.

Фиг. 7: Модел на данните, използван в агрегатора за изграждане на речниците – в ляво абстрактен преглед, в дясно – приложен за конкретен пример.

Когато фазата на адаптация приключи, процесът преминава към фазата на **агрегация**. В нея всяка от производните несиметрични таблици се чете ред по ред с цел добавяне на записите в специализирана речникова структура от данни, която моделира в едно цяло събраната информация. В така създадената структура (вж. диаграмата на Фиг. 7) се включва изчерпателен модел на попълнените таблици. Основният програмен обект е репрезентация на успоредяването (Alignment), което има свой собствен адрес (Adress) и указание дали е част от библейски цитат (quote). Същността на успоредяването се състои от две словоупотреби (Usage), които носят информация за езика на всяка от тях (lang), лемите им (lemmas), източниците им (Source), вариативността, разделена според основен текст (main) и варианти (var) и последователния номер (count), разграничаващ повтарящи се словоупотреби на един и същ ред.

Тази обобщаваща (агрегираща) трансформация позволява реорганизиране на данните за целите на окончателния речник при съхраняване на необходимата информация, както се вижда на Фиг. 8. На нея са показани общата входна таблица, междинните таблици в двете посоки и съответните речникови записи. Липсва междинна таблица за славянски вариант, защото такъв няма. Двете еднакво възможни гръцки съответствия се появяват на отделни редове, като при засвидетелствания в допълнителните източници вариант след адреса се изписват сиглите на съдържащите го преписи. В случая разночетенето σβέσας, водещо към лема σβέννυμι, се среща в 6 различни гръцки източника. Данните за тях се изписват в суперскрипт с еднобуквени (в случая *M*) или двубуквени (в случая *Pe*, *Pg*, *Ph*, *Pp*, *Za*) сигли с латиница. Препратката от него към κατασβέσας е съпроводена от сигла *C*, която указва произхода на употребата от основния текст в изданието на Крамер.

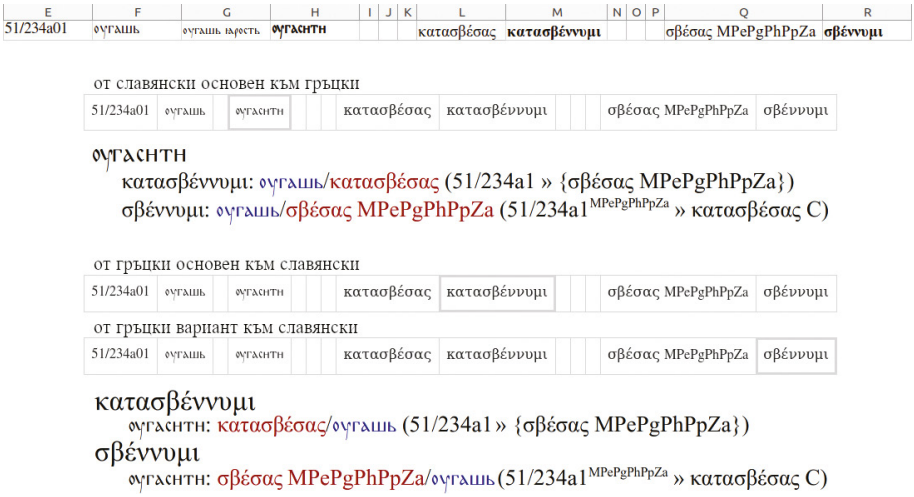

Фиг. 8: Пример за агрегиране с отбелязване на гръцки варианти и техните източници.

Така оформеното поетапно решение позволява и интерпретиране на казуси, при които има съчетание на асиметрия и вариативност. Възможна е и асиметрия между вариантите в един и същ език, както е показно във Фиг. 9. На лемата пѫтошьствиѥ от основния текст в два от преписите отговарят словосъчетания. Съответно в речника трябва да бъдат създадени записи както за лемата от основния текст, така и за лемите от вариантите. Във всеки от тях се отбелязва съответно какви разночетения има употребата в различните източници[22]. Таблицата за основния текст на един език и таблицата за неговите варианти се сливат в една речникова структура. В тази структура срещу всяка словоупотреба се поставят всички съответствия от другия текст, включително тяхната вариативност.

Списъците, които програмата генерира, са подредени по леми, като записите за всяка лема са групирани според указаните подлеми. Така например резултатът в славянския списък съдържа четири записа, един от които е пѫть с две подлеми шьстниѥ пѫтн и шьствиѥ пѫтн съответно за вариантите в *G* и *H*, генерирани от втория ред на междинната таблица за славянския вариант (вж. Фиг. 9). В този пример подлемата включва съответната фраза. В списъците редът

[22] За по-добра визуална диференциация нашият екип взе решение да използва различен тип скоби за славянски (виж Фиг. 9) и гръцки (виж Фиг. 8) разночетения.

за съответствията в другия език започва с най-конкретизиращата подлема (както се вижда от записите, генерирани от вариантите в гръцкия списък на Фиг. 8), като за *УЕ* поддържаме до трета подлема, последвана от постепенно генерализиране до основна лема/и.

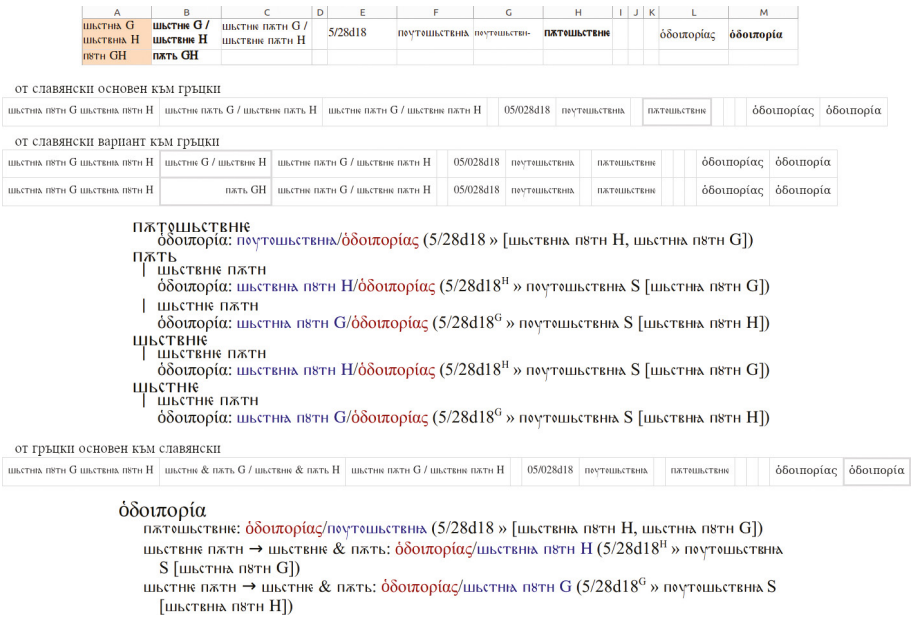

Фиг. 9: Пример за съчетание на асиметрия и варианти, където една дума в основния славянски текст има два фразови варианта и така гръцкото съответствие се явява под четири различни основни леми в славянския списък.

След като завърши попълването на речниковите структури за всяка от езиковите посоки (славянско-гръцки и гръцко-славянски), програмата *Integrator* ги оформя и ги записва като списъци в отделни DOCX документи за преглед от филолозите. Това позволява евентуални корекции както на успоредяването и лематизацията в изходната таблица, така и евентуално в логиката на интегриране.

След нанасяне на необходимите корекции се извършва последващо генериране на списъците и нова итерация на корекции, вж. Фиг. 1. Когато екипът прецени, че резултатът е оптимален, се преминава към следващата стъпка в цялостния процес – генериране на окончателните индекси за двете езикови посоки.

2.2.4. *Генериране на индексите*

Генерирането на индексите използва същата логика като генерирането на списъците, но има разлики в набора от данни в тях. Пример за тези разлики е показан на Фиг. 10, където се виждат двата варианта на славянския речник. Основната разлика е, че, докато конкретните словоупотреби са важни за проверките, извършвани с помощта на показаните в ляво списъци, то те не се отразяват в индексите (вдясно). Затова, от една страна, се пропускат словоупотребите, а от друга – в индексите разночетенията след адреса се представят чрез леми (евентуално подлеми), а не словоупотреби. Друга съществена разлика, която се вижда в примера, е, че спрямо списъците индексите имат добавени честоти в скоби на всички нива от речниковата йерархия[23].

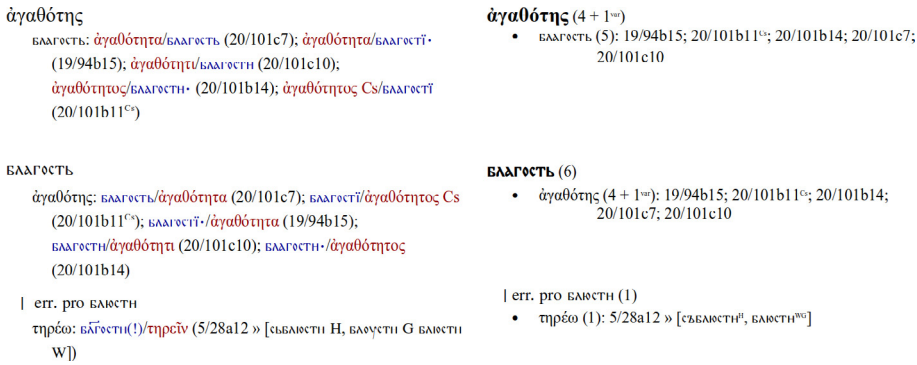

Фиг. 10: Формати на списъците (ляво) и индексите (дясно).

Заключение

Вярваме, че чрез използвания подход сме успели да дадем адекватен отговор на предизвикателствата, поставени от изворовата база на *УЕ* и лексикографската концепция за неговите речници. Основните от тях – количествената и качествена асиметрия между изходен и целеви текст, вариативността в славянските и византийските извори – са типични за всички или повечето средновековни сла-

[23] Примерът е генериран изолирано от другите употреби на същите лексеми в цялостния текст, и затова се отчита толкова ниска честота.

вянски преводи от гръцки. Това е предпоставка да смятаме, че след минимални допълнителни настройки, съобразени със спецификите на конкретните източници и традицията на съответния преведен текст, програмният продукт ще може бъде използван за изработка и на други двуезични словоуказатели. По тази причина възнамеряваме след завършването на проекта той да бъде предоставен на колегията за свободен достъп.

Литература

Birkfellner 1975: Birkfellner, G.: Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung 23). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.

Cramer 1840-1841: Cramer, J. (ed.) Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum. T. 1. Catena in evangelia S. Matthaei et S. Marci ad fidem Codd. Mss., 1840; T. 2. Catenae in evangelia S. Lucae et S. Joannis ad fidem Codd. Mss., 1841. Oxonii: E Typographeo Academico. [Repr. 1844.]

PG: Migne, J.-P. (ed.). Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca.

Dikova 2022: Dikova, E. Byzantine Poetic Form in a Ninth-Century Bulgarian Poem. – Studia Metrica et Poetica 9/2, 2022, 63-91. <https://ojs.utlib.ee/index.php/smp/article/view/smp.2022.9.2.02> (20.06.2023).

Fuchsbauer 2023: Fuchsbauer. J. Zur früheren Überlieferung der Azbučna molitva des Konstantin von Preslav. – Slovo 73, 2023, 63-77. <https://hrcak.srce.hr/file/436436> (22.08.2023).

Parpulov 2021: Parpulov, G. Catena Manuscripts of the Greek New Testament: A Catalogue. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2021 (Texts and Studies, Third Series 25).

Petrov 2022: Petrov, I. The Greek Sources of Učitel'noe Evangelie Revisited: Sermon 20. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 3-28.

Rabus 2019: Rabus, A. Recognizing Handwritten Text in Slavic Manuscripts: A Neural-Network Approach Using Transkribus. – Scripta & e-Scripta 19, 2019, 9-32.

Rabus 2024: Rabus, A. Tolerating Imperfection: Uncorrected Transkribus Transcriptions in Church Slavonic Studies. – In: Тасева, Л., Рабус,

А., Петров, И. П. (ред.) Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.). София: ИБЦТ, 2024, 453-467.

Reuss 1941: Reuss, J. Matthäus-, Markus- und Johannes-Katenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht. Münster: Aschendorff, 1941 (Neutestamentliche Abhandlungen 18, 4/5).

Reuss 1957: Reuss, J. Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche, aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben. Berlin: Akademie-Verlag, 1957 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 61).

Reuss 1966: Reuss, J. Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche, aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben. Berlin: Akademie-Verlag, 1966 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 89).

Reuss 1984: Reuss, J. Lukas-Kommentare aus der griechischen Kirche: Aus Katenenhandschriften. Berlin: Akademie-Verlag, 1984 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 130).

Ruskov, Taseva 2022: Ruskov, M., Taseva, L. Computer-Aided Modelling of the Bilingual Word Indices to the Ninth-Century Uchitel'noe evangelie. – In: Candela, L., Silvello, G. (eds.) TPDL-WS-DC 2022. Workshops and Doctoral Consortium at TPDL 2022. Proceedings of the Workshops and Doctoral Consortium of the 26th International Conference on Theory and Practice of Digital Libraries, Padua, Italy, September 20, 2022. (CEUR Workshop Proceedings 3246), 19-30. <http://ceur-ws.org/Vol-3246/03_paper-6921.pdf> (15.06.2023).

Straka, Straková & Hajič 2019: Straka, M., Straková, J., Hajič, J. Evaluating Contextualized Embeddings on 54 Languages in POS Tagging, Lemmatization and Dependency Parsing. arXiv. 2019. (arXiv:1908.07448). <http://arxiv.org/abs/1908.07448> (5.01.2024).

Veder 1999: Veder, W. Utrum in alterum abiturum erat? A Study of the Beginnings of Text Transmission in Church Slavic. The Prologue to the *Gospel Homiliary* by Constantine of Preslav, the Text *On the Script* and the Treatise *On The Letters* by Anonymous Authors. Bloomington, Ind.: Slavica Publ., 1999.

von Waldenfels, Taseva 2012: von Waldenfels, R., Taseva, L. An der Schnittstelle von Korpuslinguistik und Paläoslavistik: Wörterverzeichnisse

zu einer mittelalterlichen Handschrift als Keimzelle eines annotierten digitalen Korpus. – In: Diachrone Aspekte slavischer Sprachen. Für Ernst Hansack zum 65. Geburtstag. Hrsg. Björn Hansen (= Slavolinguistica 16). München - Berlin - Washington: Otto Sagner, 2012, 243-258.

Антоний 1885: архим. Антоний (Вадковский). Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин, епископ болгарский и его Учительное Евангелие. Казань: Типогр. Императорского университета, 1885 [arhim. Antonij (Vadkovskij). Iz istorii drevnebolgarskoj cerkovnoj propovedi. Konstantin, episkop bolgarskij i ego Učitel′noe Evangelie. Kazan′: Tipogr. Imperatorskogo universiteta, 1885].

Богдановић 1978: Богдановић, Д. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд: САНУ, 1978 [Bogdanović, D. Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara. Beograd: SANU, 1978].

Галлуччи 2001: Галлуччи, Э. Учительное Евангелие Константина Преславского (IX–X в.) и последовательность воскресных евангельских чтений церковного года. – Palaeobulgarica 25/1, 2001: 3-20 [Gallučči, È. Učitel′noe Evangelie Konstantina Preslavskogo (IH–H v.) i posledovatel′nost′ voskresnyh evangel′skih čtenij cerkovnogo goda. – Palaeobulgarica 25/1, 2001: 3-20].

Горский, Невоструев 1859: Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святых отцев. 2. Писания догматическия и духовно-нравственныя. Москва: Синодальная типография, 1859 [Gorskij, A., Nevostruev, K. Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj sinodal′noj biblioteki. Otdel 2. Pisanija svjatyh otcev. 2. Pisanija dogmatičeskija i duhovno-nravstvennyja. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1859].

Иванова, Данова 2022: Иванова, К., Данова, Ц. За среднобългарския Триоден панигирик от сбирката на П. Н. Тиханов № 540. – В: Шестнадцатые Загребинские чтения: сборник статей по итогам международной научной конференции (Санкт-Петербург, 6-7 октября 2021 года). Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2022, 204-242 [Ivanova, K., Danova, C. Za srednobălgarskija Trioden panigirik ot sbirkata na P. N. Tihanov № 540 – V: Šestnadcatye Zagrebinskie čtenija: sbornik statej po itogam

meždunarodnoj naučnoj konferencii (Sankt-Peterburg, 6-7 oktjabrja 2021 goda). Sankt-Peterburg: Rossijskaja nacional′naja biblioteka, 2022, 204-242] <https://nlr.ru/publ/ann1.php?id=432> (15.06.2023).

Котова 1922а: Котова, Д. Слово 19 от Учителното евангелие и неговите гръцки източници. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28 [Kotova, D. Slovo 19 ot Učitelnoto evangelie i negovite grăcki iztočnici. – Palaeobulgarica 46/1, 2022, 3-28].

Котова 2022б: Котова, Д. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие. – Старобългарска литература 65-66, 2022, 99-126 [Kotova, D. Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Učitelnoto evangelie. – Starobălgarska literatura 65-66, 2022, 99-126].

Крысько 2017: Крысько, В. Учительное Евангелие Константина Болгарского: editio princeps. – Известия РАН. Серия Литературы и языка 76/5, 2017, 52-62 [Krys′ko, V. Učitel′noe Evangelie Konstantina Bolgarskogo: editio princeps. – Izvestija RAN. Serija Literatury i jazyka 76/5, 2017, 52-62].

Крысько, Мольков 2017: Крысько, В., Мольков, Г. Языковые особенности Учительного Евангелия Константина Преславскаго и его древнейшего списка. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395 [Krys′ko, V., Mol′kov, G. Jazykovye osobennosti Učitel′nogo Evangelija Konstantina Preslavskago i ego drevnejšego spiska. – Zeitschrift für slavische Philologie 73/2, 2017, 331-395].

Митов 2022: Митов, Г. Византийските новозаветни катени и Учителното евангелие на Константин Преславски: от катената към хомилията. Предварителни наблюдения. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-42 [Mitov, G. Vizantijskite novozavetni kateni i Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski: ot katenata kăm homilijata. Predvaritelni nabljudenija. – Palaeobulgarica 46/2, 2022, 29-42].

Сводный каталог 1984: Сводный каталог славяно-русских рукописьных книг, хранящихся в СССР. XI-XIII вв. Москва: Наука, 1984 [Svodnyj katalog slavjano-russkih rukopis′nyh knig, hranjašihsja v SSSR. XI-XIII vv. Moskva: Nauka, 1984].

Спасова 2004: Спасова, М. Руски препис от ранния превод на поучението за блудния син и проблемът за състава на Учителното евангелие на Константин Преславски – В: Ананьева, Н., Кар-

цева, З. (ред.) Славянский вестник. Выпуск 2. К 70-летию от В.П. Гудкова. Москва: Макс Пресс, 2004, 339-359 [Spasova, M. Ruski prepis ot rannija prevod na poučenieto za bludnija sin i problemăt za săstava na Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski – V: Anan′eva, N., Karceva, Z. (red.) Slavjanskij vestnik. Vypusk 2. K 70-letiju ot V.P. Gudkova. Moskva: Maks Press, 2004, 339-359] <https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/sv2/spasova.pdf> (3.08.2023).

Спасова 2005: Спасова, М. На коя дата и през кой месец се е провел Преславският събор от 893 година. – Преславска книжовна школа 8, 2005, 84-101 [Spasova, M. Na koja data i prez koj mesec se e provel Preslavskijat săbor ot 893 godina. – Preslavska knižovna škola 8, 2005, 84-101].

Спасова 2014: Спасова, М. Неизвестен препис на беседа 45 и беседа 47 от старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. – Старобългарска литература 49-50, 2014, 169-187 [Spasova, M. Neizvesten prepis na beseda 45 i beseda 47 ot starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. – Starobălgarska literatura 49-50, 2014, 169-187].

Спасова 2015: Спасова, М. Българският препис на беседа 2 от Учително евангелие на Константин Преславски. – In: Дидди, К. (отв. ред.) ΠΟΛΥΪΣΤΩΡ. Scripta slavica. Mario Capaldo dicate. Москва – Рим: Индрик, 2015, 266-281 [Spasova, M. Bălgarskijat prepis na beseda 2 ot Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. – In: Diddi, K. (otv. red.) POLYÏSTŌR. Scripta slavica. Mario Capaldo dicate. Moskva – Rim: Indrik, 2015, 266-281].

Спасова 2016: Спасова, М. Беседа 1 от Учителното евангелие на Константин Преславски в славянската ръкописна традиция. – В: Янакиева, Ц. и др. (ред.) Quadrivium. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Веселин Панайотов (In honorem 3). Велико Търново: Фабер, 2016, 177-193 [Spasova, M. Beseda 1 ot Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski v slavjanskata răkopisna tradicija. – V: Janakieva, C. i dr. (red.) Quadrivium. Jubileen sbornik v čest na 60-godišninata na prof. d-r Veselin Panayotov (In honorem 3). Veliko Tărnovo: Faber, 2016, 177-193].

Тихова 2004: Тихова, М. Учителното евангелие на Константин Преславски и неговите преписи. – Преславска книжовна школа 7, 2004, 127-135 [Tihova, M. Učitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski i negovite prepisi. – Preslavska knižovna škola 7, 2004, 127-135].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlnoto opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012].

Турилов 1999: Турилов, А. Роль сербской традиции в сохранении древнейших памятников славянской литературы. – В: Славянский алманах 1998. Москва: Индрик, 1999, 17-29 (repr.: Турилов А. Slavia Cyrillomethodiana. Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи Средневековья. Москва: Знак, 2012, 103-114) [Turilov, A. Rol′ serbskoj tradicii v sohranenii drevnejših pamjatnikov slavjanskoj literatury. – V: Slavjanskij almanah 1998. Moskva: Indrik, 1999, 17-29. [repr.: Turilov A. Slavia Cyrillomethodiana. Istočnikovedenie istorii i kul′tury južnyh slavjan i Drevnej Rusi. Mežslavjanskie kul′turnye svjazi èpohi Srednevekov′ja. Moskva: Znak, 2012, 103-114]].

Уханова 2012: Уханова, Е. Палеографические и кодикологические особенности древнейшего списка Учительного Евангелия Константина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его создания. – В: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски... Freiburg i. Br: Weiher Verlag, 2012, LVI-LXXVII [Uhanova, E. Paleografičeskie i kodikologičeskie osobennosti drevnejšego spiska Učitel′nogo Evangelija Konstantina Preslavskogo (GIM, Sin. 262) i istorija ego sozdanija – V: Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski... Freiburg i. Br: Weiher Verlag, 2012, LVI-LXXVII].

Software Support Tools for the Creation of Word Indices to the Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*

Abstract: In the design of the specialised software for production of bilingual word indices to Constantine of Preslav's *Didactic Gospel*, we faced two major challenges. One, common to such texts, is the lexico-grammatical asymmetry between the language of the source and that of the target of the translation. The other, specific to the current work, has to do with the sources and editions of the texts in both languages. At the beginning of this article, we briefly present the key circumstances that, on the one hand, define the lexicographical concept of the word indices, and on the other hand, further shape the technological solutions for their production. Here we focus on the functionalities of the proposed solution and how they fit into the overall dictionary development process. The process features 8 steps, three of which are automated with purpose-built software, namely: preparation for parallelisation and lemmatisation, integration of intermediate results, and index generation. We provide specific examples to illustrate solutions to lexicographic problems that are common to bilingual dictionaries (e.g., linguistic asymmetry between source and target texts) or specific to the work (e.g., variability in sources). The used approach allows the software tools to be used for the production of other bilingual dictionaries after a corresponding configuration.

Keywords: bilingual lexicography; lexical indexing software; Old Church Slavonic translations; asymmetry of source and target text; computer-assisted philology.

Martin Ruskov, PhD
Department of Languages, Literatures, Cultures and Mediations
University of Milan
martin.ruskov@unimi.it

Prof. Lora Taseva, PhD
Institute for Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
lemtaseva@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.19

Tolerating Imperfection: Uncorrected *Transkribus* Transcriptions in Church Slavonic Studies

Achim Rabus
Albert Ludwig University of Freiburg

Резюме: Статията е посветена на сравнителен количествен анализ на един и същ паметник: ръчно коригираното издание на *Учителното евангелие*, послужило за база на речника, и ръкопис Син. 262, транскрибиран от специално обучен модел в програмата за разпознаване на ръкописен текст (HTR) *Transkribus*. Целта е да се изследва до каква степен е възможно използването за смислен анализ на текстове, транскрибирани по този начин (т.е. HTR) и съдържащи определен брой грешки, ако не е направена последваща корекция. Сравнява се честотата на различните думи (tokens) както в ръчно коригираната версия на изданието на УЕ, така и в некоригираната транскрипция, получена чрез HTR. Като цяло, макар да се забелязват някои грешки в HTR транскрипцията, разликите са доста незначителни и сочат, че може да се правят определени видове количествен анализ на некоригирани текстове, транскрибирани чрез HTR. А това позволява количествен анализ на големи обеми църковнославянски текстове, които не могат да бъдат ръчно издадени или анализирани. Статията завършва с препоръка да се взема предвид и дигиталното прераждане на текстовете след традиционното им аналогово издаване.

Ключови думи: машинно разпознаване на ръкописен текст; Transkribus; *Учително евангелие*; количествен анализ; грешки в транскрипцията.

Introduction

In the last years, significant progress in the area of Handwritten Text Recognition (HTR) has been made. Thanks to computer applications such as *Transkribus*[1] and *eScriptorium*[2], it is possible for any philologist or

[1] Muehlberger et al. 2019.
[2] Kiessling et al. 2019.

historian to automatically transcribe manuscripts in different languages and scripts with a low error rate. For the first time in history, mass digitization of large archives and manuscript collections has become feasible. For Church Slavonic, models for both *ustav* and *poluustav* have been trained. They can be applied to a wide variety of different pre-modern sources and are publicly available for *Transkribus*[3] *and eScriptorium*[4]. Because of that, it is now possible to create large pre-modern Slavic manuscript corpora with millions of word tokens with a low error rate in a short amount of time. The era of (relatively) big data in Paleoslavics has arrived.

HTR technologies considerably speed up the transcription process as compared to traditional, manual transcription. However, the manual post-correction of such automatically created corpora becomes more and more time-consuming with growing corpora. When a certain size of corpora consisting of HTR transcriptions is reached, manual post-correction simply becomes physically impossible.

Dombrowski[5] reflects on the dilemma of having large corpora by virtue of HTR technologies and other digital tools at one's disposal, while being incapable of eliminating the errors generated by those technologies. Drawing on ideas outlined by Piper,[6] she argues that a large dataset may be a better source for meaningful analysis of a certain kind than a small, meticulously corrected and edited dataset, even though the former contains a certain amount of errors, while the latter does not. Or, in her words: "What if instead of focusing on perfection for a small number of texts, we embraced incompleteness and a margin of error as a way to unlock more texts?"

In the current paper, I take this quote as a starting point to test if pre-modern Slavic textual data transcribed by HTR tools such as *Transkribus* and containing some noise, i.e. transcription errors, can be used for analysis in a meaningful way. Or, in other words, is the analysis of big(ish) data with some noise a viable alternative to the traditional philological approach of striving to eliminate all errors in a tedious and time-consuming process? To test this hypothesis, I compare the

[3] Rabus 2019.
[4] Rabus, Thompson 2023.
[5] Dombrowski 2021.
[6] Piper 2020.

manually produced edition of the *Učitelno Evangelie* (*UE*) by Tihova,[7] including the emendations and corrections implemented by Taseva et al. for the digital dictionary prepared within the <uchitelnoevangelie.bg> project with a transcription produced by *Transkribus*. I deliberately did not correct the transcription errors introduced by the HTR algorithm and conduct several comparative analyses between the manually corrected edition and the uncorrected HTR result in order to evaluate if the results differ to such an extent that renders the result obtained through the analysis of the uncorrected HTR transcription unusable.

First, I report on my workflow, namely the preprocessing steps of the raw textual data necessary to prepare the text for quantitative analysis; afterwards, I show the results of some basic frequency analyses and provide an interpretation of what the results mean with respect to the real-world analysis of uncorrected HTR data.

Workflow

Pre-processing of the manually corrected UE *edition*

Generally, the *UE* edition used by Taseva et al. is written in a Unicode font, namely CyrillicaOchrid10U, which is widely used in Bulgaria. However, the font features some glyph variants in the Private Use Area (PUA), namely, the historical glyph forms of *и* and ч. In the project, it was chosen to use these glyphs instead of their more modern counterparts. For the purpose of this paper, I replaced them with their Unicode-compliant counterpart. Moreover, the non-standard punctuation marks had to be replaced with their contemporary counterparts, because most Natural Language Processing (NLP) tools cannot recognize these specific punctuation marks, which would cause subsequent problems in the pipeline. Additionally, some editorial additions such as (!) had to be replaced before the conversion from Word to plain text. Finally, the hyphens at the end of the words have been deleted and the hyphenated words have been joined together. For all those operations, I used manual search-replace operations in Word and Notepad++,[8] respectively.

[7] Тихова 2012.

[8] <https://notepad-plus-plus.org/> (28.09.2023).

Choosing and applying the appropriate HTR model for automatic transcription

First experiments of transcribing *Sin. 262*[9] using the public generic models for Church Slavonic available on the *Transkribus* platform and described elsewhere[10] did not yield satisfying results. Visual inspection of the transcription results clearly showed that the transcription quality was worse than expected. The same can be said about preliminary experiments with *kraken*, an open-source alternative to *Transkribus*, for which we retrained the generic public *Transkribus* model for pre-modern Slavic.[11] Because of that, I decided to tailor a *Transkribus* model towards *Sin. 262* by adding ten pages of the transcription of *Sin. 262* to the training data of the generic *Transkribus ustav* model and by retraining the model. Due to the heterogeneity of the transcription principles of different manuscripts present in the training data, the Character Error Rate (CER) of the model's Validation Set was rather high, specifically 6.2%, despite the fact that the manuscripts in the training data are quite readable.

Nevertheless, I transcribed the whole manuscript *Sin. 262* using this newly trained model, including the pages used for training. This resulted in a slight, overall insignificant amount of contamination (i.e. identical data used for both training and inference). Figure 1 shows an example of the real-world performance of the HTR model with *Sin. 262*.

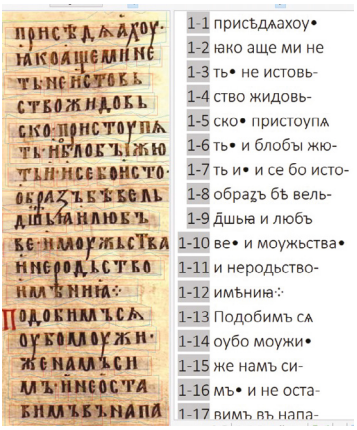

Figure 1: Real-world performance of the newly trained Transkribus model for *Sin. 262.*

[9] For a description see Горский, Невоструев 1859: 409-433; Уханова 2012.
[10] Rabus 2019.
[11] Rabus, Thompson 2023.

As can be seen, the overall transcription quality is decent. However, there are certain errors in the area of separating words of the text written in *scriptura continua,* superscript characters and diacritics, as well as hyphenation.

After transcription using the specifically trained HTR model, I exported the data from *Transkribus* as plain text and used search-replace commands in Notepad++ to remove hyphens and join the hyphenated words together, replaced some non-standard punctuation marks and added some blank spaces before punctuation marks for proper word tokenization.

Analysis

In the following, I compare the most frequent word tokens of both the manually corrected edition (overall 47,561 word tokens) and the HTR hypothesis (46,754 word tokens). For analysis, I used R with RStudio, primarily the packages *quanteda*[12] and *ggplot2*[13].

Figure 2 shows the 15 most frequent word tokens of the manually corrected edition.

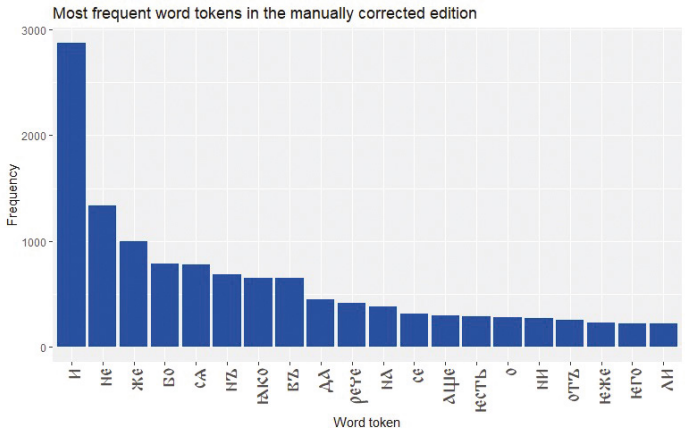

Figure 2: Most frequent word tokens of the manually corrected *UE* edition.

Unsurprisingly, the most frequent word tokens are conjunctions, prepositions and complementizers. The first content word is – also somewhat unsurprisingly – the aorist form ⲣⲉⲩⲉ.

[12] Benoit et al. 2018.

[13] Hadley 2016.

When analyzing the most frequent words of the uncorrected HTR transcription, we get the results shown in Figure 3.

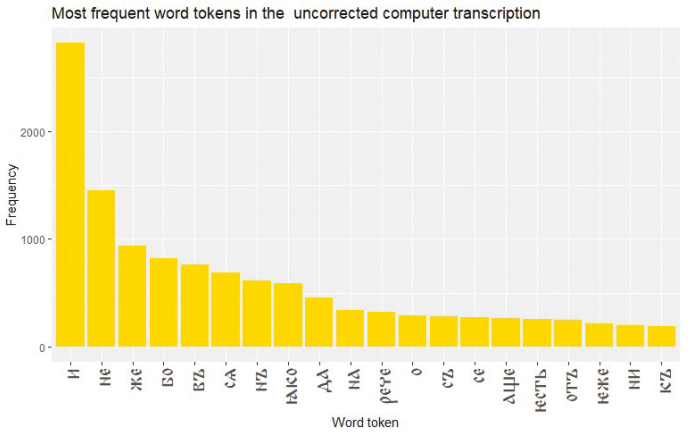

Figure 3: Most frequent word tokens in the uncorrected HTR transcription.

As can be seen, there are no incorrectly transcribed, non-existing words among the most frequent ones. The order of the most frequent word tokens is similar to that in the uncorrected HTR transcription, but not entirely identical. Figure 4 shows the differences between the most frequent word tokens of the manually corrected edition and the uncorrected HTR transcription.

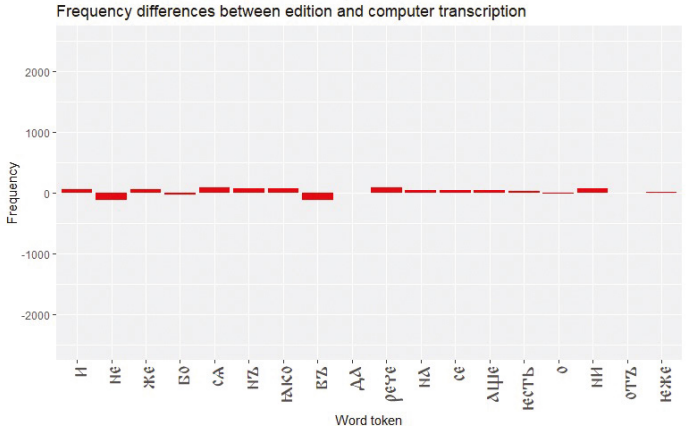

Figure 4: Difference between the most frequent word tokens of the manually corrected edition and the uncorrected HTR transcription.

Here, positive values indicate that the manually corrected edition exhibits the respective token in question more frequently, whereas negative values indicate that the uncorrected HTR transcription exhibits the respective token in question more frequently. As can be seen, the most significant word tokens that are more frequent in the HTR transcription are the negative particle нє and the preposition въ, which can be used as prefixes as well. One possible explanation of the frequency difference is that the manually corrected edition has more compound words with the prefixes нє- and въ- than the HTR transcription, which makes sense from the viewpoint of the training and learning process of the HTR model: During training, the model has seen considerably more individual нє and въ tokens than compound words where нє- and въ- are used as prefixes. Simply put, this means that the HTR model tends to overgeneralize the use of нє and въ as individual word tokens – i.e. negative particles/prepositions – at the expense of their use as prefixes in compound words. This effect can be quantitatively verified: The overall number of words with the prefix въ- in the manually corrected edition is 280, while it is merely 218 for the uncorrected HTR transcription. For words with the prefix нє-, the frequency is 305 (edition) versus 266 (HTR transcription).

This shows that, while the overall differences are rather small, small words that can be used as individual words, but also as affixes, tend to pose certain problems for the HTR algorithm. This has to be taken into account when conducting a quantitative analysis.

So far, the analysis has shown that, apart from the issue with prefixes and prepositions, the differences between the corrected edition and the uncorrected HTR result are rather marginal. Moreover, it has been shown that frequency plays a role, leading to the assumption that highly frequent word tokens might be better recognized. The question arises if word tokens that do not occur that frequently are recognized worse than highly frequent word tokens.

To evaluate this, I filtered all the stopwords, i.e. small synsemantic words such as conjunctions, prepositions or complementizers and removed them from the frequency list, leaving only content words. The results are shown in Figure 5 and 6.

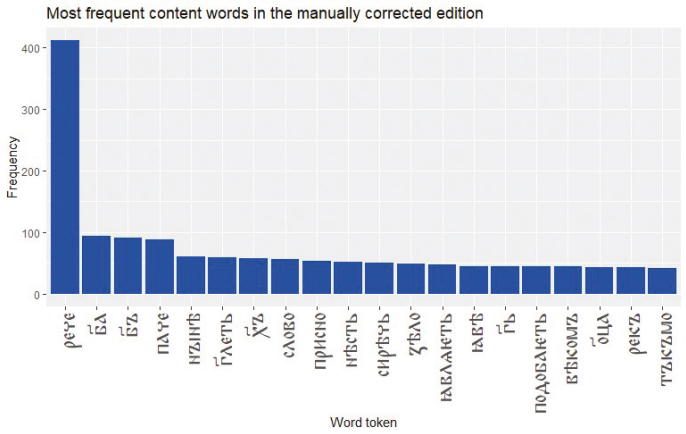

Figure 5: Most frequent content words in the manually corrected edition.

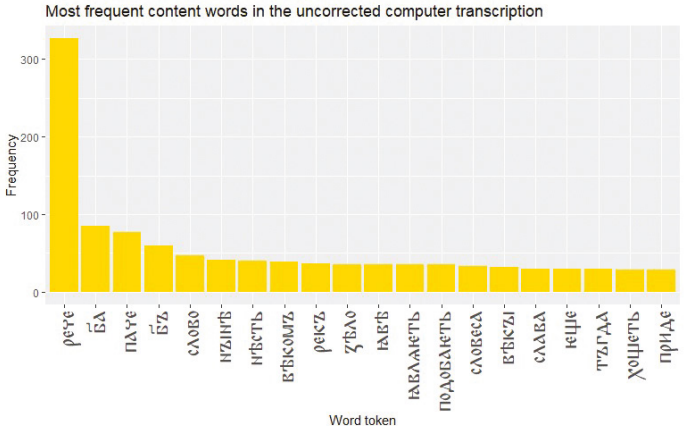

Figure 6: Most frequent content words in the uncorrected HTR transcription.

As can be seen, while the frequency curve looks similar with ρεчε clearly dominating, there are some minor differences in the sequence and the overall frequency. Apparently, some occurrences of certain word tokens have not been recognized correctly by the HTR algorithm, yielding the result shown in Figure 5 and 6.

This leads us to the question if complex, low-frequency word tokens are recognized at all using HTR models. In order to test this, I searched for the most frequent word tokens with eight and more letters in the HTR transcription. The results are shown in Figure 7.

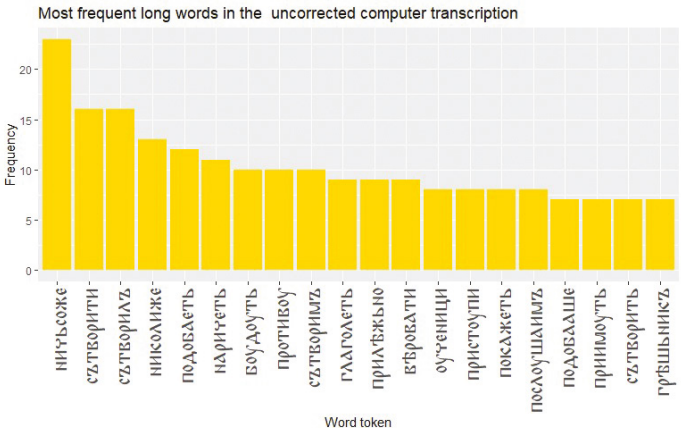

Figure 7: Most frequent long words in the uncorrected HTR transcription.

As can be seen, all complex tokens are valid Church Slavonic words. This means that, in general, complex word tokens with numerous letters can be recognized correctly by the algorithm as well.

While the results so far show that the difference between the most frequent word tokens of each category analyzed was not huge, in a final step, we compare the subcorpora using more sophisticated quantitative approaches from stylometry as implemented in the R package *stylo*.[14] As shown elsewhere,[15] stylometric methods can be used to analyze differences between different subcorpora, taking into account frequency differences between multiple word tokens at once. They can also be used to classify similar texts, which is why this computational approach is often used for authorship identification.[16]

For the first experiment with *Sin. 262* and stylo, I split both the manually corrected edition and the HTR hypothesis into 10 smaller text files of roughly the same size.[17] Afterwards, I had the stylo algorithm create a so-called consensus tree. Consensus trees cluster texts according to the similarity of their word token frequencies. The length of the line

[14] Eder, Rybicki 2016.

[15] Lahjouji-Seppälä et al. 2022.

[16] Eder 2015.

[17] To do this, I used a Python script generated by the Large Language Model (LLM) GPT-4. GPT-4 also made some stylistic improvements and suggested a working title for this paper that served as the basis for the title eventually used.

between different text files shows their distance to one another. As can be seen in Figure 8, each and every text file of the manually corrected edition clusters with its counterpart produced by the HTR algorithm, meaning that they are classified by the stylo algorithm as being similar.

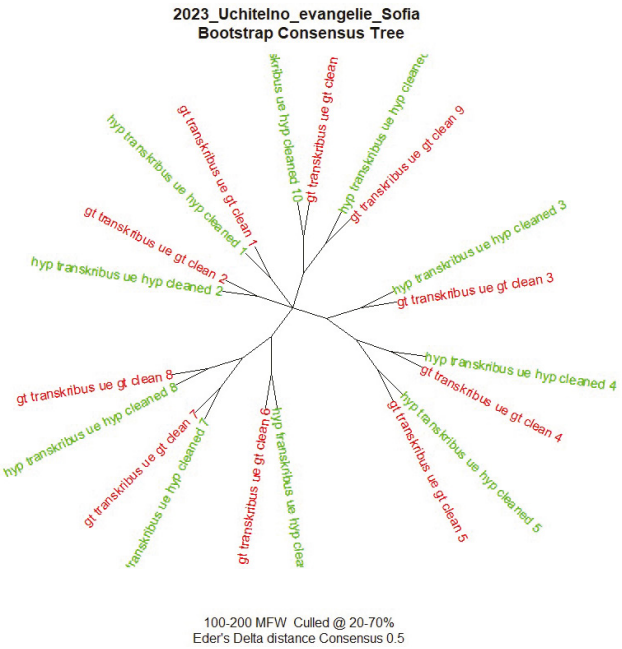

Figure 8: Bootstrap Consensus Tree of the manually corrected edition and the uncorrected HTR transcription.

Stylo can also be used to zoom in and show the most significant – not necessarily the most frequent – differences between subcorpora on the level of word tokens. To do so, an algorithm called Nearest Shrunken Centroids (NSC) is applied.[18]

The NSC algorithm identifies the most significant differences between two subcorpora and assigns a positive value for one of the subcorpora and a negative value for the other, thus showing to which extent the respective word token deviates from a uniform distribution.

The first two elements of the table created by the NSC algorithm are as follows:

[18] For more information on this algorithm see Lahjouji-Seppälä et al. 2022.

id	name	Edition	HTR
18	съ	-0.5195	0.5195
76	ѥ	-0.3404	0.3404

Table 1: Beginning of the NSC table.

As can be seen, the word token that occurs significantly more frequently in the HTR hypothesis as opposed to the manually corrected edition is съ. This is due to the above-mentioned fact that the HTR model tends to separate prefixes and interprets them as prepositions, which is the case here as well (291 vs. 209 instances of съ). The second-most significant token ѥ, however, seems to be indicative of an error committed by the HTR model: While some occurrences of ѥ are correctly recognized pronouns, others are misreadings or wrong word separations, as can be seen in the screenshot in Figure 9.

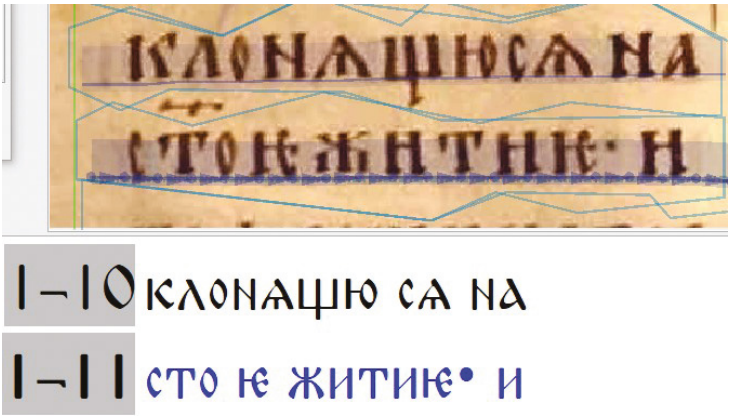

Figure 9: Screenshot of one HTR misreading containing ѥ.

In this example, the titlo in сто̑ѥ was not recognized correctly, leading to the wrong separation of ѥ. Thus, the NSC algorithm has shown us some of the issues and limits of using uncorrected HTR transcriptions.

Conclusion

In this paper, I hope to have shown that *Transkribus* and other HTR applications have come a long way. While uncorrected HTR transcriptions

of pre-modern Slavic texts still exhibit some noise, i.e. transcription errors, it is certainly possible to use them without post-correction for certain types of analysis. This is in line with results obtained elsewhere[19]. However, one has to bear in mind that, due to the noise introduced during the transcription process, certain types of analysis are impossible or may yield incorrect results. Notwithstanding this caveat, a quantitative approach (big data with some noise) can be established as a potential methodological alternative to complement the qualitative, philological approach. I would like to encourage those philologists with limited digital experience to embrace the possibilities the digital age has to offer. Empower yourselves, learn how to use digital tools, do not shy away, those tools are here to stay and can ultimately make research better. Even if you do not wish to adopt the quantitative approach (a decision I can fully understand), learn how to use technology as a tool to help with the some of the more mechanical parts of research.

Applying digital tools such as HTR applications has the potential to open new research possibilities and revolutionize access to sources by creating large full-text archives. In order to accomplish this desirable goal on a large scale, new, more refined and specialized HTR models will be necessary. The best way to ensure progress in this vein is to care about data sustainability and recycling of the data we all produce that are originally intended for other purposes, e.g., for preparing printed editions. I would like to appeal to philologists working with traditional approaches to make the digital afterlife of their carefully prepared data a priority and adhere to standards such as Unicode. In doing so and joining forces, we can come closer to the vision of digital full-text archives, eventually opening new research perspectives for all of us.

References

Benoit et al. 2018: Benoit, K., Watanabe, K., Wang, H., Nulty, P., Obeng, A., Müller, S., Matsuo, A. Quanteda: An R package for the quantitative analysis of textual data. – Journal of Open Source Software 3/30, 2018, 774. <https://joss.theoj.org/papers/10.21105/joss.00774> (3.10.2023).

Dombrowski 2021: Dombrowski, Quinn. From Annotation to Modeling: Computational Horizons for Medieval Slavic Studies – Scripta & e-Scripta 21, 2021, 11-21.

[19] Rabus, Petrov 2023.

Eder 2015: Eder, M. Does size matter? Authorship attribution, small samples, big problem. – Digital Scholarship in the Humanities 30/2, 2015, 167-182.

Eder, Rybicki 2016: Eder, M., Rybicki, J. Stylometry with R: a package for computational text analysis. – The R Journal 8/1, 2016, 107-121.

Hadley 2016: Hadley, W. Ggplot2. Elegant graphics for data analysis (Use R!). Second edition. Huston, Texas: Springer, 2016.

Kiessling et al. 2019: Kiessling, B., Tissot, R., Stokes, P., Stökl Ben Ezra, D. eScriptorium: An Open Source Platform for Historical Document Analysis. – In: 2019 International Conference on Document Analysis and Recognition Workshops (ICDARW). Sydney: IEEE, 2019, 19-24.

Lahjouji-Seppälä et al. 2022: Lahjouji-Seppälä, M. Z., Rabus, A., von Waldenfels, R. Ukrainian standard variants in the 20th century: stylometry to the rescue. – Russian Linguistics 46/3, 2022, 217-232.

Muehlberger et al. 2019: Muehlberger, G., Seaward, L., Terras, M., Oliveira, S., Bosch, V. et al. Transforming scholarship in the archives through handwritten text recognition. Transkribus as a case study. – Journal of Documentation 75/5, 2019, 954-976.

Piper 2020: Piper, A. Can we be wrong? The problem of textual evidence in a time of data (Cambridge elements. Elements in digital literary studies). Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Rabus 2019: Rabus, A. Recognizing Handwritten Text in Slavic Manuscripts: a Neural-Network Approach Using Transkribus. – Scripta & e-Scripta 19, 2019, 9-32.

Rabus, Petrov 2023: Rabus, A., Petrov, I. N. Linguistic Analysis of Church Slavonic Documents: A Mixed-Methods Approach. – Scando-Slavica 69/1, 2023, 25-38.

Rabus, Thompson 2023: Rabus, A., Thompson, W. Performance of Generic HTR Models on Historical Cyrillic and Glagolitic: Comparison of Engines. – Scripta & e-Scripta 23, 2023, 11-34.

Горский, Невоструев 1859: Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святых отцев. 2. Писания догматическия и духовно-нравственныя. Москва: Синодальная типография, 1859 [Gorskij, A., Nevostruev, K. Opisanie slavjanskih rukopisej

Moskovskoj sinodal′noj biblioteki. Otdel 2. Pisanija svjatyh otcev. 2. Pisanija dogmatičeskija i duhovno-nravstvennyja. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1859].

Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012 [Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detajlnoto opisanie ot Elena Uhanova na naj-starija prepis (GIM Sin. 262). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 58). Freiburg i. Br: Weiher, 2012].

Уханова 2012: Уханова, Е. Палеографические и кодикологические особенности древнейшего списка Учительного Евангелия Константина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его создания. – В: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски... Freiburg i. Br: Weiher, 2012, LVI-LXXVII [Uhanova, E. Paleografičeskie i kodikologičeskie osobennosti drevnejšego spiska Učitel′nogo Evangelija Konstantina Preslavskogo (GIM, Sin. 262) i istorija ego sozdanija – V: Tihova, M. Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski... Freiburg i. Br: Weiher, 2012, LVI-LXXVII].

Tolerating Imperfection: Uncorrected *Transkribus* Transcriptions in Church Slavonic Studies

Abstract: This contribution is dedicated to the comparative quantitative analysis of two versions of the same monument: the manually corrected edition of the *Učitelno Evangelie*, which serves as the basis of the dictionary, and the text of manuscript *Sin. 262*, as transcribed by a model specifically trained in the Handwritten Text Recognition (HTR) engine *Transkribus*. The aim is to explore to what degree it is possible to use HTR texts with a certain number of errors, without post-correction, for meaningful analysis. I compare the frequency of different word tokens in both the manually corrected UE edition and the uncorrected HTR transcription. Overall, while some errors in the HTR transcription could be observed, the differences are rather insignificant, indicating that certain types of quantitative analysis can be conducted with uncorrected HTR transcriptions. This allows for the quantitative analysis of large amounts of Church Slavonic textual data that could not be edited and analyzed manually. I conclude the paper with an appeal to consider the digital afterlife of traditional, analogue editorial work.

Keywords: handwritten text recognition; Transkribus; *Učitelno evangelie*; quantitative analysis; transcription errors.

Prof. Dr. Achim Rabus
Albert-Ludwig-Universität Freiburg
achim.rabus@slavistik.uni-freiburg.de

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.20

Пандектите на Антиох. Електронни прочити

Андрей Бояджиев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Статията е посветена на електронното издание на славянския средновековен превод на *Пандектите на Антиох*. Представя се накратко информация за този текст заедно с литература по въпроса. Обсъждат се възможностите на текстовата сегментация, представянето на гръцкия и славянския текст, отразяването на библейските части и връзката на корпуса с речника. Илюстрират се възможностите на компютърните технологии за връзките между корпуса и речника и начините на индексиране и представяне на отделните съставни части на всеки един от текстовете. Проектът може да се посети на адрес: <https://slav.uni-sofia.bg/exist/apps/pa/pages/index.html>.

Ключови думи: Пандекти на Антиох; електронно издание; паралелен славянски и гръцки текст; речник.

Монахът Антиох създава своя сборник Πανδέκτες τῆς ἁγίας γραφῆς (нататък *ПА*) около 619–620 г. в Йерусалим по поръчение на Евстатий – игумена на разположения до Анкира манастир „Аталина“. *ПА* е трябвало да играят роля на своеобразна библиотека, съдържаща ценни поучения за монасите, своеобразен свод от поучения, подредени по теми[1]. Творбата е известна през Средновековието в преводи на славянски, арабски и латински[2].

[1] Общо за Пандектите на Антиох вж. Bardy 1937, Bardenhewer 1910: 494-495, Bardenhewer 1932: 77-79, за гръцката традиция, а за славянската Буланин 1987; Милтенова, Павлова 2003; Василик 2008.

[2] Tilmanus 1543; PG 89: 1415-1422; Амфилохий 1880a: 19; Krumbacher 1897: 146; Пентковская 2005.

Пълният текст се състои от послание на автора към Евстатий, пролог, съдържание, 130 глави (слова), изповедна молитва и кратък послеслов[3]. Византийските *ПА* са поместени в *Patrologia Graeca* и почиват на по-ранно издание от XVII в.[4] Липсва критическо издание на гръцкия текст. Известни са досега 155 преписа, но голяма част от тях представляват извлечения от сборника. Едва около 30 от тях съдържат почти в пълен обем текста[5]. Подобно е положението и със славянските преписи. Известни са 17 преписа на пълния текст[6]. Разпространението на славянския текст е подобно на гръцкия – много рано отделните слова влизат в сборници с различно съдържание. В южнославянската традиция те могат да бъдат открити дори като преработки на църковнославянски или ранен новобългарски в южнославянските сборници от XV в. насетне и най-вече през XVIII в.[7] Някои молитви на Антиох влизат в *Часослова*[8] и *Псалтира* с последования[9]. Най-рано една от молитвите на Антиох в преработен вид се среща в *Синайския евхологий*[10]. И за славянската традиция липсва критическо издание[11].

Ранни извлечения от *ПА* се срещат в книгата, известна в средновековната славянска традиция като *Пролог*. Тези отделни слова се откриват в източнославянските редакции на *Стишния пролог* и, преди да бъдат включени в книгата, изглежда претърпяват сериозна преработка[12].

---

[3] Popovski 1989a: 6-7.

[4] PG: 1421C-1428B; 1764BC; Duc 1624. И в двете издания липсва съдържание и послеслов.

[5] Pinakes: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/11339/> (5.06.2023).

[6] Popovski 1989a: 114-116.

[7] Вж. например НБКМ 325 (Сборник от XVIII в., срв. Цонев 1910: 312); НБКМ 328 (Дамаскин от 1750 г., срв. Цонев 1910: 323); НБКМ 329 (Дамаскин от XVIII в., срв. Цонев 1910: 328, 329); НБКМ 343 (Дамаскин на Никифор Рилец от 1768 г., срв. Цонев 1910: 360); НБКМ 442 (Сборник от XV в., срв. Цонев 1910: 463); НБКМ 689 (Янкулов сборник от 1755 г., срв. Цонев 1923: 267), НБКМ 691 (Сборник на Йосиф Рилец от XVIII в., срв. Цонев 1923: 279-280).

[8] Част от слово 19, молитва на Великото повечерие и Молитва преди лягане за сън от слово 84.

[9] Части от слова 84 и 85, поместени след 3 и 12 катизма в Псалтира (Popovski 1989a: 120).

[10] Nachtigal 1942: 86-88; Велковска, Паренти 2005; Това е Молитвата преди лягане от слово 19.

[11] Издадени са цялостно два преписа: 1) Воскр. 30 перг. (Popovski 1989b; и електронна версия, подготвена от Цветана Ралева (Raleva 2002). Ранните издания на преписа не са цялостни (Амфилохий, Срезневский 1858; Бодянский 1913); 2) Син. 989 (ВМЧ 1910).

[12] Чистякова 2021а: 14, 21. Срв. и Чистякова 2021б; Чистякова 2016; Прокопенко 2005.

Славянският текст на *ПА* представлява интерес с включването в него на небогослужебни части от *Стария Завет*, както и на пасажи от произведения на светите отци преди Никейския събор (325 г.). Някои от тези произведения се срещат рядко или въобще не са запазени в други средновековни славянски ръкописи[13]. Тяхната история остава слабо или въобще непроучена.

Най-ранният славянски препис е запазен в ръкопис от Воскресенско-Новойерусалимския манастир от XI в., сега съхраняван в ГИМ (Москва) със сигн. Воскр. 30 перг.[14] От досегашните проучвания на историята на текста, палеографията и езика на преписа се налагат няколко извода: 1. Преводът на *ПА* е възникнал в Североизточна България през старобългарския период, вероятно в края на царуването на Симеон или в началото на управлението на цар Петър; 2. Протографът или антиграфът на Воскр. 30 перг. е бил на глаголица; 3. Словата от книгата принадлежат към затворена текстова традиция[15]. От всички славянски сборници с отделни слова от *ПА* най-близо до преписа във Воскр. 30 перг. стоят текстовете в Тр. 12, в който са поместени 51 слова.

Не е проучена в детайли и връзката на ранната славянска традиция с гръцката. Ясно е, че поместеното в PG издание на текста може само да служи за ориентация за славянския текст, тъй като преводът на старобългарски е бил направен от друга гръцка версия[16]. При липсата на критическо гръцко издание бихме могли засега само да откроим тези разлики в търсене на по-точни гръцки паралели.

При отсъствието на критически гръцки и славянски издания на текста на този етап от проучванията е желателно да се съпоставят версиите на двата езика, за да се открояят техните прилики и разлики и да се свържат с речник. Подобен подход е целесъобразно да бъде осъществен отначало в електронна форма, за да спомогне по-лесното по-нататъшно проучване на текста. За негова основа е взет най-ранният славянски препис.

Словното богатство на *ПА* е от изключителен интерес за историците на езика. Текстът съдържа над 5600 лексеми, като повече

---

[13] Това са автори като Псевдо-Климент Римски (I-II в.), Игнатий Антиохийски (I-II в.), Поликарп Смирненски (II в.), Ириней Лионски (II в.), Ерм (II в.) и др.

[14] Жуковская и др. 1984: 66-67, № 24.

[15] Popovski 1989a: 133-134; Върбанова 2006; Върбанова 2011: 227-233.

[16] Popovski 1989a: 21-27.

от 740 от тях са известни засега само в този текст[17]. Затова е важно електронната версия да свърже изданието с речник. Още повече, че индекси на думите и словоформите са осъществени вече от Амфилохий[18], Поповски[19] и Върбанова[20]. Части от лексиката на *ПА* са влезли в речниците на Франц Миклошич[21] и Измаил Срезневски[22].

В изданието се използват езиковите изследвания на архим. Амфилохий[23], П. Копко[24], някои палеографски и правописни наблюдения на Й. Поповски[25], както и най-доброто цялостно езиково проучване на най-ранния славянски препис, осъществено от Павлина Върбанова[26].

Ръкописът във Воскр. 30 перг. започва със слово от *Apophthegmata Patrum*, *Collectio anonyma*, № 59 (CPG 5561[27]; BHG 1445[28]). То е приписано тук на Йоан Златоуст. Единственият гръцки ръкопис в базата от данни *Pinakes*[29], в който се среща това слово, наред с извлечение от *Пандектите*, слова I-IV и XIX, е BNM gr. Z 494 от XIII в. Това е и единственият ми познат гръцки ръкопис, в който тези два текста се срещат заедно със стиховете на Григорий Богослов *Carmina moralia* (CPG 3035[30]). За съжаление не е и този стих, който е дописан в края на Воскр. 30 перг.[31]

За целите на изданието се използват атрибуциите на отделните части, поместени в гръцкото издание в *PG* 89, в славянското издание във *ВМЧ*[32], в различни изследвания[33], както и в съвременния руски превод[34].

---

[17] Върбанова 2011: 232. Вж. и Стойчев 2003.

[18] Амфилохий 1880б.

[19] Popovski 1999.

[20] Индекс на пълнозначните думи – Върбанова 2011: 255-345 (частичен); Върбанова 2015 (без страници, в електронния файл се съдържат само думите до буква П).

[21] Вж. напр. Miklosich 1862-1865.

[22] Срезневский 1893-1912.

[23] Амфилохий 1880а.

[24] Копко 1915.

[25] Popovski 1989a.

[26] Върбанова 2011.

[27] CPG 3: 85-86.

[28] BHG III: 200.

[29] Pinakes: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/69965/> (20.05.2023).

[30] CPG 2: 189-190.

[31] Mioni 1985: 307-318. В източнославянския препис е запазен стих 30.

[32] ВМЧ 1910: 1861-2183.

[33] Coterill 1884; Haidacher 1905; Paĭkevič 1956; Popovski 1989a; Szulc 2004; Върбанова 2006; Osinkina 2007; Върбанова 2011; Osinkina 2016.

[34] Доброцветова 2015.

Идеята на електронното издание е да представи паралелно славянския и гръцкия текст, като ги сегментира по еднакъв начин, снабди ги с идентификация на отделните пасажи и свърже думите от текста с речник.

Засега сайтът е оформен като съчетание главно от три части: 1. Обща информация за проекта заедно със съкращенията и издателската информация; 2. Самите текстове на *ПА*; 3. Речников отдел с връзки към търсене на лемата в текста и възможност за обратен гръцко-славянски индекс на словоформите.

Първият етап от подготовката за електронното издание включва сегментация на текста. Гръцкото издание разделя текста на отделни части според използвания ръкопис. Славянският текст, поместен във *ВМЧ*, има сходна сегментация. Изданието на Поповски разделя текста според срещаните главни букви в преписа, а след това отделя синтактичните цялости, като ги номерира. В електронното издание е избран по-различен подход. Текстът е разделен по глави (слова), както е в традиционните издания и в ръкописите. Всяко слово е оформено в две колони – славянски и гръцки текст. Всяко слово е обособено в отделен файл, който разделя изданието по следния начин:

```
<div type="sl"> ... </div>
<div type="gr"> ... </div>
```

Тук type със съответните стойности отделя славянския от гръцкия текст, като идеята е те да бъдат публикувани един до друг за целите на съпоставката им.

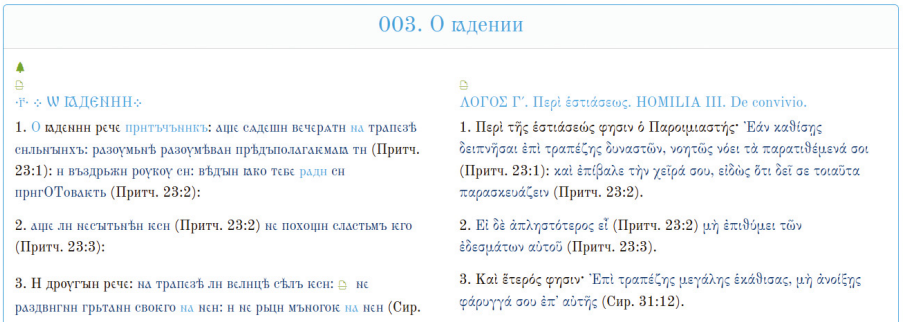

Фиг. 1: Общ вид на страницата.

На Фиг. 1 се вижда как графично се отбелязва началото на отделната страница в ръкописа, в случая в началото на словото на славянската и гръцката част. След цитатите се помества тяхната атрибуция в скоби.

В рамките на словата се оформят отделни части, които се разграничават както въз основа на гръцкия текст, така и въз основа на цитатите. Въвеждащите думи към цитатите съставят една цялост с тях. Напр.:

<ab xml:lang="cu" n="28" xml:id="PA25.28">и <quote type="OT" n="Сир. 38.20">не даждъ в печаль ср҃ца своего· нъ стави ѫ· помѧни послѣдънѧ еѩ:</quote> </ab> ...

<ab xml:lang="grc" n="28" xml:id="PA25.28g">Καὶ ἐπάγει· <quote type="OT" n="Сир. 38.20">Μὴ δώσεις λύπην τῇ καρδίᾳ σου, ἀλλὰ ἀπέστησον αὐτήν, μνὴσθητι τὰ ἔσχατα αὐτῆς</quote>. …

В този пример от слово 28 е дадена идентификация на славянския и на гръцкия текст (*PA* 25.28 и съответно *PA* 25.28g). Тя се използва за посочки към съответната част от текста. Въвежда се разграничение на езиците с помощта на атрибута xml:lang и се добавя номер на съответната част, в случая 28.

За цитатите се въвежда следната обща типологизация: *OT* – за цитати от Стария завет, *NT* – за Новия Завет и *p* – за цитати от светите отци. След това с помощта на XQuery може да се извърши индексация според типа на цитата.

Част	Текст	Документ
Притч.		
Притч. 10:22	блг(с)ннє гн҃є: на главѣ правьдьннчн	010. О скѫпости
Притч. 10:22	н нє прнложнтъ ++ сѧ ємоу печаль въ ср҃цн·	25. О печали
Притч. 10:6	бл҃гннє ї҃нєна главѣ правъдьнааго·	25. О печали
Притч. 10:6	Εὐλογία Κυρίου ἐπὶ κεφαλὴν δικαίου	25. О печали
Притч. 10:8	А клєвєтнвън оустънама· остръпьтаꙗ запьнєтъ сѧ·	29. О оклеветании
Притч. 10:8	ὁ δὲ ἄστεγος χείλεσιν σχολιάζων ὑποσκελισθήσεται	29. О оклеветании
Притч. 10:9	нжє ходнть прѣпрость: ходнть надѣѧ сѩ	010. О скѫпости
Притч. 10:9	Ὃς πορεύεται ἁπλῶς, πορεύεται πεποιθώς	010. О скѫпости
Притч. 11:17	дш҃н своєн благотворнть моужь мнлостнвъ	010. О скѫпости
Притч. 11:17	Τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἀγαθὸν ποιεῖ ἀνὴρ ἐλεήμων	010. О скѫпости
Притч. 11:21	сѣꙗн правъдоу: прнємєтъ мъздѫ вѣрънѫ	010. О скѫпости
Притч. 11:21	ὁ σπείρων διακαιοσύνην, λήψεται μισθὸν πιστοῦ	010. О скѫпости

Фиг. 2: Индексиране на части от Стария завет.

Фиг. 2 онагледява резултатите от идентификацията. В първата колона се помества идентифицираната част, във втората следва самият цитат на старобългарски и на гръцки, а третата е връзка към целия текст. В горната част на всяка колона има поле, в което може да се търси. Тук е даден пример с Притчи Соломонови.

Има възможност за направата на критически апарат, който се оформя като бележка:

```
… τὴν λύπην, καὶ μὴ λύπει<note>
            <app>
              <lem wit="#Ant">λύπει</lem>
                  <rdg wit="#PH">θλῖβε</rdg>
                 </app>
           </note> τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κατοικοῦν ἐν σοί· <note> …
```

Тук четенето в гръцкото издание на *ΠΑ* е λύπει, а в изданието на *Пастиря на Ерм* (*PH*, Pastor Hermae) е θλῖβε[35]. След това разночетенията се оформят като бележки в края на файла, срв. Фиг. 3:

```
[1] σοῦ ταύτην #Ant ] σεαυτοῦ #PH
[2] λύπει #Ant ] θλῖβε #PH
[3] τὸ κατοικοῦν ἐν σοί #Ant ] τὸ ἐν σοί κατοικοῦν #PH
[4] τῷ Θεῷ #Ant #L2 #E ] κατὰ σοῦ τῷ θεῷ #Ath2 κατὰ σοῦ τοῦ θεοῦ #Ath1 κατὰ σοῦ #A #E Dominum L1
[5] Ὁ γὰρ ἱλαρὸς #Ant ] Πᾶς γὰρ ἱλαρὸς #PH
[6] καὶ καταφρονεῖ #Ant ] καὶ ἀγαθὰ φρονεῖ καῖ καταφρονεῖ #PH
[7] ὅτι λυπεῖ #Ant ] πρῶτον μὲν πονηρεύεται ὅτι λυπεῖ #PH
[8] λοιπὸν #Ant ] λυπῶν το πνεῦμα τὸ ἅγιον #A #Ath1 #L2 #E om. L1
[9] μὴ ἐξομολογούμενον #Ant ] μὴ ἐντυγχάνων μὴδε ἐξομολογούμενος #Ath #L μὴ ἐπιτυγχάνων μὴδε ἐξομολογούμενος #A #E
[10] Κυρίῳ #Ant #A ] θεῷ #Ath LL
[11] Τοῦ γὰρ λυπηροῦ #Ant ] Πάντοτε γὰρ λυπηροῦ #PH
[12] om. #Ant ] Διατί, φημί, οὐκ ἀναβαίνει ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ἡ ἔντευξις τοῦ λυπουμένου; Ὅτι, φησίν PH
[13] Ἐγκάθηται γὰρ ἡ λύπη #Ant ] ἡ λύπη ἐγκάθηται #PH
[14] εἰς #Ant #Ath2 ] ἐπὶ #A
[15] πρὸς #Ant ] ἐπὶ #PH
[16] μεμιγμένος #Ant ] μεμιγμένα #PH
[17] Πνεύματος τοῦ ἁγίου #Ant ] ἁγίου Πνεύματος #PH
[18] Καλὸν οὖν ἐστιν ἀποβαλεῖν #Ant ] Καθάρισον οὖν σεαυτὸν ἀπὸ τῆς λύπης τῆς πονηρᾶς, καὶ ζήσῃ τῷ θεῷ· καὶ πάντες ζήσονται τῷ θεῷ, ὅσοι ἂν ἀποβάλωσιν #PH
```

Фиг. 3: Критически апарат.

Връзката към речника се оформя като отпратка, която съдържа както данни за основната славянска форма, така и нейното съответствие с гръцката дума на съответното място:

```
<rs type="dict" ref="#скрѣбьливъ" corresp=" λυπούμενος">скрѣбьливьи</rs>
```

Така оформен текстът отпраща към речника (type="dict"), където се открива основната форма на думата (скрѣбьливъ) и има гръц-

[35] Joly 1958.

ко съответствие λυπούμενος. От това маркиране на текста можем да извлечем гръцко-славянските съответствия на формите, срв. Фиг. 4:

λυπεῖσθαι	скрѣбѣти		1	25. О печали
λυπηρόν	скрѣбьлнвоу	Притч. 17:22	43	25. О печали
λυπούμενος	скрѣбълнвъи	Euagrius Ponticus. De octo spiritibus malitiae 11	11	25. О печали
Λυπούμενος	скрѣбьлнвъ	Euagrius Ponticus. De octo spiritibus malitiae 11	12	25. О печали

Фиг. 4: Гръцко-славянски съответствия.

Самата речникова статия има следната структура:

```
<entry xml:id="скръбьливъ">
<form type="lemma"><orth xml:lang="cu">скръбьливъ</orth></
form>
<gramGrp><iType value="full" xml:lang="cu">-ыи</iType>
<pos>adj.</pos></gramGrp>
<sense><def>отпаднал духом; печален, скърбящ</def>
<lbl>Притч. 17:22</lbl><lbl>Euagrius Ponticus. De octo spiritibus
malitiae 11</lbl>
<listBibl><bibl>Амфилохий 1880: 129;</bibl>
<bibl><ref target="http://gorazd.org/gulliver/?recordId=33478">SJS</
ref>: Притч. 17:22 (Григ. Зах.);</bibl> …
</listBibl>
<cit type="translation"><quote xml:lang="grc">λυπηρός</quote>
<bibl><ref target="https://lsj.gr/wiki/λυπηρός">LSJ</ref>
</bibl></cit>
<cit type="translation"><quote xml:lang="grc">λυπούμενος</quote>
</cit></sense>
<ref target="hits2.html?searchkey=скръбьливъ">Търсене</ref>
</entry>
```

Всяка речникова статия носи идентификация (xml:id="скръбьливъ"), последвана от елемента form, който може да има различни типове, но тук притежава характеристиката на лема (type="lemma") и на интернет страницата изглежда по следния начин: скрѣбьлнвъ. Всичко, което се отнася до граматическата характеристика, се помества в gramGrp (grammar group, граматическа характеристика). В случая е дадена информация за вида на изменението (iType, inflectional type) и частта на речта (pos, part of speech). Значението на лемата се помества в елемента sense: дефиницията (def), местата, където се среща (lbl,

label), преводът на друг език, в случая на гръцки (cit type="translation"), заедно с връзка към речник, достъпен в интернет (<ref target="https://lsj.gr/wiki/λυπηρός">LSJ (Gr)</ref>). Данните за това, къде се среща лексемата в славянските исторически речници, се представят като списък с библиографски препратки, с информация за наличието ѝ в изворите. Засега препратките включват специализираните речници върху *ПА*, старобългарския речник на *БАН*[36], *SJS*, *LPGL*[37], *МСДЯ*[38]. В бъдеще този списък ще бъде продължен[39]. Последната част е отпратка към търсене, която извиква търсещия модул на програмата (target="hits2.html?searchkey=скръбьливъ"), с други думи, казва „търси в текстовете всички форми на лемата „скръбьливъ“. Начинът на представяне на тази информация е илюстриран с Фиг. 5:

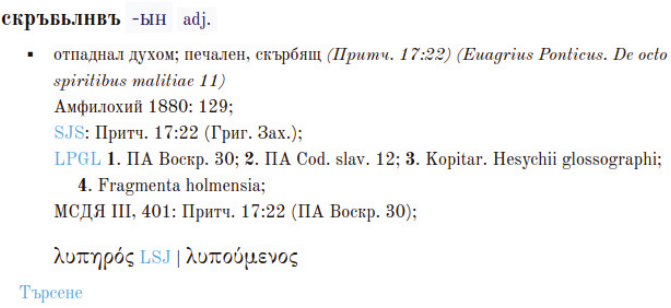

Фиг. 5: Речникова статия.

Ако се опитаме да търсим случаите, в които тази дума се открива в текстовете, ще получим резултат, подобен на представения във Фиг. 6:

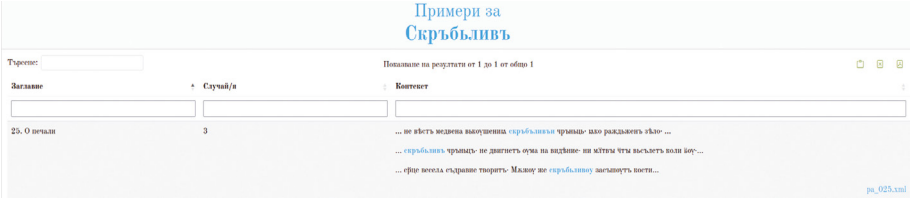

Фиг. 6. Резултати от търсене.

[36] <https://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_search/> (5.09.2023).
[37] Miklosich 1862-1865.
[38] Срезневский 1893-1912
[39] Например с речниците от сайта (Slav)DictHub. Durchsuchbare slawistische Wörterbücher <https://slavistik-portal.de/dicthub.html> (5.09.2023).

Възможно е и получаването на информация за значението на думата и нейното гръцко съответствие, без да се отива в речника, с поставяне на курсора на думата. Ако оформим думата по подобен начин, както в този пример: <rs type="dict" ref="#благословление" corresp="εὐλογία">блⷭгние</rs>, то в интернет ще се появи допълнителен екран, показан на Фиг. 7:

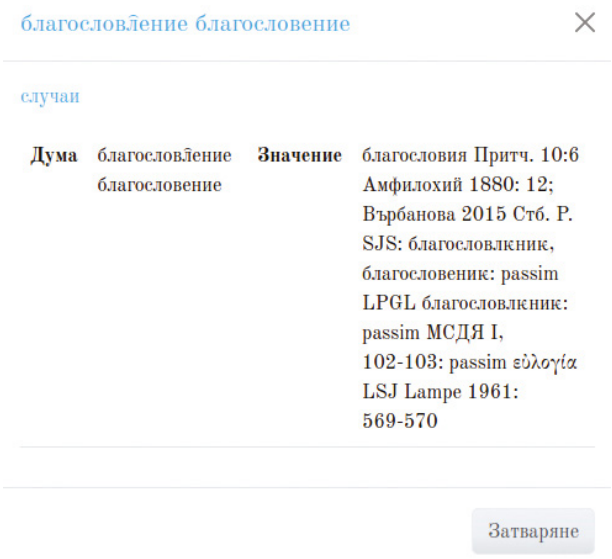

Фиг. 7: Данни за думата от корпуса.

Тук може да се прочете, че тази дума има две основни форми (благословенне и благословленне), с кратко описание на значението и мястото ѝ заедно с гръцко съответствие. Ако кликнем върху *случаи*, ще се потърсят формите на думата във всички текстове в базата от данни.

В изданието се предоставя възможност за няколко типа индексации на думите: 1. гръцко-славянски паралели в текстовете, където са изведени гръцки словоформи редом със славянските, посочени са дали са част от цитат и на кое място могат да се открият; 2. индекси на славянските и гръцките съответствия в речника по леми. Това е направено, за да може да читателят да получи обзор на цялата лексика в речника.

Лексикографска информация може да се види от секцията *Лексика* на сайта, както е показано на Фиг. 8:

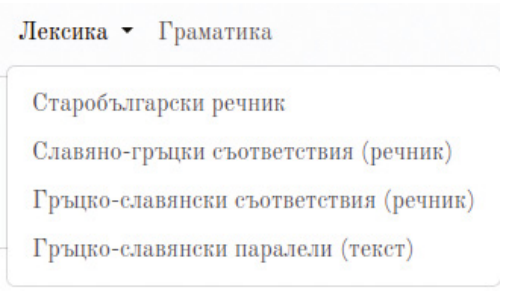

Фиг. 8: Секция *Лексика* на сайта.

Засега граматическата информация е ограничена до индексация на предлозите и задлозите в текста. За целта се използва схемата за XML анотация, изработена от Цветана Димитрова[40]. Приложена в средата на модела на Text Encoding Initiative (TEI), тя се състои от стойности в два атрибута на елемента w (word, дума) – pos (part of speech, част на речта) и msd (morphosyntactic description, морфосинтактично описание). В първия се въвеждат съкращения на класовете и, когато е необходимо, подкласовете на съответната форма. В случая с предлозите и задлозите те са съответно PP и PZ. Атрибутът msd се отнася до подробната морфосинтактична характеристика на формата, като клас, подклас, род, число, падеж, степен, форма (например за прилагателите и числителните), лице, вид и време на глагола и др. Стойностите се състоят от низ от 15 части, всяка от които има точно определено място[41]. В случая със задлозите тази характеристика има следната форма: msd="P:Z:-:-:G:-:-:-:-:-:-:-:-:-:-". Всяка характеристика се разграничава тук с двуеточие, като петият слот е винаги зает с падежната форма. Частите, които не участват в характеристиката, се означават с късо тире. Така оформено маркирането ни позволява да индексираме съдържанието чрез технологията XQuery. За намирането на задлозите в текста тази функция изглежда така:

```
declare function app:zadlog ($node as node(), $model as map(*)) {
  for $item in collection($app:editions)
  for $title in $item//tei:titleStmt/tei:title
```

[40] Dimitrova 2008.

[41] Подробен списък вж. у Dimitrova 2008: 266-269.

```
for $loc in $item//tei:ab
for $w in $loc//tei:w
for $praep in $w[@pos='PZ']
for $msd in $praep[@msd="P:Z:-:-:G:-:-:-:-:-:-:-:-:-:-:-"]
        return
            <tr><td><span lang="cu">{$praep/text()}</span></td>
                <td>{data($loc/@n)}</td>
                    <td><a href="{app:hrefToDoc($title)}">{$title//
  text()}</a></td> </tr>}
```

Този код може да се „преведе“ по следния начин: за всеки файл ($item) в директорията editions ($app:editions) намери заглавието ($title), обърни се към дяловете от текста ($loc) и отделните думи ($w). В тях избери частите на речта (в случая $praep) и тяхната морфологична характеристика (@msd). Върни резултата (return) под формата на ред в таблица (tr, table row), която се състои от три колони (td, table data cell) – в първата е самата форма, във втората – номерът на сегмента в текста, а в третата – отпратка във файла. Резултатът може да се види на Фиг. 9:

Задлог	Място	Документ
радн	1	003. О чадении
радн	13	003. О чадении
радн	54	25. О печали

Фиг. 9: Индексиране на задлози.

Подобно маркиране, макар и да почива на съвременните тенденции при компютърната лингвистична анотация, се извършва засега ръчно. Този подход в бъдеще ще бъде заменен със специализиран анотационен софтуер като този, използван от проектите PROIEL и TOROT[42].

Електронното издание използва кратка информация за цитираната литература и източниците. Една част от тях е оформена като библиографска информация с връзки в интернет. Самото цитиране е с кратка форма и посочки, напр.:

[42] The PROIEL Treebank. A dependency treebank for ancient Indo-European languages <https://github.com/proiel> (5.09.2023); The TOROT Treebank <https://torottreebank.github.io> (5.09.2023). Вж. и Eckhoff, Berdicevskis 2015.

Зогр.: Зографско евангелие / Codex Zographensis. Jagić 1879. Електронни издания: Lindstedt 2006 (Corpus Cyrillo-Methodianum Helsingiense); Gippert 2010 (Project Titus); Уикитека; Снимки: Интернет-ресурс «Зографское Евангелие» (РНБ).

Фиг. 10: Цитиране на източници.

Тук електронните публикации са връзки към съответните места в интернет, а цитираното издание (Jagić 1879) отпраща към споделена библиографска база данни Repertorium на софтуера Zotero[43].

Целият сайт използва шрифт, който почива на технологията OpenType. Тази технология позволява на един и същи адрес в Unicode таблицата да съществуват различни форми на една и съща буква. По този начин в рамките на един шрифт букви като *а* или *и* могат да имат различен вид и по този начин да разграничават отделните етапи в развитието на писмото[44]. Шрифтът, използван на сайта, е Old Standard. Начинът за неговата употреба е следният. Без допълнителни стилови особености е съвременната кирилица и латиница. При стиловото оформление на сайта това е означено като правило на CSS, например:

```
:lang(bg) {font-feature-settings[45]: normal;}
```

При старата кирилица се използват две стилови разновидности: ss14 и ss15. Те променят облика на букви, като *а*, *и*, *н*, *щ* с по-старинни варианти. Начинът на включването им е следният:

```
:lang(cu)  {font-family:'Old Standard'; font-feature-settings: 'ss14', 'ss15'; font-size: 1.30em;}
```

[43] <https://www.zotero.org/groups/2914523/repertorium/library> (10.06.2023). Тази група е със свободен достъп и с възможност много хора да участват в нейното допълване и редактиране.

[44] Технологията е стандарт на Международната организация по стандартизация, ISO/IEC 14496-22, с който можете да запознаете и изтеглите от страницата на ISO – Publicly Available Standards <https://standards.iso.org/ittf/PubliclyAvailableStandards/> (10.09.2023).

[45] font-feature-settings е свойство на CSS за контрол на разширените типографски функции в OpenType шрифтове, вж. напр. <https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Web/CSS/font-feature-settings> (10.09.2023).

Този отрязък от CSS файла форматира всички места със означение cu[46] да бъдат с шрифта Old Standard, като използват указаните стилови варианти и изобразят текста по-голям.

По същия начин е оформен и гръцкият текст:

```
:lang(grc) {font-family:'Old Standard'; font-feature-settings: 'ss05'; font-size: 1.30em;}
```

Тук стиловият вариант (ss05) ни позволява да употребяваме алтернативни форми на букви като θ или β[47].

Текстове са оформени с помощта на езика за маркиране XML, трансформират се в електронни страници за публикуване (HTML) с помощта на скриптове (XSLT) и се търсят и индексират с езика за заявки XQuery. Цялата информация се публикува с помощта на базата от данни eXist.

Всички софтуерни приложения, използвани в проекта, са безплатни и с отворен код. Отделните текстове по проекта могат да бъдат изтеглени и използвани, при условие, че се цитира и упомене сайтът на проекта <https://slav.uni-sofia.bg/exist/apps/pa/pages/index.html>[48].

Съкращения

ВМЧ	Велики чети минеи
Воскр. 30 перг.	Ръкопис Воскр. 30 перг., XI в., ГИМ, Москва, сбирка на Воскресенския манастир
ГИМ	Държавен исторически музей, Москва
НБКМ	Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
РГБ	Руска държавна библиотека, Москва

[46] Според класификацията на стандарта ISO 639-2 под това съкращение са наименования на езиците Church Slavic, Old Slavonic; Church Slavonic, Old Bulgarian, Old Church Slavonic. Вж. напр. <https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_ISO_639-2_codes> (10.09.2023).

[47] Документацията за шрифта може да се прочете на <https://www.ctan.org/tex-archive/fonts/oldstandard/doc> (10.09.2023).

[48] За повече уточнения вж. <https://slav.uni-sofia.bg/exist/apps/pa/pages/imprint.html> (10.06.2023).

Син. 989	Ръкопис Син. 989, ср. XVI в., ГИМ, Москва[49]
Син.	Сбирка на Синодалната библиотека, ГИМ, Москва
Тр. 12	Ръкопис от XII-XIII в., разделен на две части в РГБ – Сбирка на Троице-Сергиевската лавра (ф. 304/I), № 12 и Сбирка на Ундолски (ф. 310), № 963[50]
BNM	Национална библиотека Марчана (Biblioteca Nazionale Marciana), Венеция, Италия

Литература

Bardenhewer 1910: Bardenhewer, O. Patrologie. Freiburg i. Br.: Herder, 1910. <https://archive.org/details/patrologie1910bard/mode/2up> (10.06.2023).

Bardenhewer 1932: Bardenhewer, O. Geschichte der altchristlichen Literatur. Bd. 5. Die letzte Periode der altkirchlichen Literatur, mit Einschluss des ältesten armenischen Schrifttums. Freiburg i. Br.: Herder, 1932. <https://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/publicdomain/content/titleinfo/6449353> (10.06.2023).

Bardy 1937: Bardy, G. Antiochus. – In: Viller, Marcel et all. (éd.). Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et Histoire. T. 1 (Aa – Byzance). Paris: Gabriel Beauchesne et ses fils, 1937, 701-702. <https://archive.org/details/dictionnaire-de-spiritualite-tome-04.2-esp-ez/Dictionnaire%20de%20Spiritualit%C3%A9%20tome%2001%20%28A-B%29/mode/2up> (10.06.2023).

BHG: Halkin, Fr. Bibliotheca hagiographica Graeca. Tome III. Supplément, Appendices et Tables. 3ème édition mise à jour et considérablement augmentée. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.

Coterill 1884: Coterill, J. M. Modern Criticism and Clement's Epistles to Virgins, or their new Version newly discovered in Antiochus Palaestinensis. Edinburg: T. & T. Clark, 1884. <https://archive.org/details/moderncriticismc0000cott/page/n5/mode/2up> (12.05.2023).

CPG: Clavis Patrum Graecorum. T. 2. Ab Athanasio ad Chrysostomum. Cura et studio Mavritii Geerard. (Corpus Cristianorum). Turnhout:

[49] ВМЧ 1910; Протасьева 1970: № 787. <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178439> (10.06.2023).

[50] Popovski et. al. 1988; Ундольский, Викторов 1870. Ръкописът е достъпен на сайта на Ръкописния отдел на РГБ <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-12> (10.06.2023).

Brepols, 1974; T. 3. A Cyrillo Alexandrino ad Iohannem Damascenum. Cura et studio Mavritii Geerard. Editio secunda anastatica addendis locupletata a J. Noret. (Corpus Cristianorum). Turnhout: Brepols, 2003.

Dimitrova 2008: Dimitrova, T. The Old Bulgarian Noun Phrase: Towards an Annotation Specification. PhD Thesis. Trondheim: NTNU, 2008. <10.13140/RG.2.1.3187.6084> (10.06.2023).

Duc 1624: Duc (Ducaeus), F. du. Bibliotheca veterum patrum. T. 1. Paris: Compagnie de la Grand-Navire, 1624, 1019-1252. <https://books.google.bg/books?id=URCWmuBtkikC> (15.05.2023).

Eckhoff, Berdicevskis 2015: Eckhoff, H. M., Berdicevskis, A. Linguistics vs. digital editions: The Tromsø Old Russian and OCS Treebank. – Scripta & e-Scripta 14-15, 2015, 9-25.

Haidacher 1905: Haidacher, S. Nilus-Exzerpte im Pandektes des Antiochus. – Revue bénédictine 22, 1905, 244-250.

Jagić 1879: Jagic, V. Quattor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Berolini: Apud Weidmannos, 1979.

Joly 1958: Joly, R. Hermas. Le Pasteur. Introduction, text critique, traduction et notes. (Sources Chrétiennes 53). Paris: Les éditions de CERF, 1958.

Krumbacher 1897: Krumbacher, K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453). 2. Aufl. München: C. H. Beck, 1897.

LSJ: Liddell, Scott, Jones. Ancient Greek Lexicon. <https://lsj.gr/> (10.06.2023).

Mioni 1985: Mioni, E. Bibliothecae Diui Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. Vol. 2: Thesaurus Antiquus. Codices 300-625. Roma: Libreria dello Stato, 1985.

Nachtigal 1942: Nachtigal, R. Eucholgium Sinaiticum, starocerkovnoslovanski glagolski spomenik. II del. Text s komentarjem s prilogo posnetka prvega lista odlomka sinajskega služebnika. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1942.

Osinkina 2007: Osinkina, L. The textual history of Ecclesiastes in Church Slavonic. PhD Thesis. Oxford University, 2007, 156-166. <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:105639ae-dbd0-49bb-a7aa-f36bac2ee221> (12.05.2023).

Osinkina 2016: Osinkina, L. Quotations from Ecclesiastes in Church Slavonic texts. – Studi Slavistici 13, 2016, 349-367.

Paňkevič 1956: Paňkevič, I. Malí Proroci v Antiochových Pandektech z r. 1307. – Slavia 25/3, 1956, 386-393.

PG 89: Migne, J.-P. (ed.) Patrologia cursus completus. Series Graeca. T. 89. Paris: s.e., 1865.

Popovski et. al. 1988: Popovski J., Thomson Fr., Veder W. The Troickij sbornik. – Polata knigopisnaia 21-22, 1988, 64-157. <https://kb.osu.edu/handle/1811/28618> (12.05.2023).

Popovski 1989a. Die Pandekten des Antiochus Monachus. Slavische Übersetzung und Überlieferung. PhD Thesis. Universiteit van Amsterdam, 1989.

Popovski 1989b: Popovski, J. The Pandects of Antiochus: Slavic Text in Transcription. – Polata knigopisnaia 23-24, 1989, 1-202. <https://kb.osu.edu/handle/1811/6418> (12.05.2023).

Popovski 1999: Popovski, J. Indices to the Pandects of Antiochus Monachus. – Polata knigopisnaia 31-32, 1999, 19-237. <https://kb.osu.edu/handle/1811/6422> (12.05.2023).

Raleva 2002: Raleva, Tzv. Pandects of Antioh. <https://www.hf.ntnu.no/SofiaTrondheimCorpus/ index2.html> (10.06.2023).

Szulc 2004: Szulc, A. Бележки върху флективните форми в псалтирните цитати в Пандектите на Антиох от Варшава. – Palaeobulgarica 28/2, 2004, 89-97.

Miklosich 1862-1865: Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae: Braumueller, 1862-1865.

Tilmanus 1543: Tilmanus, G. Pandectes Scripturae divinitus inspiratae sancti patris Antiochi ... Paris: J. Kerver, 1543.

SJS: Slovník jazyka staroslověnského. T. 1-3. Hlavní redaktor Josef Kurz. Praha: Academia, 1966–1982; T. 4. Hlavní redaktorka Zoe Hauptová, Praha: Academia, 1997. T. 5 Addenda et corrigenda ad Volumen I. Hlavní redaktoři Zoe Hauptová, Vaclav Konzal, Štefan Pilát. Praha: Academia, 2010–2016. [дигитална версия GORAZD: The Old Church Slavonic Digital Hub <http://gorazd.org/?q=en/node/21>].

Амфилохий 1880а: Амфилохий, архим. Исследование о Пандекте Антиоха XI века, находящемся в Воскресенской Новоиерусалимской библиотеке. Москва: Тип. Кудрявцевой, 1880 [Amfilohij, arhim. Issledovanie o Pandekte Antioha XI veka, nahodjaŝemsja v Voskresenskoj Novoierusalimskoj biblioteke. Moskva: Tip. Kudrjavcevoj, 1880] <http://unilib-dspace.nasledstvo.bg/xmlui/handle/nls/34178> (12.05.2023).

Амфилохий 1880б: Амфилохий, архим. Словарь из «Пандекта» Антиоха XI века Новоиерусалимской Воскресенской библиотеки. Москва: Типография бывш. А. В. Кудрявцевой, 1880 [Amfilohij, arhim. Slovarʹ iz «Pandekta» Antioha XI veka Novoierusalimskoj Voskresenskoj biblioteki. Moskva: Tipografija byvš. A. V. Kudrjavcevoj, 1880] <http://www.e-heritage.ru/Catalog/ShowPub/5858> (12.05.2023).

Амфилохий, Срезневский 1858: Амфилохий, архим., Срезневский, И. И. Выписки из списка «Пандекта» Антиохова XI в. – Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук 7, 1858, 41-47, 147-155 [Amfilohij, arhim., Sreznevskij, I. I. Vypiski iz spiska «Pandekta» Antiohova XI v. – Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imp. Akademii nauk 7, 1858, 41-47, 147-155].

Бодянский 1913: Пандект монаха Антиоха: По рукописи XI в., принадлежащей Воскресенскому монастырю. Под набл. О. М. Бодянского. Москва: Синодальная типография, 1913 [Pandekt monaha Antioha: Po rukopisi XI v., prinadležaŝej Voskresenskomu monastyrju. Pod nabl. O. M. Bodjanskogo. Moskva: Sinodalʹnaja tipografija, 1913].

Буланин 1987: Буланин, Д. М. Пандекты Антиоха – В: Лихачев, Д. С. (ред.). Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. XI – первая половина XIV в. Ленинград: Наука, 1987, 290-292 [Bulanin, D. M. Pandekty Antioha – V: Lihačev, D. S. (red.). Slovarʹ knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi. Vyp. 1. XI – pervaja polovina XIV v. Leningrad: Nauka, 1987, 290-292] <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4474> (12.05.2023).

Василик 2008: Василик, В. В. Антиох. – В: Православная энциклопедия. Т. 2. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2001, с. 499. [Vasilik, V. V. Antioh. – V: Pravoslavnaja ènciklopedija. T. 2. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaja ènciklopedija», 2001, s. 499] <https://www.pravenc.ru/text/115742.html> (10.06.2023).

Велковска, Паренти 2005: Велковска, Е., Паренти, С. Една молитва „за болни“ в Синайския Евхологий. – Старобългарска литература 33-34, 2005, 154-166 [Velkovska, E., Parenti, S. Edna molitva „za bolni“ v Sinajskija Evhologij. – Starobălgarska literatura 33-34, 2005, 154-166].

ВМЧ 1910: Великие минеи четии собранные Всероссийским митрополитом Макарием. Вып. 13, тетрадь 1. Декабрь, день 24. Москва: Синодальная типография, 1910, 1864-2183. [Velikie minei četii sobrannye Vserossijskim mitropolitom Makariem. Vyp. 13, tetrad′ 1. Dekabr′, den′ 24. Moskva: Sinodal′naja tipografija, 1910, 1864-2183] <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/25369/dec-13-1.pdf> (12.05.2023).

Върбанова 2006: Върбанова, П. Повтарящите се евангелски цитати в Пандектите на Антиох. – Преславска книжовна школа 9, 2006, 135-158 [Vărbanova, P. Povtarjaštite se evangelski citati v Pandektite na Antioh. – Preslavska knižovna škola 9, 2006, 135-158] <https://drive.google.com/file/d/1wZ3cgxYfhNokGcyfXeIRk0MsZZFZXfwq/view> (12.05.2023)].

Върбанова 2011: Върбанова, П. Славянският превод на Пандектите на Антиох. Езикови аспекти. Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Велико Търново: Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, 2011 [Vărbanova, P. Slavjanskijat prevod na Pandektite na Antioh. Ezikovi aspekti. Disertacionen trud za prisăždane na obrazovatelnata i naučna stepen „doktor“. Veliko Tărnovo: Velikotărnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2011].

Върбанова 2015: Върбанова, П. Речник-индекс на Пандектите на Антиох [Vărbanova, P. Rečnik-indeks na Pandektite na Antioh] <https://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/8-archive?download=32:dict-index> (2.06.2023).

Доброцветова 2015: Преподобный Антиох Монах. Всеобемлющее собрание (Пандекты) боговдохновенных Святых Писаний. Перевод, комментарии П. К. Доброцветова. Редакция перевода Д. Е. Афиногенова. Москва: Сибирская Благозвонница, 2015 [Prepodobnyj Antioh Monah. Vseobemluščee sobranie (Pandekty) bogovdohnovennyh Svjatyh Pisanij. Perevod, kommentarii P. K. Dobrocvetova. Redakcija perevoda D. E. Afinogenova. Moskva: Sibirskaja Blagozvonnica, 2015].

Жуковская и др. 1984: Жуковская, Л. П., Тихомиров, Н. Б., Шеламанова, Н. Б. (ред.) Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в СССР (XI-XIII вв.). Москва: Наука, 1984 [Žukovskaja, L. P., Tihomirov, N. B., Šelamanova, N. B. (red.) Svodnyj katalog slavjano-russkih knig, hranjašihsja v SSSR (XI-XIII vv.). Moskva: Nauka, 1984].

Копко 1915: Копко, П. Исследование о языке Пандектов Антиоха XI в. – Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук 20/3, 1915, 139-216; 20/4, 1915, 1-92 [Kopko, P. Issledovanie o jazyke Pandektov Antioha XI v. – Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk 20/3, 1915, 139-216; 20/4, 1915, 1-92] <http://feb-web.ru/feb/izvest/1915/04/154-001.htm> (12.05.2023).

Милтенова, Павлова 2003: Милтенова, А., Р. Павлова. Пандекти. – В: Грашева, Л. (гл. ред.) Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2003, 61-66 [Miltenova, A., R. Pavlova. Pandekti. – V: Graševa, L. (gl. red.) Kirilo-Metodievska enciklopedija. T. 3. Sofia: Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2003, 61-66].

Пентковская 2005: Пентковская, Т. Пандекты Антиоха в славянском и арабском переводе: опыт сопоставительной характеристики. – Преславска книжовна школа 8, 2005, 270-281 [Pentkovskaja, T. Pandekty Antioha v slavjanskom i arabskom perevode: opyt sopostavitel′noj harakteristiki. – Preslavska knižovna škola 8, 2005, 270-281].

Прокопенко 2005: Прокопенко, Л. В. Проложная редакция Пандект Антиоха. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики 3, 2005, 84-85 [Prokopenko, L. V. Proložnaja redakcija Pandekt Antioha. – Drevnjaja Rus′. Voprosy medievistiki 3, 2005, 84-85].

Протасьева 1970: Протасьева, Т. Н. Описание рукописей Синодального собрания (не вошедшие в описание А. В. Горского и К. И. Невоструева). Москва: Главное архивное управление при совете министров СССР, 1970 [Protas′eva, T. N. Opisanie rukopisej Sinodal′nogo sobranija (ne vošedšie v opisanie A. V. Gorskogo i K. I. Nevostrueva). Moskva: Glavnoe arhivnoe upravlenie pri sovete ministrov SSSR, 1970].

Стойчев 2003: Стойчев, Ст. Новозаветната лексика в старобългарския превод на Пандектите на монаха Антиох – Преславска книжовна школа 7, 2003, 117-126. [Stojčev, St. Novozavetnata leksika

v starob″lgarskija prevod na Pandektite na monaha Antioh – Preslavska knižovna škola 7, 2003, 117-126]. <https://drive.google.com/file/d/1EKHpSa4zhlaPmRSTXfSJCRx24kiTurkv/view> (12.05.2023).

Срезневский 1893-1912: Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского по письменным памятникам. Т. 1 (А– К), 1893; Т. 2 (Л – П), 1902; Т. 3 (Р – ѦА и дополнения), 1912. Санкт-Петербург: Типография Имп. Акад. наук [Sreznevskij, I. I. Materialy dlja slovarja drevnerusskogo po pis′mennym pamjatnikam. T. 1 (A– K), 1893; T. 2 (L – P), 1902; T. 3 (R – ѦA i dopolnenija), 1912. Sankt-Peterburg: Tipografija Imp. Akad. nauk].

Ундольский, Викторов 1870: Ундольский, В. М., А. Викторов. Славяно-русские рукописи В. М. Ундольского, описанныя самим составителем и бывшем владельцем собрания с № 1-го по 579-й. С приложением Очерка собрания рукописей В. М. Унодльского в полном составе. Москва: Университетская типография, 1870 [Undol′skij, V. M., A. Viktorov. Slavjano-russkie rukopisi V. M. Undol′skogo, opisannyja samim sostavitelem i byvšem vladel′cem sobranija s № 1-go po 579-j. S priloženiem Očerka sobranija rukopisej V. M. Unodl′skogo v polnom sostave. Moskva: Universitetskaja tipografija, 1870]. <https://dspace.spbu.ru/handle/11701/34004> (12.06.2023).

Цонев 1910: Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. София: Държавна печатница, 1910 [Conev, B. Opis na răkopisite i staropečatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. T. 1. Sofia: Dăržavna pečatnica, 1910].

Цонев 1923: Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. София: Държавна печатница, 1923 [Conev, B. Opis na slavjanskite răkopisi v Sofijskata narodna biblioteka. T. 2. Sofia: Dăržavna pečatnica, 1923].

Чистякова 2016: Чистякова, М. В. Предварительный сводный каталог церковнославянских проложных текстов. Т. 2: Октябрь. Вильнюс: Институт литовского языка, 2016 [Čistjakova, M. V. Predvaritel′nyj svodnyj katalog cerkovnoslavjanskih proložnyh tekstov. T. 2: Oktjabr′. Vil′njus: Institut litovskogo jazyka, 2016].

Чистякова 2021а: Чистякова, М. Пандекты Антиоха в церковнославянском Прологе (на материале чтений первого полу-

годия) – Slavistica Vilnensis 66/2, 2021, 10-27 [Čistjakova, M. Pandekty Antioha v cerkovnoslavjanskom Prologe (na materiale čtenij pervogo polugodija) – Slavistica Vilnensis 66/2, 2021, 10-27. <https://www.journals.vu.lt/slavistica-vilnensis/article/view/25113> (12.05.2023).

Чистякова 2021б: Чистякова, М. Поучения из Пандектов Антиоха в Прологе: указатель инципитов. – Slavistica Vilnensis 66/2, 2021, 141-150 [Čistjakova, M. Poučenija iz Pandektov Antioha v Prologe: ukazatel′ incipitov. – Slavistica Vilnensis 66/2, 2021, 141-150]. <https://www.journals.vu.lt/slavistica-vilnensis/article/view/25301> (12.05.2023).

Електронни ресурси

(Casscading Style Sheets). <https://www.w3.org/Style/CSS/> (10.09.2023).

(A NoSQL Document Database and Application Platform). <https://exist-db.org/> (10.06.2023).

(HyperText Markup Language). <https://html.spec.whatwg.org/> (10.06.2023).

(The Old Standard font family). <http://git.robertalessi.net/oldstandard/about/> (10.06.2023).

ISO/IEC 14496-22:2019 Information technology – Coding of audio-visual objects – Part 22: Open Font Format. <https://www.adobe.com/bg/products/type/opentype.html> (10.06.2023).

(Pinakes / Πίνακες – Textes et manuscrits grecs). <https://pinakes.irht.cnrs.fr/> (20.05.2023).

(Text Encoding Initiative Guidelines). <https://tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/index.html> (10.06.2023).

Unicode standard. <https://home.unicode.org/> (10.06.2023).

(Extensible Markup Language). <https://www.w3.org/XML/> (10.06.2023).

(Xquery. An XML Query Language). <https://www.w3.org/TR/xquery-31/> (10.06.2023).

(Extensible Stylesheet Language for Transformations). <https://www.w3.org/TR/xslt/> (10.06.2023).

Your personal research assistant. <https://zotero.org> (10.06.2023).

***Pandects of Antioch*. Electronic Readings**

Abstract: The article is devoted to the electronic edition of the Medieval Slavic text of *Pandects of Antiochus.* Brief information about the text is presented along with scholarly literature on it. The discussion revolves around the textual segmentation, the parallel representation of the Greek and the Slavic texts, the visualization of the biblical parts and the links between the corpus and the dictionary. The capabilities of the technologies for connecting the corpus and the dictionary and for indexing and presenting the separate parts of each of the texts, are also illustrated. The project can be visited at: <https://slav.uni-sofia.bg/exist/apps/pa/pages/index.html.>

Keywords: *Pandects of Antioch*; electronic edition; parallel Slavic and Greek text; glossary.

Prof. Andrej Bojadžiev, PhD
Sofia University St. Kliment Ohridski
aboy@uni-sofia.bg

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.21

Digital Processing of Patristic Texts in Croatian Glagolitic Breviaries[1]

Andrea Radošević
Old Church Slavonic Institute

Sažetak: U hrvatskoglagoljskim brevijarima nastalim između 14. i 16. st. nalaze se brojne homilije, sermoni, traktati i komentari svetoga Augustina, Ambrozija, Grgura Velikoga, Origena, Jeronima, Ivana Zlatoustoga i dr. U Staroslavenskom institutu njihovo se detaljno i usporedno istraživanje provodi pomoću dviju integriranih digitalnih baza. Tablični prikaz rezultata u bazi *bib.stin.hr* omogućuje brzu usporedbu transmisije homilija u glagoljskim liturgijskim knjigama. Njihove jezične sličnosti i razlike, kao i osnovni paleografski opis, nalazi se u bazi *beram.stin.hr* koja je razvijena u sklopu Znanstvenog centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo. Cilj rada je predstaviti doprinos navedenih dviju digitalnih baza u daljnjim istraživanjima patrističkog korpusa hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga.

Ključne riječi: digitalno procesuiranje; glagoljski brevijari; patristički tekstovi; digitalne baze.

Digital processing in Old Church Slavonic Institute

Digital processing at the Old Church Slavonic Institute began in 2007. It was mainly carried out under the project *Glagolitic palaeography* and was among the first of its kind in Croatian medievalist and Slavic studies.[2] The digitisation in general included creation of different

[1] This work has been supported in part by Research Centre of Excellence for Croatian Glagolitism and by Croatian Science Foundation under the project project number IP-2019-04-3797.

[2] The statement that the medievalists were "often early adopters of the digital humanities" perfectly applies to Croatian humanities. Birnbaum, Bonde, Kestemont 2017: S2.

digital databases[3] following the collection, analysis and transfer of already existing analogue data.[4] All digital databases are housed on the Institute's platforms specially developed by Antonio Magdić, who in 2014 also created the database *beram.stin.hr* that should become the first interdisciplinary model for researching Croatian Glagolitic liturgical books.[5] The Institute's other interdisciplinary model is being developed under the Croatian Science Foundation project *An Interdisciplinary Approach to the Croatian Glagolitic Missal on the Example of the Novak Missal* (2020-2024). The main task is the digital processing of the Missal in XML, which includes tagging its structure and content.[6]

1.1. Database *Bibliography of Glagolitic Missals and Breviaries Readings*

In this paper the focus is put on processing the patristic texts in two digital databases. The older digital database *Bibliography of Glagolitic Missals and Breviaries Readings* (*bib.stin.hr*) has been developed since 2007 under the Institute's two projects (*Glagolitic palaeography* and *European and Croatian Literature of the Middle Ages*). It has been used for years to conduct research into the translation of specific Biblical books, identification of longer and shorter Biblical readings, the reconstruction of the Croatian Glagolitic Bible; linguistic, liturgical, and literary historical studies; determining the representation of saint services in sanctorales etc.[7]

---

[3] Digital databases are one of the ten main modes of operation in digital humanities (Paole 2017, according to Tomić, Gruznov 2023: 491).

[4] See Bordalejo 2018 for more information about the relationship between analogue and digital mode.

[5] Here we will mention several of the Institute's databases developed by Antonio Magdić: 1) *Izvori,* representing the original concept of the model of input, description, browsing, digitalizing and storing Glagolitic sources (manuscript, incunabula, printed book, inscription); 2) *Minijature,* containing the list of miniatures from Glagolitic liturgical books; 3) *Bibliography of Glagolitic Missals and Breviaries Readings* etc. For more information about the Institute's digital project, see Čunčić, Magdić 2008; Mokrović, Magdić 2009; Radošević, Magdić 2009; Magdić 2015; Mokrović 2021.

[6] Kuhar, Košćak, Renhart 2021; Požar, Radošević 2024 (in print). Digital processing is carried out at three levels: euchological formularies, liturgical units and other elements (Biblical readings, hymns, ritual texts).

[7] Bakmaz 2010; Čunčić 2010: 73-100; Badurina Stipčević 2016; Станковска 2019; Šimić, Vela 2021; Šimić 2022.

It represents a digital transfer of analogue data from the older analytical bibliography that was created in the Institute during the last decades of the 20th century, based on the readings (Scripture, sermons, homilies, hymns, sequences, ritual texts, apocrypha etc.) from sixty-four Croatian Glagolitic missals, breviaries, and several fragments.[8] In the analytical bibliography the focus was centred around the information on a particular reading, while all the other information (the year and place of creation, various palaeographic, philological and other descriptions) is missing. The analytical bibliography is written on 32,000 catalogue cards. An average card contains several rubrics: an abbreviation of the manuscript, page number, reading title, the position (if the reading refers to Scripture), the genre or type of text (sermon, homily, hymn), *thema* (the incipit if it refers to patristic texts); date of a particular Saint's feast; the group or the part of the liturgical books to which the reading belongs (*Temporale, Sanctorale, Communale*).

The intention of the digital transfer was to improve, speed up and facilitate the research of Glagolitic liturgical books, and finally to produce a database that will be useful to different researcher profiles and needs. We find numerous advantages of transferring the data from analogue to digital environment: 1) contextualization; 2) comparisons of readings by setting different parameters; 3) speed in obtaining data; 4) easier detection of rare readings in the tabular view; 5) statistics; 6) multiple search options, 7) tabular format of displaying results.

The migration of analogue data into the digital environment included the reimagining of the content, setting different parameters in order to provide a tabular overview. Several main interconnected sections were designed: card, manuscript, reading titles, groups, types and few others. The section Card contains all the data that had been written in the analytical bibliography. While the information about page numbers and positions of Biblical readings is filled out separately each time, other pieces of information are selected in menus composed of a list of manuscripts, type of text, groups and titles. In the last three menus mentioned above, all the names are written in Latin, Contemporary Standard Croatian and Old Church Slavonic languages.

[8] Radošević, Magdić 2009.

The Manuscript section contains the name of the manuscript, and two rubrics with the links to the Institute's other two databases: 1) *izvori.stin.hr* and 2) *beram.stin.hr*. The first one called *Izvori* contains detailed information on every Glagolitic source (manuscripts, fragments, printed books, stone inscriptions) together with the list of all of its different copies including the digital one.[9] The other one called *Online copies* refers to the digital transliteration of the source processed in the *beram.stin.hr* database. This section was added during the integration of databases.

The Bibliography database (*bib.stin.hr*) has been designed to provide the possibility of searching Glagolitic corpora according to different combinations of parameters, as well as to provide a variety of result displays. The search form consists of several parameters: keyword, title, group, manuscript(s), type of text, page range, the chapter and verse number of the Bible reading.

The important novelty of the database is a tabular display that includes a special algorithm which, within the given breviaries/missals, adds up the scope of Biblical readings (sums up the readings of a certain book of the Bible by the corresponding chapter number). It was designed for the needs of the reconstruction of the Old Church Slavonic Bible.[10]

In this, as well as in the Institute's other databases, emphasis has been put on the visualisation of data by using different colours and result displays. The tabular format employs a variety of colours. Below the abbreviation of each source, there are two columns: the first lists the verse of a Bible reading (green), while the second lists their position in the manuscript (blue if there are digital recordings of the manuscript in the *Izvori* database, and black if the Glagolitic source is only described in the said database). The scope of Biblical readings in selected Glagolitic sources is shown in the last columns on the right side of the table (red

[9] Mokrović, Magdić 2009: 283-312.

[10] "There is a widespread assumption that the whole Bible was once translated into the Old Church Slavonic language (the Cyrillo-Methodian translation of the Bible), that is, that Glagolitic priests had a complete translation of the Bible from the fifteenth century that is known as the Omišalj Bible. The Croatian Glagolitic Bible was mentioned in 1480 in Beli on the Island of Cres in the northern Adriatic Sea and also in 1624 in a list of church inventories. For now, it is known that Croatian Glagolitic missals and breviaries contain almost half of the texts of the Scriptures, that is, the missal and breviary corpus has 600 of the 1320 Biblical chapters." Požar, Radošević 2024 (in print). For a very detailed analysis of other traces of the Croatian Glagolitic Bible's existence, see Stipčević 2016.

colour). Here follows the display of the first three chapters of Luke's Gospel in MNovak, MNew and MNovlj.

		M New		M Novak		M Novlj		
Lk	1	5-17 26-38 39-46 39-48 56 57-68	220c-220d 3d-4a 289a 4c-4d 289a 221b-221c	5-17 26-38 39-48 57-68	202d-203a 5a-5c 5d-6a 203c-203d	5-17 57-68	126d-127a 127c-128a	5-17 26-48 56-68
Lk	2	1-14 15-20 21 22-32 25-32 33-40 42-52	8d-9a 9d 15d 210b-210c 288a-288b 14d-15a 18c-18d	1-14 15-20 21 22-32 33-40 42-52	10a-10b 11a-11b 16d 191b-191c 15d-16a 19a-19b	-		1-40 42-52
Lk	3	1-6 21-38	7a-7b 278a-278b	1-6 21-38	8b-8c 263a-263b	-		1-6 21-38

Figure 1. Table format of search results in bib.stin.hr database.

1.2. Database of Beram manuscript digital processing

The database *beram.stin.hr*, which represents one of the central activities of the Research Centre of Excellence for Croatian Glagolitism,[11] is focused on developing a model for interdisciplinary[12] digital processing of Glagolitic liturgical books.

The initial version of the database, which was modified and supplemented through time, was focused on transliteration and very comprehensive grammatical and palaeographic processing of four Glago-

[11] In the Research Centre of Excellence for Croatian Glagolitism, the Glagolitic manuscripts are being analysed from the perspective of various disciplines including linguistics, palaeography, liturgy, literary theory, text criticism, and art history. The Centre gathers scholars whose main research interests are linguistics, literary studies, liturgy, palaeography, history of art, and history. These scholars come from the Old Church Slavonic Institute, University of Zagreb (the Faculty of the Humanities and Social Sciences, Catholic Faculty of Theology), University of Rijeka, the University of Zadar, the Institute of Art History, and the Croatian Academy's Institute of Historical and Social Sciences (Pula), Institute for Slavic Studies (University of Vienna), the Faculty of Slavic Studies (St. Kliment Ohridski University in Sofia) and the Institute for Slavonic Studies of the Academy of Sciences of the Czech Republic (Charles University in Prague). See more about the Centre at the homepage: <zci.stin.hr> (20.01.2024).

[12] One of the main features of digital humanities is precisely the interdisciplinarity, cf. Tomić, Grzunov 2022: 491.

litic manuscripts from Beram in Istria: two missals and two breviaries.[13] Each occurrence (i.e. word and punctuation signs) is processed in detail regarding its: graphical presentation (superscript, versal, doublet, ligature, title, initial etc.), colour and grammatical features, with an optional comment section. Every occurrence is assigned to a particular word, while its position is determined in detail. It is this very database that has enabled very precise analyses, especially of the manuscripts' linguistic characteristics.[14] Namely, Croatian Glagolitic missals and breviaries are a major source for linguistic research on the Church Slavonic language.

There are three options for displaying transliteration: 1) with or without resolved abbreviations; 2) with the possibility of marking different features of a particular occurrence (colour, rubric etc.) with more or less grammatical information; 3) with content marking, 4) with converting each occurrence into a direct link to the Dictionary section in which all the words and their occurrences are processed in detail.

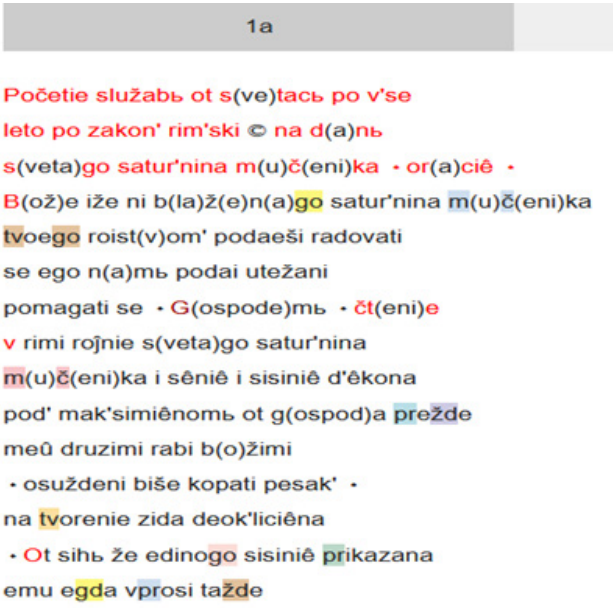

Figure 2. Layout of the transliterated text with marked ligatures, capitals and rubrics in the Transliteration section.

[13] *Ber1* from the end of the 14th century, *Ber2*, *MBer1* and *MBer2* from the 15th century.
[14] See especially studies in: Mihaljević, Radošević 2021; Mihaljević, Mihaljević, Radošević 2023.

The database enables "the quick retrieval of statistical data, such as the number of various occurrences of the same word, the examination of lexical idiosyncrasies, occurrences of different linguistic phenomena in certain Glagolitic books or particular readings, certain ligatures and abbreviations, detection of characteristics of Croatian vernacular in liturgical books that are mainly written in Croatian Old Church Slavonic and so on. It enables a more complete and faster palaeographical analysis, as well as an examination of the codex's illumination and art equipment."[15]

2. Integration of the two digital databases

In the second stage of the Centre's work (2019–2024), the issue on how to integrate the data from the digital databases arose, as well as which integration would be most helpful for future research on Glagolitic liturgical books as well as patristic texts. It is precisely the content data that became the basis from which the integration was carried out. During the integration, which was carried out in collaboration with Antonio Magdić, we were careful to optimize the digital processing (manpower, time). Hence, the data related to the source, title, detailed description of position have been re-entered (in the *bib.stin.hr* database only the column numbers were entered, while the information related to the line and ordinal numbers of the first and last word of the reading were entered during the integration process). The optimization included: 1) entry of basic informative data (source, title, detailed description of position) necessary for the integration to be as successful as possible, 2) entry of the link to the *bib.stin.hr* database in the URL section in order to avoid unnecessary duplication of all other data.

These interconnected digital databases and quickly searchable corpora facilitate interdisciplinary research of Glagolitic texts. The goal of the integration of two digital databases, one produced by the conversion of analogue analytical data to a digital format and the other in which each of the appearances of Beram manuscripts have been grammatically and paleographically processed in detail, is to contribute in further developing a model for interdisciplinary digital processing

[15] Požar, Radošević 2024 (in print).

of Glagolitic liturgical books (in linguistic, literary, theological and philological context). Integration has a huge impact in contextualizing the data, and finally in accelerating the research. Integration helped in associating each occurrence to a specific reading, and in determining the frequency of occurrence of a certain word in the same reading.

The integration is tailored to diverse profiles of scientists. Finally, it fulfils a number of goals when it comes to interdisciplinary studies of Croatian Glagolitic texts. Content processing, in particular, not only supplements the *beram.stin.hr* database in a literary-liturgical sense, but also contextualizes unusual occurrences in a grammatical context. For example, it is quick to determine whether a rare occurrence is reflected in different readings (Biblical, patristic, or hymnographic) or it is reflected always in the same reading in different liturgical manuscripts. It also makes it easier to compare the frequency of specific forms in different readings, as well as the comparison of the same reading from different missals and breviaries, etc.

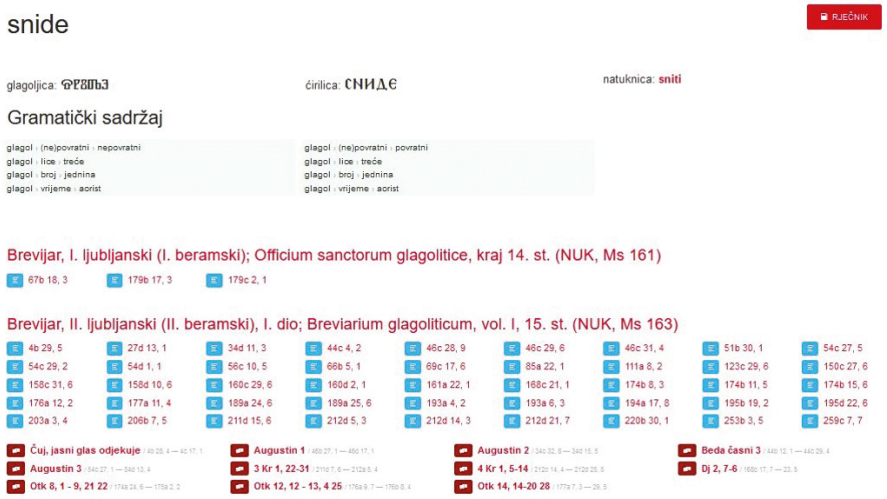

Figure 3: Layout of the position of the rara occurence *snide* in patristic (Augustine, Bede the Venerable), hymnographic and Biblical readings (Acts of Apostles, Apocalypse).

However, for the integration to serve its intended purpose completely, it needed to be carried out in two directions. Namely, the integration was not only focused on upgrading the interdisciplinary model with a content component, but also on the development of the

Bibliography database. It was also necessary to obtain certain results offered by the *bib.stin.hr* (e.g. quickly obtaining different tabular views, comparative search of a large number of manuscripts according to different parameters). The goal was to develop an integrated database that enables multi-perspective approaches to Glagolitic text: 1) from a specific translated column, 2) from selected occurrences or word and 3) from specific reading. This tailoring of databases to varied profiles of researchers ultimately speeds up interdisciplinary studies.

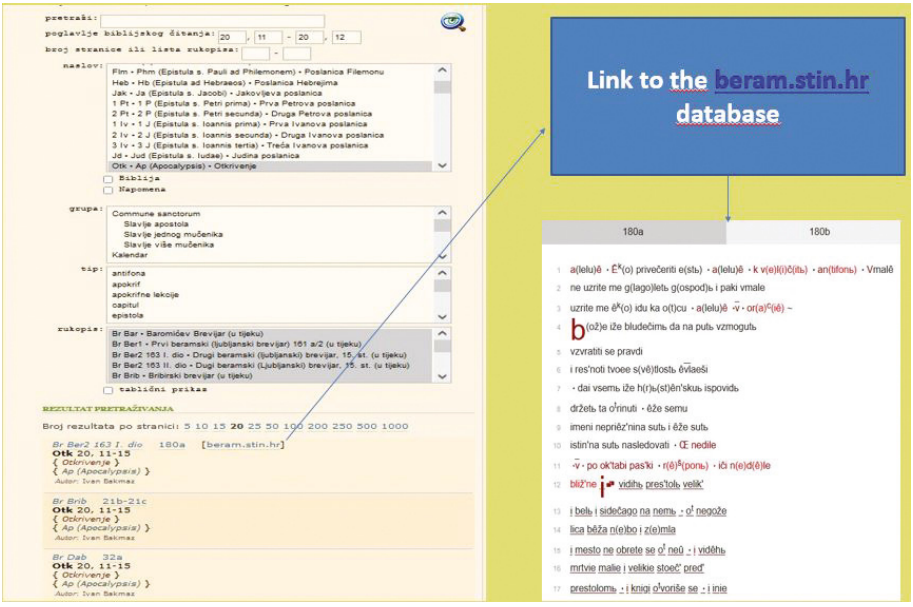

Figure 4: Link to the transliteration (*beram.stin.hr*) of the Ap 20:11-15 in the *bib.stin.hr* database.

New and improved versions of *beram.stin.hr* and *bib.stin.hr* databases offer a display of various occurrences of particular words in liturgical readings, and also a list of all the other liturgical books that contain the same reading as the one to which a particular occurrence belongs. It allows quick and detailed processing of huge amounts of data, from the micro- and macro-level, i.e. from occurrence to text (sentence or longer paragraph) and context (the title of reading), or from reading to the translated text and occurrence.[16] The link to the other information about

[16] For more information about the digital possibility of looking at the micro- and macro-level see Evans, Rees 2012: 23 (according to Tomić, Grzunov 2022: 494).

a particular reading leads to the *bib.stin.hr* database with a detailed list of particular readings in all the other Glagolitic missals and breviaries.

In the *beram.stin.hr* database the information about readings is displayed in two sections: Transliteration and Dictionary. As expected, special attention was put on the visualisation of the results with the combination of different colours, links and tables, display of transliteration in column and *in continuo* mode (long passage).

In the Transliteration section, the bounds of each Biblical, patristic, or hymnographic reading are marked by the "red square" symbol. It contains information on the reading and a link to a list of confirmations in all the other Glagolitic missals and breviaries in the *bib.stin.hr* database. Since Glagolitic breviaries differ in number and length of patristic lessons, this method of marking its boundaries makes their comparison much easier.

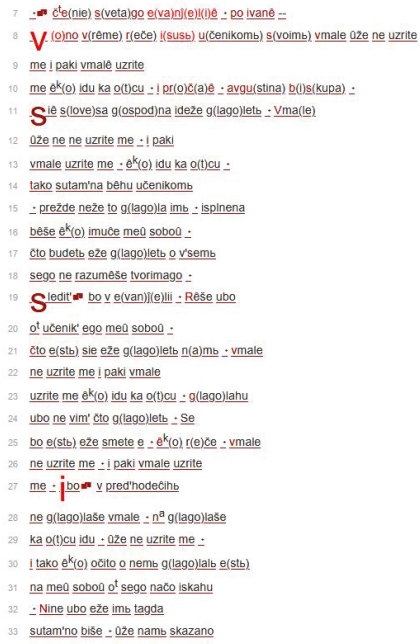

Figure 5: Translation of three lections inserted from Augustine's text with the beginnings marked in red.

In the Dictionary section, a list of readings in which occurrences are located is marked in red, and it is supplied below the list of all confirmed

occurrences, which is marked in blue. By selecting the blue square, the sentence in which the selected occurrence appears is displayed. The red square symbol displays the whole reading in *in continuo* mode, with all occurrences highlighted in bold. And the reading title, which is also written in red, leads to the transliteration of the column in which the occurrence has been written down.

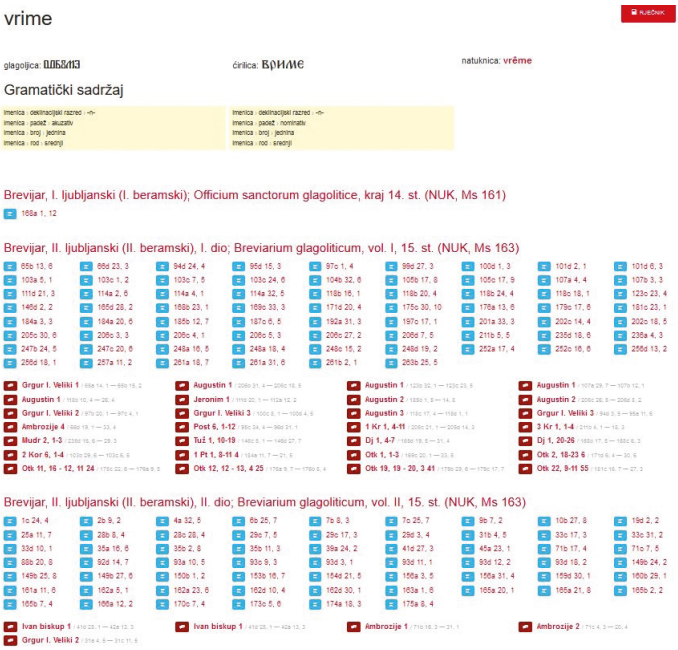

Figure 6: Display of the appearances (blue square) and readings (red square) in the Dictionary section in *beram.stin.hr* database.

In continuo mode provides a quick indication of whether an occurrence is evenly distributed across the Glagolitic book(s) or only occurs in particular readings. This method of presenting helps to increase the visibility of the liturgical book contents: 1) the number of entries is reduced, because one red window frequently replaces several blue ones, 2) the text is easier to read, 3) the position of the occurrence in a specific text is contextualized (multiple repetition, alternation of different occurrences).

3. Patristic text in Croatian Glagolitic Breviaries

The integration of these two databases had a great impact on researching patristic texts written in the Croatian Glagolitic breviaries between the 14th and the 16th century. This patristic corpus refers to Croatian Old Church Slavonic translation of the passages inserted from homilies, sermons, treatises and commentaries written by Saint Augustine, Ambrose, Gregory the Great, Origen, Jerome, Bede the Venerable, John Chrysostom etc.[17] The first to pay attention to patristic texts was J. Vajs who explained the Night Office of the *Vb1* (beginning of the 14th century), and published the transcription of two lections from homilies by Gregory the Great and Bede the Venerable.[18] Several decades later J. Tandarić continued to study this patristic corpus claiming that there is a possibility that Glagolitic breviaries preserved two redactions of the homiletic texts, possibly even two separate translations. He believed that patristic texts can aid in identifying the routes by which various writings entered Glagolitic liturgical manuscripts. He noted that while some breviary texts (homilies, stories, and hymns) were inherited from earlier periods, the majority of them were translated during the 13th-century liturgical reform.[19] Approximately at the same time M. Pantelić discovered traces of older homilies in the Glagolitic tradition, specifically those created before the formation of the Roman type of breviary in the 13th century.[20] During the last two decades P. Stankovska dedicated one part of her research to Glagolitic homilies. She thus compared the contents of seventeen Glagolitic breviaries to those of six older Latin Benedictine breviaries written between the 11th and 14th centuries.[21] She discovered that some breviaries in the Advent cycle, as well as Krk breviaries in the Christmas cycle homilies correspond to the older form of breviary.[22]

[17] Passages from various patristic texts written between the 5th and 8th centuries were read in the second and third nocturnes of the night services: Ambrose's *Expositio Evangelii secundum Lucam*, Augustine's sermons and Treatise on John's Gospel (*In Iohannis Evangelium tractatus*), Gregory the Great homilies (*Homiliae in evangelia*), the sermons and treatises of Leo the Great, Peter Chrysologus, John Chrysostom, Jerome, Bede the Venerable, Maximus of Tours, Origen etc. Hall 2000: 211; Radošević 2021.

[18] Vajs 1910.

[19] Tandarić 1977; Tandarić 1980.

[20] Pantelić 1993.

[21] Stankovska 2015.

[22] She also researched the textual tradition of several homilies in the northern and southern groups of Glagolitic breviaries, patris text in both temporale and sanctorale Breviary cycles

Two patristic texts inserted from Jerome's *Commentaries on Luke's and Matthew's Gospel* were analysed by A. and M. Mihaljević.[23] For the past several years, one part of the present author's research in the Centre refers to the patristic readings of the two Beram breviaries.[24]

Since Glagolitic breviaries differ in the number, length and transmission of the patristic readings, an integrated database proved to be a useful tool in researching them. The tabular format of the results, such as final number of certain patristic texts in a particular breviary, enables a quick comparison of the transmission of homilies in the Glagolitic liturgical books. In addition, tabular display (based on the frequency of empty fields) allows us to detect generally very rare readings in a relatively short time. In the *bib.stin.hr* database, it is not difficult to detect different patristic readings with the same *thema* or, for example, incorrectly attributed authorship.

The introductions (*exordium*) of the homiletic readings consisted mainly of a rubric (title) containing the name of its author, the day for which the text is intended, and a short Bible verse (*thema*) that began with the formula *In illo tempore* and ended with the words *et reliqua*.[25] Since the pericopes were well known, they were mostly written in a shorter form, and examples of longer pericopes are actually uncommon in breviaries. After examining the corpus of two integrated databases, it is possible to determine which additional breviaries (*Mavr, Vb1*), aside from *Ber2*, maintain the longer pericope from Gregory the Great's 20th homily. It's written in a much more condensed form in *N2* (18a), *Drag* (12b), *Pm* (20ab), *Rom* (51r), *Vat19* (17b), *Vat5* (17c).[26]

> v sobotu . čtenie s(ve)tago ev(a)nĵ(e)liê po lucê . V petoe na deste lêto vladič(a)stviê tiveriê kesara . obladaûĉu punitan'skomu pilatu iûdêeû . i četvr'tovlast'vuûĉu irudu galilêeû . pilipu že bratu ego . četvr'tovlast'vuûĉu turieû i strahonitskoû stranoû . i lusani četvr'tovlastvuûĉu agvilinieû . pri arhierêi an'nê i kaêpê bistь sl(o)vo g(ospod)ne k' iv(a)nu zahariinu s(i) nu v(ь) pustini . i pročaê . om(i)liê b(la)ž(e)nago grêgora papi, *Ber2* 20b.

---

etc. See also: Stankovska 2001; Stankovska 2004; Stankovska 2008; Stankovska 2013a; Stankovska 2013b.

[23] Mihaljević, Mihaljević 2020.

[24] Radošević 2021.

[25] Hall 2000: 207.

[26] Radošević 2021: 167.

Stylistic devices, which play a major role in the rhetorical discourse of homiletic texts, were largely brought into Glagolitic breviaries through translations of patristic passages. The texts of St. Augustine, who frequently created the expressiveness of his thoughts with varied parallelisms, antitheses, paronomasias, alliterations, and rhetorical inquiries, have a prominent place.

Furthermore, it is easier to determine whether distinct stylistic-rhetorical devices appear in the patristic lesson of one, several, or all breviaries; as well as to detect different procedures (negation, repetition, graphic marking etc.) by which scribes paraphrased or emphasized the message of specific sentences, and consequently changed the way of reading the text.

Examples of changing neutrally indicated sentence endings (*et indigna suscepit*) into stylistic etymological devices can be found in the translation of Gregory the Great's homily in *Ber2* and *Vb* (*dostoêše trpêti tr'pê*).[27]

The database also encourages research into the preservation of some *ars praedicandi* popular procedures, such as rhetorical questions, as is the case in the following example from Augustine's third lesson in which the beginning of this rhetorical device is marked in bold (*č'to*):[28]

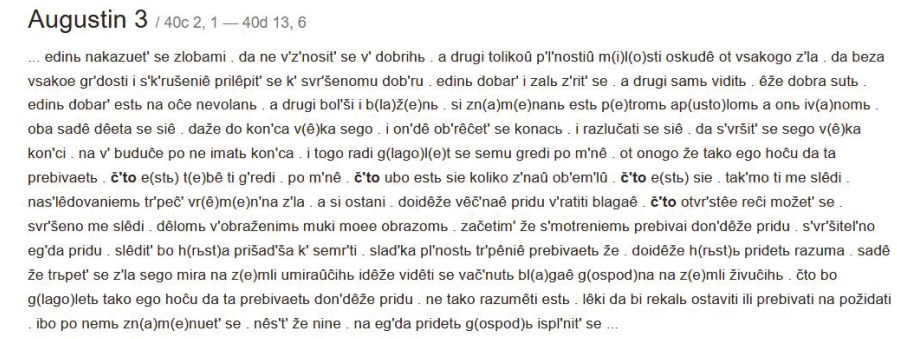
Augustin 3 / 40c 2, 1 — 40d 13, 6

... edinь nakazuet' se zlobami . da ne v'z'nosit' se v' dobrihь . a drugi tolikoû p'l'nostiû m(i)l(o)sti oskudê ot vsakogo z'la . da beza vsakoe gr'dosti i s'k'rušeniê prilêpit' se k' svr'šenomu dob'ru . edinь dobar' i zalь z'rit' se . a drugi samь viditь . êže dobra sutь . edinь dobar' estь na oče nevolanь . a drugi bol'ši i b(la)ž(e)nь . si zn(a)m(e)nanь estь p(e)tromь ap(usto)lomь a onь iv(a)nomь . oba sadê dêeta se siê . daže do kon'ca v(ê)ka sego . i on'dê ob'rêčet' se konacь . i razlučati se siê . da s'vršit' se sego v(ê)ka kon'ci . na v' buduče po ne imatь kon'ca . i togo radi g(lago)l(e)t se semu gredi po m'nê . ot onogo že tako ego hoču da ta prebivaetь . **č'to** e(stь) t(e)bê ti g'redi . po m'nê . **č'to** ubo estь sie koliko z'naû ob'em'lû . **č'to** e(stь) sie . tak'mo ti me slêdi . nas'lêdovaniemь tr'peč' vr(ê)m(e)n'na z'la . a si ostani . doidêže vêč'naê pridu v'ratiti blagaê . **č'to** otvr'stêe reči možet' se . svr'šeno me slêdi . dêlomь v'obraženimь muki moee obrazomь . začetim' že s'motreniemь prebivai don'dêže pridu . s'vr'šitel'no eg'da pridu . slêdit' bo h(rьst)a prišad'ša k' semr'ti . slad'ka pl'nostь tr'pêniê prebivaetь že . doidêže h(rьst)ь prideть razuma . sadê že trьpet' se z'la sego mira na z(e)mli umiraûčihь idêže vidêti se vač'nutь bl(a)gaê g(ospod)na na z(e)mli živučihь . čto bo g(lago)letь tako ego hoču da ta prebivaetь don'dêže pridu . ne tako razumêti estь . lêki da bi rekalь ostaviti ili prebivati na požidati . ibo po nemь zn(a)m(e)nuet' se . nês't' že nine . na eg'da prideть g(ospod)ь ispl'nit' se ...

Figure 7: *In continuo* display of Augustine's text with a rhetorical question marked in bold.

[27] Radošević 2021: 173.

[28] It is a method, according to Quintilian, that assists recipients in focusing on the essential idea of a specific text. Of course, this improves memorizing and meditation on the text.

Cases of repetition, inherited from Latin origins, are also visually represented in Glagolitic breviaries. The primary purpose of this process is to rhythmize the discourse in order to improve text reading. For example, each new enumeration of opposing lifestyles, which begins with the pronoun 'one' ('edin') in Augustine's *Treatise*, is graphically highlighted in the Glagolitic breviaries by marking the initial letter "e": by writing this specific letter in red, in capital letters or in a type of letter different than the rest of the word.[29] This confirms that there was a certain consensus about some rhetorical procedures within the Glagolitic reading community.[30] Since in the *beram.stin.hr* database the transliteration is searchable by selecting different palaeographic features, it is easy to detect the words that were written in versal or different colour.

d'va života sebê prop(o)v(ê)daeta se . i pridaeta se nova . cr(ь)kvenaê .
eûže *edinь* e(stь) va vêrê a drugi va upvanii .
edinь v' trudê a drugi v' pokoi .
edinь na puti . a drugi va otač(a)stvê .
edinь v' dêlê dêêniê . a drugi vь mazdê ras'motreniê, *Ber2* 40b

The translation of the lesson inserted from the treatise written by Leo the Great provides an example of a scribe's attempt to maintain syntactic parallelism. Additionally, knowledge of the text's rhythmic qualities, or concern for its expressive reading, can be seen in the visual marking of the conjunction "da" in red colour and the consistent use of a period to separate each element of the syntactic parallelism:[31]

da veselit' se s(ve)ti . *êko* približaet' se k' pal'mê .
da raduet se grêš'nikь . *êko* zovet' se k' otpuêniû .
da vzdušit' se poganinь . *êko* zovet se k' životu

The equivalent lines of the patristic texts in the Glagolitic breviaries also differ in the translation of *verba dicendi*. In one passage from the homily of Gregory the Great in *Ber2* we find two *verba dicendi*, while in *N2* only one *verba dicendi* appears:

a o zalêmь d(a)v(i)domь prorokomь d(u)hь s(vê)ti *g(lago)letь* . *reki* . da potrêbet' se ot knigь živo t'nihь i s prav(a)dnimi da ne napišut' se, *Lab2* 30d

[29] Radošević 2021: 173.
[30] Radošević, Dürrigl 2020.
[31] Radošević 2021: 172.

A o zalih d(u)h s(ve)ti davidom *r(e)če* da potrêbet' se ot knigь život'nihь i s prav(a)dnimi da ne napišut' se, *N2* 22d.[32]

The database allows us to easily identify whether certain offices are in the official part of the Sanctorale or they were added later. In particular, the Office of Mary together with the associated patristic texts were included later in the breviaries that were written according to older models. One of the differences between *Ber1* and *Ber2* is the specific placement of the two Offices of Mary (*In vigilia visitationis*, *In conceptione*). The offices are located in their expected positions in Ber1: *In conceptione Beatae Mariae Virginis* and Jerome's text are found at the beginning of the Sanctorale, while *In vigilia visitationis Beatae Mariae Virginis* is found in the reading of the Month of July. These Offices of Mary, on the other hand, appear at the very end of the *Ber2* Sanctorale, along with Jerome's text.[33]

Also, the database helps determine the rare examples of reading some of the patristic texts on certain Saint's offices. One of Gregory the Great's homilies, which in the majority of Glagolitic breviaries (*BrBar*, *Dab*, *Drag*, *Ber2*, *Mavr*, *Metr*, *N1*, *Pm*, *Rom*, *Vt10*, *Vt19*, *Vb1*, *Vb2*, *Vb3*, *Canon Lit. 172*) is read on the Thursday after Passion Sunday, is in two breviaries (*Metr*, *Vinod*) included in Mary Magdalene's services. In Ber1, this text appears among the texts that were later added to the official part of the Sanctorale. According to navigational guidance that was in the form of marginal note recorded next to the Office of Mary Magdalene in the Sanctorale's official part (85b), in which it is said that the homily (written by Gregory the Great) should be sought out at the very end of the book (*na konac' kn(i)gь t(i)h iĉi omilie*), it is concluded that Ber1 is one of the rare Glagolitic breviaries in which this homily was read as a part of Mary Magdalene's service.[34]

The database is also used for fast detection of linguistic peculiarities and differences of the patristic texts recorded in the Glagolitic breviaries: 1) frequency of use of certain occurrences (the occurrence *pokaranie* is found only a few times in Augustine's sermon; *rožd̂astvo* almost always appears in patristic texts unlike the other texts in which *roistvo*, *roĵstvo* are found far more often); 2) frequency of use of different occurrences

[32] Radošević 2021: 172.
[33] Radošević 2021: 163.
[34] Radošević, Durrigl 2023: 142.

of the same word (different reflexion of "jat" in noun *vrême*: Ikavian reflection is far more frequent in patristic texts as can be seen in Figure 6); 3) relationship between the Croatian Church Slavonic and Old Croatian elements etc; 4) the entry of Old Croatian language traits; 5) different dialectological traits etc.

4. Conclusion

An integrated database developed at the Old Church Slavonic Institute proved to be a very useful tool in researching patristic texts written in Croatian Glagolitic breviaries. Since it was adapted to different profiles of researchers, the patristic texts could be approached from several perspectives: 1) from selected reading or office; 2) from translated text displayed in column according to Glagolitic source or displayed in *in continuo* format; 3) from selected occurrences or words. This kind of format helps in revealing linguistic, palaeographic and textological differences between the same patristic text written in different breviaries; time of their entrance in the official part of Temporale or Sanctorale etc.; the appearance of different texts with the same incipit (*thema*); incorrect attribution to authorities etc. Namely, patristic texts written in Glagolitic liturgical books represent a complex corpus which is still less explored than the Biblical one, since it is well known that Biblical texts attracted more attention already from the 19th century. Therefore, it is clear that this digital processing aims to advance research on the Glagolitic patristic corpus

Sources

Bar	*Baromić's Breviary*, 1493
Ber1	*The First Beram (Ljubljana) Breviary*, late 14th c.
Ber2	*The Second Beram (Ljubljana) Breviary*, 15th c.
Dab	*Dabar Breviary*, 1486
Drag	*Dragućć Breviary*, 1407
Mavr	*Mavro's Breviary*, 1460
MBer1	*The First Beram (Ljubljana) Missal*, 15th c.
MBer2	*The Second Beram (Ljubljana) Missal*, 15th c.

MNew	*New York Missal*, middle 15th c.
MNovak	*Missal of Duke Novak*, 1368
MNovlj	*Novi Missal*, 15th c.
Met	*Breviary of the Metropolitan Library*, 1442
N1	*The First Novi Breviary*, 1459
N2	*The Second Novi Breviary*, 1495
Pm	*Pašman Breviary*, 14th/15th c.
Rom	*Rome Breviary D-215*, 15th c.
Vat5	*Vatican Breviary Illirico 5*, 14th c.
Vat10	*Vatican Breviary Illirico 10*, 1485
Vat19	*Vatican Breviary Vat. Slav 19*, 1465
Vb1	*The First Vrbnik Breviary*, 13th/14th c.
Vb2	*The Second Vrbnik Breviary*, 14th c.
Vb3	*The Third Vrbnik Breviary*, 15th c.
Vinod	*Vinodol Breviary*, 1485

Bibliography

Badurina Stipčević 2010: Badurina Stipčević, V. Hrvatskoglagoljska Biblija. – In: Vugdelija, M. (ed.) Biblija – Knjiga Mediterana par excellence. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 2007. u Splitu. Split: Književni krug, 2010, 383-398.

Badurina Stipčević 2016: Badurina Stipčević, V. The Croatian Glagolitic Bible: The State of the Research. – Studi Slavistici 13, 2016, 283-297.

Bakmaz 2010: Bakmaz, I. Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim misalima. – Slovo 60, 2010, 73-100.

Bordalejo 2018: Bordalejo, B. Digital versus Analogue textual Scholarship or The revolution is Just in the Title. – Digital philology: A Journal of Medieval Cultures 7/1, 2018, 7-28.

Čunčić, Magdić 2008: Čunčić, M., Magdić, A. The The Scientific Program of the Old Church Slavonic Institute, Zagreb, Croatia. – In: Miklas, H., Miltenova, A. (ed.) Proceedings of the International Conference Slovo: Towards a Digital Library of South Slavic Manuscripts. Sofia: Bulgarian Academy of Science, Institute of Literature, Boyan Penev Publishing Center, 2008, 265-280.

Čunčić 2010: Čunčić, M. Prilog rekonstrukciji hrvatske glagoljske Biblije. – Slovo 60, 2010, 167-197.

Birnbaum, Bonde, Kestemont 2017: Birnbaum, D. J., Bonde, S., Kestemont, M. The Digital Middle Ages. – Speculum 72, 2017, S1-S38.

Evans, Rees 2012: Evans, L., Rees, S. An Interpretation of Digital Humanities. – In: Berry, D. M. (ed.) Understanding Digital Humanities. London: Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2012.

Hall 2000: Hall, T. N. The early medieval Sermon. – In: Kinezle, B. M. (ed.) The Sermon. Typologie des sources du Moyen Âge occidental 81-83. Turnhout: Brepols, 203-265.

Kuhar, Košćak, Renhart 2021: Kuhar, K., Košćak, S., Renhart, E. Sadržaj glagoljskog Misala kneza Novaka u digitalnom okružju. – Crkva u svijetu 56/4, 2021, 619-634.

Magdić 2015: Magdić, A. Kako je digitalizirana građa Staroslavenskoga instituta – In: Badurina Stipčević, V., Požar, S., Velčić, F. Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju: Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012. Zagreb: Staroslavenski institut, 2015, 167-209.

Mihaljević 2011: Mihaljević, M. Bilješke o jeziku Drugoga beramskoga brevijara. – Tabula 9, 2011, 126-139.

Mihaljević, Mihaljević 2020: Mihaljević, A., Mihaljević, M. St. Jerome's Homilies on Luke's Gospel in Croatian Glagolitic Breviaries. – Constantine's Letters 13/1, 2020, 51-82.

Mihaljević, Radošević 2021: Mihaljević, M., Radošević, A. (ed.) Studije o Drugome beramskom brevijaru. Zagreb: Staroslavenski insitutu, 2021.

Mihaljević, Mihaljević, Radošević 2023: Mihaljević, A., Mihaljević, M., Radošević, A. (ed.) Studije o Prvome beramskom brevijaru. Zagreb: Staroslavenski institut, 2023.

Mokrović, Magdić 2009: Mokrović, Lj., Magdić, A. Izvori – dio građe Staroslavenskoga instituta na intranetu. – Slovo 59, 2009, 283-312.

Mokrović 2021: Mokrović, Lj. Iluminacija Drugoga beramskoga brevijara. – In: Mihaljević, M., Radošević, A. (ed.) Studije o Drugome

beramskom brevijaru. Zagreb: Staroslavenski institut, 2021, 77-139

Pantelić 1993: Pantelić, M. Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. stoljeća. – Slovo 41-43, 1993, 61-146.

Paole 2017: Paole, A. H. The conceptual ecology of digital humanities. – Journal of documentation 73/1, 2017, 91-122.

Požar, Radošević 2024: Požar, S., Radošević, A. An Interdisciplinary Approach to Medieval Croatian Glagolitic Heritage in the Digital World. – Mediaevalia: An Interdisciplinary Journal of Medieval Studies Worldwide, 2024 (in print).

Radošević, Magdić 2009: Radošević, A., Magdić, A. Hrvatskoglagoljski misali i brevijari u bibliografijama od 19. stoljeća do digitalizacije. – Slovo 59, 2009, 231-282.

Radošević, Dürrigl 2020: Radošević, A., Dürrigl, M.-A. Glagoljska čitateljska zajednica na primjeru Drugoga beramskoga brevijara. – Slovo 70, 2020, 191-216.

Radošević 2021: Radošević, A. Patristički tekstovi u Drugome beramskom brevijaru. – In: Mihaljević, M., Radošević, A. (ed.) Studije o Drugome beramskom brevijaru. Zagreb: Staroslavenski institut, 2021, 155-178.

Radošević, Dürrigl 2023: Radošević, A., Dürrigl, M.-A. Stvaranje beramskoga kodeksa: brevijar – pjesmarica – zbornik. – In: Mihaljević, A., Mihaljević, M., Radošević, A. (ed.) Studije o Prvome beramskom brevijaru. Zagreb: Staroslavenski institut, 2023, 131-160.

Stankovska 2001: Stankovska, P. 2001. Evangelní verše před homiliemi v temporálu charvátskohlaholských breviářů 13.-15. století – Slavia 70/3-4, 2001, 485-494.

Stankovska 2004: Stankovska, P. Technika charvátskohlaholského překladu homilií. – In: Dürrigl, M.-A., Mihaljević, M., Velčić, F. (ed.) Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb - Krk, 2.-6. listopada 2002.). Zagreb - Krk: Staroslavenski institut - Krčka biskupija, 2004, 229-236.

Stankovska 2008: Stankovska, P. Textová tradice a revize patristických breviářních textů. – Slovo 58, 2008, 191-217.

Stankovska 2013a: Stankovska, P. Patristické texty v sanktorálu chorvatskohlaholských breviářů vzniklých do 15. století. Jezikoslovni zapiski: glasilo Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša. – Slovensko in slovansko 19/1, 2013, 101-110.

Stankovska 2013b: Stankovska, P. K obsahu zlomku tzv. Lublaňskeho homiliare. – Slavia 82/4, 2013, 423-435.

Stankovska 2015: Stankovska, P. Odnos sadržaja homilija u proprium de tempore sačuvanih hrvatskoglagoljskih i latinskih srednjovjekovnih brevijara. – In: Badurina Stipčević, V., Požar, S., Velčić, F. (ed.) Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju: Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012. Zagreb: Staroslavenski institut, 2015, 447-466.

Šimić, Vela 2021: Šimić, A., Vela, J. From Little Chapters to the Big Questions: How Were the Croatian Glagolitic Breviaries and Missals Compiled? – Slovo 71, 2021, 121-168.

Šimić 2022: Šimić, Marinka. Novi glagoljski fragment brevijara iz Samobora. – Slovo 72, 2022, 193-248.

Tandarić 1977: Tandarić, J. Hrvatskoglagoljski Padovanski brevijar. – Slovo 27, 1977, 129-147.

Tandarić 1980: Tandarić, J. Osobine krčkih glagoljskih kodeksa. – Croatica Christiana periodica 4/6, 1980, 136-140.

Tandarić 1982: Tandarić, J. Marijino štovanje u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima. – Bogoslovska smotra 52/3, 329-337.

Tomić, Grzunov 2022: Tomić, M., Grzunov, L. Digitalna humanistika kao područje suradnje humanističkih i informacijskih znanosti: digitalizacija glagoljskih rukopisa zadarskog područja kao suradnički model. – In: Došen, B., Lisac, J. (ed.) Fenomen glagoljice: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Fenomen glagoljice, održanog u Biogradu i u Zadru, 12. i 13. svibnja 2017. Zadar: Matica hrvatska, 2022, 487-517.

Vajs 1910: Vajs, J. Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský (Prvý breviář vrbnický): úvodem a bibliografickými popisy hlaholských breviářů starší doby opatřil. Prag: Král. česka společnost náuk, 1910.

Станковска 2019: Станковска, П. Книга Исход в Бревиарии Вида Омишлянина текстологические и переводческие особенности. – In: Ефимова, В. (ред.) Славянское и балканское языкознание. Палеославистика 2. Москва: Институт славяноведения РАН, 2019, 371-396 [Stankovska, P. Kniga Ishod v Breviarii Vida Omišljanina tekstologičeskie i perevodčeskie osobennosti. – In: Efimova, V. (red.) Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Paleoslavistika 2. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 2019, 371-396].

Digital Processing of Patristic Texts in Croatian Glagolitic Breviaries

Summary: In Croatian Glagolitic breviaries written from the 14th to the 16th century we find numerous patristic texts inserted from homilies, sermons, treatises and commentaries written by Saint Augustine, Ambrose, Gregory the Great, Origen, Jerome, John Chrysostom etc. At the Old Church Slavonic Institute, two integrated digital databases serve as platforms for their detailed and comparative research. The tabular review of the results in the *bib.stin.hr* database enables a quick comparison of the transmission of homilies in the Glagolitic liturgical books. Their linguistic similarities and differences, as well as basic palaeographical description, are provided in the database *beram.stin.hr* that has been developed under the Research Centre of Excellence for Croatian Glagolitism. The goal of the paper is to present the contribution of these two databases in further researching the patristic corpus transmitted in Croatian Glagolitic liturgical books.

Key words: digital processing; Glagolitic breviaries; patristic texts; databases.

Andrea Radošević, PhD
Old Church Slavonic Institute, Zagreb
aradosevic@stin.hr

DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37.22

The Bilingual Digital Edition of the *Dioptra*. An Overview of the Rare Lexis of the Slavonic and the Greek Text

Fabio Maion
Leopold Franzens University, Innsbruck

Jürgen Fuchsbauer
Leopold Franzens University, Innsbruck

Резюме: Диоптра е дидактична поема под формата на диалог между тялото и душата. Поемата е забележителна не само с голямата си популярност, на която се е радвала в православния свят, но и с лексикалното си богатство. В момента се подготвя дигитално гръцко-славянско издание, което ще допринесе за по-нататъшното изследване на лексикалното разнообразие на поемата. В тази статия се фокусираме върху лексикалната информация, която изданието предлага. Представяме незасвидетелствани досега лексеми в гръцкия или среднобългарския език въз основа на I и IV книга. По-нататъшното категоризиране и обсъждане на тези думи ще хвърли светлина върху лексикалните процеси, които са протичали в средата на XIV в., по времето, когато е написана *Диоптра*.

Ключови думи: Диоптра; двуезично дигитално издание; среднобългарска лексика.

1. Introduction

Greek and Bulgarian are two languages that have undergone far-reaching changes from the moment of first attestation up to the present stage. For a better understanding of these changes, texts from the Middle Ages are crucial. During this time, a situation of diglossia had evolved in both the Byzantium and the Bulgarian Empire. Very conservative written varieties must have been in sharp contrast with the spoken varieties used in everyday communication. The *Dioptra,*

which we examined for the present paper, is an example of such a text written in this environment of diglossia. It is hence composed in a conservative language variety into which a few linguistic innovations of the spoken language can be shown to have entered.

These innovations are not limited to any particular linguistic domain. They can be observed in morphology, syntax, and the lexicon. The goal of the present paper is to analyse the lexical variety of the *Dioptra* and to answer the question which lexical innovations can be detected in it. We will thus provide examples where the existing lexical resources for Greek and Slavonic do not yield a complete picture and try to complement them.

Our paper has the following structure: First, we present the project and the possibilities it offers future users. Second, we introduce the basic principles we follow in the lemmatization of the text. We then, as a third point, illustrate how the digital edition can be used for queries by presenting all the lemmas from the *Dioptra* for which there are no entries in the dictionaries we consulted. These lemmas are subsequently categorised. The categories we use are suitable for both the Greek and the Slavonic texts. In a final section, we sum up our findings and draw some conclusions.

2. The Project

During the four-year project "The Bilingual Edition of the *Dioptra*",[1] we aim at completing the critical edition of the Slavonic *Dioptra.* Parts of this text have already been edited in a printed version, namely the fourth book[2] and the first book together with the preface.[3] For reasons of documentation and storage for an unlimited period of time, we consider a printed edition indispensable. Yet, in today's world, a printed edition is certainly not sufficient. In addition to the printed edition, a user-friendly, visually appealing, browsable digital version of the complete edition is being created and will be made accessible via the web server of the University of Innsbruck.

[1] The project is financed by the Austrian Science Fund FWF (project number P 35902).
[2] Fuchsbauer 2010.
[3] Miklas, Fuchsbauer 2013.

The digital edition will consist of the Middle Bulgarian text of the poem following the best manuscript, the codex Leopolitanus MV-418.[4] The Slavonic version will be juxtaposed to a Greek parallel text corresponding to the translator's immediate model. Errors of the witnesses will be marked and corrected in the searchable digital text. The Greek and the Slavonic text will be aligned on word level, which is favoured by the fact that the rendering of the original is, as was usual for Middle Bulgarian translations, extremely literal.[5]

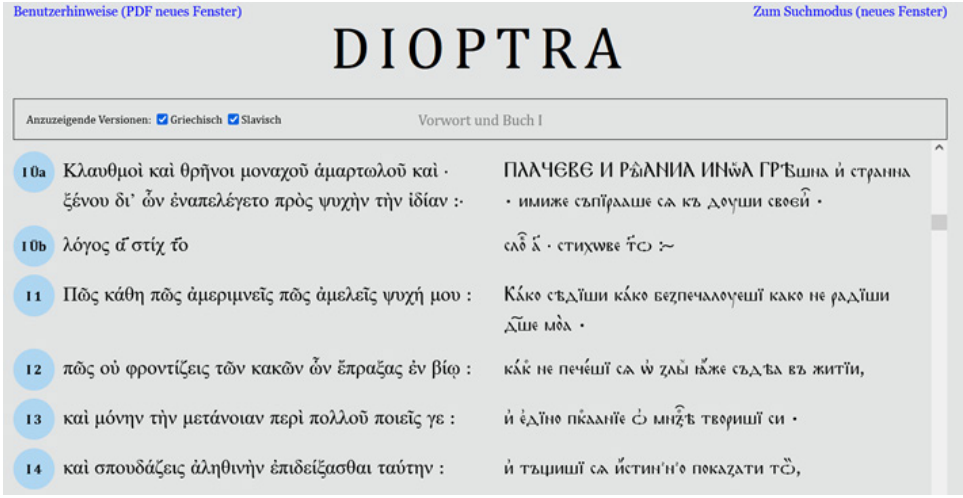

Figure 1: Reading mode.

Users will be able to choose between a reading mode (Figure 1) and a search mode (Figure 2). In the latter, it will be possible to search the original and the translation for lemmas, parts of speech, and grammatical categories. The basis for the search will be the corrected text. If a query refers to an element in a text witness that is defective due to scribal blunder or physical damage, e.g. leaf loss or water stains, the output will show the element in a corrected and complete form, reconstructed by the editor in accordance with the other relevant witnesses.

[4] The editorial principles are outlined in Miklas, Fuchsbauer 2013: 319-324.
[5] Fuchsbauer 2010: 170-259; Afentoulidou-Leitgeb, Fuchsbauer 2019: 345-348.

Figure 2: Search mode.

The search results will always be displayed in both Greek and Slavonic, with reference to the respective verse or prose chapter (e.g. P.a.1 = Programmata, first part, first section; I,39 = book I, verse 39[6]). The reference will be linked to the corresponding passage in the digital edition. As can be seen in Figure 2, every search will also show the context in which a given element occurs. Users will be able to select a context of up to 25 words both left and right of the respective element. The searched item will be highlighted in blue. Elements occurring attached to other elements and having no clear equivalent in the other language (e.g. the Greek article in a noun phrase) will be highlighted in light blue.

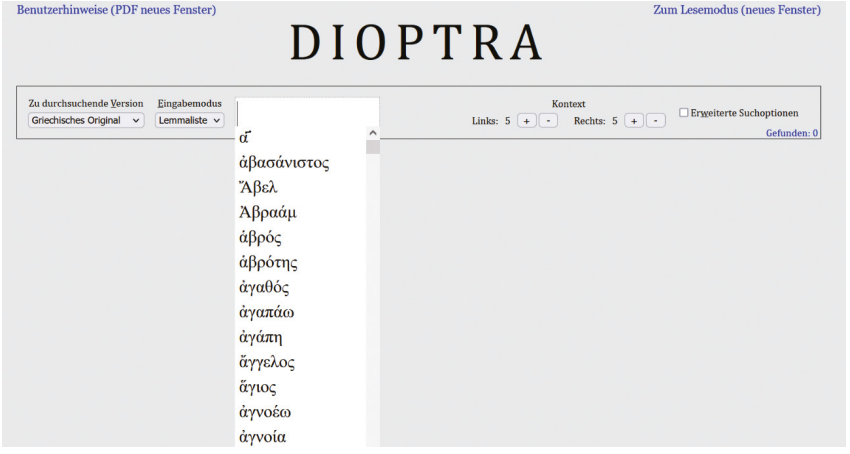

Figure 3: Alphabetic list.

[6] For references see Miklas, Fuchsbauer 2013: 16-17.

For queries, it will be possible to either enter a search string via the keyboard or to select a lemma from an alphabetic list (cf. Figure 3). The input will be facilitated by virtual keyboards for Cyrillic and Greek. At least for the latter, an input via beta code will be made possible as well. Users will be able to specify whether diacritical marks shall be considered or disregarded. They will also be able to choose whether the entered string shall correspond to a substring of a word or whether it must match a whole word. Additionally, queries via the search field will allow for the use of regular expressions, making complex searches possible.

3. Principles for lemmatization

A main goal of the lemmatization is to open up the vocabulary of the poem, whose lexical richness was highlighted already by Miklosich.[7] The lexical reference standard for our edition is the online version of the dictionary of Liddell/Scott/Jones[8] (LSJ) for the Greek original and the Old Slavonic dictionary of the Czech Academy of Sciences *Slovník jazyka staroslověnského*[9] (SJS) for the Slavonic version. Of course, we also take other relevant dictionaries into consideration, namely the *Lexicon der byzantinischen Gräzität*[10] and further dictionaries contained in the *Thesaurus linguae graecae* (TLG) for Greek, and the online version of Miklosich' *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*[11] for Slavonic.

The process of lemmatization is not always as straightforward as one may think. In some instances, it is not immediately clear what a lemma is and which word forms in the text can be classified as instances of one and the same lemma.[12] This can be briefly illustrated with the verses IV,531 and IV,1080 given below as (1a) and (1b) respectively:[13]

[7] Cf. Fuchsbauer 2013: 33.

[8] <https://stephanus.tlg.uci.edu/lsj/#eid=1> (24.08.2023).

[9] <http://gorazd.org/?q=cs/node/20> (24.08.2023).

[10] <https://stephanus.tlg.uci.edu/lbg/#eid=1> (24.08.2023).

[11] <http://www.monumentaserbica.branatomic.com/mikl2/main.php> (24.08.2023).

[12] For similar problems see the description of lemmatization in the TOROT project by Eckhoff, Berdičevskis 2014: 14-16.

[13] All examples from the first book are cited according to the edition of Miklas, Fuchsbauer 2013. The examples from the fourth book are given according to Fuchsbauer 2010.

(1) a. да не оу҆́бо похы́тит мѧ сатанъ и҆ похвали҄т сѧ сло́ве ·
μὴ οὖν κερδήσει με σταᾶν καὶ καυχήσηται λόγε·

b. Да въ и҆стинѫ ли сатана самъ хощетъ въплътїти сѧ ·
Καὶ ἀληθῶς ὁ σατανᾶς αὐτὸς μέλλει σαρκοῦσθαι,

Both verses show a reference to the devil. However, we can quickly see that the words used to refer to him are different. The question thus arises if we should group сатанъ in IV,531 and сатана in IV,1080 under the same lemma. We decided to follow the text of the *Dioptra* as closely as possible in such cases. This means that we will get two different lemmas (сатанъ in IV,531 and сатана in IV,1080). The disadvantage of this approach is that users have to query for different lemmas in order to find all occurrences of the devil. We believe, however, that this is outweighed by the advantage that users can quickly see which of the variant forms occur(s) in the *Dioptra* and how often these forms occur, by being able to specifically search for each of them.

A second problem we encountered was that a large number of lemmas from the *Dioptra* are not listed in the SJS. Some are missing entirely, others have a different form in the *Dioptra*, and still others cannot be clearly assigned to entries in the dictionary. The lemma discussed in (1) for example is listed in the SJS under the heading сотона. As we decided that the lemmatization should be as close to the text as possible, we discarded the possibility of using сотона as the lemma form in IV,531 and IV,1080. In this and in similar cases, we will add a brief note explaining which forms are listed in which dictionary. Beyond commenting on the choice of the lemma form, we also explicitly mark the words not listed in the SJS, which makes a targeted query for them possible.

4. Rare Lexis of the Slavonic Version

We conducted such a targeted query on the first and the fourth books of the *Dioptra*.[14] The Greek text of these books amounts to 13,890 tokens, consisting of 2,333 different lemmas. Only seven of these are not attested in any

[14] We limited ourselves to these two books as the lemmatization has not yet been manually post-corrected for the other books. Including the uncorrected data would have been impossible, as marking the unattested lemmas is a part of the process of correction.

dictionary of Ancient or Middle Greek (cf. below). The Slavonic text consists of 12,778 tokens. The smaller number of tokens is most probably due to the lack of an equivalent to the Greek article. Interestingly, the Slavonic text also contains fewer lemmas than the Greek text, namely only 2,185 distinct lemmas.[15] Of these, 278 are not listed in the SJS. We also looked these lemmas up in Miklosich' *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, which seems to be more extensive. Of the 278 lemmas missing in the SJS, we found 215 in Miklosich' dictionary. For 24 lemmas, the only reference in Miklosich' dictionary is the *Dioptra*. This raises the question whether these lemmas also occur in other Middle Bulgarian texts or whether they were (spontaneously) created by the translator of the *Dioptra*.

In the next step, we examined the lemmas we obtained from our query and classified them into five distinct categories: proper names, lexicalisation, morphological innovations, compounds, and derivation. These categories are valid for both Slavonic and Greek. In the following, we want to give a systematic overview of the distinct categories and of the lemmas that appear in the *Dioptra* but are not listed in the SJS.

We found four examples of proper nouns, three of which occur in the preface to the *Dioptra.* The first example is the title of the work itself, Дѡптра, which has an entry in Miklosich' dictionary, unsurprisingly referring only to the *Dioptra.* The other two names are more interesting. The first name is the cognomen Ѱєллосъ (header of the first preface), referring to *Michael Psellos*, to whom the first preface is erroneously attributed in the Slavonic version.[16] The second, Вєстъ, represents a title, namely that of Κωνσταντίνος Βέστης Γρανᾶτος (cf. below), verses of whom form the second preface of the Slavonic *Dioptra.*[17] There is one further instance of a proper noun in book IV, namely Вала IV,834 (Βαλλά *Bilhah*, Rachel's maiden, cf. Gen 29 and 30 in the Septuagint).

Our second category refers to morphological innovations. With this term, we do not necessarily mean new lemmas. We instead mean lemmas that have acquired a new dictionary form due to morphological analogy. This process can be illustrated with the following example from I,329-330 of the *Dioptra*:

[15] The fact that the Slavonic text contains fewer lemmas than the Greek text might be due to a general simplification tendency in translation. Several studies have shown that translated texts tend to have a lower type/token ratio than their source texts: Baker 1993; Laviosa 1998; cf. also: Bernardini 2015.

[16] Miklas, Fuchsbauer 2013: 328.

[17] For a discussion of this name in the Slavonic text cf. Miklas, Fuchsbauer 2013: 284.

(2) прости · прости · помилоуи хе̂ мои ·
дш҃ѫ мл҃жа грѣшна и̓сплѣ́тшаго граѣса

In this passage, we find the unexpected form граѣса for the accusative plural. The SJS only lists the dictionary form граѣо, which is said to be inflected as a neuter s-stem. This cannot be the correct lemma for the *Dioptra*, as the accusative plural to граѣо would have to be *граѣса. The lemma граѣо seems to have changed its inflection paradigm, most probably due to the dissolution of the s-stems in Bulgarian.[18] What makes this case interesting is that граѣо, unlike most other neuter s-stems, has not taken up the inflection of neuter o-stems but has instead become a masculine jo-stem.[19] A second example for this category would be the new lemma къниґа. Whereas къниґы was a pluralia tantum in Old Church Slavonic (OCS), it has apparently acquired singular forms by the time of the *Dioptra*. Further instances of morphological innovation are: помьнитн[20] (IV,π.2; IV,π.2; IV,28; IV,51; IV,79; IV,81; IV,84; IV,85; IV,663 for помьнѣтн), цр҃ъкъвн[21] (IV,1000 for цр҃ъкы), ꙁмен[22] (IV,1035; IV,1037 for ꙁмнн), въꙁнакоу[23] (IV,852 for въꙁнакъ), дотолн[24] (IV,947 for дотолѣ).

Our third category is lexicalizetion. We follow the definition of lexicalization by Brinton und Traugott,[25] who understand lexicalization as “the change whereby in certain linguistic contexts speakers use a

[18] Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 103-104; Мирчев 1978: 174.

[19] In theory, граѣса could also be the accusative plural to a feminine ja-stem, but a lemma граѣсь is listed in Miklosich’ dictionary together with some examples that clearly show its inflection as a masculine noun.

[20] In the SJS, we only find the dictionary entry помьнѣтн. The form of the infinitive помьнитн, which occurs in the *Dioptra*, could then be due to analogy with the personal forms, which have an -н- as theme vowel (cf. also Russian *помнить*).

[21] This form is somewhat surprising. Although it is by no means unexpected to see ū-stems building a new form of the nominative singular, one would rather expect to find this lemma inflecting as an i-stem as in Russian церковь or as an a-stem as in Modern Bulgarian църква. The -н in the nominative singular is difficult to explain.

[22] This lemma seems to be a variant of the attested ꙁмнн and is probably best explained by a different outcome of yer-vocalization.

[23] The difference between the form въꙁнакоу in the *Dioptra* and the form въꙁнакъ in the SJS leads one to think that the form in the *Dioptra* could be a petrified locative singular of a noun *ꙁнакъ. This noun would then have been inflected as a u-stem. Unfortunately, no such noun is listed in the SJS.

[24] Although we only find дотолѣ attested in the SJS, it is fair to assume that дотолн already existed by the time of OCS. This assumption is corroborated by the fact that we find the entry отътолн/ отътолѣ with two base forms for the lemma.

[25] Brinton, Traugott 2015: 96.

syntactic construction or word formation as a new contentful form with formal and semantic properties that are not completely derivable or predictable from the constituents of the construction or the word formation pattern". In I,43-46 of the *Dioptra,* we find a clear instance of a new lexeme that is a product of this change:

(3) ча́са не помѣнѫла еси никогдаже съмр҃тнаго ·
нинѣ же е҆гда поѐмлем тѧ помѣнѫ покаанїе;
вѣдѣ бо писанїа въсѣ въспоминаахѫ ти ѡ҆ въсѣхъ ‹·›
ꙗ҆же хо́тѧтъ по съмр҃ти сълоучити ти сѧ ѡ҆каа/н҄н҄аа

In this brief excerpt, a choir of angels is speaking to the soul in the moment of death. The word we want to focus the attention on is вѣдѣ, occurring at the beginning of the third verse in this quotation. At first sight, this seems to be the first person singular of the verb вѣдѣти, but it becomes clear rather quickly that such cannot be the case. Its Greek equivalent in I,45 is πάντως, which is all but a verbal form. Given the very literal approach of the translation, we would be surprised to find a Greek adverb translated by a finite Slavonic verb form. There is still an even stronger argument which completely rules out the interpretation as a verbal form. As already mentioned, the speaker is a choir of angels. The angels logically refer to themselves using the plural (this can clearly be seen with the form поѐмлем in I,44). But if we were to analyze вѣдѣ as a verbal form, we would face the problem that it can only be a singular form and does hence not match the context. It seems thus that in the 14th century, by the time the *Dioptra* was written, the word вѣдѣ could be used as an adverb and as a lemma of its own. This lemma occurs in I,45, IV,e.4, IV,466, IV,466. It is, however, not registered in the SJS.

Having discussed lexicalization, we will now turn to compounds. It is, of course, not very surprising to find unattested compounds in a Middle Bulgarian text as the *Dioptra*. Translations of this period are extremely literal and often mirror the Greek source text even at the level of word formation.[26] Most of the unattested compounds we found in the *Dioptra* are thus explainable by Greek influence and follow the morphological structure of their Greek equivalents, e.g. сладъкогласиѥ in I,65 for Greek ἡδυφωνία, добрословесиѥ in P.a,5 based on Greek καλλιεπεία or народоначѧльникъ in IV,909 as an equivalent to Greek δήμαρχος. However, not

[26] Иванова-Мирчева 1977.

all compounds are calques from Greek. The translator sometimes also used compounds that do not match the Greek text, e.g. малодоушиѥ in I,296 for Greek ῥᾳθυμία. Many of the compounds that are not attested in the SJS also occur in other texts, as Miklosich' dictionary proves. In cases where even Miklosich' dictionary fails to list the entry (e.g. народонаѱальникъ), it is difficult to say whether the translator spontaneously created a new word or whether it is due to chance and manuscript loss that these compounds are attested only in the *Dioptra.* The following compounds are attested in books I and IV of the Slavonic *Dioptra* but not in the dictionaries: вьсесвѣтьлъ (I,136 πανφώτεινον), вьселюбимъ (I,244 πανπόθητα), присиодвижениѥ (IV,127 ἀεικινησίαν), пѣснотворити (IV,128 μελουργοῦντα), благопрѣѩтьнъ (IV,158 εὐπαράδεκτα), благоѩвльнъ (IV,173 εὐσύνοπτον), благорадостьнъ (IV,185 εὐχαρεῖς), благомѫдрьнъ (IV,186 εὔφρονας), ангелолюбьць (IV,313 φιλάγγελον), богоподобьнъ (IV,402 θεοείκελον), ꙁъломѫдръ (IV,461 for κακόφρον, IV,900 for τελχίνους[27]), благосъмысльнъ (IV,605 εὖ φρονούντων), неблагословьнъ (IV,731 ἀνεύλογον), наѱалообраꙁьнъ (IV,1101 ἀρχέτυποι), трисиѩтельнъ (IV,1142 τριλαμπές).

The last category to mention is lemmas formed by derivational processes. This is the by far largest group and contains different word classes and derivational morphemes. We encounter a considerable number of prefixed verbs (e.g. производити P.a,5 or съвъсприѩти in IV.g,3) where only the simplex or a combination of the simplex with different prefixes are attested. We also quite frequently find unattested verbal nouns to attested verbs (оуслажденниѥ in I,64 or въпитиѥ in IV,132) or agentive nouns derived from attested verbs (e.g. испытатель in I,220). Rarer are instances where new adjectives are formed (e.g. тамошьнь in I,161). In a few cases, we found secondary imperfective verbs (e.g. оукрадати in P.a,5). The fact that these latter are not attested in the SJS might be due to the extreme productiveness of this derivational process in Bulgarian.

The following words were created by derivation from words of foreign origin (mostly proper nouns) that are attested in the dictionaries: платоньскъ (P.a,1 платонъ), дановъ (IV,839; IV,1087 данъ), амоновъ (IV,880 амонъ), вѵссѣнъ (IV,969 вѵссонъ), ѳеталиискъ (IV,1046 ѳесалоникъ, ѳесалоники). There are several verbal nouns: пораꙁоумѣниѥ

[27] Note that the second occurrence of this adjective cannot be a calque from Greek. This could be an indication that this word had become established in the (written) language of that time.

(P.a,5; поразоумѣти), оуслаждениѥ (I,64 оусладити), прѣтворѥниѥ (I,206 прѣтворити), прѣоумъножениѥ (IV,d.10; IV,g.4 прѣоумъножити); назиданиѥ (IV,e.9 назидати); изображениѥ (IV,1154 образити) and deverbal adjectives: отъвѣщательнъ (P.e; отъвѣщати); неизмъвенъ (IV,d.9; IV,207 измыти); тѧжательнъ (IV,184 тѧжати); назирательнъ (IV,433 назирати); съдръжителнъ (IV,433 съдръжати). A number of prefixed word forms can be encountered, many of them verbs: прѣдъзнаменовати (I,206 знаменовати); съвъсприѩти (IV,g.3 въсприѩти), съотълагати (IV,377 отълагати), начисти IV,379 (чисти) and forms with не-: неоухыщренъ (P.a,2 оухытрити); несъгрѣшьнъ (IV,e.9 грѣшьнъ, съгрѣшити), невъходимъ (IV,409 въходити), ненавыклъ (IV,427 навыкнѫти), необладаѥмъ (IV,618 обладати), нерасѫждениѥ (IV,606 расѫждениѥ), but there is also one adjective: прѣдъподобьнъ (IV,e.5 подобьнъ). In three cases a gender suffix is used: съпричѧстьница (I,161 съпричѧстьникъ), съсѣдьница (IV,235 съсѣдьникъ), прѣльстьнича (IV,1027 прѣльстьникъ). There are two instances of other suffixations: въздрастьнъ (IV,408 въздрасть) and мѫчительствовати (IV,809 мѫчитель҃). A bit more complex is the case of приоусвоѩти (IV,487).[28]

There is one instance of a word that is attested in the dictionaries in a more primordial form (showing the Proto-Slavonic shift from short *a* to *o*). In the *Dioptra*, the word occurs in a form corresponding to Greek, namely сатанъ (IV,531) and сатана (IV,1082; IV,1090 for сотона in the SJS) discussed in chapter 3 above.

5. Rare Lexis of the Greek Original

In the Greek text, we encounter the same categories of words but only very few instances for each category. An example of a proper name not attested in the dictionaries (but in the *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*[29]) is offered by the name of *Constantine Bestēs Granatos*, who wrote, as was mentioned above, introductory verses to the *Dioptra*. While *Βέστης* is a title, *Γρανᾶτος* apparently represents a cognomen.

[28] The closest lemma we find in the SJS is присвоивати. This also seems to be a secondary imperfective verb but is formed by a different derivational suffix (-ва-). In Miklosich' dictionary, we find оусвоити to which оусвоѩти would be an imperfective derivation. Note, however, that the prefix при- is missing. Miklosich also lists a lemma приоусваѩти, which he takes from the *Dioptra* and which is the closest equivalent we were able to find.

[29] <http://telota.bbaw.de/pmbz/scripts/browse.xql?position=1> (24.08.2023).

An instance of lexicalisation is the word *ἐξότου*, which appears in verse I,297 (ἃ ἥμαρτες *ἐξότου* ἐγεννήθης "what you have sinned since you were born"). *Ἐξότου* is composed of a preposition and a relative pronoun. Yet, the combination evolved into a subjunction meaning "since", the Slavonic equivalent being отънѥлнѫе. Further instances for lexicalisation are παντίπου (IV,606 вьсѩко) and καθάπερ (IV,175 ѩкоже).

Morphological innovation in comparison to Ancient Greek occurs comparatively frequently in the *Dioptra*. An instance where this leads to the creation of a new dictionary form can be found in IV,283 ἐχούσας *προῖκαν* γε πολλὴν ("having a lot of dowry"). The expected accusative form to the attested προίξ "gift" would have been προῖκα. What we find instead is an accusative *προῖκαν* built to a new nominative προῖκα.

An otherwise unattested compound word is ἐφαγοπότισας in verse I,100 (ἄνπερ *ἐφαγοπότισας* πεινῶντας ἢ διψῶντας "if you gave food and drink to the hungry and thirsty"). The Slavonic translation has и҆лн напнтала н напоила есн а҆́лчѧщѫѧ и҆ жѫждѫщѫѧ. Another unattested compound is εἰκαστρίτος (IV,760 дъвадесѧть н третнн).[30]

An unattested lemma formed by derivation from an attested word is ἐναπολέγω in the title of the first book (δι' ὧν ἐναπελέγετο πρὸς ψυχὴν τὴν ἰδίαν "with which he addressed his own soul"). The Slavonic text reads нмнже съпїраашє сѧ къ доушн своєи҆.

6. Conclusion

Summing up, we believe that this brief survey of unattested lemmas occurring in the Greek and Slavonic *Dioptra* has shown two important things. First, we can see that both versions are written in a language variety undergoing a process of change from a well-established norm towards a new that has yet to be established. As both the spoken language in Byzantine and in Bulgaria must have diverged heavily from the written variety, it is no wonder that we find instances of deviation from the norm (morphological innovations or new lexicalized items). Especially in the Slavonic text, we can also see instances of processes that must have been productive by the time of writing (secondary

[30] Following the ordinal numbers εἰκοστόπρωτος, εἰκοστοτέταρτος, εἰκοστόπεμπτος, εἰκοστοέβδομος, εἰκοστόγδοον attested in the LSJ, the lemma would have to been εἰκοστότριτος.

imperfectivised verbs). Some of the unattested lemmas are, on the other hand, best explained by the fact that the written language is artificial. These lemmas, most probably, never belonged to the spoken register (Slavonic compounds built on a Greek model). For a small number of lemmas that lack a dictionary entry, their missing attestation is most probably simply due to chance (verbal nouns).

Second, we can see on a more general level that the vocabulary of Middle Greek is much more completely recorded in the dictionaries than that of Middle Bulgarian Church Slavonic. This has become clear by the differing numbers of unattested lemmas for Greek and Slavonic. Developing further lexical resources in order to better mirror the lexical variety of Medieval Slavonic texts is therefore an important future task in Paleo-Slavonic studies. We hope that our project will contribute to the latter.

References

Afentoulidou-Leitgeb, Fuchsbauer 2019: Afentoulidou-Leitgeb, E., Fuchsbauer, J. Philippos Monotropos in Byzantium and the Slavonic World. – In: Hörandner, W., Rhoby, A., Zagklas, N. (eds.) A Companion to Byzantine Poetry. Leiden: Brill, 2019, 331-352.

Baker 1993: Baker, M. Corpus Linguistics and Translation Studies – Implications and applications. – In: Baker, M., Francis, G., Tognini-Bonelli, E. (eds.) Text and Technology. Honour of John Sinclair. Amsterdam: John Benjamins, 1993, 233-250.

Bernardini 2015: Bernardini, S. Translation. – In: Biber, D., Reppen, R. (eds.) The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 515-536.

Brinton, Traugott 2015: Brinton, L., Traugott, E. C. Toward a coherent account of grammatical constructionalization. – In: Barðdal, J., Smirnova, E., Sommerer, L., Gildea, S. (eds.) Diachronic Construction Grammar. Amsterdam: John Benjamins, 2015, 51-79.

Eckhoff, Berdičevskis 2019: Eckhoff, H., Berdičevskis, A. Linguistics vs. digital editions: The Tromsø Old Russian and OCS Treebank. – Scripta & e-Scripta 14-15, 2015, 9-25.

Fuchsbauer 2010: Fuchsbauer, J. Die Übertragung der Dioptra ins Slavische – Ein Beispiel mittelkirchenslavischer Übersetzungstechnik. Dissertation. Wien, 2010.

Fuchsbauer 2013: Fuchsbauer, J. The Dioptra as a Source of Miklosich's Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. – In: Грковић-Мејџор, Ј., Лома, А. (eds.) Miklosichiana bicentennalia. Zbornik u čast dvestote godišnjice rođenja Franca Miklošiča. Belgrad: Српска академија наука и уметности, 2013, 33-61.

Laviosa 1998: Laviosa, S. Core patterns of lexical use in a comparable corpus of English narrative prose. – Meta Journal de traducteurs 43/4, 1998, 557-570.

Miklas, Fuchsbauer 2013: Miklas, H., Fuchsbauer, J. Die krichenslavische Übersetzung der Dioptra des Philippos Monotropos, Bd. 1. Überlieferung. Text der Programmata und des ersten Buches. Wien: Verlag Holzhausen, 2013.

Иванова-Мирчева 1977: Иванова-Мирчева, Д. К ворпосу о характеристике болгарских переводческих школ от IX-X до XIV века. – Palaeobulgarica 1/1, 1977, 37-48 [Ivanova-Mirčeva, D. K vorposu o harakteristike bolgarskih perevodčeskih škol ot IX-X do XIV veka. – Palaeobulgarica 1/1, 1977, 37-48].

Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: Иванова-Мирчева, Д., Харалампиев, И. История на български език. Велико Търново: Фабер, 1999 [Ivanova-Mirčeva, D., Haralampiev, I. Istorija na bălgarski ezik. Veliko Tărnovo: Faber, 1999].

Мирчев 1978: Мирчев, К. Историческа граматика на български език. София Наука и изкуство, 1978 [Mirčev, K. Istoričeska gramatika na bălgarski ezik. Sofia Nauka i izkustvo, 1978].

Online sources

<https://stephanus.tlg.uci.edu/lsj/#eid=1> (24.08.2023).
<http://gorazd.org/?q=cs/node/20> (24.08.2023).
<http://www.monumentaserbica.branatomic.com/mikl2/main.php> (24.08.2023).
<http://telota.bbaw.de/pmbz/scripts/browse.xql?position=1> (24.08.2023).

The Bilingual Digital Edition of the Dioptra. An Overview of the Rare Lexis of the Slavonic and the Greek Text

Abstract: The *Dioptra* is a didactic poem in the form of a dialogue between flesh and soul. The poem is remarkable not only for the great popularity it enjoyed in the Orthodox world but also for its lexical richness. A digital Greek-Slavonic edition of the *Dioptra* is currently under preparation and shall contribute to the further exploration of the poem's lexical variety. In this paper, we focus on the lexical queries the edition makes possible. We present hitherto unattested lemmas for both Greek and Slavonic on the basis of the books I and IV. The further categorization and discussion of these lemmas will shed light on lexical processes that were underway in the middle of the 14th century, by the time the *Dioptra* was written.

Keywords: Dioptra; bilingual digital edition; Middle Bulgarian lexis.

Fabio Maion, PhD candidate
Leopold Franzens University of Innsbruck
fabio.maion@uibk.ac.at

Prof. Dr. Jürgen Fuchsbauer
Leopold Franzens University of Innsbruck
juergen.fuchsbauer@uibk.ac.at

STUDIA BALCANICA 37

Учителното евангелие на Константин Преславски и
южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.):
Филологически и интердисциплинарни ракурси

Съставителство и редакция
Лора Тасева, Ахим Рабус, Иван П. Петров

Формат 70x100/16
Печатни коли 33,75
Печат: Симолини-94

ISBN: 978-619-7179-49-1 (print)
e-ISBN: 978-619-7179-50-7 (online)
DOI: https://doi.org/10.62761/491.SB37

Сборникът „*Учителното евангелие* на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX-XIII в.): филологически и интердисциплинарни ракурси“ съдържа 22 студии, разработени на основата на доклади от едноименния международен научен форум в София. Техните автори – изследователи от осем европейски държави – предлагат нови гледни точки към творчеството на Константин Преславски и най-вече към неговото *Учително евангелие*, към рецепцията на хомилетичния жанр по-широк литературно-исторически план, а също и към хоризонтите, които дигиталната хуманитаристика открива пред съвременната медиевистика.

9 786197 179491